De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584

P.A.M. Geurts

bron
P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*. Centrale Drukkerij, Nijmegen 1956

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/geur004nede01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

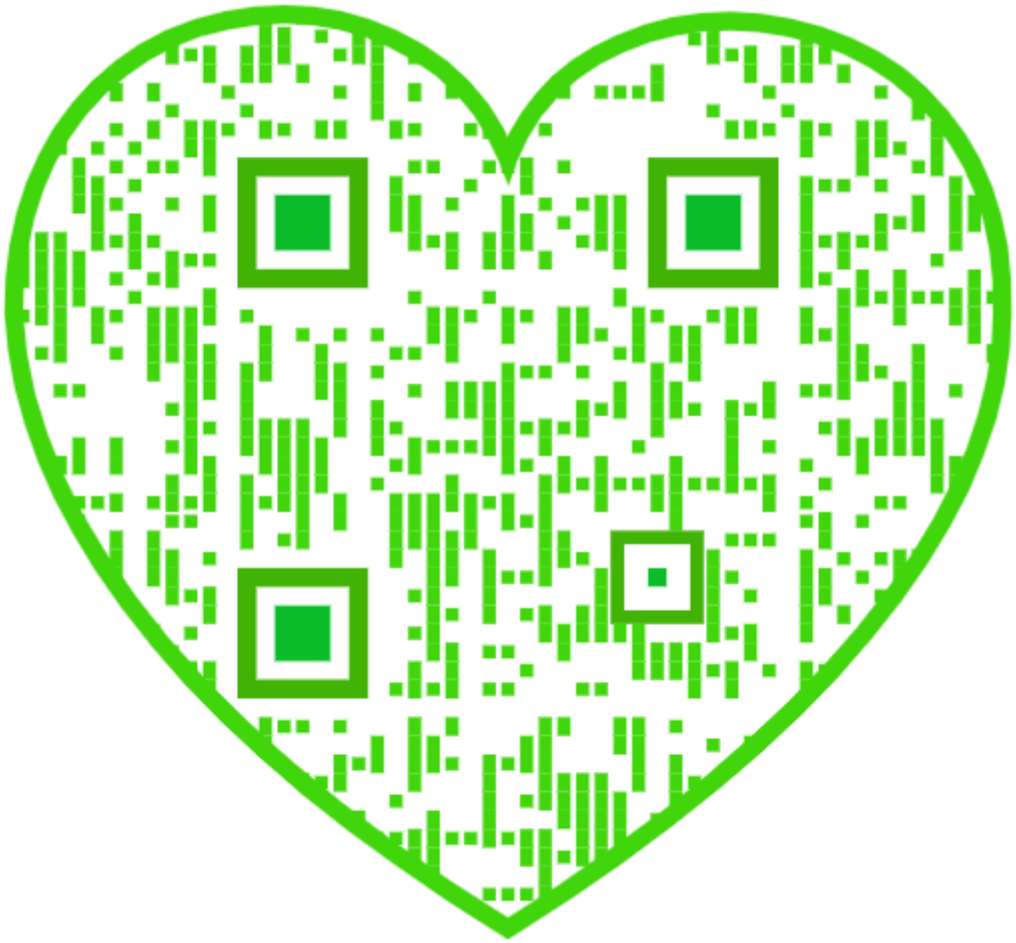

V

Aan hen die niet ophielden
mij aan te sporen,
dit werk te voltooien.

Verantwoording

Met deze studie tracht ik enigszins te voorzien in een hiaat, die zelfs de historiografie van de meest bestudeerde periode uit onze vaderlandse geschiedenis, de Tachtigjarige Oorlog, vertoont. Het is opvallend, dat samenvattende studies over de propaganda, die de oorlog met de wapens vergezelde, ontbreken. Sinds Bakhuizen van den Brink en Fruin bestaat er ongetwijfeld belangstelling voor pamfletten uit dat tijdvak. Instructieve prenten verluchten vaak de historiewerken van moderne auteurs over de Opstand. Typische passages uit de geuzenliederen worden dikwijls in de tekst verwerkt. Een enkele maal moge een auteur een bepaald onderwerp diepgaand belicht hebben uit de pamfletten, over het algemeen fungeren deze, evenals prenten en liederen, slechts als illustratiemateriaal.

Mijn studie houdt zich bezig met pamfletten uit de jaren 1566-1584. Een simpele vergelijking van mijn lijst van gebruikte pamfletten met de bekende nederlandse pamfletten-catalogi, demonstreert duidelijk, dat ik niet naar volledigheid streef. Bovendien bestaan er in het buitenland ongetwijfeld pamfletten, die in ons land nog niet gesignaleerd werden. Ik was in de gelegenheid dit in België te constateren. Stellig zijn er ook in Spanje pamfletten uit de Nederlanden te vinden. Er bleven daar immers talrijke brieven bewaard, waarin vermeld staat, dat er pamfletten gezonden werden. Uit de in ons land aanwezige overvloed deed ik een keuze, die naar mijn overtuiging verantwoord en representatief is.

Het eerste deel van mijn studie zou ik een beschrijving van de Opstand als ‘papieren oorlog’ willen noemen. Daarin tracht ik immers de pamfletten een plaats te geven in de geschiedenis van de Opstand. Bibliografische bedoelingen heb ik daarbij in het geheel niet. Ik acht het geenszins uitgesloten, dat de meeste lezers dit deel het minst interessant zullen vinden, maar moet van de andere kant verzekeren, dat het mij de meeste arbeid heeft gekost.

In het tweede deel volgt in een vijftal hoofdstukken een overzicht van de belangrijkste punten uit de inhoud der pamfletten. Weer is volledigheid uitgesloten. Om één voorbeeld te noemen: een aantal gegevens over het nationaal bewustzijn in de zestiende eeuw, meen ik te moeten reserveren

voor een afzonderlijke detailstudie. Ik onthoud mij over het algemeen van polemiek en confronteer de ideeën van de pamfletschrijvers niet met de uitkomsten van het hedendaags onderzoek - hoe verleidelijk soms de gelegenheid ook is. Dan neem ik mijn toevlucht tot een verwijzing naar literatuur.

Dit boek zij opgedragen aan hen, die niet ophielden mij aan te sporen, het werk te voltooien. Ik ben mij er diep van bewust, dat ik ook aan vele anderen dank verschuldigd ben. Hun aantal werd groter, naarmate de jaren sedert mijn doctoraalexamen verstreken en mijn standplaatsen en werkzaamheden wisselden.

In deze verantwoording, die voor een aanzienlijk deel bestaat uit restricties, moge ik mij - met een hoofd vol herinneringen - beperken tot het noemen van één naam: die van wijlen Prof. Dr. J.D.M. Cornelissen, een van mijn leermeesters. Nog tijdens zijn leven, en gestimuleerd door zijn belangstelling, begon ik deze studie. Ik hoop het vertrouwen, dat hij erin stelde, niet al te zeer te beschamen.

Deel I
De pamfletten

Hoofdstuk I
Rond het smeekschrift
1565-1568

> '*Want na ons begrijp soo can hem een Prince abuseren ende is daerom gefondeert, dat een Vassael, ondersaet oft wie beswaert is hem des verthooninge mach doen*'
> (Oranje, Verantwoordinge).

Gedurende het grootste deel van het jaar 1565 wachtten de adel en het volk der Nederlanden met ongeduld, of de pogingen, bij de koning ondernomen tot het verkrijgen van bestuursverandering en een mildere houding tegenover de ketters, met succes bekroond zouden worden. Er bestond slechts weinig hoop op een goede uitslag. Een schotschrift, dat op 1 juli 1565 aan de deur van het paleis der landvoogdes en ook aan de poorten van de St. Gudule te Brussel bevestigd was, wijst in die richting. Het voer heftig uit tegen de geestelijkheid, waarmee dan wel bijzonder de theologen bedoeld zullen zijn, die op dat tijdstip met koninklijke goedkeuring vergaderden om advies uit te brengen over de besluiten van het Concilie van Trente en de bestrijding der ketterij. Verder eiste het geschriftje de vrijheid om te mogen leven volgens de augsburgse confessie[1]. Soortgelijke pamfletten vonden in de correspondentie van Margaretha van Parma meermalen vermelding.

De koning had de landvoogdes op het hart gedrukt, onder de heersende omstandigheden de publicatie te verbieden van alle geschriften, die geen stichtend karakter hadden. Geen onderwerp, dat voor een verkeerde interpretatie vatbaar was, mocht ter sprake komen[2]. Uit een later schrijven blijkt, dat de koning ernstig bezorgd was over de paskwillen, die zo brutaal

1) L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, I, Bruxelles 1847, 361-362, Margaretha van Parma aan de koning, Brussel 22 juni 1565.
2) M.R.C. Bakhuizen van den Brink - J.S. Theissen, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche duchesse de Parme avec Philippe II*, I, Utrecht 1925, 43 (*Publications de l'Historisch Genootschap*, Troisième série no. 47) Philips II aan Margaretha van Parma, Segovia 13 mei 1565.

verspreid werden. Hij vreesde daarvan ernstige gevolgen voor de katholieke godsdienst en het koninklijk gezag. De koning reageert kennelijk op een brief van Margaretha van Parma, die hem bericht had, dat er pamfletten verspreid werden en dat zij in het geheim een onderzoek instelde naar de oorsprong. De koning meende te weten, van wie deze propaganda uitging[3]. Er werd inderdaad een naam genoemd. Viglius zag de Hames - die weldra nauw betrokken zou zijn bij de stichting van het Verbond der Edelen - voor de auteur aan[4]. Het staat vast, dat de personen, die een belangrijk aandeel hadden in de antispaanse beweging, ook de propaganda met schotschriften als wapen hanteerden[5].

In dezelfde zomer van 1565 werd de grondslag gelegd voor het Verbond der Edelen, toen zich rond Lodewijk van Nassau, die te Spa de baden gebruikte, Jan van Toulouse, Nicolaas de Hames en Gilles le Clercq verzamelden, terwijl ook de markies van Bergen daar in die dagen vertoefde. Figuren uit de adel en de consistoriën, die nog meerdere malen de hoofden bij elkaar zouden steken ook voor de schriftelijke propaganda, ontmoetten elkaar hier.

De beruchte brieven, die de koning op 17 en 20 oktober 1565 schreef vanuit het bos van Segovia, bevatten ruimschoots stof tot grotere ontevredenheid. De bruiloft van de zoon der landvoogdes in november, was voor de adel een gunstige gelegenheid om de besprekingen voort te zetten[6]. Het programma van deze ontevredenen, het Compromis, heeft op naam gestaan van Marnix van St. Aldegonde. Het was echter zijn broer, Jan van Toulouse, die de tekst opstelde[7]. Andere kopstukken, zoals Lodewijk van

3) *O.c.*, 101, Philips II aan Margaretha van Parma, Segovia 17 okt. 1565. Het is inderdaad niet uitgesloten, dat de koning wist, uit welke richting deze pamfletten kwamen. Enkele jaren eerder schreef ook Granvelle, dat het hem bekend was, wie de auteurs waren van de geschriften tegen hem. Hij maakte er echter geen werk van, om niet nog grotere verbittering te wekken. Ch. Weiss, *Papiers d'État du Cardinal de Granvelle d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besançon*, VII, Paris 1849, 14, Granvelle aan Philips II, Brussel 10 maart 1563.

4) E. Poullet, *Correspondance du Cardinal de Granvelle 1565-1586*, I, Bruxelles 1877, 42, Morillon aan Granvelle, Brussel 9 dec. 1565.

5) Vgl. F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand*, II, 1, Halle a.S. 1907, 68-69; 275-287 en de daarbij behorende noten (11) en (26)-(28).

6) Hoe alles precies in zijn werk zou zijn gegaan wordt uitvoerig en met veel critisch materiaal nagegaan door Rachfahl, *o.c.*, II, 2, Halle a.S. 1908, 562-564 en bijzonder in de daarbij behorende noten (48)-(52).

7) Vgl. o.a. G. Groen van Prinsterer *Archives ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, II (1566), Leide 1835, 13 (In het vervolg aangehaald: *Archives*).

Nassau en Brederode, lazen het ontwerp door en brachten correcties aan. Het Compromis werd vervolgens in het net geschreven en door de eerste aanhangers ondertekend. Nog zeven kopieën werden gesigneerd, om dienst te doen bij het werven van nieuwe leden, die er hun naam bij moesten plaatsen[8]. De officiële tekst was in het Frans geredigeerd. Er werd ook een nederlandse en een duitse vertaling gemaakt, zonder twijfel met het oog op de propaganda[9]. Dit feit vormt een grond voor het vermoeden, dat de prins van Oranje op de hoogte was van deze actie[10].

Op 18 december 1565 werden de brieven van Segovia bekend gemaakt aan de desbetreffende instanties. Dan spreekt de algemene verontwaardiging zich uit in een hele reeks van pamfletjes. Reeds twee dagen later had Viglius bij geruchte gehoord, dat er tot opstand aangespoord werd. Allerlei geschriftjes deden de ronde. Het gezag van de koning en de eer van zijn trouwe dienaren werden daarin aangetast. Granvelle kreeg natuurlijk ruimschoots zijn deel[11].

De landvoogdes en Morillon, die Granvelle trouw op de hoogte hield van de gebeurtenissen in de Nederlanden, wijdden in hun brieven uitvoerige beschouwingen aan de pamfletten-actie. Oranje zou er bij betrokken zijn en ook zijn vrienden. Aan de deur van het paleis van de prins en dat van Egmont werden paskwillen geplakt met de opmerking, dat zij de starre houding van de spaanse regering niet moesten dulden. Beide briefschrijvers spraken over Oranje's verontwaardiging, toen er verdenking van medeplichtigheid jegens hem rees.

Er werden in de Nederlanden maatregelen getroffen tegen de pamfletten; zonder twijfel een gevolg van de scherpe opmerkingen van de koning over de lakse houding van de regering in dezen. Beloningen werden uitgeloofd voor de verklikkers[12]. Eigenaardig is, dat Morillon, toen hij Granvelle verschillende van die pamfletten overzond, vroeg, dat deze ze zou verbran-

8) Bekentenis van Maximiliaan van Blois, genoemd de Cocq van Neerijnen, P o u l l e t , *o.c.*, II, Bruxelles 1880, 653.
9) *Archives* II, 2.
10) R a c h f a h l , *o.c.*, II, 2, 568: ‘Schon in dem ersten Beschlusse mit den protestantischen Fürsten Deutschlands in Beziehungen zu treten möchte man das Werk seiner Eingebungen erblicken’.
11) P o u l l e t , *o.c.*, I, 72, Viglius aan Granvelle, Brussel 20 dec. 1565.
12) G a c h a r d , *o.c.*, I 393, Margaretha aan Philips II, Brussel 21 jan. 1566; P o u l l e t , *o.c.*, I, 95-96, Morillon aan Granvelle, Brussel 27 jan. 1566.

den: hij wilde niet als verspreider van pamfletten bekend staan[13]. Granvelle bood echter de koning aan, ze hem toe te zenden, als deze ze tenminste nog niet had. Dan kon de koning zich uit de authentieke bronnen overtuigen van de toestand in de Nederlanden. In dat geval zou het echter nuttig zijn ze in het Frans te vertalen[14].

Bijzondere aandacht trok het schotschrift, dat in de nacht van 22 op 23 december 1565 te Antwerpen op drie of vier plaatsen werd aangeplakt. Het bevatte scherpe opmerkingen tegen de Inquisitie, die daar binnenkort zou worden ingevoerd: een bijzonder teer punt in deze stad met haar internationale handel. De magistraat wendde zich dan ook onmiddellijk tot de Raad van State. Reeds 24 december kwam daar de kwestie ter sprake. De antwerpse afgezant, Jacob van Wesenbeke, kreeg te horen, dat alle vrees voor Inquisitie ongegrond was. Hem werden een reeks maatregelen aan de hand gedaan, om de auteurs van het pamflet op te sporen en om verdere euveldaden van dit soort te voorkomen[15]. Er bestond wel een vermoeden, waar de daders ongeveer gezocht moesten worden. Al aanstonds deden geruchten de ronde, dat Lodewijk van Nassau de auteur was. Op 12 januari schreef de prins er over aan zijn broer. Hij wilde graag weten, wat er precies waar was van de praatjes en hoe eigenlijk de vork in de steel zat[16].

Het is na te gaan, hoe deze verdenking ontstond. Eind november of begin december was Lodewijk te Brussel, waar hij een ontmoeting had met Franciscus Junius, een bekend calvinistisch predikant te Antwerpen van franse origine. In het gesprek kwam blijkbaar ook de propaganda, die men door middel van pamfletten zou voeren, ter sprake. Immers, Junius keerde naar Antwerpen terug en stuurde vervolgens Gilles le Clercq naar Brussel. Deze vurige Calvinist, die vaak als tussenpersoon optrad tussen zijn geloofsgenoten en de edelen, moest Lodewijk een boekje overhandigen, dat Junius

13) P o u l l e t , *o.c.*, I, 95-96, Morillon aan Granvelle, Brussel 27 jan. 1566. De proost gaf wel eens meer uiting aan de vrees, dat deze onschuldige verzameling van pamfletten, in dienst van Granvelle, hem kwalijk genomen kon worden.

14) P o u l l e t , *o.c.*, I, 165, Granvelle aan Philips II, Rome 12 maart 1566.

15) P.C. B o r , *Oorspronck, begin en vervolgh der Nederlantsche oorlogen, beroerten en borgerlijke oneenigheden*...., I, Amsterdam 1679, 34-35. Deze passage is een van de vele stukken, die Bor letterlijk overnam van J a c o b v a n W e s e n b e k e 's *Description de l'estat succès et occurence advenues au Pays-Bas au faict de la religion*. Vgl. C h . R a h l e n b e c k , *Mémoires de Jacques de Wesenbeke* (*Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*), Bruxelles-La Haye 1859, 132-133. Daar van Wesenbeke zelf de afgezant was, die de antwerpse magistraat naar Brussel stuurde, is dit een bericht uit de eerste hand.

16) *Archives* II, 10-11, Oranje aan Lodewijk van Nassau, Brussel 12 jan. 1566.

geschreven had. Daarna reisde de graaf naar Duitsland over Antwerpen, waar hij besprekingen voerde over Junius' werkje. Men besloot het te drukken en te verspreiden. Dit verblijf van Lodewijk te Antwerpen viel in dezelfde tijd, dat daar bovengenoemd geschrift verspreid werd, dat zoveel stof deed opwaaien. Het kwam uit het milieu, waarin Lodewijk verkeerde. Hij en ook zijn vertrouwensman Gilles le Clercq, werden dus niet zonder grond voor de auteurs gehouden[17].

Franciscus Junius hield zich ijverig bezig met publicistische activiteit. Hij verhaalt zelf, hoe er vele geschriften van hem verschenen, waarvoor hij alleen verantwoordelijk was, want ze waren eigenhandig door hem geschreven. Hij werd bij de verspreiding echter geholpen door Jan van Treslong, van wie hij zeer veel nut had. Dit lid van het Verbond der Edelen schijnt bijzonder handig geweest te zijn in het verspreiden van pamfletten, zelfs op de meest gewaagde plaatsen. Tot in de vergaderzaal van de Raad van State te Brussel wist hij ze binnen te smokkelen. Junius vertelt, hoe er een bij was, dat de bijzondere aandacht trok van Egmont. Toen de graaf echter merkte, dat het van een Fransman was, moest hij er niets meer van hebben[18].

Uit Junius' autobiographie blijkt ook, aan welke gevaren iemand, die zich tegen de regering kantte, bloot stond. De anonieme pamflettist bevond zich zelf onder het publiek, toen er een prijs op zijn hoofd gesteld werd. Zijn relaties met Lodewijk van Nassau schijnen tenslotte zijn identiteit bekend gemaakt te hebben. Deze liet zich namelijk de naam van de schrijver van een aanstonds te noemen rekest aan de koning ontvallen. Toen werd Junius pas goed gezocht. Een schilder uit Brussel kwam, in opdracht der regering, naar Antwerpen en wist in de geheime bijeenkomsten der hervormden binnen te dringen. Daar schilderde hij het portret van Junius. Het werd met allerlei aanduidingen, die tot een aanhouding moesten leiden, naar de landvoogdes gezonden. De opgejaagde wist ternauwernood naar Breda te ontkomen[19]. De naam der wijkplaats roept reeds vermoedens op,

17) Dit blijkt uit de mededelingen, die Franciscus Junius schriftelijk deed aan P. Merula ten behoeve van de *Historia Belgica*, waaraan deze werkte: vgl. S.P. H a a k , *Paullus Merulla 1558-1607*, Zutphen 1901, 154.

18) Zie Junius' autobiographie uitgegeven door D. G e r d e s , *Scrinium antiquarium sive miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia*, I, Groningae et Bremae s.a., 242. Zie verder over Franciscus Junius: J. R e i t s m a , *Franciscus Junius. Een levensbeeld uit den eersten tijd der Kerkhervorming*, Groningen 1864; F r . W. C u n o , *Franciscus Junius der Ältere, Professor der Theologie und Pastor* (1545-1602), Amsterdam 1891.

19) G e r d e s , *o.c.*, 243-244.

dat zijn activiteit niet onaangenaam was aan de kopstukken van de nederlandse adel.

Het geschrift waarover Lodewijk van Nassau en Franciscus Junius confereerden, werd uitgegeven onder de titel: *Brief discours envoyé au Roy Philippe.... pour le bien et profit de sa Maj. et singulier de ses pays bas.... Auquel est monstré le moyen qu'il faudroit tenir pour obuier aux troubles et emotions pour le faict de la Religion et extirper les sectes et heresies pullulantes en ses dits pays*[20]. Fruin karakteriseerde het geschrift als volgt: 'Als manifest der Protestanten, op het tijdstip toen het Compromis der Edelen op touw werd gezet, is hoogst belangrijk. Er wordt in aangetoond, dat in geloofszaken geen dwang iets vermag, alleen overreding; dat het verbieden der prediking het overreden belet; dat het dooden van martelaren het uitstrooien is van nieuw zaad; dat alleen openbare redetwist aan de waarheid de overwinning kan en op den langen weg ook zeker zal bezorgen, en dat zoolang de strijd nog niet beslist is, het toelaten van verschillende godsdiensten het eenig middel is om rust en vrede in het land te bewaren'[21].

Het *Brief discours* moet spoedig gedrukt[22] en verspreid zijn geweest, want men hoorde er weldra de weerklank van. Granvelle ontving twee brieven, waarin gewezen werd op een klein anoniem werkje, waarin de stelling verkondigd werd, dat de koning meerdere religies in zijn landen kon en moest toestaan. Het propageerde de godsdienstige onverschilligheid. Zo iets kon funest zijn voor eenvoudige zielen. Voor degenen die reeds dwaalden zou het een steun in de rug zijn[23].

Volgens zijn eigen getuigenis schreef Junius zijn boekje in het Frans[24]. Het werd echter ook in het Nederlands vertaald: *Een Corte verhalinge gesonden aen Coninc Philips onsen genadigen ende ouersten Heere, tot weluaart ende profijt S. Mai. ende sonderlinghe van sijne Nederlanden: In welcke wordt gewesen dmiddel dat men soude moeten houden om te*

20) P. 115.
21) F r u i n , *o.c.*, VII, 75. Aan het artikel aldaar (73-80): *Over geschriften aan Franciscus Junius en aan Franciscus Balduinus toegeschreven*, werden verschillende gegevens over dit pamflet ontleend.
22) Het gebeurde nog eerder dan Fruin (*o.c.*, VII, 76) meende. Hij kende immers slechts exemplaren uit 1566. De U.B. te Amsterdam bezit echter een exemplaar, dat het jaartal 1565 draagt.
23) G a c h a r d , *o.c.*, I, 385-386, Havetius aan Granvelle, Brussel 8 jan. 1566; *o.c.*, I, 393, Assonville aan Granvelle, Brussel 15 jan. 1566.
24) Vgl. F r u i n , *o.c.*, VII, 75.

beletten de oproeringe ende commotien die geschieden mochte om twee-drachticheyt der Religien wille... Ouergestelt wter Fransoyscher... talen[25]. Een duitse vertaling[26] werd onder de leden van de Rijksdag van Augsburg verspreid. Frederik de Vrome, keurvorst van de Pfalz, schijnt het geschrift aan koning Philips gezonden te hebben[27].

Deze propaganda in Duitsland stond op het programma zowel van het Verbond als van de consistories. Lodewijk van Nassau bevond zich weldra te Marburg en hield zich daar o.a. bezig met het bewerken der protestantse vorsten van Hessen, Keur-Saksen en Würtenberg, om in te grijpen ten gunste van de bedreigde Nederlanden. Andelot, lid van het Verbond, die op kosten van de antwerpse kooplieden een dienstreis ondernam, moest ook in West-Duitsland hulp zoeken[28]. Van 26 december 1565 dateerde de volmacht van Gilles le Clercq, door Junius als eerste ondertekend, om in Duitsland steun te werven voor de hervormde kerken van Brabant, Holland, Henegouwen, Vlaanderen en Artois. Te Heidelberg gaf hij een verzoekschrift af, waarin de bede vervat was, dat de keurvorst van de Pfalz met enige collega's bij de brusselse regering tussen beide zouden komen tot opschorting van de Inquisitie. Daarna ging hij door naar Augsburg, waar weldra de Rijksdag bijeen zou komen[29].

Op de Rijksdag van Augsburg werden behalve het *Brief discours* nog twee andere stukken der nederlandse hervormden ter tafel gebracht. Het was op de eerste plaats de *Oratio Ecclesiarum Christi, per varias Germanicae belgicae provincias, sub Antichristi iugo gementium, ad Potentissimum Dominum, Dominum Maximillianum*....[30]. Het stuk was kennelijk

25) P. 116.
26) S. 29.
27) Over de belangstelling op de Rijksdag van Augsburg voor de gebeurtenissen in de Nederlanden, zie: A. K l u c k h o h n , *Briefe Friedrich des Frommen Kurfürsten von der Pfalz mit verwandten Schriftstücken*, I (1559-1566), Braunschweig 1868, en M. R i t t e r , *Über die Anfänge des niederländischen Aufstandes*, in: *Historische Zeit*schrift 58 (1877), 385-434.
28) R a c h f a h l , *o.c.*, II, 2, 570.
29) R i t t e r , *l.c.*, 423-424.
30) Afgedrukt in: J.J. v a n T o o r e n e n b e r g e n , *Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche geloofsbelijdenissen ter gedachtenisviering bij haar derde eeuwgetijde beschreven en met de oorspronkelijke bescheiden uitgegeven*, 's-Gravenhage z.j., LXV-XCVII en CXI-CLXIII. *Vertoog der Kercken Christi, Die hier ende daer in Nederlant verstroyt zyn, ende onder het jock des Antichrists zuchten. Gedaen aen den Groot-machtichsten Heer Maximiliaen*,.... De vertaling is waarschijnlijk van Thysius (v a n T o o r e n e n b e r g e n , *o.c.*, XCIX).

opgesteld onder de invloed der beroering, die de Segovia-brieven hier verwekt hadden. Men wist toen, dat weldra te Augsburg een Rijksdag gehouden zou worden. Daarmee komt men in de periode rond de jaarwende 1565-1566, de tijd waarin een grote activiteit ontplooid werd tot consolidering van het Verbond der Edelen. Het andere geschrift was: *Libellus supplex Christianorum in Germania inferiore propter veram religionem afflictorum, imperatori in comitiis Augustanis exhibitus A°. 1566*[31]. Het droeg de datering 1 april. Beide stukken, die nauw aan elkaar verwant zijn, zodat ze van één hand schijnen, hebben lang op de naam van Marnix gestaan[32]. Ze ademen in elk geval dezelfde geest als het *Brief discours*, dus de geest van het antwerpse milieu, waar leden van het Verbond en van de consistories nauw contact met elkaar hielden[33].

Het was waarschijnlijk de keurvorst van de Pfalz, die deze twee geschriften aan de keizer overhandigde. Mogelijk deed hij ze ook de koning van Spanje toekomen. Immers de keizerlijke gezant te Madrid berichtte, dat Frederik de Vrome onlangs 'zwei buschlein' gezonden had, waarover de koning ten zeerste verwonderd was. Een ervan droeg de titel der *Oratio*. Het ander kan de *Libellus supplex* geweest zijn of anders het *Brief discours*[34].

Het resultaat van dit alles was gering. Van de koning viel natuurlijk niet veel te verwachten. De Rijksdag hield vast aan de augsburgse religievrede en besteedde overigens meer aandacht aan het dreigende turkse gevaar dan aan de nederlandse aangelegenheden[35].

Van spaanse zijde bleven in deze periode de klachten over de pamflettenoorlog aanhouden. De nederlandse edelen werden op de eerste plaats verantwoordelijk gesteld voor dit euvel. Granvelle vond deze activiteit van de adel bevreemdend. Immers, juist de edelen zouden het eerst het slachtoffer worden van de beroeringen, die zij hielpen oproepen[36]. De kardinaal

31) Van Toorenenbergen, *o.c.*, LVII-LXIV en IC-CX. *Smeek-brief Van de Gelovigen in de Nederlanden, Aan de Keyserlyke Majesteit Maximiliaen, Den tweede van dien Name*. De vertaling is eveneens waarschijnlijk van Thysius (zie vorige noot).

32) Over de vraag, of Marnix deze stukken al dan niet geschreven heeft, is een lange polemiek gevoerd tussen van Toorenenbergen en Fruin. Een literatuuropgave daarvan is te vinden in: A. Elkan, *Johann und Philipp von Marnix während des Vorspiels des Niederländischen Aufstandes 1565-1567*, Leipzig (1913), 15, noot.

33) Fruin, *o.c.*, VII, 89-90.

34) Van Toorenenbergen, *o.c.*, 35-38; Fruin, *o.c.*, VII, 77.

35) Van Toorenenbergen, *o.c.*, 39.

36) Poullet, *o.c.*, I, 142, Granvelle aan Viglius, Rome 2 maart 1566.

achtte het nogmaals aanbevelenswaardig, dat de koning serieus kennis nam van deze pamfletten. Granvelle betitelde de auteurs als: 'si grands coquins'[37]. Bor noemt een hele lijst van pamfletten uit deze tijd, waarin hij een graadmeter zag van de stemming onder de grote massa. Hij nam deze passage over van Jacob van Wesenbeke[38].

Intussen hielden de nederlandse edelen van het Verbond zich met een smeekschrift bezig, dat aan de landvoogdes overhandigd zou worden. Echter niet met instemming van allen, zoals blijkt uit een curieuse brief van de Hames, lid van de fractie van het Compromis, die ijverde voor een gewapend optreden. Terwijl de wolven der regeringskliek zo uiterst moorddadig optreden, wil men hem en de zijnen niet toestaan om deze moordenaars tot inkeer te brengen, ofschoon de middelen daartoe aanwezig zijn. Node berust hij er in. Zij zullen het zwaard hanteren, wij de pen; wij woorden, zíj de daad, wij zullen wenen, zíj zullen lachen. Nog scheen hij niet alle hoop opgegeven te hebben, want hij bidt Lodewijk van Nassau zich te haasten, om hem met raad bij te staan en uit Duitsland het geschrift mede te brengen, dat hij hem beloofde. Daarin worden de redenen behandeld, waarom de lagere magistraten de wapenen mogen opnemen, als zij door de hogere onderdrukt worden[39].

Het was Oranje, op wie de meer gewelddadige plannen van sommige leden van het Verbond afstuitten. De samenkomsten te Breda en Hoogstraten leerden hem duidelijk, dat die weg onbewandelbaar was, bijzonder toen Egmont niet bereid bleek, met de andere leden van de hoge adel, de leiding van de lagere edelen op zich te nemen. Toen gebruikte de prins al zijn invloed om de Verbondenen te matigen en hen de papieren-oorlog te doen voortzetten, vooreerst met een verzoekschrift aan de landvoogdes[40].

Het Smeekschrift is toegeschreven aan verschillende grootheden dier dagen: Marnix[41], Simon Renard, eens medewerker en later de aartsvijand

37) P o u l l e t , *o.c.*, I, 156, Granvelle aan Philips II, Rome 10 maart 1566.
38) B o r I, 43.
39) *Archives* II, 36, de Hames aan Lodewijk van Nassau, Breda 27 maart 1566; vgl. R i t t e r , *l.c.*, 425-426.
40) R i t t e r , *l.c.*, 428-429.
41) Dit is de mening van J.W. t e W a t e r , *Historie van het Verbond der Edelen en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, I, Middelburg 1776, 37. Bakhuizen van den Brink vond diens argumentatie voor de in die tijd vrij algemene opvatting tamelijk overtuigend (R.C. B a k h u i z e n v a n d e n B r i n k , *Studiën en Schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*,...., I, Amsterdam 1863, 147, ook noot).

van Granvelle[42], en Baudouin, de grote ijveraar voor tolerantie[43]. Het eerste ontwerp is gemaakt door Jan van Toulouse. De waalse edele Andelot heeft, na zijn gevangenneming, bekend, dat de broer van Marnix in zijn tegenwoordigheid aan Lodewijk van Nassau een rekest toonde, dat zes à zeven bladzijden omvatte. Vanwege de grote lengte beviel het de graaf echter niet; hij wilde het bekorten[44]. In zijn apologie vertelt Lodewijk dan het verhaal verder: dat hij 'uff der anndernn hernn unnd vomm Adell beschehenn annhalten unnd bittenn uffs papyer gebracht dyeselbige auch nebenn innen haben ubergebenn helffen'[45]. Volledig is de geschiedenis daarmee echter nog niet. Bij het opstellen van de definitieve tekst kwamen de extreme en de meer gematigde partij met elkaar in botsing[46]. Het was de partij van Oranje, die een zachtere inkleding wist door te zetten[47]. De stemming was alleszins rijp voor het Smeekschrift.

Ook van officiële zijde hield men zich met Inquisitie en plakkaten bezig. De vier hoofdsteden van Brabant: Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch stelden verschillende verzoekschriften op. Het meest bekende, dat tot heel wat discussies aanleiding gaf en ook in druk verspreid werd, is: *La requeste des Chief-villes au conseil de Brabant*[48].

Er bleven pamfletten verschijnen, die insisteerden op hetzelfde thema. De spaanse contra-spionnage occupeerde zich intensief met deze clandestiene geschriftjes, want Margaretha van Parma kende soms de inhoud

42) Te Water, *o.c.*, 146-148.
43) P.J. Blok, Apologie van Lodewijk van Nassau, BMHG VIII, Utrecht 1885, 216, noot.
44) Poullet, *o.c.*, II, 663.
45) Blok, *o.c.*, 215-216.
46) *Archives* II, 46.
47) *Archives* II, 46. Groen van Prinsterer citeert daar uit Van der Haer: 'Libellus ab Orangio caeterisque in lenius verborum genus commutatus'. Alonso schreef juist het tegendeel naar Spanje: 'Quand les seigneurs tenaient leurs assemblées secrètes à Bruxelles, c'était en la maison du prince d'Orange, où ils entraient de la nuit par la porte derrière: ce fut là que la requète fut modifié et rendue pire' (Gachard, *o.c.*, I, 411, Alonso aan Philips II, Brussel 22 april 1566). De Vrankrijker had verder kunnen gaan toen hij schreef: 'Oranje hield zich dus officieel afzijdig en bleef voorzichtig afwachten. Op zijn raad was het, dat de verbondenen besloten niet meer te doen dan een request aan te bieden' (A.C.J. de Vrankrijker, *De motiveering van onzen opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581*, Nijmegen-Utrecht 1933, 12). Oranje hield ook het oog op de redactie van de tekst.
48) Afgedrukt in: Rahlenbeck, *o.c.*, 328-338.

reeds vóór het verschijnen en nam op voorhand maatregelen[49].

In dezelfde dagen werd de officiële aanbieding van het Smeekschrift, volgens besluit van de organisatoren, door pamfletten onder het volk bekend gemaakt. De consistories van Antwerpen werden met de verspreiding ervan belast en Marnix kreeg de opdracht hen daarvan op de hoogte te brengen[50]. Het pamfletje kondigde de bevolking de komst van de edelen naar Brussel aan, om de koning te vragen de Inquisitie en de plakkaten, die daarmee in verband stonden, af te schaffen en zodoende de totale ondergang van het land te voorkomen. Het volk moest zijn gerechtvaardigd en noodzakelijk verzoek daarbij voegen en daarom de magistraat vragen afgevaardigden te zenden of - zo de overheid in gebreke bleef - zelf vertegenwoordigers afvaardigen[51].

Spoedig na de aanbieding op 5 april 1566, werd het Smeekschrift gedrukt. Op 8 april vroegen de Verbondenen het daartoe vereiste verlof aan de landvoogdes. Zij hadden bij geruchte vernomen, dat hun tegenstanders een tekst van het Smeekschrift hadden laten drukken, met verandering van enkele punten. Daardoor wilden deze het doen voorkomen, alsof het optreden van de Verbondenen oproer was, om het Compromis aldus overal in discrediet te brengen. Het tegendeel van rebellie was de bedoeling. Vandaar het onderdanig verzoek het Smeekschrift te mogen uitgeven, precies zoals het werd aangeboden[52]. Dit werd hun toegestaan[53].

Er schijnt inderdaad iets aan de hand geweest te zijn met de tekst van het Smeekschrift, die verspreid werd. Een tijdgenoot noteerde: ‘also den edeldom goedtgedocht heeft, 't selfde te doen drucken, omdat elck haar goede meyninghe weten soude, want sy van scandelycke aenslaghen ge-

49) Bakhuizen van den Brink-Theissen, *o.c.*, 133-134, Margaretha van Parma aan Philips II, Brussel 3 april 1566. Het rondschrijven, dat Margaretha van Parma er tegen uitvaardigde: Gachard, *o.c.*, II, 553. Van Wesenbeke, en in zijn voetspoor ook Rahlenbeck, vergissen zich, wanneer zij dit rondschrijven der landvoogdes van 1 april betrekken op het pamflet, dat vlak voor de aanbieding van het Smeekschrift verspreid werd (Rahlenbeck, *o.c.*, 172-173). Dit laatste pamflet was immers in het geheel niet oproerig; zelfs de landvoogdes kon dat moeilijk zeggen. Het door haar op 1 april bedoelde pamflet is ongetwijfeld hetzelfde als dat, waarover zij op 3 april aan de koning schreef, met de opmerking erbij, dat zij er reeds tegen optrad.

50) *Archives* II, 60-61.

51) Afgedrukt in: Rahlenbeck, *o.c.*, 173, noot.

52) *Archives* II, 87.

53) Te Water, *o.c.*, IV, 223-224.

blameert werden'[54]. Franciscus Dusseldorp raadpleegde vier verschillende redacties en tekende de onderlinge afwijkingen aan[55]. Dat maakt de gissing, dat de vervalste afschriften, waarover de edelen in hun aanvrage tot publicatie spreken, niets anders waren dan copieën van de oorspronkelijke, onverzachte, tekst, niet onwaarschijnlijk[56]. Dan moet de verspreiding ervan ook wel op naam van de extreme richting van het Verbond geschreven worden.

Al aanstonds liep te Brussel het gerucht, dat het Smeekschrift eerst uitvoeriger was opgezet en dat verschillende kopstukken van het Compromis, met name de predikanten, het niet eens waren met de matiging, die in de tekst was aangebracht[57]. In spaansgezinde kringen was men echter ook niet onverdeeld voor de verspreiding van de officiële tekst. Morillon was reeds vóór het daartoe strekkend verzoek op de hoogte van het voornemen, het Smeekschrift te laten drukken. Als het aan hem gelegen had, zou daarvoor geen toestemming gegeven zijn. Hij zag er immers niets anders in, dan een middel van het Verbond der Edelen, de publieke opinie op zijn hand te krijgen. Daardoor werd de schijn gewekt, dat alles geschiedde tot bestwil van het volk en tot behoud van de vrijheid[58].

Tegelijk met het Smeekschrift deed nog een ander pamflet de ronde, waarin de Vliesridders op de meest plechtige wijze verzekerden, dat zij er voor instonden, dat niemand om der religie wille gestraft zou worden met gevangenisstraf, verbeurdverklaring van goederen of verbanning. Een uitzondering werd slechts gemaakt voor degene die zich schuldig maakte aan een vergrijp, dat de verstoring van de publieke orde tengevolge had. Over dit laatste zouden de Vliesridders oordelen. En dat gold totdat de koning, in overleg met de Staten-Generaal, een definitief besluit genomen zou hebben[59].

Men heeft hierin een falsificatie gezien van de Verbondenen. Deze zou-

54) R. van Roosbroeck, *De Kroniek van Godevaert van Haect over de troebelen van 1565 tot 1575 te Antwerpen en elders*, I, Antwerpen 1929, 31. Het is echter ook mogelijk, dat de schrijver niet zegt, wat hij zelf constateerde, maar dat hij zich baseert op de tekst van de aanvrage der Edelen.

55) Vgl. B.A. Vermaseren, *De Katholieke Nederlandsche Geschiedschrijving in de XVIe en XVIIe eeuw over den Opstand*, Maastricht 1941, 73-74.

56) W.J.F. Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVIe eeuw*, I, 2, Amsterdam 1866, 41.

57) Poullet, *o.c.*, I, 196-197, Morillon aan Granvelle, Brussel 7 april 1566.

58) *l.c.*

59) Te Water, *o.c.*, IV, 13.

den op die manier de indruk hebben willen vestigen, dat zij iets bereikt hadden en dat de Orde van het Gulden Vlies geheel op hun hand was. Of anders zouden zij dit illuster gezelschap verdacht hebben willen maken bij de landvoogdes. Margaretha hoorde van het stuk, kreeg het ook spoedig in handen en zag aanstonds, dat het vals was. Zij was echter bang voor de kwade gevolgen, die het zou kunnen hebben, bijzonder omdat het volk zo graag gelooft wat het hoopt. Zij ontbood de Vliesridders en de eerst aangekomenen, Egmont en Mansfelt, verklaarden plechtig, dat de leden zo'n verklaring mondeling, noch schriftelijk gegeven hadden[60].

Egmont bracht Brederode, in wiens gezelschap Marnix zich bevond, ervan op de hoogte, dat zij verdacht werden van de verspreiding van dit pamflet. De heer van Vianen wierp dit echter ver van zich af. Hij stelde er prijs op zich van die blaam te zuiveren[61]. Het schijnt voor hem zelfs een aanleiding geweest te zijn om op de drukkerij te Vianen een officiële tekst van het Smeekschrift, de apostille en de repliek te laten drukken[62]: *Propositie ende Requeste opt stuk van de Inquisitie, ghedaen ende ouergegeuen aen.... dHertoginne van Parme ende Plaisance ect. Bij.... Hendrick Heer tot Brederoede.... Vergeselschapt met andere Heeren ende Edelen van dese Nederlanden opten v.sten April M.D.L. xvj, naer gemeyn stijl, Mitsgaders dApostille bi haer Hoocheit daer op doen stellen, met tgeen daer van dependeert. Ghedruct tot Vianen met Gratie ende Preuilegio. Des voorschreven.... van Brederoede*[63]. Een uitgave zonder de belofte der Vliesridders, waarmee hij deze dus impliciet verwierp.

Daar de beruchte verklaring der Vliesridders reeds algemeen verspreid was[64], ging de landvoogdes tot een officiële disqualificatie over. Daartoe was besloten op de vergadering der Vliesridders, die zij in verband met deze kwestie samengeroepen had. Op 19 april waarschuwde zij de gerechtshoven, dat er verschillende redacties van het Smeekschrift in omloop waren, die afweken van de tekst, die haar werd aangeboden. Bovendien werden er, volgens haar schrijven, pamfletten verspreid, die iets anders beloofden dan haar antwoord op het Smeekschrift bevatte. Daarmee moet de verklaring der Vliesridders bedoeld zijn. Zoiets kon de publieke rust verstoren, het volk voor goed in beroering brengen en onttrekken aan de ge-

60) F. S t r a d a , *De Bello Belgico*, I, Antwerpen 1669, 230-232.
61) *Archives* II, 94-96, Brederode aan Lodewijk van Nassau, Vianen 19 april 1566.
62) *Archives* II, 98-100, Brederode aan Lodewijk van Nassau, Vianen 23 april 1566.
63) K. 138.
64) P o u l l e t , *o.c.*, I, 217. Castillo aan Granvelle, Brussel 20 april 1566.

hoorzaamheid van de koning. Daarom stuurde Margaretha de authentieke tekst van het Smeekschrift en haar antwoord daarop. Hieraan moest men zich dan houden en niet aan de pamfletten, die verspreid waren of nog zouden worden en die een afwijkende tekst bevatten[65].

Er is heel veel te doen geweest over de authenticiteit van het stuk, die nu wel algemeen verworpen wordt[66]. Maar toch kan er een kern van waarheid aanwezig zijn. Mogelijk was er een particuliere toezegging van enkele Vliesridders, die door het bestuur van het Verbond gebruikt werd om de leden moed in te spreken[67]. Dan is het maar een kleine stap naar uitgave in pamflet-vorm en verspreiding. Dit is waarschijnlijk door de extreme, calvinistische, richting gedaan. Het is in elk geval zeer verdacht, dat die verklaring onder de papieren van Gilles le Clercq gevonden is, zodat die 'albedrijf' ook hierin wel de hand gehad zal hebben[68]. De hoofden van het Verbond schijnen met het voorgevallene zeer in verlegenheid te zijn geweest[69]. Maar ook daardoor lieten de extremisten zich niet remmen, want zelfs na de publicatie der officiële stukken, door Brederode gelast, gaven zij nog het Smeekschrift uit mét de verklaring der Vliesridders er bij[70].

Bij het volk sloeg het pamflet in. Het versterkte de overtuiging, dat het verzoek der edelen was ingewilligd[71]. Het publiek leefde op, toen het zag, dat verschillende Vliesridders daarvoor borg bleven[72]. Toen de vroegere strengheid weer gepractiseerd werd, kon dat beschouwd worden als een inbreuk op de belofte[73].

Weldra verscheen er nog een ander pamflet uit hetzelfde milieu: *Remonstrance ofte vertoogh aen den grootmachtigen Coninck van Spaengen etc. op de Requeste byden Edeldom der Co. M. erfnederlanden den 5 April 1565. aen mijn Vrouwe de Hertoginne van Parme regente etc, gepresenteert, In de welcke verhaelt ende verclaert zijn de laste ende inconvenienten rijsende wt der Inquistie ende placaten in de voorseyde landen ter executien ge-*

65) Gachard, *o.c.*, II, 558.
66) *Archives* II, 92.
67) Uitvoerig wordt dit alles nagegaan door Rachfahl, *o.c.*, II, 2, (63)-(65).
68) Bakhuizen van den Brink, *o.c.*, V, Amsterdam 1913, 68, noot 1.
69) *Archives* II, 99, Brederode aan Lodewijk van Nassau, Vianen 24 april 1566.
70) Te Water, *o.c.*, IV, 3-13.
71) Fruin, *o.c.*, I, 379, noot 2.
72) J.J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde. Godsdienstige en kerkelijke geschriften....*, I, 's-Gravenhage 1871, 64.
73) J.J. van Toorenbergen, *o.c.*, 65.

stelt[74]. De titel van het geschrift wijst erop, dat het aansluit bij het Smeekschrift. Mogelijk werd het er wel samen mee gedrukt. Hierop kan immers het bericht slaan van Morillon, dat het Smeekschrift te Antwerpen verspreid werd, tegelijk met een verderfelijk commentaar. Morillon stelde aan Viglius voor, tegen-propaganda te voeren. Daarvoor moest een bekwame kracht in dienst genomen worden, die anonieme geschriften zou vervaardigen. Viglius wilde daarvan niets weten. Morillon persisteerde bij zijn idee, dat kwaad met kwaad bestreden moest worden; tevergeefs echter: 'quia apud rudem et imperitum populum oportet clavum clavo pellere; sed laterem lavo'[75].

De auteur van de *Remonstrance ofte vertoogh* is Gilles le Clercq. Hij ging op 10 mei 1566 een contract aan met de drukker Nicolaas du Bar, die het geschrift voor hem zou uitgeven en wel op korte termijn. Hieraan is blijkbaar de hand gehouden, want het geschrift draagt de datering: 18 mei. Beiden zouden de kosten en het eventueel verlies gelijkelijk dragen. Er werden vijftien honderd franse en twee duizend nederlandse exemplaren gedrukt[76]. Een tijdgenoot nam aan, dat de leden van het Verbond niet onkundig waren van het pamflet. Een resumé leidde hij aldus in: Hier volcht

74) S. 26. Het pamflet staat afgedrukt in Te Water, *o.c.*, IV, 82-133.

75) Poullet, *a.w.*, I, 348-349, Morillon aan Granvelle, Brussel 7 juli 1566. Morillon stuurt bij deze gelegenheid blijkbaar ook een spotprent op: 'l'arbre de l'Inquisition imprimé en Anvers: le séculier que soustient avec la fource est Alonço del Canto; Granvelle et Viglius avec sa mitre n'y sont obliéz; l'on dict que le bonnet noir c'est moi, mais mon bras senestre n'est poinct pour faire si grande force'. Een reproductie van deze prent is te vinden in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Utrecht-Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1952, 353.

76) Ch. Rahlenbeck, in: *Bulletin Bibliophile belge*, 15 (1859), 365. Deze auteur meent, dat Te Water zich vergist als hij spreekt van een duitse vertaling. Toch bestaat deze: K. 139 a. De nederlandse vertaling is gemaakt door M.I.L. Rahlenbeck meent, dat deze initialen staan voor: Marnix, Junius en Le Clercq. Deze drie zouden een soort revolutionair redactie-comité gevormd hebben (*o.c.*, 366). Die mening vond ingang, bv. J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, IV, 's-Gravenhage 1931, 605. H.A. Enno van Gelder, in: *Marnix van Sinte Aldegonde*, Brussel z.j., 256, geeft Marnix een aandeel in het onderhavige pamflet, 'als tenminste Rahlenbeck gelijk heeft met zijn verklaring der initialen M.J.L.'. De twijfel hier uitgedrukt wordt versterkt als men het voorwoord in K. 139 b ondertekend ziet door M.I.L.V.L. De twee laatste letters kunnen daar gemakkelijk de woon- of geboorteplaats van één vertaler aangeven. Dezelfde initialen staan onder een vertaling van Het Smeekschrift, Het Antwoord van de Landvoogdes, Het Request van de vier leden van Vlaanderen en nog meerdere geschriften (K. 137 b).

eenen langhen brief oft boecxken, geordineert byden edeldom, oft doer eenige geleerde, welsprekende mannen doer haer believen[77].

Het genoemde pamflet draagt als een soort ondertitel: 'Deselve Remonstrantie dient oock om te confuteren seker poincte van der Moderatie geconcipieert op de Placaten, ende den Staten des landes van Vlaenderen binnen Gendt den 11 Meye 1566 voorgehouden'. Rond de moderatie - helemaal in de trant van de woordspelingen uit die tijd 'moorderatie' genoemd - concentreerde zich weer een hele propaganda. De landvoogdes wist wie hier voor verantwoordelijk waren: niet de geconfedereerde edelen als zodanig, maar wel bepaalde personen uit hun gezelschap, die de Hervorming propageerden. Dus weer dezelfde extremistische groep. De verschillende maatregelen tegen de pamfletten hadden geen succes. De landvoogdes vaardigde nu een plakkaat uit en zond een rondschrijven aan de steden[78]. Margaretha had hier heel speciaal op het oog: *Vermaninge aende Regders en de Gemeynte van de vier Hoofsteden van Brabant*[79], waarvan zij in haar rondschrijven van 2 mei de volledige franse titel noemde en uitvoerig de inhoud naging[80].

Een Antwerpenaar uit die tijd verhaalt, hoe het pamflet in de stad verspreid werd. Eind april kwam er een postzending uit Spanje aan. Dat gaf aanleiding tot allerlei geruchten: het zou een bericht zijn van de Paus, met een beslissing over de moderatie; de koning of de Paus en de kardinalen zouden haar goedgekeurd hebben en veel stedelijke magistraten zouden genegen zijn om ze te aanvaarden. 'Maar op den 27 nacht April so werden hier in Antwerpen, ende in die ander 3 hooftsteden van Brabant briefkens gesaeyt, die gedruckt waeren, waarscouwinghe doende, wat de moderatie in hielt. Ende men wist niet wie't gedaen hadde, maar men vondt er smorgens vuel in diveersche straten liggen, daar de coppye af hier volcht en 't volck was wel soo ongerust in deze moderatie als in d'inquisitie en placcaten'[81].

Intussen stoorden de hervormden zich weinig aan de plakkaten. De

77) Van Roosbroeck, *o.c.*, I, 54.
78) F.A.F. Th. de Reiffenberg, *Correspondance de Marguerite d'Autriche duchesse de Parme avec Philippe II*, Bruxelles 1842, 25-26, Margaretha van Parma aan Philips II, Brussel 4 maart 1566. Vgl. Gachard, *o.c.*, I, 412, Margaretha van Parma aan de koning, Brussel 4 mei 1566.
79) S. 28.
80) Gachard, *o.c.*, II, 563-564, Margaretha van Parma aan de Magistraat van Namen, Brussel 2 mei 1566.
81) Van Roosbroeck, *o.c.*, I, 40.

consistories, sterk door het Compromis der kooplieden, stonden in contact met de edelen. De hoge edelen oefenden echter een kalmerende invloed uit. Toen besloten werd tot een tweede Smeekschrift, was het weer Oranje, die de tekst herzag en verzachtingen aanbracht[82].

Uit de aanbieding van het tweede Smeekschrift ontwikkelde zich een hele nasleep van onderhandelingen. Intussen bereidde de antwerpse Synode ook een Verzoekschrift met een demonstratie voor. Toen teisterde echter de Beeldenstorm een maand lang het land.

Op de bijeenkomst te Dendermonde, begin oktober 1566, bezigde Oranje een argument, dat in de antispaanse propaganda nog vaak benut zou worden: onderschepte brieven. Er kwam een brief van de spaanse ambassadeur te Parijs, Alava, aan de landvoogdes, ter tafel. Daarin konden Oranje, Egmont en Hoorne lezen, dat hun doodvonnis geveld was. Het idee van een gewapend verzet, wanneer de koning met troepen naar de Nederlanden zou komen, kreeg daardoor grotere aantrekkelijkheid in de ogen van de edelen. Dat plan stuitte tenslotte af op de afwijzende houding van Egmont. Een tijdgenoot gaf een dramatische voorstelling van de gang van zaken te Dendermonde. Oranje, eerder gearriveerd dan Egmont, ging in de keuken op de hakbank zitten. Hij wilde er niet afgaan vóór hij de graaf gesproken had. 'En incomende vraechde hy (Egmont) na synen cosyn en seyden: "Hy sidt op den vleeschblock!" En als sy nou byeen waeren, en mocht vraghen waerom ditte, so antwoerde hy: "Daer soeckt gy my op te brenghen, maer" t mocht u wel eerst overcomen, want gy sult de brugge legghen, daer de Spaengiaerden sullen overcomen. Ende na vuel redenen, en dat den prinsche mocht segghen: "Gy sult u selven in den perycel brenghen", en hy hem betroude op de scoon beloefte van de goevernante, die hy wou segghen, dat haer alle wel verantwoerden soude aen den coninck en wel gratie vinden; maer den prinsche seyde: "Siedt daer de gratie", en trock uyt synen boesem seker bescheet, dat hem de secretaris van des conicx raet in Spaengien sekretelyck overgecreven hadde, hoedat die 7 heeren des verbondts met allen haeren aenhanck, die van meyninghe syn geweest de inquisitie te wederstaen en de Spangiaerden daer uyt te houden, alle verwesen syn de doot te sterven'[83].

De authenticiteit van genoemde brief van Alava, evenals van een tweede,

82) *Archives* II, 174, vgl. 169. Bakhuizen van den Brink wil op inwendige gronden niet zover gaan als Groen van Prinsterer (*Studien en Schetsen*, I, 159-160).

83) Van Roosbroeck, *o.c.*, I, 112-113.

die de eerste weldra ging vergezellen in de propaganda[84)], moet op verschillende gronden verworpen worden[85)], al is de bedoeling van het spaanse hof misschien niet zo geheel verkeerd getekend[86)]. Men mag de landvoogdes geloven, toen zij verklaarde, dat Alava haar nooit zoiets geschreven had en dat het niets anders was dan een middel om haar - en met haar natuurlijk het hele spaanse regiem - gehaat te maken[87)].

De gissingen naar het auteurschap zijn vele. Oranje zelf is er van verdacht. Ook Marnix, die zo handig was in het namaken van handschriften[88)]. De oorsprong is gezocht bij de franse Hugenoten en daarna weer in de Nederlanden. Alle sporen zouden wijzen naar Lodewijk van Nassau en zijn kring[89)]. Daarmee zijn heel wel de beschuldigingen van de landvoogdes te rijmen, die de auteurs betitelen als: 'ces meschans et perturbateurs du repoz publicque'; 'meschans gens qui ne demadent que le (Oranje) nourrir en diffidence de V.M. pour, par ce moyen, retarder le service qu'il doibt faire'[90)].

Vlak daarop begint de actie voor het Verzoekschrift der drie miljoen goud guldens: *Tgrote Req^te^ vande gereformeerde Religie, 1566. In Novembri*[91)].

84) Zie bv. Oranje in zijn *Verantwoordinge*, uitg. M.G. Schenk, *Verantwoordinge, Verklaringhe ende Waerschowinghe mitsgaders eene Hertgrondighe Begheerte des edelen, lancmoedighen ende hooghgeboren Princen van Oraengien*, Amsterdam 1933, 63.

85) Bakhuizen van den Brink, *o.c.*, I, 125-128; V, 33-34.

86) Rachfahl, *o.c.*, II, 2, 785.

87) Gachard, *o.c.*, I, 476, Margaretha van Parma aan Philips II, Brussel 15 okt. 1566. De mening van Alava was als volgt: Consulté sur la question des Flandres, il se déclara partisan de la conciliation et de clémence. Son advis est particulièrement intéressant: 'Les querelles religieuses qui éloignent le peuple du service de Dieu et de Votre Majesté sont attissées par la France, les Princes de l'Empire et de l'Angleterre. A mon humble avis deux remédes s'imposent: ou supprimer le prince d'Orange et son frère Louis, ou, pour sauvez les affaires de la Foi, en venir au pardon et à l'appaisement. Pour la part, je me rallierais à ces derniers plutôt qu'au premier, parce que le meurtre ne calmera pas les esprits, ni ne restituera à V.M. les villes revoltées. Mais le pardon, en suavant les affaires de la Foi, apaisera les esprits et en même temps, supprimera l'appui que les Français, les Princes de l'Empire et l'Angleterre donnent au soulèvement et à la revolte de ce peuple' (J.P. Devos, *Les chiffres de Philippe II* (*1555-1598*) *et du despacho universal durant le XVIIe siècle*, Bruxelles 1950, 41).

88) Vgl. Nuyens, *o.c.*, I, 2, 185.

89) Rachfahl, *o.c.*, II, 2, (81)-(82).

90) Bakhuizen van den Brink-Theissen, *o.c.*, 193-194, Margaretha van Parma aan Philips II, Brussel 12 okt. 1566.

91) W. 143. Bij de volgende alinea's werd veel gebruik gemaakt van het artikel van A.A. van Schelven, *Het Verzoekschrift der drie millioen goudguldens, BVGO* VIe reeks 9 (1930), 1-42. Het stuk zelf: Bor I, 122-124.

Het rekest vraagt de koning vrijheid van godsdienst en biedt hem drie miljoen gulden aan. De geschiedenis van het ontstaan is als volgt. Toen de plannen tot een gewelddadig optreden mislukt waren, nam men noodgedwongen zijn toevlucht weer tot de papieren-oorlog: een rekest. Het kwam niet voort uit specifiek kerkelijke kringen, maar het initiatief lag bij de edelen Egmont, Oranje en hun volgelingen. De consistoriën verenigden er zich echter mee, uit gebrek aan iets beter en uit vrees voor het koninklijk leger, dat reeds zou oprukken. Volgens zijn banvonnis was Gilles le Clercq, de vertrouwensman van adel en consistories, de opsteller. De predikant Petrus Dathenus - die ten onrechte als de auteur is genoemd - en de calvinistische koopman Marcus Perez, speelden een belangrijke rol bij de propaganda voor het geschrift. Slechts een enkele stad, zoals bv. Antwerpen, was te vinden voor het plan om het aangeboden verzoekschrift door te sturen aan de landvoogdes[92].

Toen Margaretha het stuk aan de koning zond, had zij vooral de bedoeling, te waarschuwen tegen de gezamenlijke actie van Calvinisten en Lutheranen, die de handen in elkaar geslagen hadden, ‘par intervention d'aulcuns’[93]. De nederlandse vertaling van het drie-miljoenen-manifest werd gemaakt door Dirk Coornhert. Deze had op dit gebied zijn sporen reeds verdiend, want op last van het Hof van Holland vertaalde hij het Augustus-accoord[94]. Daarbij ontbonden de edelen het Compromis en ontvingen van de landvoogdes de toezegging, dat zij niet zouden vervolgd worden, terwijl op godsdienstig gebied verschillende verzachtingen in het vooruitzicht gesteld werden. Coornhert kreeg inzage van het verzoekschrift der drie miljoen, toen hij zich gereed maakte de vergadering der Staten van Holland, die in november 1566 te Schoonhoven was gehouden, te verlaten. François van Haeften, lid van het Verbond, die in hetzelfde huis zijn intrek genomen had, toonde er hem een gedrukt exemplaar van. Coornhert las het en toen enkele collega's opmerkten, dat het goed opgesteld was, wist hij nog een paar argumenten naar voren te brengen, om de toestand van

92) Van Schelven, *l.c.*, 31-35.

93) Bakhuizen van den Brink-Theissen, *o.c.*, 207-208. Margaretha van Parma aan Philips II, Brussel 13 nov. 1566. Morillon zond het stuk op aan Granvelle en vergeleek het met de bekoring van Christus in de woestijn, Poullet, *o.c.*, II, 192, Morillon aan Granvelle, Aire 31 dec. 1566.

94) B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert* (*RGP* kleine serie 25), 's-Gravenhage 1928, 132.

het land te verklaren, nl. ‘de gelegenheyt van desen landen, die rontsom gelegen zyn onder geïnfecteerde gebuyren, mitten welcken d'inwoenders van desen landen - als hem meest met coopmanschap generende - moeten handelen, sonder dat hy die spreect, eenige correctie van denzelve requeste dede’[95].

Weldra hoorde Coornhert meer van het rekest. Te Utrecht samengekomen met Oranje en Lodewijk van Nassau, haalde de laatste twee exemplaren ervan voor de dag, één in het Nederlands en één in het Frans. Hij vroeg Coornhert om van de franse tekst een nieuwe nederlandse vertaling te maken, omdat de bestaande ‘nuyt te rechte vertaelt, maer de Franse frase daerinne gevolcht was’. Coornhert trachtte zich aan die opdracht te onttrekken: de vertaling was goed; hij zou ze niet weten te verbeteren; de nederlandse tekst gaf de zin goed weer. Maar Lodewijk hield aan met tegenovergestelde argumenten. Hij had van anderen gehoord, dat Coornhert de aangewezen man was voor de vertaling en dus wenste hij, dat hij ze zou leveren. Toen durfde Coornhert niet langer te weigeren. Hij accepteerde de franse tekst, reisde naar Haarlem en maakte thuis in enkele dagen de nederlandse vertaling, zonder een woord te veranderen of toe te voegen. Vertaling en origineel zond hij op aan de prins te Utrecht, waarna hij er niets meer van hoorde[96]. Er is reden om aan te nemen, dat dit de tekst is, die door Bor werd afgedrukt[97].

De landgraaf van Hessen liet een duitse vertaling maken[98] en zond ze op naar alle plaatsen, waar hij maar enige steun meende te mogen verwachten. Hij vond het stuk uitstekend[99]. Hij gaf Oranje echter de volgende raad. Om meer kans op succes te hebben, zou het nuttig zijn om met het manifest der drie miljoen goudguldens een Smeekschrift namens de nederlandse kerken te richten aan de vorsten en stenden van de augsburgse confessie, met het verzoek om bij de spaanse koning te interveniëren[100].

95) *O.c.*, 120-121.
96) *O.c.*, 123.
97) Van Schelven, *l.c.*, 4.
98) K. 144.
99) *Archives* II, 480-481, Willem van Hessen aan Lodewijk van Nassau, Kassel 25 nov. 1566.
100) *Archives* II, 493, Willem van Hessen aan Oranje, Kassel 27 nov. 1566. Enigszins gewijzigd en vermeerderd met andere stukken, werd deze brief ook gedrukt en verspreid (Bor I, 119-120). Deze propaganda met een particuliere brief, aan hem zelf gericht, moet wel van Oranje uitgegaan zijn.

Juist in de dagen, dat de landvoogdes en Brederode hun laatste correspondentie voerden over de geheime drukkerij van Vianen, werd te Brussel het derde Smeekschrift aangeboden. Brederode had het zelf willen doen, maar het werd hem geweigerd[101]. Dit geschrift was de vrucht van de conferenties, die in de eerste helft van 1567 te Amsterdam gehouden werden. Daar waren vertegenwoordigers van de consistories uit de verschillende delen van het land tegenwoordig. Oranje, Lodewijk van Nassau en Brederode kwamen ook in de stad. Weer werd men het eens over een Smeekschrift. Gilles le Clercq en Jan van Toulouse stelden het op. De edelen kregen het ter inzage[102]. Oranje hield een wakend oog op alles en de laatste besprekingen hadden plaats te Breda. Er ging een bericht naar Spanje, waarin de medewerking van de prins ter sprake kwam[103].

Te Breda werd ook een verbond gesloten tussen de consistories en Brederode. De laatste waarborgde aan de eersten vrije uitoefening van hun godsdienst en kreeg daarvoor de toezegging van geldelijke steun. Het derde Smeekschrift, dat Brederode door Willem Blois van Treslong - weldra befaamd watergeus - liet overhandigen, ging vergezeld van een verzoekschrift der consistories.

Daarmee liep de papieren-oorlog van Compromis en Consistories ten einde. De fase van het wapengeweld, in het Zuiden reeds begonnen, zou definitief worden. Het derde Smeekschrift was bedoeld als een ultimatum en droeg daarvan het karakter. De landvoogdes heeft het gevoeld, toen zij een week later haar weigerend antwoord bekend maakte[104]. Zij liet de stukken door de officiële regeringsdrukker uitgeven: een witboek na een ultimatum: *Copie de la lettre escripte par le Seigneur Brederode, tant en*

101) Voor de correspondentie tussen Margaretha van Parma en Brederode over de drukkerij te Vianen en het derde Smeekschrift: G a c h a r d , *Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange*, II, Bruxelles 1850, 419-454; A. v a n H u l z e n , *Utrecht in 1566 en 1567*, Groningen-Batavia 1902, 121-134.

102) Bekentenis van Maximiliaan van Blois, genaamd Cocq van Neerijnen, P o u l l e t , *o.c.*, II, 654.

103) G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, I, 511, Prats aan A. Perez, 17 febr. 1567.

104) P o u l l e t , *o.c.*, II, 283. Morillon aan Granvelle, St. Amand 28 febr. 1567. Hij gaf te kennen, dat het gerucht de ronde deed, dat zowel het rekest van de gereformeerden als het derde Smeekschrift, van Oranje zouden zijn: ‘Plusieurs ont opinion que les dictes requestes sont forgéez par le prince d'Oranges, ou par son advis’. Morillon vond, dat het antwoord van de landvoogdes korter en bondiger had moeten zijn. Zij had zich niet moeten verantwoorden en geen rekenschap moeten geven van de dingen, die gebeurd zijn en die iedereen kent.

son nom que au nom des Gentilzhommes confederez, du VIIIe de Feurier XV^c Soixante sept; Ensemble des deux requestes y ioinctes: Et de la responce sur ce donnée au dict Seigneur de Brederode, par la Ducesse de Parme etc. Regente[105].

Intussen werden natuurlijk ook andere pamfletten verspreid. Morillon noemde er een met de volledige titel: *Conseil sacré d'vn Gentilhomme François aux Eglises de Flandre, qui peut seruir d'humble exhortation a l'excellence des tresillustres Princes Protestans du Sainct Empire: et d'aduertissement certain aux seigneurs des païs bas*[106]. Morillon ontving dit geschrift van Viglius en moest het teruggeven. Anders had hij het graag aan Granvelle doen toekomen. Hij noemde verschillende punten van de inhoud, die speciaal betrekking hadden op de kardinaal[107].

105) K. 151. Deze stukken zijn ook te vinden bij T e W a t e r , *o.c.*, IV, 256-275.
106) K. 152.
107) P o u l l e t , *o.c.*, II, 399-400, Morillon aan Granvelle, Brussel 19 en 20 april 1567.

Hoofdstuk II
Justificaties en proclamaties
1568-1572

'*O Nederlant ghy zijt belaen*
Doot ende leven voor u staen,
Dient den Tyran van Spangien,
Of volcht (om hem te wederstaen)
De Prince van Orangien.

Helpt den Herder die voor u strijt
Of helpt den Wolf die u verbijt,
Weest niet meer Neutralisten,
Vernielt den Tyran, t'is meer dan tijt
Met al sijn Tyrannisten.'

(Geuzenliedboek).

In de oorlog met de wapenen was het succes aan de kant van de regering en de nederlaag voor de opstandige edelen en de consistories. De vrees voor Alva had deze groeperingen nog nauw doen samenwerken. Het mocht echter niet baten. Daags na de slag bij Oosterweel gaf Valenciennes zich over. Daarmee was de Opstand voorlopig zonder uitzicht. Met de leiders trokken duizenden naar het buitenland uit vrees voor de naderende straf. Onder hen waren ook vele pamfletschrijvers. Er kwam een stilstand in deze propaganda. 'Et n'est plus question de billetz ou pasquilles', berichtte Morillon, die blijk gaf er scherp op te letten[1].

De Spanjaarden gaven zelf aanleiding tot een heropening van de pamfletten-oorlog. Morillon sprak daarover uitvoerig. Hij had van Viglius de akte van beschuldiging tegen Oranje, in handen gekregen. Ofschoon hetgeen erin stond overeenkomstig de waarheid was, had hij er toch zijn bezwaren tegen. Het *Daghement* had korter en meer algemeen moeten zijn. De lengte dwong tot een uitvoerige en lastige bewijsvoering. Het was voldoende geweest enkele punten naar voren te brengen. Zoals het stuk nu was, zouden er waarschijnlijk uitvoerige apologieën en justificaties volgen.

1) P o u l l e t , *o.c.*, II, 481-482, Morillon aan Granvelle, Brussel 7 juni 1567.

Dat paste precies in de plannen van de prins, die zich in dat opzicht bijzonder geslepen getoond had. Zulke uitgewerkte vonnissen maakten de tegenpartij wijzer en gaven aanleiding tot een uitgebreide polemiek, zoals de ondervinding reeds bewezen had[2)].

Over de redactie van de indagingen tegen de verschillende edelen, ontstond aan spaanse zijde onenigheid. Deze had tot gevolg, dat het zwaartepunt van de beschuldigingen van de religie naar de politiek verlegd werd. Morillon maakte daartegen bezwaren: voor de politieke misdrijven waren niet zoveel bewijzen als voor de godsdienstige. Hij kreeg echter geen gelijk. Wel ging zijn herhaalde voorspelling in vervulling, dat er heel wat justificaties en weerleggingen geschreven zouden worden en dat Granvelle daarin de zondebok bij uitstek zou blijken. Maar daarvoor hoefde men niet over een profetische blik te beschikken[3)].

De meest bekende justificatie is die van Oranje, op dat moment openlijk het hoofd van de Opstand: *De verantwoordinge des Princen van Oraengien teghen de valsche logenen, daer mede sijn wedersprekers hem soecken t'onrechte te beschuldighen*[4)].

Op 24 januari 1568 werd de indaging tegen de prins en verschillende anderen uitgevaardigd. Ze werd o.a. aan de Paus en aan verschillende vorsten gezonden. Ook Granvelle kreeg een exemplaar[5)]. Van 3 maart dateerden de *Antwoorden*, die Oranje aan de procureur generaal en aan Alva gaf en die later samen met de Verantwoordinge werden uitgegeven[6)]. Maar de prins bereidde toen ook reeds de publicatie van een grote justificatie voor. Hij had blijkbaar geïnformeerd, hoe deze stap in Duitsland opgenomen zou worden. Immers, in deze tijd schreef de landgraaf van Hessen aan Oranje, dat de keizer en de keurvorst van de Pfalz het verstandig oordeelden, als de prins zijn onschuld aantoonde tegenover de ernstige beschuldigingen van Alva. Daarom moest hij zijn *Verantwoordinge* onverwijld laten verschijnen.

2) P o u l l e t , *o.c.*, III, 73-74, Morillon aan Granvelle, Brussel 7 nov. 1567. R a c h f a h l , *o.c.*, III, 651, meent - in tegenstelling met Poullet - dat de acte van beschuldiging daarna inderdaad veranderd is.
3) P o u l l e t , *o.c.*, III, 16, Morillon aan Granvelle, Brussel 23 nov. 1567; *o.c.*, III, 132, Morillon aan Granvelle, Brussel 30 nov. 1567.
4) K. 160; uitgave in: S c h e n k , *o.c.*, 23-81.
5) P o u l l e t , *o.c.*, III, 190, Morillon aan Granvelle, Brussel 1 febr. 1568.
6) Misschien werden ze reeds eerder gedrukt en uitgegeven. Immers in zijn *Verantwoordinge* schrijft Oranje: men brengt allerlei valse beschuldigingen tegen hem in en de rechtsprocedure strijdt met alle wetten en gebruiken: '(soo hier voor ende by sekeren anderen onsen geschrifte is bewesen gheweest)' (S c h e n k , *o.c.*, 80). Die 'sekeren anderen geschrifte' zijn blijkens de aantekeningen in margine de *Antwoorden*.

Hij diende echter bedachtzaam te werk te gaan. De koning, en zoveel mogelijk ook diens bestuursorganen, moesten ontzien worden[7].

Intussen had de prins ook omgezien naar geschikte raadslieden, om hem bij dat werk te helpen. Want al is later bewezen[8], wat Groen van Prinsterer reeds vermoedde[9], dat nl. Oranje zijn justificatie zelf schreef; hij had daarbij zijn medewerkers.

De calvinistische predikant Hubert Languet - vaker geïnteresseerd bij de nederlandse Opstand - ging op 13 maart 1568 naar Dillenburg, ingevolge een verzoek van Oranje. Hij verbleef daar ongeveer veertien dagen. Met nog enkele anderen werden de troebelen in de Nederlanden en de *Verantwoordinge*, die spoedig verzonden zou worden, besproken[10]. Ook Jacob van Wesenbeke, aan wie de *Verantwoordinge* dikwijls, maar ten onrechte, werd toegeschreven, was erbij betrokken. Zijn nauwe relatie met Oranje was algemeen bekend[11].

Toen Oranje in 1566 naar Antwerpen kwam om daar de rust te herstellen, werd Jacob van Wesenbeke aangesteld als een soort verbindingsofficier tussen de magistraat, de verschillende partijen in de stad en de prins[12]. Het is echter zeer twijfelachtig, of er werkelijk een hartelijke vriendschap bestaan heeft tussen Oranje en de antwerpse pensionaris[13] en of het gerucht waar was, dat van Wesenbeke zelf verspreidde, dat hij nl. tot de eerste raadsman van Oranje was gekozen[14]. Men krijgt sterk de indruk, dat het aandringen van de prins, om van Wesenbeke tijdig Antwerpen te doen verlaten, meer voortsproot uit bezorgdheid over de dingen die deze allemaal wist, dan uit bekommernis voor diens persoonlijk welzijn[15]. In april 1567 liet Oranje van Wesenbeke naar Dillenburg gaan. Hij gaf hem een brief mee voor Jan van Nassau. Deze moest de gevluchte raadspensio-

7) *Archives* III, 185-186, Willem van Hessen aan Oranje, Kassel 11 maart 1568.
8) R a c h f a h l , *o.c.*, III, 653-654.
9) *Archives* III, 186-187.
10) *L.c.*; R a c h f a h l , *o.c.*, III, 653-654 bespreekt uitvoerig het aandeel, dat zekere Dr. Meiszner in de samenstelling van de justificatie had.
11) P o u l l e t , *o.c.*, II, 349, Morillon aan Granvelle, Brussel 2, 5, 6 april 1567; *o.c.*, II, 373, Morillon aan Granvelle, Brussel 13 april 1567. J.D.M. C o r n e l i s s e n , *Medewerkers van den Prins*, in: *Prins Willem van Oranje 1533-1933*, Haarlem 1933, 235-253.
12) R a h l e n b e c k , *Mémoires*, 252-253.
13) P o u l l e t , *o.c.*, II, 388, Morillon aan Granvelle, Brussel 18 april 1567.
14) P o u l l e t , *o.c.*, II, 421, Morillon aan Granvelle, Cante-Croix 3 mei 1567.
15) *Archives* III, 113.

naris goed ontvangen[16]. Te Dillenburg zal van Wesenbeke de prins terzijde hebben gestaan bij het redigeren van diens *Verantwoordinge*. Daar heeft hij rustig kennis kunnen nemen van de ideeën, neergelegd in dat stuk, die hij weldra in verschillende geschriften zou propageren. Van Wesenbeke nam ook de zorg op zich voor de uitgave van de *Verantwoordinge*. Er is een rekening bewaard, die hem een som geld toekende: 'zu trucken des hernn printzen excusationsschrift'[17].

Men mag aannemen, dat van Wesenbeke betrokken is geweest bij het opstellen van de geschriften, die de prins in de zomer van 1568 liet verschijnen. In elk geval speelde hij weer een rol bij de uitgave. De graaf van Hoogstraten schreef uit Keulen, dat zekere Risoir aan van Wesenbeke moest melden, dat hij 'das ausschreyben fürderlich woll trückhen lassen'[18]. Daarmee is waarschijnlijk bedoeld: *Verklaringhe ende Uutschrift des Duerluchtighsten Hoochgeborenen Vorsten ende Heeren,.... Willem, Prince van Oranien etc. ende zijner Excellentien nootsakelicken Defensie teghen den Duca de Alba ende zijne grouwelicke tyrannie*[19]. Het stuk is gedateerd op 20 juli en werd in verschillende talen verspreid.

Terwijl de prins onder veel tegenspoed de toebereidselen maakte voor zijn eerste veldtocht, achtte hij het ook raadzaam een aantal pamfletten te laten verschijnen[20]. In dit kader past de genoemde *Verklaringe*. Dit vrij uitvoerig geschrift is echter, evenals de justificatie, berekend op lezers die daarvoor de tijd kunnen nemen en over enige ontwikkeling beschikken. Er verschenen bovendien eenvoudigere en kernachtigere aanmaningen, op een meer onmiddellijke werking berekend.

Van 31 augustus 1568 is: *Willem.... Prince toe Orangien, Grave toe Nassaw.... Allen ghetrouwen ondersaten des Con. Mai., in den Nederlanden, Saluyt, M.D. LXVIII*[21]. Van de volgende dag dateert: *Waerschouwinghe Des Princen van Oraengien Aende Ingheseten ende Onder-*

16) J.F. van Someren, *La Correspondance du Prince d'Orange avec Jacques de Wesenbeke*, Utrecht-Amsterdam 1896 (*Archives du Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau, Supplément au recueil de M.G. Groen van Prinsterer*), 1, Oranje aan Jan van Nassau, Antwerpen 7 april 1567.

17) J.F. van Someren, *Wesenbeke of Marnix? Historische-bibliografische studie*, in: *Oud-Holland* 9 (1891) 93-94. Over van Wesenbeke zijn daar interessante gegevens te vinden, *o.c.*, 9 (1891) 73-105 en 10 (1892) 66-80.

18) *Archives* III, 244.

19) K. 164; uitgegeven in: Schenk, *o.c.*, 99-116.

20) Bor I, 253.

21) K. 167a; afgedrukt in: Bor I, 253-254.

saten van den Nederlanden[22]. Veertien dagen daarna richtte Oranje een oproep tot alle soldaten van hoge en lagere rang: *Allen Ende Elckerlicken Capiteynen, Volck van wapenen ende anderen goeden ende ghetrouwen Crijchsluyden van Nederlant, wenschet de Prince van Oraengien.... gheluck ende salicheit*[23].

Deze geschriften zetten de redenen uiteen, waarom Oranje meende, Alva en de Spanjaarden de oorlog te moeten aandoen. Het was echter niet slechts de bedoeling van de prins zijn zaak te rechtvaardigen, maar ook de steun der Nederlanders voor zich te winnen. Als hij met zijn leger in het land kwam, moest de bevolking Alva op de een of andere manier afbreuk doen of tot opstand overgaan. Zodoende zou de hertog zijn aandacht op meerdere punten tegelijk moeten richten en dus zijn macht moeten versnipperen[24].

In het spaanse kamp werd de propaganda van Oranje prompt gesignaleerd. Morillon schreef Granvelle over enkele punten, die hem opvielen: Oranje's ketterij en de aanvallen op de kardinaal[25]. Hij liet zich niet vleiend uit over Oranje's strategisch talent. Morillon zag in de prins meer een propagandist dan een veldheer: 'Je le tiens plus propre à celà que à conduire une grande armée'[26]. Granvelle sloot zich later bij die opvatting aan: deze manier om geschriften te verspreiden is niet het werk van soldaten maar van mensen zonder moed[27]. De correspondenten waren niet altijd fair. In aansluiting op een hele passage over de *Verantwoordinge* werd er geschreven: de prins vlucht en hoe zal zijn huisplaag - Anna van Saksen - hem welkom heten en zegenen! Al zijn bezit is weg en zijn prestige ging voorgoed verloren[28]. 's Prinsen pamfletten vormden ook een punt van correspondentie tussen Granvelle en de koning. Beiden waren blijkbaar op de hoogte van de inhoud dezer geschriften. Granvelle wilde niet antwoorden op de beschuldigingen aan zijn adres. Doodzwijgen zou Oranje het meest irriteren. Wel wenste hij zich voor de koning te verantwoorden. Op enkele punten van de beschuldigingen aan zijn adres ging hij ook inderdaad in[29]. Maar Philips II stelde hem volkomen gerust[30].

22) K. 168; afgedrukt in: S c h e n k , *o.c.*, 117-128.
23) K. 170a.
24) B o r I, 253.
25) P o u l l e t , *o.c.*, 239, Morillon aan Granvelle, Brussel 14 aug. 1568.
26) *O.c.*, III, 345, Morillon aan Granvelle, Brussel 4 sept. 1568.
27) *O.c.*, III, 382-383, Granvelle aan Philips II, Rome 12 okt. 1568.
28) *O.c.*, III, 408, Morillon aan Granvelle, St. Amand 18 nov. 1568.
29) *O.c.*, III, 382-383, Granvelle aan Philips II, Rome 12 okt. 1568.
30) *O.c.*, III, 508, Philips II aan Granvelle, Escurial 12 maart 1569.

Uit een antwerpse bron blijkt, hoe de pamfletten van de prins aan de man gebracht werden. Op een goede morgen stond er een man bij een der bruggen van Antwerpen en deelde ze uit aan voorbijgangers. Maar enkele dagen later vaardigde de stadsmagistraat een plakkaat uit, waarin de colporteur opgeroepen werd om zich te komen verantwoorden. Voor inlichtingen die tot zijn aanhouding zouden leiden werd een beloning uitgeloofd van vijf en twintig carolus-gulden. De pamfletten zelf moesten ingeleverd worden; ze achterhouden was strafbaar[31)].

Dat de pamfletten van de prins, met name zijn *Verantwoordinge*, meer indruk maakten in het spaanse kamp dan Granvelle en de koning wilden bekennen, blijkt wel uit het feit, dat er ernstige en veelvuldige pogingen werden gedaan om ze te weerleggen.

Hopperus bracht in Spanje de koning de wenselijkheid van een antwoord onder ogen[32)]. Hij voerde er een drukke correspondentie over met Viglius, die ook voorstander van een weerlegging was[33)]. Zij waren er beiden van overtuigd, dat Oranje's propaganda een grote invloed had op de massa, die het spaanse bewind heel weinig genegen was. Speciaal met het oog op de duitse vorsten achtten zij een reactie van groot belang. Na lange aarzeling, geheel in de lijn van het gewone spaanse optreden, ontving Hopperus namens de koning de *Verantwoordinge* en de *Verklaringhe*, met de opdracht een weerlegging van een van beide te schrijven[34)]. Hij maakte er echter twee, die tot in details op de bewuste stukken ingingen. Maar er schijnt weinig van terecht gekomen te zijn. Hopperus verzocht, dat zijn werk nog gecontroleerd zou worden, zowel in de Nederlanden als in Spanje[35)]. Hij meende, dat het aan Viglius opgestuurd was[36)]. Deze ontving echter niets[37)]. Een paar maanden later schreef Hopperus over de lotgevallen van zijn werk in Spanje. Het is een vrij cynisch verhaal, dat de efficiency van het spaans propaganda-apparaat in een vrij schamel dag-

31) *Antwerpsche Archivenblad*, 2, z.j., 425-426.
32) Joachimi Hopperi Frisii, *Epistolae ad Viglium ab Aytta Zuichemum*, Trajecti ad Rhenum 1802, 204, Hopperus aan Viglius, Madrid 27 nov. 1568.
33) C.P. Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica*, I, 2, Hagae Comitis 1753, Viglii ab Aytta Zuichemi *politicae et historicae Epistolae ad Joachim Hopperum*, 452, Viglius aan Hopperus, Brussel 31 dec. 1568.
34) J. Hopperi *Epistolae*, 204, Hopperus aan Viglius, Madrid 27 nov. 1568.
35) Gachard, *Cor. de G. de Tac.*, VI, 284-285, Hopperus aan Philips II, Madrid 5 jan. 1569.
36) J. Hopperi *Epistolae*, 212, Hopperus aan Viglius, Madrid 28 jan. 1569.
37) Hoyinck van Papendrecht, *o.c.*, I, 2., 458, Viglius aan Hopperus, Brussel 18 febr. 1569.

licht stelt. De koning had het werk aan zijn raadsman Velasco gegeven. Nu zou het er wel mee vergaan als met een ander geschrift van Hopperus. Van het Latijn zou het in het Spaans vertaald worden. Hier en daar zou een verandering aangebracht worden. Daarmee was het werk van auteur veranderd. Voor Hopperus persoonlijk was het voldoende genoegdoening iets voor de koning gedaan te hebben, waarover deze zich tevreden toonde. Mogelijk verdiende het nog de voorkeur, geen weerlegging uit te geven, nu het gunstig ogenblik daarvoor voorbij was. Anders zou men de tegenstanders opnieuw aanleiding geven te ageren[38)].

Daarmee waren de weerleggings-pogingen nog niet uitgeput. Onder de archiefstukken van de Bloedraad, bevindt zich een ontwerp voor een repliek, opgesteld nadat het vonnis over Oranje was uitgesproken en na de veldtocht van Lodewijk van Nassau in Friesland en de slag bij Heiligerlee, die ter sprake komen[39)]. Dat kan het werk zijn van del Rio en Vargas, leden van de Bloedraad, die een weerlegging schreven, waarvan vaststaat, dat ze persklaar was. Viglius schatte het geschrift niet hoog[40)]. Ook Hopperus opperde ernstige bezwaren. Hij had nog nooit iets gelezen, dat zo koud en nuchter was. Hij achtte het niet raadzaam, dat het werk uitgegeven werd, tenzij in verkorte vorm. Anders zou men een gelegenheid bederven door ze verkeerd te benutten. In een protest zag Hopperus geen heil: Alva vertrouwde de auteurs blindelings[41)].

De bekende spaanse spion Fray Lorenzo de Villavincencio schreef ook een repliek. Maar Velasco, die ook de revisie van Hopperus' weerlegging in handen had, stond hem niet toe het geschrift uit te geven[42)]. Zelfs Granvelle, die zich voorgenomen had niet te antwoorden en de zegen van de

38) J. H o p p e r i E p i s t o l a e , 219, Hopperus aan Viglius, 9 april 1569. G a c h a r d schreef: ‘Je n'ai pas trouvé, dans les Archives de Simancas, cette réponse d'Hopperus, et je n'ai pas vu non plus quel usage en fit le Roi’ (*Cor. de G. le Tac.* VI, 285, noot 1). Dit laatste heeft de brievenpublicatie van Poullet echter aan het licht gebracht, zoals verderop zal blijken.

39) R a c h f a h l , *o.c.*, III, Haag 1924, 654, aantekening bij blz. 274.

40) H o y i n c k v a n P a p e n d r e c h t , *o.c.*, I, 2., 458, Viglius aan Hopperus, Brussel 18 febr. 1569.

41) J. H o p p e r i E p i s t o l a e , 219, Hopperus aan Viglius, 9 april 1569.

42) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, VI, 285, noot 1. De schrijver besluit zulks uit een brief aan de koning gericht, die hij te Simancas zag en die dateerde uit april 1575. Later publiceerde Gachard een ongedateerde, maar in jan. 1575 geplaatste, brief, die een meer stringent bewijs voor deze thesis vormt. Lorenzo de Villavincencio vroeg hier immers zijn copie van de koning terug (G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, III, 230: ‘Quand le rebelle Nassau se détermina à aller en Hollande, il publia un livre à l'aide duquel il souleva les populations de cette province. Fray Lorenco fit une réponse à ce livre; il la montra au docteur Velasco, qui ne fut pas d'avis qu'elle s'imprimât. Il supplie le Roi d'ordonner qu'on la fasse chercher dans les papiers de Velasco, et qu'on la lui rende, parce qu'elle pourrait être de quelque utilité aujourd'hui’).

koning ontving op dat besluit, liet een stuk na, dat een schema moet zijn van een antwoord op Oranje's justificatie[43].

Intussen waren er nog meer justificaties verschenen. Hoogstraten, de vriend van Oranje, die in de eerste veldtocht sneuvelde, gaf er een uit. Ze vertoont een nauwe verwantschap met die van Oranje. Dat geldt ook van de verdedigingsgeschriften door Jacob van Wesenbeke geschreven. Ze ademen alle één geest doordat ze alle uit één milieu komen. Ze beogen alle één doel: de rechtvaardiging van de Opstand, direct of indirect. Dit maakt het zo moeilijk, zonder externe bewijzen, iemand met zekerheid als de auteur van een bepaald geschrift te identificeren. Er zijn echter verschillende interne gegevens, die erop wijzen, dat van Wesenbeke de schrijver is van de justificatie van Hoogstraten; een mening, die reeds verkondigd werd, zonder dat er echter enige bewijzen voor werden aangegeven[44].

Er is een uiterst belangrijke brief bewaard gebleven van Van Wesenbeke, geschreven onder de schuilnaam Hans Baert. Daaruit blijkt, dat hij de auteur en uitgever is van verschillende verdedigingsgeschriften. Opnieuw komt naar voren, hoe nauw Oranje bij die propaganda betrokken was[45].

In het voorjaar van 1569, toen Oranje bij het leger der Hugenoten vertoefde, na het mislukken van zijn veldtocht in 1568, maar voor de definitieve liquidatie daarvan, stond van Wesenbeke met hem in contact over de uitgave van een verdediging van Anthonis van Stralen, burgemeester van Antwerpen. Hij had Oranje de tekst doen toekomen, met een verzoek om advies. In afwachting van het antwoord, ging hij door de uitgave voor te bereiden, na de raad van anderen ingewonnen te hebben. Hij somde verschillende argumenten op, om te demonstreren, dat er geen vertraging in de

43) L.P. Gachard, *Contre l'escript du prince d'Orange, in: Compte-rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire*, 4, (1841) 79 en 112-123. Uit een vergelijking tussen het werk van Granvelle en de justificatie van Oranje blijkt duidelijk, dat de kardinaal het stuk van de prins naast zich had toen hij zijn weerlegging opstelde.

44) Rahlenbeck, *Mémoires*, XIII.

45) R.C. Bakhuizen van den Brink en R. Fruin, *Jacob van Wesenbeke, de publicist van den Nederlandschen Opstand*, in: *Studien en Schetsen*, I, 255-281. Bij de volgende alineas werd een veelvuldig gebruik gemaakt van genoemde artikelen.

propaganda geduld kon worden. Vooral de duitse vorsten moesten bewerkt worden. Een franse editie der apologie van Van Stralen zou binnenkort verschijnen. Oranje zou er aanstonds een exemplaar van ontvangen. Van Wesenbeke had plannen om een latijnse, duitse en nederlandse vertaling te laten vervaardigen. De laatste verscheen onder de titel: *Corte Vermaninghe aen alle christenen opt vonnisse oft advis, met grooter wreetheit te wercke ghestelt teghen Heer Anthonis van Stralen, Borgermeester van Antwerpen ende Commissaris generael vanden Staten der Nederlanden, inhoudende tselve Aduijs. Ende begrijpende een cleine vercleeringe op elck punct aldaer voorgestelt, metten gelegentheden vander Religien. Eensamelick de verantwoordinghe der gheenre die int selve Aduijs tonrechte worden geblameert*[46]. De twee andere vertalingen bleven blijkbaar achterwege. Geldgebrek, waarover van Wesenbeke klaagde, zal daarvan wel de oorzaak zijn geweest. Oranje legde de nauwelijks gecamoufleerde verzoeken, om hierin te voorzien, kennelijk naast zich neer. Bovendien achtte van Wesenbeke edities in vier talen overbodig, als het hieronder te noemen pamflet kon verschijnen.

Van Wesenbeke was intussen klaar gekomen met het verdedigingsgeschrift van Hoorne: *De Bewijsinghe vande onschult van mijn Heere Philips Baenreheere van Montmorency, Grave van Hoorne, Vrijheere van Weert, etc. Admirael ende Capitein Generael van der Zee, vanden Nederlanden, Riddere van der Oorden vande Gulden vliese, etc. Tegens de bedriegelicke vanginge, onbehoorlicke aenhoudinghe, onrechtueerdighe rechtuoorderinge valsche betichtinghe, ongoddelicke vonnissen, ende tyrannische executie te grooten ongelijcke dadelijcken aan zijnen persoon ghedaen*[47]. Van Wesenbeke wilde met de verspreiding wachten totdat de prins daarover zijn mening gegeven had.

Nog een ander werk bracht van Wesenbeke ter sprake: *De Beschriivinge Van den Gheschiedenissen in der Religien saken toeghedragen in den Nederlanden. Deerste boeck, begriipende Den Staet, voortganck ende gelegentheden der Religien soo die aldaer sedert.... 1500. gebeurt zijn, ende besondere sedert dat Coninc Philips de tweede daer geregeert heeft*[48]. Mogelijk kwam Oranje tegemoet in het geldgebrek, dat aanvankelijk de publicatie verhinderde[49]. Toen van Wesenbeke uit Antwerpen vertrok,

46) S. 43.
47) S. 42.
48) K. 147.
49) R a h l e n b e c k , *Mémoires*, V.

nam hij een grote hoeveelheid officiële bescheiden mee[50]. Deze kwamen hem goed van pas bij het samenstellen van zijn geschriften, die vaak voorzien zijn van een overvloed aan documentatie-materiaal. Van Wesenbeke noteerde, dat hij van hogerhand werd aangezocht dit werk te schrijven. Mogelijk mag men uit zijn woorden concluderen, dat Oranje niet vreemd was aan dit boek: 'plusieurs (ausquelz ne vouldrois refuser chose que seroit en ma puissance) m'en ont requis'[51].

Naast de nederlandse tekst van *De Beschriivinge* bestaat een franse[52]. Maar de wens van de auteur, uitgedrukt in de inleiding: een vertaling in het Latijn en in het Duits, een uitgave van een tweede en een derde deel in vier talen, is niet in vervulling gaan[53]. Wel deed Oranje nog pogingen om een editie van twee delen in het Duits, mogelijk te maken[54].

Met *De Beschriivinge* van Van Wesenbeke is enigszins te vergelijken het werk: *Vraye Narration et Apologie des choses passées au Pays-bas, touchant le Fait de la Religion en l'An M.D. LXVI, par cevx qui font profession de religion reformée audit Pays*[55]. Evenals bij *De Beschriivinge* doet de titel het voorkomen, alsof er alleen religie-kwesties ter sprake komen. In werkelijkheid passeren echter in beide werken alle belangrijke gebeurtenissen uit het Wonderjaar de revue; in het eerste geschrift in de vorm van een historisch verhaal, in het tweede als een apologie. De beide auteurs blijken echter een verwante bedoeling te hebben.

Fruin heeft afdoende bewezen, dat Marnix de auteur is van de *Vraye Narration*, vooral op grond van de sterke overeenkomst met de *Byencorf*[56]. De vergelijking van de apologie van het jaar 1566 met het tractaat van Marnix *Van de beelden afgeworpen in de Nederlanden*, die Fruin als de allerhoogste beslissing van het pleit aanwees, werd uitgevoerd door van Toorenenbergen[57]. Deze wees er bovendien op, dat ook zonder deze argumenten gemakkelijk sporen te vinden zouden zijn, die leidden naar de Noordelijke Nederlanden en naar de omgeving van de prins, bv. het belang

50) *O.c.*, XIII.
51) *O.c.*, 51,54.
52) K. 146; uitgegeven in: R a h l e n b e c k , *Mémoires*, 47-392.
53) R a h l e n b e c k , *Mémoires*, 49-50.
54) V a n S o m e r e n , *Wesenbeke of Marnix*? in: *Oud-Holland*, 10 (1892) 67.
55) K. 150.
56) R. F r u i n , *Een anoniem pamflet van 1567 toegekend aan Marnix van St. Aldegonde*, in: *Verspreide Geschriften*, VI, 's-Gravenhage 1903, 99-110. V a n T o o r e n e n b e r g e n , *Marnix van St. Aldegonde*, I, 35-134.
57) V a n T o o r e n e n b e r g e n , *Marnix van St. Aldegonde*, XXII-XXIV.

van Holland en Zeeland bij een eventuele oorlog tussen Spanje en de Nederlanden[58]. Hij meende zelfs te kunnen aanwijzen, dat Marnix inlichtingen ontving van Oranje[59].

Intussen werd nog een ander soort pamfletten voor de propaganda gebruikt. De besprokene beoogden allereerst de rechtvaardiging van de Opstand en spoorden aan tot verzet. De bedoeling van de hieronder volgende pamfletten was op de eerste plaats: de haat tegen de Spanjaarden en hun instellingen aanwakkeren[60]. Een modern werk over de tachtigjarige oorlog beschrijft de opzet aldus: 'Duvelszwart moest de vijand worden afgeschilderd ter wille van de weifelaars en twijfelaars, dat is, altijd, de meerderheid der te winnen bevolking. Met dit ignobel, maar nodig bedrijf houden zich zoveel pamfletten bezig'[61]. Inhoud en vorm zijn bij dit soort pamfletten wel heel populair. Ook de geringe omvang wijst erop, dat ze voor een eenvoudig publiek bestemd waren.

Daartoe behoort het fameuze geschrift: *De Artijckelen ende besluyten der Inquisitie van Spaegnien, om die vande Nederlanden te overvallen ende verhinderen*[62]. Het pamflet bestaat uit drie delen: het oordeel van de spaanse Inquisitie over de Nederlanders op grond van allerlei inlichtingen, gedateerd op 18 februari 1568; vervolgens het vonnis van de koning daarop, van tien dagen later, en tenslotte de twaalf artikelen, bevattende een gedetailleerd plan om de gruwelijke veroordeling ten uitvoer te leggen; drie stukken waarvan de eerste twee ook afzonderlijk verspreid zijn geweest.

Eeuwen lang hebben de beweringen van dit pamflet in de Nederlandse historie-boeken rondgespookt, waar ze dan aanleiding gaven tot het luchten van de traditionele gevoelens van afkeer van de spaanse Inquisitie, die in de Nederlanden nooit is ingevoerd. In 1829 werd de onechtheid grondig aangetoond[63]. Maar nog in deze eeuw gaven ze aanleiding tot een kran-

58) *O.c.*, XXV.
59) *O.c.*, XXVIII.
60) B o r I, 249.
61) *Spieghel Historiael van de tachtigjarige oorlog*, in: J. P r e s s e r e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, Amsterdam-Brussel, 1948, 15.
62) K. 156. Hier wordt gebruik gemaakt van het interessante artikel, met vervolg, van P.J. B l o k , *Het Advies van de Spaansche Inquisitie, BVGO* vierde reeks, 6 (1907), 241-257; *Naschrift*, 468-470. In de datering wordt hij echter niet gevolgd. De schrijver ontdekte verschillende reminiscenties aan deze stukken in pamfletten uit 1568, die echter niet zo buitengewoon sprekend zijn, daar het algemeen verspreide ideeën betreft. Er zijn markantere parallellen naast elkaar te zetten.
63) H.J. R o y a a r d s , *Bijdrage tot geschiedenis van de Nederlandsche volksgeest in de XVIe eeuw, tegenover de Spaansche Inquisitie*, in: *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, 1 (1829), 253-282.

tenpolemiek[64]. De ontmaskering geschiedde op grond van inwendige critiek, die de al te dwaze plannen niet au sérieux kon nemen en de gebeurtenissen tussen de jaren 1550-1568 niet mocht beschouwen als tevoren precies zo beraamd. *De Artijckelen* stellen het immers voor, alsof de Opstand door de Inquisitie geënsceneerd werd. Karel V zou overgehaald worden afstand te doen van de regering en zich terug te trekken naar Spanje, waar hij vermoord zou worden. Ook Philips II moest naar Spanje gelokt worden, zonder nog een kans te krijgen in de Nederlanden terug te keren. De maatregelen, die de Inquisitie de koning zou laten nemen, moesten onvermijdelijk opstand tengevolge hebben. Dan konden de edelen en hun aanhangers omgebracht worden. Vervolgens zou de Inquisitie de Beeldenstorm organiseren, maar zó, dat de opstandelingen de schuld zouden krijgen. Handel en nijverheid moesten vernietigd worden. Alle Nederlanders werden vervolgens ter dood veroordeeld. Alva was voorbestemd, dit vonnis ten uitvoer te leggen, met schending van rechten en privileges. Royaards, die het document als een falsificatie ontmaskerde, kon niet nalaten te verzuchten: 'Belangrijk voorzeker ware het voor de Geschiedenis, indien wij hier historische daadzaken voor ons hadden, en wij aan de echtheid van deze artikelen geloof konden hechten. Dan zou hier een nieuw licht voor de Geschiedenis opgaan; vele betwiste punten zouden opgehelderd en tot zekerheid gebracht worden. Welk een eenheid zou er dan heerschen in onze Geschiedenis! Wat een invloed der Inquisitie zou er dan in al de lotgevallen van den staat kenbaar zijn'[65].

64) B l o k , *l.c.*, 242.

65) R o y a a r d s , *Bijdrage*, 270-271. Het pamflet kan volkomen ontmaskerd worden als men het onderzoekt met de woorden van B a k h u i z e n v a n d e n B r i n k voor ogen: 'Bij het doorbladeren van tallooze vlugschriften, uit het begin van den Vrijheidsoorlog, is vaak bij ons het vermoeden ontwaakt, dat vele van die schriften, zoowel als de feiten, daarin vervat, geantidateerd zijn. Men versta ons wel. Er waren Schrijvers, die zeiden, dat het werkje, dat zij toen in het licht gaven, vóór vijf en meer jaren was opgesteld, en wij gelooven, dat zij niet altijd de waarheid zeiden. Want hunne beschouwingen doen veeleer onderstellen, dat zij door latere ondervinding omtrent hetgeen niet te voorzien was, waren geleerd, dan door eene hun ingeblazene gave der profetie. Zoo als met de geschriften zelven, is het met de feiten, die zij mededeelen. Plannen, door latere omstandigheden tot rijpheid gebragt, worden opgegeven als in vroegere jaren beraamd, toen er naauwelijks eenige aanleiding toe bestond, tenzij in de eventuële combinatiën eens scherpzinnigen staatsmans, of in den zienersgeest van een' waarzegger' (*Studien en Schetsen*, I, 223).

Een ander pamflet van dit genre is: *Copie van den Puncten ende Articulen, ghesloten by den Hertoge van Alba, ende zijnen nieuwen Raet van twelven*[66]. De titelpagina geeft nog een aantal specificaties, misschien bedoeld om het publiek van de echtheid van het stuk te overtuigen: 'Inhoudende de Persoonen int generael, so Catholique als andere, by hen alreede ghecondemneert om lijf ende goet ghebrocht te worden: Ghetranslateert wt den orginale Spaensche Articulen, gecregen binnen Antwerpen, inde Camere van Vergas, President vanden voors. Raet, ten huyse van Marcus Nonius, inde Meyre aldaer, etc.'. Dan volgt de bedoeling: 'Waer wt yegelick de moordadighe tyrannije des Hertoghen van Alba ende synen bloetdorstigen Raet verstaen mach'[67].

Als Bor opmerkt, dat indien dit stuk echt is, practisch niemand in de Nederlanden onschuldig is, drukt hij daarmee zijn twijfel aan de echtheid uit[68]. Morillon verwierp de authenticiteit op grond van het aantal artikelen, dat in de verschillende edities varieerde tussen twaalf en zestig. Minder practisch was het middel, dat hij voorstelde vervaardigers van het pamflet te achterhalen. Morillon wilde degene, die een pamflet bezat, vragen, hoe hij eraan kwam. Door aldus systematisch terug te gaan, moest men tenslotte terecht komen bij de auteur en de drukker[69].

Alva werd gewaarschuwd en weldra verscheen er een plakkaat tegen de pamfletten, dat kennelijk onder invloed van het genoemde geschrift gemaakt was. De hertog legde verband tussen de veldtocht van Oranje en de propaganda door middel van pamfletten. Daardoor trachtte de prins de medestanders, die zich tot dan toe verborgen gehouden hadden, in beweging te brengen en ook de loyale onderdanen te doen wankelen. Tot de pamfletten, waarin dat gebeurde, behoorde met name: 'Sekere articulen die sy zeggen gevonden te hebben in de kamer van een van onse Raden, geordinneert op 't stuk van de voorsz. troubelen en seditien, vermeldende van alderley spetien van volke die wy metten poene van der dood souden willen straffen, 't welk al valschelijk tegen de waerheyd versiert, en geensins by

66) S. 38. Dit exemplaar is 'ghedruckt int jaer 1568 inde maent van Octobri'. De U.B. te Amsterdam bezit een exemplaar van 'XVII Sept.'. Er bestaat echter nog een duitse tekst die de datum 16 september draagt (W. 8668). Wel een bewijs, dat het werkje een grote verspreiding genoot.

67) B o r I, 249 neemt deze specificaties met min of meer eigen woorden over. Dat is een methode, die hij vaak toepast: titelpagina's en voorwoorden verschaffen hem een nadere beschrijving van pamfletten.

68) B o r I, 250.

69) P o u l l e t , *o.c.*, III, 374, Morillon aan Granvelle, Leuven 10 okt. 1568.

yemanden van onzen Raden noit gedacht is geweest, welke articulen na dat de selve, eerst in 't heymelijk van hand te hand gegeven hadden geweest, iemand hem vervoordert heeft te drucken of printen, om die des te meer gedivulgeert en int openbaar gebracht te worden, meinende ook daer door den voorsz. logenen des te beter schijn en verve te geven, en meer simpele luiden te bedriegen'[70].

Alva nam nog meer maatregelen om verdachte literatuur te weren. Er werd een inval gedaan bij drukkers en uitgevers. De hertog vormde een keuringsapparaat en liet een index opstellen[71]. Er werd beraadslaagd over maatregelen voor een scherpere controle op de drukkers. Hun godsdienstige overtuiging en hun vakkennis zou getest worden. Merkwaardig is, dat Alva voor deze laatste taak Plantijn op het oog had[72], tegen wie toch ook wel verdenkingen bestonden.

Nog een andere reeks artikelen deed de ronde: *Derthien Artijckelen: Gheintituleert Het Aduijs der Spaengiaerden. Op den teghenwoordigen staet vanden Nederlande. Gecomposeert ofte gefingeert, door den Cardinael Granuelle.... Daerna hebdy de Refutacien ofte Tegenstrijdinghen der voorseyder Artijckelen*[73]. Het feit in aanmerking genomen, dat dit geschrift tot een genre behoort, waarvan de authenticiteit zeer verdacht is, mag ook hier de echtheid a priori betwijfeld worden. Dat gebeurde reeds door tijdgenoten. Hubert Languet oordeelde: 'Quia scriptum mihi videtur satis ineptum'[74]. Bor tekende erbij aan: 'En hoe wel vele meinden dat dit meest al versierde dingen waren, so het ook eensdeels was: zo dienden deselve nochtans om de herten van den gemenen volke te meer te verbitteren tegens de Spangiaerden'[75]. Groen van Prinsterer verdedigde de authenticiteit van dit plan om alle autonomie uit te roeien in de Nederlanden, die tot een bastion van de spaanse macht in Noord-Europa gemaakt moesten worden[76]. Fruin noemde verschillende edities van het pamflet maar liet de echtheid in het midden[77].

70) B o r I, 252.
71) G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, II, 674-675, Brussel 7 maart 1569.
72) G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, II, 110-111, Alva aan Philips II, Brussel 31 okt. 1569. In de instructie, die Alva bij zijn vertrek uit Spanje meekreeg stond vermeld, dat hij goed het oog moest houden op drukkerijen en boekwinkels (R a c h f a h l , *o.c.*, III, 24). Op 24 mei 1567 trad hij er dan ook al tegen op (*o.c.*, III, 32).
73) W. 193.
74) Geciteerd in: *Archives* II, 9.
75) B o r I, 251.
76) *Archives* II, 9.
77) F r u i n , *o.c.*, I, 298, noot 2.

Ook tijdens de veldtocht van Oranje in 1568 verschenen er pamfletten ter versterking van het moreel. Saravia, de veldpredikant van de prins, schreef: *Een hertgrondighe Begheerte, vanden.... Prince van Oraengien, mitsgaders alle syne Christelijcke.... Bontgenooten, op alle menschen begheert, van wat condicie oft qualiteyt sy zijn, die den Heere liefhebben ende vreesen, ende ooc beminnende zijn de weluaert van onsen.... Coninck Philips van Spaengien Nederlanden, mitsgaders oock dat Keyserlijcke Rijcke: Welcke landen nv soeckt te bederuen ende heel te ruineeren, onder tschijn van beschermínghe, eenen ghenaemt Duca de Alba*[78]. De schrijver kende natuurlijk de geschriften van Oranje en ook andere propaganda-literatuur[79]. Het geschrift behelst verschillende themata, die karakteristiek zijn voor de orangistische propaganda. Maar er is nog een duidelijker aanwijzing, dat de prins ook aan dit stuk niet vreemd was. De schrijver vatte de bedoeling en inhoud aldus samen: 'Soo hevet hem (Oranje) ende allen zijnen vromen Christen Bontghenoten goet ghedocht met een cleyn boexcken alle menschen te vermanen om te bidden den levendighen God dach ende nacht sonder ophouden voor hem, op dat hij victorie mach verwerven ende sonder vele bloetstortinghe zynen vyant ter neder legghen'[80]. Het pamflet is gedateerd op 21 september 1568, dus vlak voor de overtocht van de prins over de Maas, die in de nacht van 5 op 6 oktober plaats had. De inhoud geeft hier en daar aan, dat men op een critiek punt gekomen was[81].

Vervolgens verscheen uit het prinselijke kamp: *Clachte des verdruckten Nederlants over zijn slappe ongetrouwe ingheboerne, die tot hen eygen verlossinghe niet en helpen*[82]. Uit de inhoud blijkt, dat het pamflet geplaatst moet worden na de tocht van Oranje over de Maas en nadat de prins ondervonden had, dat hij te optimistisch was in zijn verwachtingen op de hulp, die de Nederlanden zelf hem zouden verlenen. Maar nog was de hoop niet verloren. Nogmaals werden de inwoners opgeroepen om uit

78) W. 190; uitgegeven in: S c h e n k , *o.c.*, 129-155.

79) Het verwijst bv. naar een 'cleyn Boecxken, twelck den lanckmoedighen.... Prince van Orangien onlancx leden in den drucke heeft uut laten gaan, waer in verclaert was, tot wat intentie (hij).... tsweert met alle zijn vrome Bontghenooten aengrijpende was' (S c h e n k , *o.c.*, 131). Daar dit pamflet gedateerd is 21 september is hier waarschijnlijk de *Waerschouwinghe* bedoeld, die van 1 september is.

80) S c h e n k , *o.c.*, 132.

81) S c h e n k , *o.c.*, 133 en 142.

82) K. 171 geeft de franse tekst. De nederlandse tekst is te vinden in: *De Navorscher*, 55 (1905) 132-138.

hun passiviteit op te staan en eindelijk hun bijdrage te leveren voor hun eigen bevrijding[83].

Een maand later zag het licht: *Getrouwe vermaninge aenden Inwoonderen der Nederlanden, tegen de ydele ende valsche hope, daermede sy vanden verdruckere worden verleit*[84]. De datum post quem is 11 november, daar het corpus van het geschrift een bestrijding is van Alva's plakkaat tegen de pamfletten van die datum: 'het placcaet deser dagen my toegecomen ende by u verdruckers tuwer verleydinge den 11 deser maent Novembris, 1568 wtgegeven'[85]. Voor het overige is de strekking dezelfde als van het voorgaande pamflet. De weerlegging van het bevelschrift van de spaanse veldheer is daaraan ook ondergeschikt, omdat ook dit de afkeer van het spaanse regiem moest aanwakkeren[86]. Het lijkt er zelfs op, dat de twee pamfletten van dezelfde auteur zijn.

Toen Oranje eindelijk weer enige klaarheid had gebracht in de financiële chaos, die het gevolg was van zijn eerste veldtocht, kwam van Wesenbeke bij hem in vaste dienst. Hij werd aangesteld tot raadsheer van de prins[87]. Onvermoeid begon hij zijn omzwervingen, om weer nieuwe aanvallen op Alva te organiseren. De ene samenzwering na de andere zette hij op touw. Overal verzamelde hij geld voor de Opstand. Daarmee gaf van Wesenbeke echter niet zijn publicistische werkzaamheid op. Ook met de pen bleef hij de zaak van het verzet dienen. Zijn literaire activiteit correspondeerde geheel met het stadium, waarin de Opstand verkeerde.

In april 1570 stelde hij namens Oranje een proclamatie op, die echter niet in druk verspreid werd, maar aan geestverwanten te lezen gegeven moest worden. De prins verklaarde zich daarin nog steeds bereid om alles op het spel te zetten voor de bevrijding der Nederlanden uit de tyrannie, mits hij verzekerd kon zijn van de ernstige medewerking der verdrukten[88].

83) *De Navorscher*, 55 (1905) 134.
84) K. 172 geeft de franse tekst. De nederlandse tekst is te vinden in: *De Navorscher*, 55 (1905), 138-147.
85) *De Navorscher*, 55 (1905), 140.
86) Daar de twee laatste pamfletten nog steeds om de hulp der Nederlanders vragen, kan men het moeilijk eens zijn met de opmerking van de Vrankrijker bij deze pamfletten: 'Na de mislukking van het veldtochtplan, dat juist op het uitbreken van opstand op verschillende plaatsen had moeten steunen, verschijnen dan de pamfletten vol klachten over de laffe houding van de Nederlanders' (De Vrankrijker, *o.c.*, 56-57).
87) Fruin, *o.c.*, II, 131.
88) Van Someren, *Cor. du prince G. d'Orange*, 8-13. Dat Paulus Buys Oranje te Dillenburg op de hoogte gebracht zou hebben van de stemming in de Nederlanden (Bor I, 289; W. van Everdingen, *Het leven van Mr. Paulus Buys, Advocaat van den lande van Holland*, Leiden 1895, 8-9) moet uitgesloten geacht worden (L.J. Rogier, *Paulus Buys en Leicester*, Nijmegen-Utrecht 1948, 4-5).

In Augustus van hetzelfde jaar volgde er een proclamatie tot alle Nederlanders, die verspreid zou worden als men metterdaad tot de intussen gevormde plannen kon overgaan, en die zeer nauw verwant was aan de voorgaande[89]. De nieuwe proclamatie paste geheel in de politieke constellatie van het ogenblik. De naderende binnenlandse vrede in Frankrijk, die op 8 augustus 1570 te St. Germain gesloten werd, verwekte hoopvolle verwachtingen bij de opstandelingen en vrees bij de Spanjaarden. Daarom verbood Alva de verkoop en het bezit van het pamflet, dat deze vrede bekend maakte. De prins van zijn kant ging tot grotere activiteit over. Hij gaf van Wesenbeke een instructie tot verdere organisatie van de aanval en deze vervaardigde weer een proclamatie, die daarbij geheel aansloot[90].

Uit de correspondentie tussen Oranje en van Wesenbeke blijkt steeds opnieuw de grote belangstelling van de prins voor de propaganda door middel van pamfletten. Toen hij van Wesenbeke weer eens wees op een geschikte gelegenheid voor de vervaardiging van ‘quelque sommier discours’, verwachtte hij er veel succes van. Hij noemde de plaatsen op, waar het verspreid moest worden[91]. Hij gaf tot in details richtlijnen voor de inhoud. Het pamflet moest kort zijn: ‘avecq telles et samblables persuasions et inductions que je me confie vous sçaurez bien dextrément mectre en avant le plus briefvement toutesfois qu'il sera possible, pour attirer tant plus ung chacun à la lecture asscavoir de quelçue page ou desmy si faire se peult’[92]. Mogelijk openbaarde zich hier reeds een zekere afkeer van de woordenrijkdom van Van Wesenbeke, die weldra in de correspondentie duidelijk naar voren zou treden.

Naar aanleiding van een proclamatie van 14 april 1572, die dus voorafging aan de tweede veldtocht van Oranje, ontstond er een conflict met van Wesenbeke. De prins was het er wel mee eens, dat van Wesenbeke een pamflet zou uitgeven, om de veldtocht in te leiden, maar wilde vóór de

89) Van Someren, *Cor. du prince G. d'Orange*, 67-69. Fruin, *o.c.*, II, 142. Aan het artikel aldaar, 111-161: *Prins Willem I in het jaar 1570*, werden voor de volgende alinea's enkele details ontleend.

90) Van Someren, *Cor. du prince G. d'Orange*, 62-67; 67-69.

91) Van Someren, *Cor. du prince G. d'Orange*, 138, Oranje aan van Wesenbeke, Dillenburg 1570.

92) *L.c.*

verspreiding kennis nemen van de inhoud[93]. Daaraan stoorde van Wesenbeke zich niet. De prins stak zijn verontwaardiging niet onder stoelen of banken. Hij wenste op de hoogte te zijn van de propaganda, heel speciaal wanneer deze geschiedde in een vreemde taal[94].

Oranje's tweede veldtocht ging nog van een andere proclamatie vergezeld: *D. Gvilielmi Nassavii Principis Avrantii etc. Germaniam inferiorem libertati vindicantis ad ordines et popvlvm denvntiatio. 1572. 16 Junii*[95]. Hiervan was van Wesenbeke niet meer de auteur. Er was in de relatie tussen hem en de prins langzamerhand een verkoeling ontstaan, waarvan de diepere ondergrond wel moet zijn: van Wesenbeke's ongefundeerd optimisme, dat zich telkens uitte in nieuwe plannen en denkbeelden, die geen stand hielden voor de nuchtere kritiek van de prins[96]. In de correspondentie is te volgen hoe het misliep[97]. Naar aanleiding van de proclamatie, die door van Wesenbeke zonder voorkennis van de prins was verspreid, kwam de definitieve breuk. Koel klonk het afscheid van Oranje: 'je n'ay présentement chose auquoy je vous pourrois illecq employer, vous remerchiant de vostre bonne affection de laquelle aussy ne me trouverez à l'advenir ingrat'[98].

Het pamflet van 16 juni 1572 was voor de koning aanleiding bij Alva aan te dringen op tegenpropaganda. Reeds eerder had hij de landvoogd opdracht gegeven, een pamflet te laten vervaardigen, om verkeerde invloed, die op het volk werd uitgeoefend, tegen te gaan. Alva deed een geschrift opstellen in vier talen, dat blijkbaar anoniem verspreid werd. Er werden voorzorgsmaatregelen getroffen, dat de herkomst onbekend zou blijven. In het pamflet werd met nadruk gewezen op het wangedrag van de opstandelingen te Zutphen; de wreedheden tegenover kloosterlingen en de plunderingen van kloosters en particuliere woningen[99]. De koning zond in deze

93) Van Someren, *Cor. du prince G. d'Orange*, 260, Oranje aan van Wesenbeke, Dillenburg 25 april 1572.
94) Van Someren, *Cor. du prince G. d'Orange*, 262, Oranje aan van Wesenbeke, Dillenburg 30 mei 1570.
95) K. 194. Afgedrukt in: Bor I, Authentieke stukken: 131-135 en de vertaling in het Nederlands: 135-140.
96) Fruin, *o.c.*, II, 146.
97) Van Someren, *Cor. du prince G. d'Orange*, 253, 255 en 257, Oranje aan van Wesenbeke, Dillenburg resp. 1 augustus 1571, 6 en 20 maart 1572.
98) Van Someren, *Cor. du prince G. d'Orange*, 262 Oranje aan van Wesenbeke, Dillenburg 30 mei 1572.
99) Gachard, *Cor. de Phil. II*, II, 268, Alva aan Philips II, Brussel 18 juli 1572.

tijd het geschrift, dat Hopperus indertijd opstelde tegen de *Verantwoordinge* van de prins, naar Alva. Deze kon eruit benutten wat hem geschikt leek[100].

Gedurende de veldtocht schreef Oranje een brief aan de keizer, om zijn optreden te rechtvaardigen. Sinds 1658 was Maximiliaan, door het huwelijk van zijn dochter met Philips II, nauw geparenteerd aan de spaanse koning. Hij had in vrij dreigende bewoordingen de oorlogsplannen van de prins afgekeurd. De brief van Oranje - oorspronkelijk in het Duits geschreven - werd in het Frans en het Latijn vertaald. De prins moet er dus propagandistische bedoelingen mee gehad hebben, die verder reikten dan het keizerlijk hof[101].

Hendrik Geldrop, bekend humanist, rector van verschillende scholen, wilde in 1570 Oranje interesseren voor een werkje, dat hij geschreven had. De bedoeling was, dat de prins de uitgave zou financieren. Van Wesenbeke trad op als tussenpersoon[102]. Oranje ging aanvankelijk accoord met het plan. Hij stelde echter enkele condities: er mocht in het geschrift niets voorkomen, dat de keizer of de duitse vorsten zou kunnen kwetsen; het mocht ook niet op naam van de prins verschijnen[103]. Blijkbaar niet gerust, zond van Wesenbeke het geschrift op aan Oranje. De prins had geen gelegenheid om het werk te bestuderen. Uitstel was het gevolg[104]. Pas in 1574 verscheen van Geldrop: *Belgicae liberandae ab Hispanis Hypodeixis, Ad P.P.D. Gvlielmvm Nassavium, Principem Aurantium. Anno MD. LXXI exhibita. ac. Nunc demum in lucem edita; 1574 Mense Octob.*[105]. Daar het een krijgsplan voor het jaar 1571 bevatte, had het plan in 1574 natuurlijk geen practische waarde meer. Maar de auteur wilde blijkbaar aantonen,

100) G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, II, 274, Philips II aan Alva, Madrid 5 september 1572.
101) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, III, 63-69, Oranje aan Maximiliaan I, uit zijn legerkamp, 1 augustus 1572.
102) V a n S o m e r e n , *Cor. du prince G. d'Orange*, 2, Dirk Cater aan van Wesenbeke, 22 maart 1570.
103) V a n S o m e r e n , *Cor. du prince G. d'Orange*, 227, Oranje aan van Wesenbeke, Dillenburg 11 jan. 1571.
104) V a n S o m e r e n , *Cor. du prince G. d'Orange*, 247, Oranje aan van Wesenbeke, Dillenburg 27 april 1571. F r u i n , *o.c.*, II, 171, veronderstelde, dat het hier over twee verschillende werken ging. Oranje sprak in beide gevallen over een ‘discours’. Van Someren nam aan, dat het over hetzelfde werk ging in beide gevallen, wat ook het meest waarschijnlijk is. Uit de specificaties, die Oranje gaf, is te concluderen, dat het de aanstonds te noemen *Hypodeixis* was.
105) K. 189.

dat hij reeds enkele jaren geleden voorzien had wat later zou gebeuren[106].

In de eerste helft van het jaar 1570 vatten de protestantse ballingen te Emden het plan op, om onder patronage van Oranje, een apologie tot de duitse Rijksdag, die in dat jaar te Spiers gehouden zou worden, te richten. Het stuk van deze rekkelijke, prinselijk gezinde, richting zou allereerst van politieke strekking zijn. Dat blijkt uit de opmerkingen van Frans Coornhert - minder bekend dan zijn broer Dirk Volkertsz - toen tenslotte het plan afsprong op de afwijzende houding van de preciesen: een apologie was onmogelijk en onvruchtbaar, 'tenzij dat die politycke saecken, als placaten, ordonnantien, inbreke van privilegien, vryheyden, tyranny van den hertoge Alfa, daer mede ingevoecht werden'[107].

Toch werd er op de Rijksdag van Spiers een apologie aangeboden, voorafgegaan door een libellus supplex: *Apologeticon, Et Vera rervm in Belgicogermania nvper gestarvm narratio, ex qua dilvcidè perspicitur, quibus omnis tumulttuum et calamitatum origo et causa ferri accepta debeat. Et simvl calvmniae, qvibus ecclesias Belgicas grauant aduersarij, perspicuè diluuntur*[108]. De predikant Dathenus stelde het geschrift op[109]. Lodewijk van Nassau deed het voorkomen, alsof Oranje het persoonlijk aan de Rijksdag aanbood[110]. Men mag dus wel aannemen, dat de prins er niet afwijzend tegenover stond. Hij werd hoog geprezen in het *Apologeticon*. Van Wesenbeke vond het geschrift te religieus van inhoud. Het evenwicht zou hersteld kunnen worden door een uitgave van het tweede deel van zijn *Beschriivinge*. Dat kan echter ook een voorwendsel geweest zijn, om zijn boek weer eens onder de aandacht van Oranje te brengen[111]. Hij had geen succes: 'Zijne Ex^{e} zal hem daerop beraden'[112].

Bij zijn propaganda heeft Oranje ook gebruik gemaakt van liederen. Hij kon zich in dit opzicht spiegelen aan het voorbeeld van duitse vorsten. Het

106) F r u i n , *o.c.*, II, 170.
107) V a n S o m e r e n , *Cor. du prince G. d'Orange*, 51-55, F.V. Coornhert aan D.V. Coornhert, Emden 19 juli 1570. Bij de volgende alinea's werd gebruik gemaakt van het artikel van F r u i n , *De voorbereiding in de ballingschap van de gereformeerde kerk van Holland, o.c.*, II, 235-276.
108) K. 179b.
109) V a n S o m e r e n , *Cor. du prince G. d'Orange*, 62.
110) *Mémoires et instructions pour les ambassadeurs ou lettres de négotiations de Walsingham*, traduit de l'anglais, Amsterdam 1700, 139, Walsingham aan Burleigh, Parijs 12 aug. 1571.
111) V a n S o m e r e n , *Cor. du prince G. d'Orange*, 62.
112) V a n S o m e r e n , *Cor. du prince G. d'Orange*, 86.

is niet onmogelijk geacht, dat hij zelf liederen schreef. Er wordt een zestiental geuzenliederen aangewezen, die door Oranje geïnspireerd zouden zijn[113]. Daar behoort op de eerste plaats toe: *het Wilhelmus van Nassouwe*. Welke strijdvragen er ook mogen bestaan over dit lied, het pastte volkomen in de propaganda uit deze periode[114].

113) E.T. K u i p e r - P. L e e n d e r t z J r ., *Het Geuzenliedboek*, I, Zutphen 1924, XV-XVII.

114) Enige literatuur over het Wilhelmus: P. L e e n d e r t z J r ., *Het 'Wilhelmus van Nassouwe'. Met verklaring en historische toelichting*, Zutphen 1925; P.N. v a n E y c k , *Het Wilhelmus*, in: *Wilhelmus van Nassouwe*, Middelburg 1933, 225-270; A.J.M. C o r n e l i s s e n , *Wilhelmus van Nassouwe. Een nieuwe historische plaatsing*, Nijmegen-Utrecht 1945; J.B. D r e w e s , *Het Wilhelmus*, Amsterdam enz. 1946; E. S m e d e s , *De Lutherse predikant Balthasar Houwaert als vermoedelijk dichter van het Wilhelmus*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 60 (1947), 129-155; A. K e s s e n , *Het Wilhelmus van Nassouwe en zijn auteur*, in: *Miscellanea.... van Gils, Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, 85 (1949), 333-344; A.J. V e e n e n d a a l , *Vier vragen betreffende het Wilhelmus*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 67 (1954) 1-20.

Hoofdstuk III
Naar de eenheid
1572-1576

> *'Nos literis et libellis, quantum possumus eorum (scl. Brabantinorum, Flandrorum etc.) animos ad libertatis studium accendimus'.*
> (Marnix aan A.v.d. Myle 1576).

Op de bekende vergadering van de Staten van Holland en Zeeland in juli 1572 te Dordrecht verscheen, namens Oranje, Marnix van St. Aldegonde. Hij hield er een rede, die, wat inhoud en opbouw betreft, sterk verwant is aan de geschriften van de prins sinds zijn mislukte veldtocht van 1568. Weer de verwijzing naar de gruwelen van Alva, de herinnering aan alles wat Oranje deed om de Nederlanden daarvan te bevrijden en dan de onvermijdelijke vraag om geldelijke steun. Maar de gezant had nog een meer originele opdracht, die vooraan in zijn instructie stond. Hij moest de grondslag leggen voor het ideaal, dat zijn meester in de komende jaren onvermoeid en met alle middelen, bijzonder ook met pamfletten, zou nastreven: de opstand van de gezamenlijke zeventien gewesten. Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht moesten niet alleen de prins als koninklijke stadhouder erkennen, maar ook hun best doen, dat de andere gewesten, die hem als zodanig nooit gehad hadden, hem nu 'als een voerneempste gelidmaet der generale staten des Lants, schuldich wesende het landt van de vreempde tyrannen ende onderdruckeren in zijne oude rechten ende privelegien te beschermen ende te beschutten, hem als haren beschermer ende in affwesen der Co. Ma^{t}. als haer hooft oyck bekennen ende daervoer aensien'[1].

Dat Marnix de prins op deze vergadering vertegenwoordigde, lag in de lijn der ontwikkeling. Naarmate de band tussen Oranje en van Wesenbeke verslapte, totdat hij uiteindelijk verbroken werd, kwam Marnix meer naar voren. Merkwaardig is, hoe van Wesenbeke zelf mee moest helpen om

1) Bakhuizen van den Brink, *o.c.*, I, Eerste vergadering der Staten van Holland, 19 Julij 1572, 526.

Marnix voor te bereiden op de functie, die deze van hem zou overnemen: propagandist voor de Opstand in dienst van de prins. Van Wesenbeke moest Marnix volledig inlichten over de onderhandelingen, die hij namens Oranje voerde[2].

In de herfst van 1573 vergaderden de Staten Generaal. Het voornaamste punt van de agenda was het verzoek van Alva om een grote, jaarlijkse, som geld. Die gelegenheid benutten de Staten van Holland, om te ageren voor een nationaal verzet[3]. Zij gaven in het licht: *Copie eens Sendtbriefs der Ridderschap, Edelen ende Steden van Hollandt,... aen... die Staten vanden Lande van Herwaerts ouere. Hen vermanende, om eendrachtelick, ten dienste vande Coninckclicke Maiesteyt, die Landen te helpen brenghen in haren ghewoonlicken voorspoet ende vrijheyt*[4].

Daar het stuk uitging van de Staten van Holland, is a priori aan te nemen, dat Oranje achter deze propaganda stak. Ook de inhoud wijst daar duidelijk op. Maar de brieven van de prins geven er het expliciete bewijs van. Als het pamflet ter perse is, belooft hij er zijn broers Jan, Lodewijk en Hendrik enkele exemplaren van[5].

Het genoemde stuk was vooral voor binnenlands gebruik bedoeld. Maar te zelfder tijd hield Oranje zich bezig met een pamflet, dat meer voor buitenlandse propaganda bestemd was: *Sendbrief. In forme van Supplicatie aen die Coninckclicke Maiesteyt van Spaengien: Van wegen des Princen van Orangien, der Staten van Hollandt ende Zeelandt, mitsgaders alle andere syne ghetrouwe Ondersaten van dese Nederlanden, die haer van des Hertoghen van Alba ende der Spaengiaerden tyrannie ende ghewelt teghen alle recht verdrucket ende vervolghet vinden. Aenwijsende den rechten Oorspronck van alle teghenwoordige beroerten in dese landen, om daerinne by syne C. Maiesteyt voorsien te moghen werden*[6].

Oranje ontwierp in de zomer van 1573 een groots bevrijdingsplan. Het leek niet onmogelijk de citadel van Antwerpen in handen te krijgen. Ook Maastricht was misschien op een listige manier te veroveren. Daardoor zouden de Spanjaarden hun aandacht vooral aan het Zuiden moeten besteden. Verder zou ook de belangstelling van Frankrijk gewekt worden, te meer daar de Hugenoten en de regering in juni weer eens vrede sloten. In

2) v a n S o m e r e n , o.c., 236, Oranje aan van Wesenbeke, 26 jan. 1571.
3) B o r I, 459.
4) K. 210. Afgedrukt in: B o r I, 459-464.
5) *Archives* IV, 215, Oranje aan Jan, Lodewijk en Hendrik van Nassau, Delft 2 october 1573.
6) K. 213. Afgedrukt in: B o r I, 464-472.

1574 was alles weer een illusie gebleken. Maar intussen paste de *Sendbrief* uitstekend in dit plan. Hij lijkt ook wel als zodanig bedoeld[7].

Oranje bericht zelf, hoe hij het geschrift in zijn naam en in die der Staten liet publiceren. Het is aan de koning gericht, maar hij hoopt dat het ook vruchten zal afwerpen bij de duitse vorsten. De duitse vorsten kunnen erin lezen, hoe rechtvaardig de zaak van het verzet tegen Spanje is[8]. De exemplaren, die hij aan zijn broers in Duitsland beloofde, zendt hij een paar weken later op. Nogmaals zegt hij uitdrukkelijk, dat het zijn bedoeling is, dat er propaganda mee gemaakt wordt onder de duitse vorsten. Hij vraagt er op te letten, hoe de reactie uitvalt. Het pamflet wordt in het Latijn vertaald. Van deze vertaling zullen de broers dan weer enkele exemplaren ontvangen. Graag had Oranje ook een duitse vertaling laten maken, maar hij kon daarvoor geen geschikt persoon vinden[9].

Op 6 juni 1574 vaardigde Requesens een pardon uit, dat slechts weinig uitzonderingen bevatte. De Landvoogd toont zich over de reacties alles behalve tevreden. Maar Oranje kwam deze vergevingsgezindheid helemaal niet gelegen. In de ongelukkige omstandigheden, waarin hij verkeerde, zag hij het pardon met grote bezorgdheid tegemoet. Hij vreesde, dat velen het zouden accepteren of minstens niet meer zoveel ijver zouden tonen om hem te volgen. Hij zag dus al naar middelen uit om hun een hart onder de riem te steken en vroeg ook anderen op dit punt om raad[10].

Het lijkt erop, of de prins toen weer zijn toevlucht genomen heeft tot schriftelijke propaganda. Immers van de Staten van Holland en Zeeland verscheen er een pamflet tegen het pardon: *Warachtige waerschouwinghe teghens de absolute gratie ende generael Pardoen by Don Loys de*

7) J.S. B a r t s t r a , *Oranje als rebellenleider in Holland en Zeeland* (*1572-1576*), in: *Wilhelmus van Nassouwe*, uitgegeven ter gelegenheid van het IVe eeuwfeest der geboorte van prins Willem van Oranje, o.l.v. Prof. Dr. P. Geyl, Middelburg z.j., 126.

8) *Archives* IV, 195, Oranje aan Jan en Lodewijk van Nassau, Delft 13 september 1573.

9) *Archives* IV, 215, Oranje aan Jan, Lodewijk en Hendrik van Nassau, Delft 2 october 1573. Uit de brieven van Oranje blijkt, dat K. 213 verscheen vóór K. 210, zodat de volgorde van Knuttel juist andersom zou moeten zijn. Ze schijnen ook in één bandje uitgegeven te zijn. Dat is ook heel verklaarbaar, wanneer men ziet, hoe Oranje ze in één adem noemt en hoe ze ook, wat de inhoud betreft, bij elkaar aansluiten. (P.A. T i e l e , *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling van Fred. Muller te Amsterdam. Naar tijdsorde gerangschikt en beschreven*, I, Amsterdam 1858 no. 125).

10) *Archives* IV, 388, Oranje aan Jan van Nassau, Dordrecht 7 mei 1574.

Requesens et de Cuninga... Stathouder Gouuerneur ende Capiteyn generael ouer dese Nederlanden, inden name der Co. Maj. van Spaengien onlancks ghepubliceert ende wtghegheuen. Bij manniere van historiael verhael der principaelster gheschiedenissen in dese Nederlanden toeghedragen[11].

De Staten verklaren hun eigen handelwijze en geven een lange rij van argumenten, waarom men niet moet ingaan op het aangeboden pardon. Geheel in de lijn van de propaganda in de jaren 1572-1576, wordt er een bijzondere aansporing gericht tot de Zuidelijke Nederlanden. Als zij geen eeuwige schande op zich willen laden en niet voorgoed willen ondergaan, moeten zij naar middelen uitzien, om met hulp van Oranje en op het voorbeeld van Holland en Zeeland, het vaderland van de slavernij te verlossen. Requesens heeft dezelfde opdracht als Alva. Hij zou niet in diens plaats gestuurd zijn, als men hem niet bekwamer geoordeeld had, om de sinistere plannen van zijn meesters te volbrengen. De Zuidelijke Nederlanden moeten maar eens acht slaan op zijn verleden[12].

Dan is er nog een hoogst merkwaardig commentaar op het pardon: *Pandorae sive veniae Hispanicae Belgicis exvlibvs M.D.LXXIIII mense Ivlio editae. Item, Bullae Greg. XIII. Sive Papalis veniae Anatomia. Prometheo Avtore. Item, Ivsivrandvm poenitentivm cum Epilogo eiusdem autoris*[13]. Na een zeer felle inleiding, waarin ook de koning rechtstreeks en in uiterst scherpe bewoordingen wordt aangevallen, ontleedt het pamflet de in de titel genoemde stukken, die tot in details worden gecritiseerd. Het geschrift is gesteld in zeer krasse stijl, die wel alles overtreft wat tot dan toe verschenen is. Het latijnse ‘Pardona’ wordt met een woordspeling ‘Pandora’, de eerste vrouw, die met haar bedriegelijke gaven de oorzaak was van alle rampen, die over de mensheid kwamen. Epimetheus viel voor haar, ondanks de waarschuwingen van zijn broer Prometheus. Volgelingen van Epimetheus zijn de Nederlanders die op het pardon van Requesens ingaan. De auteur noemt zich Prometheus, omdat hij de nederlandse ballingen van die noodlottige stap probeert terug te houden. Een aanduiding van zijn identiteit vormen de initialen P.C. In elk geval gaat daaronder een balling schuil, die een degelijke klassieke opleiding heeft genoten. Al is zijn Latijn moeilijk elegant of vloeiend te noemen, om het zo ingenieus

11) W. 254; vgl. Bor I, 515-516.
12) B o r I, 515.
13) K. 222.

van constructie te maken en het zo te doorspekken met klassieke reminiscenties, is een grondige scholing nodig geweest.

Aan spaanse zijde schijnt men een dergelijke reactie op het pardon al op voorhand gevreesd te hebben. Hopperus wilde het daarom tactisch inleiden bij het publiek door een verdediging van het spaanse optreden vanaf het begin der troebelen. Dat kon het best gebeuren in een pamfletje, dat anoniem verspreid moest worden. Zodoende zou het geheim blijven, dat het op last van de koning en met medeweten van Requesens verscheen. Hopperus had het pamflet reeds gereed. De koning maakte zijn instemming met dit plan echter afhankelijk van het oordeel van de spaanse Raad. Bij een gunstige uitslag, zou het geschrift gepubliceerd worden in het Nederlands, het Frans en het Latijn[14]. Het plan is waarschijnlijk gestrand bij de spaanse Raad, want het pamflet is onbekend.

In de tweede helft van het jaar 1574 verkeerde Requesens in hetzelfde geldgebrek als Alva een jaar vroeger en hij nam zijn toevlucht tot eenzelfde middel als zijn voorganger. Hij vroeg aan de Staten Generaal voor vier jaren twee miljoen gulden, in plaats van de tiende penning. Die gehate belasting en de Bloedraad zouden dan worden afgeschaft. Het Noorden reageerde ook nu op dezelfde wijze als een jaar vroeger, nl. met een pamflet: *Vriendelicke Vermaninghe aen de... Staten van Brabandt,.. op de Supplicatie by hen aan Don Loys de Requesens... onlangs ouerghegheuen, om voorts syne Maiesteyt in Spangien verhandtreyct te worden*[15].

Het pamflet ging nu niet officieel van de Staten van Holland en Zeeland uit. De inhoud getuigt er echter doorlopend van, dat het aansloot bij de officiële propaganda van een jaar tevoren. Dat wordt ten overvloede meermalen uitdrukkelijk gezegd. Laten de Staten Generaal nu doen, waartoe zij een jaar geleden werden aangemaand, maar wat zij toen om verschillende redenen achterwege lieten. Dit is op zich reeds een aanwijzing, dat Oranje aan het pamflet niet vreemd kan zijn. Een verdere indicie, dat het uit Orangistisch milieu stamt, ligt in de uitbundige lof op de persoon van de prins. Hij is het aangewezen hoofd in de strijd tegen de Spanjaarden. Hij heeft in het verleden getoond, dat hij daarvoor alles over heeft[16].

Dat deze verheerlijking van Oranje er inderdaad op wijst, dat het geschrift uit de Orangistische kring stamt, blijkt uit het getuigenis van een

14) G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, III, 34-35, Philips II aan Requesens, Antwerpen 10 maart 1574.
15) K. 220. Afgedrukt in: B o r I, authentieke stukken, 145-150.
16) B o r I, 145-150 passim.

tijdgenoot. Na 1572 had Oranje bijna in alle door hem niet bezette steden en dorpen zijn agenten. Dezen maakten er hun werk van, zoveel mogelijk mensen tot de partij van de prins over te halen. Daartoe overlaadden ze hem met lof: hij was zachtmoedig en welwillend, vroom en zeer bedreven in de wapenhandel. Maar bovenal was hij de enige verdediger en handhaver van de vrijheid des vaderlands. Tegelijkertijd werd natuurlijk de wreedheid van de vijand in het licht gesteld. Zonder die agenten zou Oranje nooit zoveel aanhangers hebben kunnen winnen in zulk een korte tijd[17)].

In het najaar van 1573 werden er van officieuse spaanse zijde behoedzame en schuchtere pogingen ondernomen om met Oranje en het opstandige Noorden vredesonderhandelingen aan te knopen. Marnix, krijgsgevangene in die tijd, fungeerde weldra als tussenpersoon. De prins raadpleegde volgens zijn gewoonte de Staten en stelde een voorzichtig antwoord op[18)]. Hij benutte tevens de gelegenheid om voor zijn standpunt propaganda te maken door het antwoord te verspreiden. De tegenpartij, die een copie in handen kreeg, vond die publiciteit onbehoorlijk en zag er weer een bewijs in van Oranje's streven - 'selon qu'il est cauteleux' - om de publieke opinie voor zich te winnen[19)].

Wanneer Marnix zijn vredespogingen voortzet, stuurt Oranje hem een pamflet van dat jaar: *Sendbrief. In forme van supplicatie*. Daarin staat zijn standpunt volledig verantwoord. Het bespaart hem verdere uitweidingen[20)]. Het is een bewijs temeer, dat de prins met heel zijn gezag achter deze propaganda stond.

Dat stuk geeft voorlopig Oranje's houding tegenover Spanje weer. Want ook Noircarmes, de eigenlijke geestelijke vader van deze onderhandelingen, krijgt een exemplaar van het geschrift que, par forme de supplication au Roy, moy et les Estatz de ce pays avons puis naguerres faict imprimer afin que tout le monde en pourroit estre informé, et surtout qu'il vinst aux oreilles de Sa Majesté, puisque tout accès devers icelle nous est défendu[21)].

17) L. M e t s i u s , *Sur les causes, l'origine et le progres des troubles des Pays-Bas*, in: *Gachard, Cor. de Phil. II*, IV, 743.
18) F r u i n , *o.c.*, II, 349-351. In het artikel aldaar 336-384: *Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede. 1572-1576*, zijn veel bijzonderheden te vinden over de hier besproken onderhandelingen.
19) C h . P i o t , *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, V, 46-47, Morillon aan Granvelle, Brussel 24 en 26 febr. 1574.
20) *Archives* IV, 299, Oranje aan Marnix, Zierikzee 23 dec. 1573.
21) *Archives* IV, 301, Oranje aan Noircarmes, Zierikzee 23 dec. 1573.

Als Hugo Bonte, pensionaris van Middelburg, in maart 1574 Oranje polst over een mogelijkheid tot vrede, verwijst de prins weer naar de *Sendbrief*[22]. Een paar andere gezanten krijgen hetzelfde antwoord[23]. Daaruit blijkt wel heel duidelijk, dat deze *Sendbrief. In forme van supplicatie* het standpunt van de leidende figuren in de Opstand vertegenwoordigt: 'ils (de afgevaardigden der Staten) dirent... que, plusieurs fois, par leurs requêtes imprimées, ils avaient formulé leur opinion sur les moyens de pacifier le pays'[24].

Na heel veel aandringen stelden Holland en Zeeland eindelijk een nieuw rekest op. Toen dit niet in de smaak viel van de tegenpartij, werden er op aandringen van Marnix enkele wijzigingen en verzachtingen in aangebracht. Dit nieuwe stuk was het uiterste, waartoe de Staten wilden gaan en zij gaven Marnix te kennen, dat zij zich daarmee blootstelden aan het gevaar, dat het volk hun toegefelijkheid zou afkeuren[25]. Maar van spaanse zijde was men ook hierover niet te spreken[26]. Champagney, Granvelle's broer, retourneerde het rekest als volstrekt onaanvaardbaar aan Junius de Jonghe, die, als gijzelaar voor Marnix, bij de vredesonderhandelingen betrokken was. De begeleidende brief was voor Junius de aanleiding, een uitvoerige verhandeling te schrijven ter rechtvaardiging van het optreden der Staten.

Als een soort witboek werden de stukken, die op de vredesonderhandelingen betrekking hadden, uitgegeven: *Sekere Brieven waer inne den aengheuanghen Vrede-handel deses Jaers LXXIII. van het Nederlandtsche oorloghe veruaetet is: Mitsgaders de Requeste der Staten van Hollandt, Zeelandt, ende heur toeghedaene Steden, aen de Coninclicke Maiesteyt ghesonden: De antwoorde ende wederantwoorde derselfder*[27].

22) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, III, 378, Instruction donnée par le docteur Elbertus Leoninus à Hugo Bonte, ex-pensionnaire de Middelbourg, envoyé par lui vers le prince d'Orange, pour l'entretenir des intérêts de la dame de Vredembourg, et l'engager, à cette occasion, à se réconcilier avec le Roi, suivie du rapport de Bonte.

23) Deze poging werd ondernomen door Champagney en de opvolger van Noircarmes, de la Roche. Louis de Boisot beantwoordt de brief van Champagney. B o r I, 533.

24) Bespreking van Jan van Matenesse en Jan van Treslong met Oranje en de Staten van Holland te Rotterdam. G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, III, 396, Rapport de ce que le Sr. de la Rivière et l'avocat Treslong ont négocié à Rotterdam avec le Prince d'Orange.

25) G a c h a r d , *o.c.*, III, 401-402, Mémoire de Philippe de Marnix, Sr. de Ste-Aldegonde, sur ce qu'il a négocié, à Rotterdam, avec le prince d'Orange.

26) *O.c.*, 402, noot 2.

27) K. 224. Afgedrukt, op het voorwoord na, in: B o r I, 534-544.

Het *Discours* van Junius werd er aan toegevoegd en vormde toen verreweg het belangrijkste deel van het pamflet, De schrijver verwierf er een eervolle plaats mee in de geschiedenis van de Opstand[28].

De publicatie ging uit van de Staten van Holland, zoals deze duidelijk te kennen gaven, o.a. toen Elbertus Leoninus, hoogleraar te Leuven, een begin maakte met de vredesonderhandelingen van Breda[29]. Zij gaven ook Junius de opdracht tot zijn geschrift. 'De voorschreve Staeten hem hebben wel breed doen antwoorden by den voorschreven Heere Junius, met protestatie, dat het bij hen luiden niet gestaen en hadde, dat de communicatie van Peys niet gevordert ware, welke antwoorde insgelijks in het openbaer gebragt is geweest'[30].

Als Requesens zich verontwaardigd toont over dit pamflet, slaan de volgende woorden waarschijnlijk op het werk van Junius: 'et ils les (de gewisselde brieven) ont accompagnées de mille mensognes'. Volgens de landvoogd is het de bedoeling van het stuk, om het volk in de waan te brengen, dat het niet de Staten van Holland en Zeeland zijn, die weigeren onder de gehoorzaamheid van de koning terug te keren, maar dat de koning en zijn dienaren hen niet in barmhartigheid willen aannemen[31].

Deze argumentatie van Requesens komt overeen met de verantwoording in de voorrede van het pamflet. Zoals de Spanjaarden steeds een valse voorstelling van zaken gaven, zo zullen zij het ook nu doen voorkomen, alsof de Hollanders geen vrede maar oorlog willen. Om dat bedrog te ontmaskeren, worden de stukken uitgegeven en wel zonder commentaar - wat is echter het *Discours* van Junius anders? - opdat iedereen onbevangen kan oordelen. Blijken zal wie de eerst schuldige aan de oorlog is; aan wie het ligt, dat er bij de vredesonderhandelingen geen overeenstemming bereikt werd. Ieder kan zien, dat de Hollanders de koning, hun gegeven om volgens bepaalde, gecontracteerde, normen te regeren, steeds erkend hebben en hem steeds onderdanig zijn geweest. Op de twee essentiële punten bij de onderhandelingen: de majesteit van de koning en de religiekwestie, hebben zij zich in geweten niets te verwijten[32].

Overeenkomstig de politiek van Oranje in deze jaren, richt deze propa-

28) F r u i n , *o.c.*, II, 365. In de noot 365-367 aldaar staan nadere bijzonderheden over Junius.
29) *Resolutien van de Staten van Holland en West-Friesland 1575*, 50-51.
30) *O.c.*, 51.
31) G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, III, 259, Requesens aan Philips II, Antwerpen 4 febr. 1575.
32) K. 224, Bor I, 535.

ganda zich speciaal tot de nog onderdanige gewesten. Voor de Staten Generaal is het pamflet een spiegel, waarin zij de toestand van het ogenblik, de toekomstplannen van de Spanjaarden en hun plicht kunnen zien. De stemming was wel rijp voor deze actie, zoals blijkt uit een getuigenis van Requesens zelf. Hij riep in de eerste helft van december 1574 een vergadering van wereldlijke en geestelijke hoogwaardigheidsbeklederes bijeen. Een der beweegredenen hiertoe was: vertrouwen inboezemen aan de Nederlanders door hun een en ander mede te delen - wat trouwens algemeen bekend was - over de vredesonderhandelingen. Op die manier wilde hij de overal verspreide opvatting, dat niet al het mogelijke gedaan zou zijn, om een einde aan de oorlog te maken, tegengaan[33)].

In 1575 kreeg Elbertus Leoninus de opdracht om een schikking tussen de partijen tot stand te brengen. Zijn pogingen leidden tot de bekende onderhandelingen van Breda. Het kardinale punt, waar aanvankelijk alles om draaide, was het rekest der Staten, dat aan Marnix was meegegeven en door Champagney werd teruggestuurd. Voor Leoninus diende het als uitgangspunt[34)]. In de voorbereidende besprekingen bracht Oranje het ter tafel[35)]. De Staten namen zijn standpunt over[36)]. Bij de eigenlijke vredesbesprekingen te Breda hielden de Staten nog steeds vast aan het

33) G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, III, 204, Requesens aan Philips II, Brussel 11 dec. 1574. Ook tegenwoordig ziet men in de publicatie van *Sekere brieven* een geslaagde manoeuvre van Oranje's kant. ‘Zeer bruikbaar propaganda-materiaal, deze briefwisseling, die in haar geheel werd uitgegeven in het Hollandsch, het Fransch en het Latijn en wijd en zijd verspreid. Zij kon met name aan de zuidelijke gewesten leren, dat veel van de door haar gekoesterde wenschen in het Noorden terstond weerklank vonden. Oranje had er zeker de hand in, al lijkt het request meer dan Junius' stuk te passen bij de door hem gevolgde politiek. Voor Oranje waren Holland en Zeeland slechts een klein onderdeel van het groote geheel. Al waren zij een schoone bruid, hij was geenszins geneigd een huwelijk te sluiten beneden zijn stand. In het Zuiden klopte voor hem het hart der Nederlanden en zijn scherpe staatsmansblik zag hier de gelegenheid, om alle elementen van het oorsronkelijk verzet... om alle provincien... te doen samengaan tegen de tyrannie’. J.C.H. d e P a t e r , *De tachtigjarige oorlog*, I, Amsterdam 1936, 218 (*Geschiedenis van Nederland*, III, uitg. o.l.v. H. Brugmans).

34) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, III, 403-404, Requesens aan Leoninus, Brussel 30 nov. 1574.

35) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, III, 424-425, Rapport de Leoninus sur la mission vers le prince d'Orange.

36) *Res. van Holland 1575*, 47-52. In de stukken van die vergadering komt ook in het vervolg geregeld dat rekest ter sprake als er kwestie is van de vredesonderhandelingen.

rekest. Na het mislukken der onderhandelingen diende het als bewijs van de vredeswil der Staten[37].

Gedurende de onderhandelingen klaagde Requesens erover, dat er in Duitsland pamfletten van hollandse afkomst circuleerden met officiële stukken erin. Hij achtte het waarschijnlijk, dat de Hollandse Staten er toe zouden overgaan, de acten van de vredehandel uit te geven[38]. Reeds tijdens de besprekingen verschenen er inderdaad pamfletten die het volk op de hoogte hielden.

In 1575, vóór afloop der onderhandelingen, zag een pamflet het licht: *Cort ende warachtich verhael, van het gene dat op de Handelinge vanden Vrede nu coreelinghe tusschen den Prince van Oraengien, met die Staten van Hollandt ende Zeelandt,... aen de eene zijde: Ende die Spaensche Gouuerneure der Nederlanden met den synen aen de andere zijde, tot Breda geschiet is*[39].

De uitgever herinnert er aan, hoe over de onderhandelingen van het jaar daarvóór een pamflet verscheen. Nu zullen ook velen een verslag wensen van de nieuwe vredespogingen. Ieder verstandig mens kan er uit leren, wie de ware verwekkers zijn van de troebelen en wie het welzijn der Nederlanden het meest genegen zijn. Bij die laatste partij behoort de ware vaderlander zich natuurlijk aan te sluiten, als de onderhandelingen op niets uitlopen.

Steeds beoogt men in het Noorden om de Zuid-Nederlanders te winnen voor de nationale zaak. Van hollandse zijde valt de nadruk op het feit, dat zij met hun landgenoten, vrienden en bloedverwanten van het Zuiden geen onenigheid hebben. Het voornaamste geschilpunt: de religie, moet de vergadering van de Staten Generaal bespreken. Het is immers een kwestie die alle gewesten betreft, die door verschillende banden zo nauw met elkander verbonden zijn. Spanje daarentegen tracht met bedrog het Zuiden van het Noorden gescheiden te houden. Maar Holland en Zeeland zullen het gemene vaderland tegen hen verdedigen[40]. Zulke woorden vonden in het Zuiden hoe langer hoe meer weerklank, zoals de landvoogd zelf tegenover de koning moest getuigen[41].

37) B o r I, 610-611.
38) G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, III, 258, Requesens aan Philips II, Antwerpen 4 febr. 1575.
39) K. 239. Vgl. B o r I, 595-612.
40) K. 239, A v.
41) G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, III, 281-282, Requesens aan Philips II, Antwerpen 12 maart 1575.

Wanneer zijn werk aftrek mocht vinden, hoopt de uitgever later een verder verslag van de vredesonderhandelingen in het licht te geven. Dit schijnt van hoger hand echter verhinderd te zijn[42]. De Staten van Holland kregen pamfletten over de vredesonderhandelingen in handen, die incorrect waren en die verschenen zonder octrooi. Daar vaardigden zij op 22 juni 1575 een plakkaat tegen uit: die geschriften schaden het land en hebben verwarring ten gevolge. Daarom zullen ze niet meer mogen verschijnen zonder voorafgaand octrooi[43]. Zelf geven de Staten dan hun laatste verklaring in de onderhandelingen uit, die een rechtvaardiging bevat van hun standpunt: *Afscheyt ende laetste Reces by den Gedeputeerden van... de Prince van Orangien, Staten ende Steden van Hollandt, Zeelant, etc. ghenomen met den Commissarissen des Conincks tot Breda op den xiiij. July. 1575. Mitsgaders sekere extracten wt den gheschriften vanden 14 Martij ende eersten Aprillis, van de voorsc. Commissarissen, ende het antwoordt ende presentatie op den eersten Junij, by des Heeren Prince van Orangien ende der Staten Ghedeputeerden daer teghens ghedaen... Dordrecht*[44].

De publieke opinie in het Zuiden zag - geheel in de lijn van de propaganda uit het Noorden - in een overeenkomst met Holland en Zeeland de noodzakelijke voorwaarde voor een herstel van het land. De Staten van Brabant, die dit aan de koning en de Raad van State lieten weten, waren de tolk van heel het volk[45]. Maar pas tegen het einde van 1576 zou deze wens verwezenlijkt worden.

Toen Zierikzee in 1576 in handen der Spanjaarden viel, zag de toestand er voor het Noorden allesbehalve hoopvol uit. Van het buitenland was geen hulp te verwachten. Bovendien dreigde ontmoediging zich meester te maken van de gewesten, die in opstand waren. Maar juist toen kwam er een ommekeer: de muiterij der spaanse soldaten, die aan het beleg van Zierikzee hadden deelgenomen. Hun wangedrag droeg er aanzienlijk toe bij, dat Noord en Zuid elkaar vonden.

Metsius, bisschop van 's-Hertogenbosch, merkt op, hoe Oranje deze gelegenheid te baat neemt om een campagne met brieven te beginnen[46].

42) F r u i n , *o.c.*, II, 367, noot 1.
43) *Res. van Holland 1575*, 493-494.
44) K. 233. Afgedrukt in: B o r I, 610-612. Dit pamflet hoort in K n u t t e l thuis achter K. 239, daar het later verschenen is.
45) G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, IV, 86 en 96.
46) M e t s i u s , *Sur les causes*, in: G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, IV, 744: 'Il n'est pas oublié ne son profict, mais sollicitoit par lettres, maintenant cestuy, tantost l'autre, pour prendre les armes quant et luy contre la tirannye des Espagnolz, affin que la patrie se peust restituer et remectre en sa liberté devanciére; rammenant souventesfois, en ses lettres qu'il n'avoit prins les armes contre le Roy pour aultre chose que pour maintenir et confirmer la liberté de la patrie, et pour extirper et décerter le gouvernement oppresseur et tirannicque des Espagnolz'.

Uit een ander bericht blijkt, dat Oranje ook de Staten van Holland in zijn naam liet schrijven; een nieuw bewijs, dat hij dit regeringslichaam, ook wat de propaganda betreft, beheerste. ‘En gelijk hy dien aengaende in Braband en Vlaenderen aen verscheiden particulieren schreef, zo dede hy van gelijken aen de Staten van Braband, Vlaenderen, Artois en Henegouwen’[47]. Bor drukt enkele brieven af, zowel van de prins zelf, ‘als by de Staten van Holland en andere door sijnen last geschreven’. Bij de Staten van Brabant had die schriftelijke propaganda blijkbaar succes. Oranje ontving geregeld antwoord, dat wel eens werd opgesteld zonder voorkennis van alle leden[48].

De Raad van State, na Requesens' dood de hoogste regeringsinstantie, trad intussen op tegen de spaanse muiters, die zich in Aalst genesteld hadden. Het wangedrag van de muiters veroorzaakte zo'n beroering, dat de Raad besloot, om hen bij plakkaat tot rebellen en vijanden van het land te verklaren: *Placcaet op de rebellie vanden Spaignaerden met heuren aenhangeren. ende resistencie tegen de selue ende des dyen aencleeft*[49]. Dit moest de gemoederen enigszins tot rust brengen. Verder kon dat besluit alle grond ontnemen aan het gerucht, dat de muiterij geschiedde met de stilzwijgende goedkeuring van de Raad van State, om op die manier de muiters aan hun geld te helpen[50].

Het schrijven van de Raad van State, dat de koning een uitleg geeft van genoemd plakkaat, verklaart ook het ontstaan van het pamflet: *Waerachtich verhael van 'tgene, dwelck... aengaet die Rebellie ende opruericheyt vande gemutineerde Spaignaerden in Zeelant,... nae dinnemen van Ziricxzee, den Tweeden van Julio. Anno M.D.LXXvj*[51].

Het plakkaat is alleen tegen de muiters van Aalst gericht, zoals er uitdrukkelijk in vermeld staat. Enkele kwaadwilligen leggen het echter uit, alsof het tegen alle soldaten bedoeld is, om de beroering nog groter te

47) B o r I, 694.
48) M e t s i u s , *Sur les causes*, in: G a c h a r d , *Cor. de Phil. II*, IV, 749.
49) W. 285. Afgedrukt in: B o r I, 714.
50) G a c h a r d , *Cor de Phil. II*, IV, 261, Raad van State aan Philips II, Brussel 27 juli 1576.
51) K. 250.

maken[52]. Tot herstel der rust verschijnt het *Waerachtich Verhael*. Het behandelt bijzonder het ontstaan der muiterij. Van het plakkaat en het *Waerachtich Verhael* krijgt de koning een exemplaar[53]. Ook aan Don Juan wordt een exemplaar van het laatste pamflet gezonden, waaruit hij de toestand van het land kan leren kennen[54]. De Raad van State vermoedde waarschijnlijk wel, dat de koning niet zo buitengewoon ingenomen zal zijn met het plakkaat. En daarin vergiste men zich niet[55].

Om de Raad van State geheel op Oranje's hand te brengen was een coup d'état nodig, die op verantwoording van Heze, bevelhebber van de door Brabant in dienst genomen troepen, werd uitgevoerd. Dit geschiedde echter zonder twijfel volgens de plannen van de prins[56]. Zijn tegenstanders in dit bestuurslichaam werden gevangen genomen. Deze actie vond een schriftelijke verdediging in het pamflet: *Justificatie vanden aentast ende bewaringe van eenighe Heeren vanden Raedt van State ende andere int Nederlant*[57].

Het idee van de *Justificatie* ging uit van de Staten van Brabant, die in hun oproep tot een vergadering van de Staten Generaal het plan opperden: ‘pour communiquer et résouldre avec eulx, et en après, par commun accord, publier la justification de ce que c'est passé’[58]. Deze vergadering plaatste dit geschrift inderdaad op haar werkprogramma en zij ontwierp

52) Dat gebeurde inderdaad door middel van duitse pamfletten, die Champagney aan de Raad van State opstuurde. A.L.R. de Robaulx de Soumoy, *Mémoire de Frédéric Perrenot, Sieur de Champagney 1573-1590*, Bruxelles-La Haye 1860, 110 (*Collection de Mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*).

53) Gachard, *Cor. de Phil. II*, IV, 279, Raad van State aan Philips II, Brussel 6 aug. 1576.

54) *O.c.*, 310, Raad van State aan Don Juan, Brussel 13 aug. 1576.

55) *O.c.*, 326, Philips II aan de Raad van State, Madrid 27 aug. 1576; *o.c.*, 333, Roda aan Philips II, Antwerpen 30 aug. 1576.

56) M. Ritter, *Wilhelm von Oranien und die Genter Pacification* (*1576*), in: *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 3 (1890) 30-32. N. Japikse, *De Staten Generaal van 1576, BVGO* vijfde reeks, 3 (1916) 15: ‘Het is eigenlijk nooit betwijfeld, al is er ook geen direct bewijs voor aangevoerd, dat zich hier een invloed deed gelden, die er wel belang bij had, den ten slotte toch Spaanschgezinden Raad van State te verwijderen - de invloed van Oranje, van de partij, die in 1572 den opstand was begonnen en nu de gelegenheid schoon zag, eindelijk in het Zuiden een slag te slaan’.

57) K. 255.

58) L.P. Gachard, *Actes des Etats Généraux des Pays-Bas 1576-1585*, I, Bruxelles 1861, no. 3, 2, 8 sept. 1576.

een hele lijst van officiële persoonlijkheden, aan wie het gestuurd moest worden[59].

Toen de Staten Generaal eenmaal de onderhandelingen begonnen, die zouden leiden tot de Pacificatie van Gent, deed Oranje zijn invloed gelden door middel van brieven, soms met een sterk propagandistisch karakter[60]. Maar nog een ander middel nam de prins te baat, om de regeringslichamen en ook de publieke opinie te beïnvloeden: onderschepte brieven. Het was niet de eerste maal, dat hij daartoe zijn toevlucht nam. Nog pas kreeg hij een spaanse brief van Verdugo, op 1 augustus te Antwerpen geschreven, in handen. Hij stuurde hem aan de Raad van State en verspreidde ook elders copieën. 'Sy was in Spaens geschreven, daer na in Frans en Duits overgeset, ook namaels in druk gebracht'[61]. In de toekomst werd dit een van Oranje's meest geliefde methoden van propaganda. Dat is wel een bewijs, dat ze vrucht droeg[62].

Er kwam een pakket brieven uit Spanje en, na door verschillende spaanse handen gegaan te zijn, werd het te Calais aan een franse koerier toevertrouwd. Deze verkocht de brieven te Gent aan officieren van Oranje[63]. De landvoogd van Vlaanderen, de graaf van Roeulx, die verschillende exemplaren aan de Raad van State stuurde, wist de koper nader te specificeren: het was kolonel van den Tempel. Roeulx stuurde ook vijf of zes brieven aan de prins om ze te laten ontcijferen. De originele stukken, samen met de ontcijfering, moesten aan hem teruggezonden worden. De Raad van State zou ook die exemplaren krijgen[64]. Marnix vond de sleutel van het geheimschrift. Ofschoon hij vooral in de strijd tegen Don Juan een grote naam als ontcijferaar zou verwerven, hield hij zich ook reeds in deze dagen druk met dat werk bezig[65].

59) N. Japikse, *Resolutien der Staten Generaal van 1576-1609*, I, 1576-1577, 's-Gravenhage 1915 (RGP 26), 6. Morillon brengt Granvelle op de hoogte van dat plan (Piot, *o.c.*, VI, 125, Morillon aan Granvelle, St. Amand 15 sept. 1576). Later stuurt hij hem ook de stukken op, waaruit de kardinaal de toestand kan bestuderen (Piot, *o.c.*, VI, 141, Morillon aan Granvelle, St. Amand 26 okt. 1576).

60) Ritter, *Wilhelm von Oranien und die Genter Pacification*, 36-39.

61) Bor I, 711.

62) Kervyn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, IV (1576-1578), Bruges 1884, 154: 'Quoiqu'il en soit, cet incident produit une sensation profonde; c'est dit-on, la révelation de la dissimulation du roi d'Espagne'.

63) Gachard, *Cor. de Phil. II*, IV, 423, Roda aan Çayas, Antwerpen 13 okt. 1576.

64) Piot, *o.c.*, VI, 455, Roeulx aan de Raad van State, Gent 7 okt. 1576.

65) De Roubaulx de Soumay, *o.c.*, 169. Roda krijgt er lucht van, dat men op de hoogte is van zijn correspondentie en gaat een ander cijferschrift gebruiken. Hij verzoekt om een nieuw geheimschrift, dat niet zo gemakkelijk te achterhalen is (Gachard, *Cor. de Phil. II*, IV, 445, Roda aan Çayas, Antwerpen 24 okt. 1576.

Bij de stukken die Oranje ontving, waren verschillende brieven aan Roda, o.a. van de koning. Daarvan trok de prins het meest partij. Hij stuurde ze ijverig rond: aan de Staten Generaal en de magistraten van Brussel en Gent[66]. Hij verwachtte, dat zij van officiële zijde gepubliceerd zouden worden als alles ontcijferd was[67]. Toen[68] en ook later[69] werd aan deze propaganda-stunt een grote invloed toegeschreven.

Aan de hand van deze brieven zette Oranje, in een schrijven aan de Raad van State, de verkeerde bedoelingen en misleidingen der Spanjaarden uiteen. Er is hard geoordeeld over zijn oprechtheid in deze aangelegenheid: opzettelijk volksbedrog[70]. Maar ook grote vereerders van Oranje geven toe: 'mais peut-être les faisoit on sonner trop haut'[71]. Het is zeker, dat Oranje hier de dingen sterk kleurde.

Op 8 december 1576 werd de Pacificatie van Gent gesloten. Het was een vredesverdrag van de Staten Generaal met Holland en Zeeland en de prins, die samen een nationaal eenheidsfront zouden vormen tegen de spaanse indringers en die in een speciale vergadering van de Staten Generaal enkele precaire punten zouden regelen, om nog dichter tot elkander te komen.

66) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, III, 129, noot 2.
67) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, III, 129, Oranje aan de Raad van State, Middelburg (13) okt. 1576.
68) P i o t , *o.c.*, VI, 142, Morillon aan Granvelle, St. Amand 26 okt. 1576.
69) K e r v y n d e L e t t e n h o v e , *o.c.*, IV, 154.
70) *l.c.*,
71) *Archives* V, 451.

Hoofdstuk IV
Het verval der eenheid
1576-1579

> '*Voor-waer ghelijck wy broeders oft magen worden ghenoemt, als wy van eenen seluen stamme oft gheslachte zyn ghesproten; alsoo oock om dat wy zyn gheboren, opghevoedt ende opghehouden in een selue Lant oft in een selue stadt, zoo zyn wy ghelijck als broeders genietende in gemeynsaemheyt de selue locht, de selue maniere van leuen, iae oock de selue Privilegien van alle ghemeyne geestelijcke ende wereldtlijcke saken*.'
>
> (Vriendelijcke Waerschouwinghe aen de Staten van Artois, van Henegouwe, ende van Douay).

Nauwelijks was de Pacificatie van Gent gesloten, of de eenheid verkeerde reeds in gevaar. Don Juan, de nieuw benoemde landvoogd, was in Luxemburg aangekomen. Daarmee bestond de mogelijkheid, dat de Staten Generaal en Spanje elkaar zouden vinden in de onderhandelingen, die aanstonds geopend werden. Voor Oranje was er dus geen ogenblik van verpozing. Hij wierp aanstonds het gewicht van zijn propaganda in de schaal, om te voorkomen, dat zij doorsloeg naar de zijde van hen, die een verzoening met Spanje zochten.

Op 6 november 1576 besloten de Staten Generaal met Don Juan in contact te treden over een eventuele erkenning als landvoogd. Van 7 november dateert een schrijven van de prins, waarin hij aan twee vroegere brieven herinnert, die waarschuwen tegen onderhandelingen met de broer van de koning[1]. De verschillende vermaningen volgen elkaar op[2]. De belangrijkste brief uit de eerste periode van de strijd tegen Don Juan is van de laatste van deze maand. Marnix kreeg hem ter inzage en overhandigde hem ook aan de Staten Generaal.

1) G a c h a r d , *Actes des États Généraux*, I, no. 122, 40, 7 nov. 1576.
2) R i t t e r , *Wilhelm von Nassau und die Genter Pacification*, 42.

Del Rio, de Spanjaard, die een dagboek over de gebeurtenissen bijhield, vermoedde, dat de veel verspreide brief[3] een van de pogingen van de prins was, om zijn heerschappij over het land te vestigen. Oranje voorzag deze aantijging. Zijn bedoeling is eerlijk 'oft u nu soude mogen bedunken, dat het gene ik volherde te seggen voorts komt uyt eenige sonderlinge passie, oft om dit Land in alteratie te houden'[4]. Del Rio dateerde de brief op 31 december. Hij zou pas na het sluiten van het Eeuwig Edict in de Staten Generaal gekomen zijn, anders was dit verdrag niet gesloten en was er toen reeds een openlijke oorlog uitgebroken[5]. Ook elders wordt de mening verkondigd, dat Oranje's schrijven het wantrouwen van de Staten Generaal ten opzichte van Don Juan aanzienlijk versterkte. De aanvaarding van de Spanjaard als landvoogd zou er door zijn uitgesteld[6].

De actie met onderschepte brieven, begonnen vóór het sluiten van de Pacificatie, ging daarna door. Ze werden in menigte opgevangen in deze tijd. De Raad van State waarschuwde Don Juan, dat vrijwel al zijn brieven geopend werden. De Raad had pas weer een aantal brieven ontvangen. Men probeerde ze geheim te houden maar betwijfelde toch, of de Staten Generaal nog lang in het onwetende gelaten konden worden[7]. Terecht: want nauwelijks was Don Juan op de hoogte gebracht van het feit, dat zijn brieven onderschept werden, of er kwam bezoek van enkele afgevaardigden uit de Staten Generaal. Dezen verzochten zeer instantelijk om inzage der bewuste brieven. Weigeren was onmogelijk[8].

Het is precies te volgen, hoe het met die brieven gegaan is. De gezanten, die met Don Juan onderhandelden, werden op de hoogte gebracht[9]. De Staten Generaal voelden zich bedrogen en ontgoocheld. Oranje wilde grotere ruchtbaarheid aan de brieven geven, speciaal aan een schrijven van Don Juan aan Roda[10]. Aerschot zond hem deze brief als blijk van ge-

3) *l.c.*, 42, noot 2. Het geschrift is afgedrukt in: B o r I, 747-749.
4) B o r I, 747.
5) A. D e l v i g n e , *Mémoires de Martin Antoine del Rio sur les troubles des Pays-Bas durant l'administration de don Juan d'Autriche*, I, Bruxelles-La Haye 1869, 218-220 (*Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*).
6) B o r I, 747.
7) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, III, 172, noot 1, Raad van State aan Don Juan, Brussel 8 dec. 1576.
8) *O.c.*, 175, noot, Raad van State aan Don Juan, Brussel 10 dec. 1576.
9) G a c h a r d , *Actes des États Généraux*, I, no. 197, 65, 9 dec. 1576.
10) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, III, 171-177, Oranje aan Aerschot, Middelburg 19 dec. 1576.

negenheid en om open kaart te spelen[11]. Teleurgesteld tot dan toe in het effect van de onderschepte brief, wenste de prins een intensievere propaganda[12].

In de eerste helft van januari 1577 sloten de Staten de Unie van Brussel. Toen verder op 16 februari de onderhandelingen tussen de Staten Generaal en Don Juan resulteerden in het Eeuwig Edict, betekende dit, dat Oranje's actie tegen de Spanjaard in eerste instantie mislukt was. Het haastig sluiten van de overeenkomst tussen de Staten Generaal en Don Juan, zonder het advies van de prins af te wachten, het aantal brieven dat hij aanstonds ter verklaring ontving, dat alles wijst erop, dat er over Oranje's houding ongerustheid bestond. In een uitvoerig schrijven zetten dan de Staten van Holland en Zeeland en de prins hun standpunt uiteen: *Aduis ende Andtwoorde des.... Prince van Oraenge.... ende der Staten van Hollant ende Zeelant op sekere artijculen besloten by maniere van een eeuwich Edict in den naeme des Conincx....*[13]. Onder alle lof voor de goede bedoelingen van de Staten Generaal, brengt dit pamflet een hele serie bezwaren tegen het Eeuwig Edict naar voren. Niet alle zijn even belangrijk. Maar het bevat ook voor het eerst het zwaartepunt, dat voorlopig de polemiek zal beheersen: het beroep op de Pacificatie van Gent. De Staten Generaal willen haar zonder twijfel handhaven. Zij wordt echter geschonden en dreigt vernietigd te worden. Holland en Zeeland worden door de Pacificatie veel veiliger beschermd dan door het Eeuwig Edict. Zij beloven zich geheel en al te houden aan de Pacificatie. De voorwaarden, waaronder zij bereid zijn het Eeuwig Edict te ondertekenen, komen tenslotte hierop neer, dat het laatste verdrag in overeenstemming wordt gebracht met de Pacificatie[14].

Oranje ging voort met wantrouwen te zaaien tegen zijn spaanse tegenstander. Dat gebeurde bijvoorbeeld in een merkwaardige brief van Marnix[15], ongetwijfeld in 's prinsen naam geschreven, met een hele reeks

11) *Archives* V, 558-559, Aerschot aan Oranje, Brussel 10 dec. 1576.
12) *Archives* V, 568, Oranje aan Marnix, Middelburg 15 en 16 dec. 1576.
13) K. 297. Afgedrukt in: B o r I, 790-792. Voor het geval dat de prins zelf niet aan een publicatie gedacht zou hebben, werd hij van bevriende zijde opmerkzaam gemaakt op de wenselijkheid daarvan. Het zou een gevaar voor het land betekenen als het Eeuwig Edict verspreid werd, zonder dat men wist hoe het tot stand kwam en hoe de Staten van Holland en Zeeland en de prins erop reageerden. Daarom is het nodig hun standpunt in druk bekend te maken (*Archives* VI, 51, Roëls aan Oranje, Middelburg April 1577).
14) B o r I, 790-792.
15) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, III, 241-257, Marnix aan Caspar Schetz van Grobbendonck, (eind febr. 1577).

argumenten en constructies, die weldra ook in een pamflet voorkomen[16]. Een tijdgenoot vertelt, dat de prins in deze tijd volgens zijn gewoonte door heel het land pamfletten en satires liet verspreiden. Hierin werden alle handelingen van Don Juan verkeerd uitgelegd. Binnen- en buitenland werden tegen de landvoogd en dus ook tegen de koning opgeruid[17]. De landvoogd schijnt hierop te reageren, als hij de Staten Generaal vraagt om een plakkaat tegen het anoniem verspreiden van pamfletten en geruchten uit te vaardigen[18].

Een unieke gelegenheid, om het propaganda-apparaat tegen Don Juan op volle toeren te laten draaien, deed zich voor, toen de Spanjaard op 24 juli 1577 de citadel van Namen bezette. De spaanse landvoogd trachtte zijn aanslag te rechtvaardigen door een rondzendbrief: *Copie des lettres escriptes par son Altesse aux Estatz, Prelatz, Nobles, Villes et aucuns particuliers des Prouinces du pays-Bas*[19]. Hij wilde zich veilig stellen voor de aanslagen, die er tegen hem beraamd werden.

De argwaan tegen Don Juan, zo stelselmatig gevoed, laaide huizenhoog op. En weer kreeg Oranje uitstekend propaganda-materiaal in handen: onderschepte brieven. Via enkele personen, die voorbestemd waren nog een belangrijke rol te spelen in de Nederlandse Beroerten, kwamen de brieven hier. In Zuid-Frankrijk werd een spaanse koerier opgevangen, met brieven. De la Noue stelde ze aan koning Hendrik van Navarre ter hand. Van hem gingen ze naar du Plessis Mornay, die in Engeland onderhandelingen voerde met koningin Elisabeth. Daardoor vermeed men de risico's van de landweg, die Don Juan's bode noodlottig werden. Du Plessis Mornay deed ze op zijn beurt aan Oranje toekomen[20].

Eerst werd er in beperkte kring partij van getrokken. Oranje nodigde de engelse gezant uit, bij hem te komen dineren, dan kon hij hem op de hoogte brengen van de onderschepte brieven die Engeland betroffen. Een halve dag, van 11 tot 9 uur, bracht de Engelsman bij hem door. De prins ontbood Marnix om de nodige inlichtingen en bewijzen voor de authenticiteit te

16) De beschuldiging van machiavellisme; de raad van Lisander om een vossenhuid te dragen waar het vel van een leeuw niet van dienst kan zijn, worden zowel in deze brief als in een pamflet van enige tijd later gevonden: K. 343. Afgedrukt in: B o r I, authentieke stukken 180-187.

17) D e l v i g n e , *o.c.*, II, 53-55.

18) G a c h a r d , *Actes des États Généraux*, I, no. 667, 201, 23 en 24 juli 1577.

19) K. 318. Afgedrukt in: B o r I, 858-860, nederlandse tekst.

20) J. I t j e n h o r s t J s ., *De Werkzaamheid van Du Plessis Mornay in dienst van Hendrik van Navarre in de jaren 1576 tot 1582*, Kampen 1917, 37-38.

verstrekken. Na een diepgaand onderzoek ging Rogers volkomen overtuigd heen[21].

Daags daarna, op 16 juli, vertrok Marnix naar Brussel om de Staten Generaal mededelingen te doen over de zo compromitterende brieven. De inname van de citadel van Namen, die daarna plaats had, paste prachtig in de plannen. Het is begrijpelijk, dat velen zich met Oranje over die gebeurtenis verheugden. Marnix noemde het een bijzondere beschikking van de Voorzienigheid, die vele leden van de Staten Generaal de ogen zou openen, al was de verontwaardiging nog niet helemaal zo groot als hij wenste[22].

Op 29 juli bracht Marnix de Staten Generaal op de hoogte van de brieven. Nog dezelfde dag schreven zij de landvoogd daarover een brief[23]. Verontwaardigd eiste Don Juan zijn brieven terug[24]. En omdat hij waarschijnlijk wel wist, van welke kant het gevaar dreigde, vroeg hij enkele dagen later, dat Marnix en Théron - ook een zeer actief agent van Oranje - met hun aanhangers uit Brussel verwijderd zouden worden[25]. Aan de verwijten, die de Staten Generaal Don Juan deden, voegden zij een openlijke bedreiging toe, die er op wijst, dat zij de publicatie der brieven overwogen. Daaruit zou hun onschuld blijken[26]. Oranje spoorde hen intussen aan een kloek besluit te nemen[27].

De Staten Generaal lieten aan de koning en aan de keizer weten, dat zij ervan overtuigd waren, dat er verband bestond tussen de onderschepte brieven en de aanslag op de citadel van Namen. Dat was een algemeen verbreide opinie[28]. Toen de landvoogd hoorde, dat zijn brieven in handen van Oranje gevallen waren, voorzag hij de verontwaardiging, wanneer ze ontcijferd en gepubliceerd werden. Daarom vormde hij het plan zich meester

21) Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II*, IX, 397, 402-404, Rogers aan de graaf van Leicester, Hoorn 20 juli 1577; vgl. 405-414, Rogers aan Walsingham, Hoorn 20 juli 1577.
22) *Archives* VI, 116, Marnix aan Jan van Nassau, Brussel 28 juli 1577.
23) Japikse, *Resolutiën der Staten Generaal*, I, 216, 29 juli 1577.
24) Gachard, *Actes des États Généraux*, I, no. 703, 215, 3 aug. 1577.
25) *O.c.*, I, no. 711, 218, 6 aug. 1577.
26) *O.c.*, I, no. 686, 208-209, 29 juli 1577.
27) *O.c.*, I, no. 699, 214, 2 aug. 1577. De prins stookt de Staten Generaal op: 'Il les engage, lorsqu'ils auront cogneue et veue la vérité, à prendre bientôt une ferme et vertueuse résolution, laquelle soit convenable au rang qu'ils tiennent et à l'obligation qu'ils ont envers le corps entier et général de tout le peuple'.
28) *O.c.*, I, no. 690, 211, 30 juli 1577.

te maken van de grenssteden. De overval op het namense kasteel was daarvan een onderdeel[29].

Intussen waren er maatregelen getroffen voor de publicatie van een verdedigingsgeschrift der Staten Generaal. De commissie, op 9 augustus belast met de redactie[30], schijnt die opdracht niet uitgevoerd te hebben. Bijna twee weken later schreef Marnix, dat hij op verzoek der Staten een justificatie had gemaakt, die hij hun binnenkort ter beoordeling zou voorleggen[31]. Hij is er dus de auteur van. Tot in details werd de uitgave geregeld. Silvius, de drukker die het patent kreeg, moest daarvoor driehonderd exemplaren aan de Staten leveren en moest het pamflet op eigen kosten in het Nederlands, het Latijn en in het Spaans vertalen[32].

Begin oktober schijnt de justificatie eindelijk uit geweest te zijn: *Cort verhael vande rechte oorsaecken ende redenen, die de Generale Staten der Nederlanden ghedwonghen hebben, hen te versiene tot hunder beschermenisse, teghen den Heere don Jehan van Oostenrijck*[33]. Op 3 oktober verstuurde een engelse gezant een exemplaar: 'the first I could recover'[34]. Twee dagen later ging er een naar de spaanse koning[35]. Aanstonds werd er ook al een begin gemaakt met een nieuwe editie, die een goede maand later verscheen[36]. Het aantal brieven werd uitgebreid en enkele veranderingen werden in het boekje aangebracht[37]. De hoofdzaak bleef echter

29) Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques*, IX, 454, Avis de Pays-Bas, Antwerpen 12 aug. 1577.
30) Japikse, *Resolutiën der Staten Generaal*, I, 220, 9 aug. 1577.
31) Van Toorenbergen, *Marnix van St. Aldegonde*, III, 's-Gravenhage 1891, VI, Marnix aan de landgraaf van Hessen, 21 aug. 1577.
32) Japikse, *Resolutiën der Staten Generaal*, I, 228-229, 9 sept. 1577. Er zijn redenen om aan te nemen, dat Vulcanius belast werd met de vertaling in het Spaans (Fruin, *o.c.*, VII, 17 en VIII, 413). De drukker kreeg nog een aanmaning tot spoed (Japikse, *o.c.*, I, 233, 17 sept. 1577). Er werd besloten de brieven als aanhangsel aan het pamflet toe te voegen (*o.c.*, 234, 24 sept. 1577).
33) K. 310; afgedrukt in: Bor I, authentieke stukken, 151-176.
34) Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques*, IX, 556, Davison aan de graaf van Leicester, Brussel 3 okt. 1577.
35) Gachard, *Actes des États Généraux*, I, no. 834, 263, 5 okt. 1577.
36) Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques*, X, 8, Staten Generaal aan Havré, Brussel 11 okt. 1577. Havré, gezant in Engeland krijgt 12 exemplaren en de Staten Generaal beloven er hem nog meer, als ze klaar zijn 'en la forme qu'ilz l'avons faict augmenter'.
37) Vgl. van Toorenenbergen, *Marnix van St. Aldegonde*, III, X. Om het verschil aan te geven zijn in de franse titel de twee eerste woorden verwisseld, zodat het van *Sommier Discovrs* (K. 305) werd tot *Discours sommier*. De ondertitel luidt nu: *Auecq plusieurs lettres missives interceptes, en plus grand nombre; et aultres ampliations et corrections tant desdites lettres que dudict discours, non comprises en l'impression ja faicte en Français et Flameng* (K. 307). Del Rio spreekt van een heel nieuw geschrift, waarin veel van het vroeger beweerde werd teruggenomen.

dezelfde, want veel veranderingen zouden een uitdaging van de tegenstanders betekenen. Ook nu reeds kwam del Rio er tegen in verzet[38]. Voor de verspreiding gaf de drukker Willem Silvius zich niet minder moeite dan de Staten Generaal[39]. Hij vroeg octrooi om het pamflet in zeven talen te laten drukken[40]. Hij deed moeite om in Engeland octrooi voor de vertaling te krijgen. Hij stuurde daarheen enkele exemplaren en vergat de koningin niet[41].

De propaganda bleef echter niet zonder tegenspraak. De nederlandse gezanten, die naar Parijs waren afgevaardigd, om daar het pamflet aan het hof te verspreiden[42] en die weldra om een nieuwe voorraad vroegen[43], vonden een tegenstander van formaat in Don Juan's gezant, de Longueval[44]. Deze liet enkele compromitterende brieven van de Staten drukken. Toen de Nederlanders bij de franse koning aandrongen op een verbod van dat pamflet, maar geen succes hadden, namen zij hun toevlucht tot een verweerschrift: *Antidote sur plussieurs poictz des lettres de Don Jehan*,

38) Vgl. F r u i n , *o.c.*, VII, 17, *De Catalogus van de pamfletten-verzameling der Koninklijke Bibliotheek*.
39) B o r I, 881.
40) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, I, 238, 12 okt. 1577. F r u i n meent, dat het slechts in het Frans, het Duits en het Nederlands verscheen (*o.c.*, VII, 18).
41) K e r v y n d e L e t t e n h o v e , *Relations politiques*, IX, 565, Silvius aan Burleigh, Antwerpen 6 okt. 1577; vgl. *o.c.*, X, 13-14, Silvius aan Walsingham, Antwerpen 13 okt. 1577.
42) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, I, 297, 18 okt. 1577.
43) P.L. M u l l e r - A. D i e g e r i c k , *Documents concernant les relations entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas* (1576-1583), I, 78, d'Aubigny en de Mansart aan de Staten Generaal, Parijs 31 okt. 1577: 'Nous en avons donné bon nombre à la court de Monsieur, et désirions bien en avoir davantaige pour les veoir estre de chascun desirées'.
44) *L.c.*: 'Il faict icy, comme l'on nous dict, de très mauvais offices, mais nous espérons que voz justifications étant mises en avant en ceste court, toutes ses persuasions s'en iront en fumée'. De Longueval, van zijn kant, weet spoedig, dat de nederlandse gezanten aan het hof, waar zij overal toegang hebben, het *Cort verhael* verspreiden (P i o t , *o.c.*, VI, 574, de Longueval aan Don Juan, Parijs 6 nov. 1577). Hij schrijft, dat men zich in Parijs niets van het pamflet aantrekt en er om lacht (*o.c.*, 583, de Longueval aan Don Juan, Parijs 22 nov. 1577).

par lesquelles il tache de faire trouver maulvaises toutes les actions des messieurs les étatz des Pays-Bas[45].

In Engeland speelde zich een soortgelijk conflict af. De gezant van de Staten moest het *Cort verhael* verspreiden. De ambassadeur van Don Juan probeerde die actie te neutraliseren, ook door middel van pamfletten[46].

In dezelfde tijd trad de Longueval op als gangmaker voor een verdedigingsgeschrift, dat Don Juan liet schrijven. Zij voerden er correspondentie over. Don Juan hield zijn gezant precies op de hoogte van de vorderingen die het pamflet maakte. Hij beloofde de Longueval exemplaren en stuurde ze inderdaad naar Frankrijk[47]. Hiermee moet bedoeld zijn, het geschrift van Hannart van Gameren, secretaris van Don Juan: *Waerachtich Verhael van tghene des in dese Nederlanden gheschiet is, zedert die aencompste des Heeren Don Johan van Oistenrijck.... Mit solutie vande obiectien begrepen int onwaerachtich discours.... dat die Staten.... hebben doen drucken, aengaende die inbrake ende ouertredinghe by hen ghedaen van de leste Pacificatie*[48].

45) M u l l e r - D i e g e r i n c k , *o.c.*, I, 89, noot 1.

46) K e r v y n d e L e t t e n h o v e , *Relations politique*, X, 200, Relation de la mission du marquis d'Havré, Brussel 31 dec. 1577. Havré (gezant van de Staten Generaal) schrijft daar: 'il (van Gastel, gezant van Don Juan) feist exhibition par escript d'aulcuns poincts servants à la justification des emprinses de Don Jehan, de la mesme substance, forme et teneur que, passé longtemps et dès auparavant mon partement (ongeveer half september) du Pays-Bas, sont esté mis en lumière' (*o.c.*, 141-143, Réponse du marquis d'Havré à la justification de don Juan, Windsor 5 dec. 1577).

47) P i o t , *o.c.*, VI, 578. Don Juan aan de Longueval, Luxemburg 13 nov. 1577: de landvoogd laat aan zijn parijse gezant weten, dat een verdedigingsgeschrift ter perse is en dat hij er hem spoedig enkele exemplaren van zal sturen. De Longueval verzekert Don Juan, dat er verlangend naar wordt uitgezien. Hij is echter bang, dat de franse tekst slecht zal zijn en daarom zou hij graag zien, dat het stuk eerst naar Parijs werd gezonden, om gerevideerd te worden (*o.c.*, VI, 586, de Longueval aan Don Juan, Parijs 22 nov. 1577). Op 7 december nadert het werk zijn voltooiing (*o.c.*, VI, 598, Don Juan aan de Longueval, 7 dec. 1577). Twee weken later heeft Longueval er veertig exemplaren van ontvangen (*o.c.*, VI, 605, de Longueval aan Don Juan, Parijs 22 dec. 1577).

48) W. 340. De latijnse editie: W. 339, noemt de auteur. De voorrede van deze editie is gedateerd op de laatste dag van februari 1578. Dit moet volgens F r u i n (*o.c.*, VII, 20) de originele tekst zijn. Knuttel - die dus het pamflet wel heeft, hetgeen F r u i n ontkende (*o.c.*, VII, 20) - plaatst de franse tekst helemaal op het einde van het jaar 1578 (K. 394). De bekentenissen, die van Gameren doet in zijn latijnse voorrede, stellen de Longueval, die bang was dat de franse tekst gebrekkig zou zijn, in het gelijk: de auteur kent die taal bijna niet.

Daarmee zijn de geschriften tegen het *Cort verhael* nog niet uitgeput. Zo verscheen er een pamflet op naam van Philippe le Franc. De opdracht aan Don Juan is gedateerd in november: *Apologie contre certain discovrs emis sovbz le nom des estats generaux des Pays-bas. Par laquelle sont rembarrées les cauillations et impostures dudict Discours. Auec vn recit veritable de ce que c'est passé des l'arriuee de son Altesse esdicts Pays*[49]. Mogelijk is Philippe le Franc een schuilnaam voor de raadsheer Assonleville. Op dit werk van 160 bladzijden past de critiek van Granvelle, die enige tijd later een strijdschrift aan Margaretha van Parma opstuurde: nu de wapenen ter hand genomen zijn, is zo'n geschrift veel te lang. Het wordt niet gelezen[50]. De kardinaal meent, dat Assonleville de auteur is. Granvelle kon daarvan op de hoogte zijn, daar zij samen geregeld correspondeerden over pamfletten, waarvoor Assonleville een bijzondere interesse aan de dag legde[51].

Het najaar van 1577 gaf in de Zuidelijke Nederlanden een ingewikkelde strijd om de macht te zien, die de verwarring groot en de eenheid zeer problematisch maakte. De prins ging naar Brussel en werd er groots ontvangen. De rederijker Jan Baptist Houwaert - die bij verschillende soortgelijke gelegenheden die functie zou vervullen - trad op als organisator van de feestelijke intocht. Later gaf hij er een beschrijving van uit: *Declaratie van die triumphante Incompst vanden.... Prince van Oraingien, binnen die Princelijcke Stadt van Brussele, geschiet in t' iaer.... Duysent, vijfhondert, achtenseuentich, den achthiensten Septembris*[52]. Een ontevreden partij onder aanvoering van Aerschot haalde aartshertog Mathias, broer van de duitse keizer, naar de Nederlanden om hem te bekleden met de landvoogdij, die aldus aan het huis Habsburg zou blijven. De prins probeerde dit te compenseren o.a. door zich tot ruwaard van Brabant te laten kiezen. Als antwoord liet de tegenpartij Aerschot tot landvoogd van Vlaanderen uitroepen. De Staten van Vlaanderen ageerden tegen Oranje. Dit werd de aanleiding tot een staatsgreep: Aerschot en andere tegenstan-

49) K. 316. F r u i n kent niet veel waarde toe aan dit pamflet, omdat het geen officieel karakter draagt en ook onbeduidend van inhoud is (*o.c.*, VII, 20).

50) P i o t , *o.c.*, VII, 42, Granvelle aan Margaretha van Parma, 21 febr. 1578.

51) P i o t , *o.c.*, VII, 81, Assonleville aan Granvelle, Leuven 30 april 1578. Dat er nog wel meer geschreven is over deze aangelegenheid, blijkt bv. uit *o.c.*, VI, 604, de Longueval aan Don Juan, Parijs, 15 dec. 1577: Hij heeft een geschrift van Henri Bellin tegen het *Sommier Discovrs* gezien. Het wordt gedrukt, nadat er enkele dingen in veranderd zijn.

52) K. 320.

ders van de prins werden gevangen genomen. De aanslag en de machtsverschuiving, die ermee samenhing, waren van kritieke betekenis[53].

Het is aan geen twijfel onderhevig, dat de prins betrokken was bij de aanslag te Gent op 28 oktober. Ook had hij een aandeel in de propaganda rond die gebeurtenis. Er circuleerde een brief van Hessels, vroeger lid van de Bloedraad, aan de graaf van Roeulx, die vervallen was verklaard van het stadhouderschap over Vlaanderen. Daarin liet de schrijver uitkomen, dat er onder het stadhouderschap van Aerschot wel een weg te vinden zou zijn om Vlaanderen onder Don Juan te brengen en Oranje onschadelijk te maken[54]. Deze brief deed dienst als voorwendsel voor voornoemde arrestaties[55].

Het stuk is zeker onecht[56]. Champagney drukte zijn twijfel aan de authenticiteit duidelijk uit[57]. Marnix had ook gehoord, dat het een vervalsing zou zijn[58]. De gedeputeerden van de Staten Generaal, die naar Gent kwamen, concludeerden uit de geheimzinnigheid waarmee de publicatie omgeven werd, dat de brief een falsificatie was[59]. Een der gevangenen heeft aan Oranje zelf het auteurschap toegeschreven[60]. Dat is echter onjuist[61]. Wel was hij nauw betrokken bij de propaganda. Marnix sprak immers met de prins over die brief, als over iets, dat zij heel goed kenden. Zelf deed de prins het stuk aan Champagney toekomen als een rechtvaardiging der gebeurtenis[62].

Er werd bij Oranje aangedrongen op een nadere verdediging van de

53) P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandsche stam*, I, Amsterdam 1948^2, 254: 'Dat alles verwekte in de Staten Generaal te Brussel niet weinig ontsteltenis en overal verhaastte het de vervreemding van de zaak des opstands, die bij edelen, geestelijken, magistraten al ingezet had'.
54) Bor I, 905; daar staat de brief ook afgedrukt.
55) Bor I, 905. Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques*, X, 63, Davison aan Burleigh, Antwerpen 30 okt. 1577; 75-76, L.S. aan de Beaulieu, 4 nov. 1577.
56) *Archives*, VI, 223.
57) *Archives* VI, 224, Champagney aan Oranje, Aalst 3 nov. 1577: 'si elle est du dict Conseiller'.
58) *Archives* VI, 219-220, Marnix aan Oranje, Brussel 3 nov. 1577: 'Car j'entends que ce que v. Exc. a veu n'est pas autenticque'.
59) Japikse, *Resolutiën der Staten Generaal*, I ,564, 2 nov. 1577.
60) Vgl. Nuyens, *o.c.*, III, 1, 182-183.
61) Anders zou Marnix hem toch niet de in noot 58 geciteerde woorden geschreven hebben.
62) *Archives* VI, 224, Champagney aan Oranje, Aalst 3 nov. 1577.

arrestaties te Gent: 'Si on pouvoit justifier le faict de Gand, ce seroit un grand poinct'[63]. De gedeputeerden van de Staten Generaal eisten ook van het stadsbestuur een verklaring[64]. Zo verscheen dan: *Redenen ende curt verclaers waeromme het saissisement ende arrest van diuersche Heeren binnen Gendt gheschiet is, den xxviijsten Octobris M.D. LXXVII*[65].

In de eerste helft van oktober werd men het eens over de voorwaarden, waarop Mathias de landvoogdij over de Nederlanden zou aanvaarden: *Articulen ende puncten, geconcipieert bij die generale Staten, waar op.... Mattias.... van Oistenrijck aengenomen is voor Gouuerneur over dese Nederlanden*[66]. Daarmee was ook het ogenblik gekomen om Don Juan vervallen te verklaren uit dat ambt. Hij werd betiteld als verbreker der Pacificatie, vijand van koning en vaderland, reeds sinds zijn aanval op de citadel van Namen. Alle inwoners die hem steunden waren opstandelingen: *Placcaet ende Brief, by den welcken vercondicht werdt, dat men Don Jehan d'Austrice niet en houdt voor Stadthoudere*[67]. Aanstonds volgde er commentaar, zowel van spaanse als van orangistische zijde[68].

Daarna ging ook Don Juan tot een oorlogsverklaring over. Hij vaardigde een proclamatie uit, die zijn veldtocht inleidde: *Verclaeringhe van de meynunghe des.... Heere Don Johan van Oistenrycke,.... al voor ende eer te trecken ouer die Maeze, ende te versuecken den wech van wapenen, Verweckende alle die ondersaeten om hun te bekeeren tot Godt, ende Coninckklyker Majesteyt. Met een Ordinantie ende Reghel hoe het volck van oirloghe*

63) *Archives* VI, 219-220, Marnix aan Oranje, Brussel 2 nov. 1577.
64) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, I, 564, 3 nov. 1577.
65) K. 322; afgedrukt in: B o r I, 904-905. Dit pamflet is niet identiek met de verdediging, die de magistraat van Gent opstuurde aan de Staten Generaal. Met name zijn er verwijten aan het adres van Champagney aan toegevoegd. Deze protesteerde daartegen en schreef een repliek, die hij graag had uitgegeven. De Staten Generaal oordeelden het echter beter om naar Gent te schrijven, het pamflet uit de circulatie te nemen en de drukker te straffen. Ook moest er een plakkaat gemaakt worden tegen pamfletten, die zonder verlof verschenen, waaronder *Redenen ende curt verclaers* met name genoemd werd (J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, I, 568, 18 en 19 nov. 1577).
66) K. 323; afgedrukt in: B o r I, 927-929.
67) P. 247.
68) P i o t , *o.c.*, VII, 42, Granvelle aan Margaretha van Parma, Rome 21 febr. 1578. De kardinaal vindt de beknoptheid van het stuk voorbeeldig. Hij meent echter - de slag bij Gembloux heeft intussen plaats gehad - dat men nu wel een toontje lager zal zingen. *Archives* VI, 265. Van der Straten aan Oranje.... 10 dec. 1577: moge men profijt trekken uit deze publicatie.

syns Majesteyts hun sullen houden ende reguleren[69]. Don Juan kondigt hier een zeer milde houding aan. Als hij kort daarna de Staatse legers in de slag bij Gembloux verslaat, verdrijft een reeks steden hun bezetting. Zij schijnen gehoor te geven aan de oproep van Don Juan: En op dat een yegelijk wete hoe dat hy hem sal voegen: verklaren wy dat alle Landen, Steden, en Fortressen die dese gratie willen genieten, hen terstond quijt maken de garnisoenen die sy hebben,.... henlieden versekerende alsulken onthalinge als getrouwe vasallen verdienen'[70].

Dat was waarschijnlijk voor Don Juan een aansporing, om te volharden in die verzoeningsgezinde houding. Hij publiceerde de lastbrieven van Jan van Noircarmes, baron van Selles - bij vroegere vredespogingen ook tussenpersoon - die namens de koning met vredesvoorstellen kwam: *Patenten Oft openene Brieuen van.... Don Johan van Oistenryc...., Inhoudende den last ende commissie ghegeuen bij zijnder Ma*$^{teit.}$ *den Baenreheer van Selles,.... Met copien van de brieuen van zijn voorsz. Ma*$^{teit.}$ *aen die Generael en particuliere Staten vande selue Landen en Prouincien en oock aen de Raden en principaele steden, mit Instructie en patenten,.... den voornoemden Baenreheere van Selles gegeuen*[71]. Dat deze stukken ook samen met de boven genoemde *Verklaringhe* verschijnen, wijst wel op continuïteit in het streven[72].

Aan spaanse zijde vond die milde houding geen algehele waardering. Granvelle, die het pamflet ontving[73], meende dat het een slag voor het spaanse prestige was, om aldus de gunst te zoeken van de massa, die zich zo misdragen had[74]. De Nederlanders reageerden met pamfletten. Er schijnt weer heel wat papieren-agitatie tegen Don Juan de ronde gedaan te hebben[75]. Op 14 maart 1578 werd aan de Staten Generaal een geschrift aangeboden, dat een antwoord was op de *Verklaringhe*. Een commissie

69) K. 330; afgedrukt in: B o r I, 932-933.
70) B o r I, 933.
71) K. 337.
72) Dat blijkt uit: P i o t , *o.c.*, VII, 51, Morillon aan Granvelle, Kamerijk 26 febr. 1578: ‘quelque déclaration qu'est imprimée avec les lettres de Sa Majesté aux Estatz et l'instruction de Monsr. de Selles’.
73) *L.c.*
74) *O.c.*, VII, 74, Granvelle aan Margaretha van Parma, Rome 5 april 1578.
75) *O.c.*, VII, 81, Assonleville aan Granvelle, Leuven 30 april 1578. Sommige leden van de Staten Generaal wreken zich door kwaad te vertellen en te schrijven over Don Juan. De vele pamfletten, die dagelijks verschijnen, zijn er het bewijs van. De onrechtvaardigheden en de laster van de inhoud overtreffen verre de waarheid. De tegenstanders van Don Juan begonnen ermee en gaven daardoor aan de landvoogd gelegenheid tot antwoord.

kreeg opdracht het geschrift te onderzoeken[76]. Dit moet wel het pamflet zijn, dat een octrooi bezit van 18 maart: *Antwoorde Op een cleyn boecxken onlancx wtghegheuen, ghenoemt de Declaratie vande meyninge van Heer Don Jan van Oostenrijck; hier achter by ghevoeght. Inde welcke claerlick ontdect wort de waerachtige meyninge vanden seluen H. Don Jan*[77]. Marnix is de schrijver van dit pamflet, Vulcanius, zijn secretaris, zegt het met evenzoveel woorden[78].

De polemiek breidde zich nog verder uit, toen tegen Marnix' pamflet verscheen: *Libelli cvivsdam Antverpiae nvper editi contra.... Joannem ab Austria.... qua parte conscientiae, vt vocant, libertas in eo requiritur, breuis et dilucida confutatio. Auctore Ioanne Lensaeo Belliolano, Sacrae Theologiae Lovanij Professore*[79]. De leuvense professor Lensaeus - die nog vaker deel zal nemen aan de pamfletten-strijd, vooral als daar religiekwesties bij betrokken zijn - kreeg het voorgaande pamflet van Marnix pas vrij laat in handen, toen het nl. reeds een onderwerp van gesprek vormde. Hij meende, dat de kwade invloed ervan geneutraliseerd moest worden door een verweerschrift. Want het geschrift verkondigde meningen, die Lensaeus als niet-orthodox veroordeelde. De interpretatie van de verklaringen der bisschoppen en van de Universiteit van Leuven aangaande de Pacificatie van Gent was ook misleidend. Dat waren de punten, die speciaal Lensaeus' aandacht hadden.

Het privilege van 1 juli 1578 voor Lensaeus' geschrift was gericht aan Michaël Baius, zijn collega te Leuven, met wie hij nog vaker zij aan zij zou staan in de papieren-oorlog en die hij later zou bestrijden in de polemiek over de genadeleer. Het koninklijk privilege was aldus geadresseerd, omdat het zich ook uitstrekt over een tweede geschrift, nl.: *Epistola Michaelis Baii,.... De Statuum inferioris Germaniae vnione cum iis, qui praeter omnium hactenus haereticorum morem, se Desertores Romanae Catholicae*

76) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, II, 41, 14 maart 1578. De *Verclaeringhe* wordt hier betiteld als: ‘fables et mensongeries, mis en avant de don Jehan à la charge et blasme des Estatz Généraulx’.

77) K. 343; afgedrukt in: B o r I, authentieke stukken, 180-187.

78) ‘It ad te Responsio Dni Aldegondii’ bij: F r u i n , *o.c.*, VII, 22. Reeds eerder werd verondersteld, dat Marnix de schrijver was, zonder dat er bewijzen voor gegeven werden: aantekeningen bij: W. 341; verder A. L a c r o i x - F. v a n M e e n e n , *Notices historiques sur Philippe de Marnix*, Bruxelles 1858, 26, noot 4.

79) K. 344 b. Vgl. V e r m a s e r e n , *o.c.*, 88 en 129.

religionis vocant: Et de Juramento, quod eorum iussu à clero et monachis exigitur[80]. Baius heeft in dit geschrift vooral op het oog de eed, die in het voorjaar van 1578 van de geestelijkheid werd geëist. Een pamflet dat daarover verspreid werd, schijnt de aanleiding tot zijn reactie te zijn. De clerus weigerde vrij algemeen. Dat was oorzaak, dat veel regulieren uit hun kloosters in de Zuidelijke Nederlanden verdreven werden. De auteur spreekt tot Ambrosius Loots, abt van de praemonstratenser abdij Park, die de eed wel had afgelegd. Het is tevens een gelegenheid om eens te zeggen, hoe er in het leuvens milieu gedacht wordt over Oranje en de politiek van de Staten Generaal. Samenwerking met hen is principieel onaanvaardbaar. Voor de interpretatie van de Pacificatie sluit Baius zich aan bij Lensaeus.

Ook op de *Opene Brieuen* volgde een antwoord. De commissie, die Marnix' laatste werk tegen Don Juan moest onderzoeken, ontving opdracht, een weerlegging samen te stellen[81]. Op 17 maart werd de repliek op de *Opene Brieuen* goedgekeurd door de Staten Generaal, mits Mathias en de Raad van State ermee accoord gingen[82]. De volgende dag beraadslaagde de commissie met Leoninus over de titel van het pamflet, waarvan het auteurschap aan Leoninus is toegeschreven[83]. Met een octrooi van 24 maart verscheen dan: *Waerachtighe Antwoorde op de openen brieuen ende bedrieghelicke persuasien van don Jan van Oostenryck, ghegheuen te Hevre den xv. dach van Sporckelle, M.D. LXXVIII. Waer door opentlick ghesien wordt de goede meyninge vande generale Staten, enz..... hier by gevoegt copijen der brieuen vande voorsz. Staten geschreuen aen sijne Ma^teyt; midts oock vande onderwijsinghen ende brieuen ghesonden door sijne Ma^teyt in stede van antwoorde door den Baner-heere van Selles, ende van alle t'ghene dat namaels ghehandelt is gheweest tusschen den voorseyden Baner-heere van Selles,.... ende de voorseyde generale Staten*[84].

Ook deze periode ging niet voorbij zonder een vredespoging. Op het einde van januari 1578 bood keizer Rudolf II, bij monde van de graaf van Schwartzenberg - die daarbij een hem vanouds bekende rol speelde -, aan om een verzoening te bemiddelen tussen de Staten Generaal en de spaanse koning. Het liep weer op niets uit. In de eerste helft van februari

80) K. 370.
81) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, II, 41, 14 maart 1578.
82) *O.c.*, II, 42, 17 maart 1578.
83) *O.c.*, II, 42, 18 maart 1578. Vgl. F r u i n , *o.c.*, VII, 22.
84) K. 339.

gaven de Staten de keizer hun antwoord[85]. Zij oordeelden het echter nuttig hun standpunt in wijder kring bekend te maken. Immers op 23 januari werd er in de vergadering van de Staten Generaal lezing gedaan van de latijnse tekst van hun antwoord, dat in de vorm van een pamflet was gedrukt en dat de goedkeuring wegdroeg[86]. In het Nederlands verscheen het stuk onder de titel: *Antwoorde van de generale Staten vande Nederlanden, op de propositie die henlieden is ghedaen van weghen de Keyserlijcke Maiesteyt, by Ottho Heynrick, Graue van Swertzenberg, etc. sijnen Ambassadeur tot dien eynde aen de Staten ghesonden*[87].

'Geen twijfel... of ook van dat goed gestelde stuk komt aan Marnix... de eer voornamelijk toe'. Een franse tekst - met kanttekeningen van zijn hand - en een gedeelte van een spaanse vertaling, beiden van Vulcanius' hand, zijn in manuscript bewaard gebleven[88]. Daar de Staten Generaal een commissie aanwezen om het antwoord aan de keizer op te stellen[89], zal dit wel zo verstaan moeten worden, dat Marnix de eind-redactie op zich nam van het pamflet.

Het lag dus voor de hand, dat Marnix ook een rol speelde in de voorbereidingen van de missie, die naar de Rijksdag van Worms zou gaan in mei 1578. Hij werd gevraagd, de instructie op te stellen[90]. Marnix was daartoe bereid, mits hij hulp ontving van andere personen. Hij zou ook deel uitmaken van de deputatie, die naar Duitsland zou gaan[91]. Hetgeen te Worms ter tafel zou worden gebracht, was het onderwerp van menige beraadslaging. Vooral de vraag, of men zich zou beroepen op het verdrag van Augsburg, dat de Nederlanden een eigen status gaf als Bourgondische Kreits, werd onder de ogen gezien[92]. Toen Marnix de instructie gereed had, werd ze in het Latijn aan de vergadering voorgelezen en goedgekeurd[93]. Marnix' redevoering te Worms zag als pamflet het licht: *Oratio*

85) G a c h a r d , *Actes des États Généraux*, I, no. 1022, 334-335 (februari).
86) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, II, 115, 23 maart 1578. Er wordt bij vermeld: 'de le dater du XVIIe du présent, à cause qu'il est jà imprimé'.
87) K. 347; afgedrukt in: B o r I, authentieke stukken, 176-180.
88) F r u i n , *o.c.*, VII, 23.
89) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, II, 112, 21 febr. 1578.
90) *O.c.*, II, 116, 24 maart 1578.
91) *O.c.*, II, 116, 25 maart 1578.
92) *O.c.*, II, 116-117, 29 maart. Besloten werd de nederlandse zaak uitvoerig te rechtvaardigen. Op grond van de nabuurschap, het risico dat ook Duitsland loopt bij de gebeurtenissen hier en het verdrag van Augsburg - waarin echter geen veranderingen gebracht mogen worden - zal men het Rijk om steun vragen.
93) *O.c.*, II, 117, 31 maart.

legatorvm Sermi.... Matthiae Archidvcis Austriae, etc. Belgij Gubernatoris, et generalium Belgico-Germaniae Ordinum: Habita in Conuentu Wormaciensi coram consiliariis à Principibus Electoribus, et reliquis S.R. Imperij Legatis: An. M.D. LXXVIII. die VII mensis Maij[94]. Marnix zelf vertaalde de rede in het Frans, terwijl de bekende rederijker Houwaert een nederlandse vertaling op rijm maakte[95].

Het stuk kreeg een zekere naam als exempel van welsprekendheid[96]. Een tegenstander van Marnix erkende: 'Splendida et blanda, at subdola et perniciosa Oratio'. Cornelis Loos, een gouds priester in Duitsland, schreef dit in een zeer radicaal boekje naar aanleiding van het keulse vredescongres[97]. Hij voegde er aan toe, dat hij reeds eerder tegen die redevoering had geschreven. Hij verwees daarmee naar zijn pamflet: *Apologia Cornelii Callidii Chrysopolitani, in Orationem Philippi de Marnix, Domini de S. Aldegonda, pro Sereniss. Archiduce Austriae Matthia, et Ordinibus Belgicis: Ad Delegatos Septemvirum caeterorumque Principum et Ordinum Sacri Imperii, Wormatiano Conuentu habitam Mense Maïo, M.D.* LXXIIX[98].

De komst van Mathias had de situatie in de Nederlanden niet overzichtelijker gemaakt. Toen ook nog andere buitenlandse prinsen zich met hun soldaten in de binnenlandse wanorde mengden, werd de eenheid helemaal een illusie. Koningin Elisabeth's nooit sluimerende naijver op een franse inmenging was oorzaak, dat Johan Casimir van de Pfalz eind juni 1578 de Rijn overtrok naar de Nederlanden. Hij beroemde zich op bijzonder edele motieven in de proclamatie, die hij uitvaardigde: *Schriftelick bewijs Des... Heeren Johan Casimiri, Palsgrauen opden Rhijn, Hertogen in Beyeren, etc. Daerin cortelick verhaelt ende wtgeleyt werden, die oorsaecken waer door zijne Vorstelicke Genaden beweeght zijn worden, tot bevrijdinge der be-*

94) K. 354; de franse vertaling werd uitgegeven door A. L a c r o i x , *Oeuvres de Philippe de Marnix de Sainte Aldegonde. Ecrits politiques et historiques*, Bruxelles 1859, 109-150.
95) K. 354, aantekeningen aldaar. F r u i n zegt echter: 'of de Fransche vertaling van Marnix zelven is, durf ik niet beslissen' (*o.c.*, VIII, 410).
96) J. S c h e l t e m a , *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, Utrecht 1825, IV, 1, 9.
97) K. 511, A 2 r.
98) K. 421.

nauder Nederlanden, volck te maken, ende met heercracht herwaerts ouer te commen[99].

In het voorjaar van 1578 haalden enkele zuid-nederlandse edelen Anjou naar de Nederlanden, omdat zij in hem een tegenwicht zagen tegen Oranje en ook tegen het roerig Protestantisme. Immers, in de komst van Johan Casimir en van Anjou speelde niet alleen de eeuwenoude en steeds nieuwe politieke tegenstelling tussen Engeland en Frankrijk een rol, maar ook de religieuse tegenstelling. De Calvinisten, vooral die van Gent, bouwden op hun geloofsgenoot uit de Pfalz. De Katholieken uit de Zuidelijke Nederlanden dachten in Anjou een steun te vinden[100]. Om het gevaar van een scheiding niet acuut te maken, zien Oranje en de Staten Generaal zich gedwongen ook Anjou te aanvaarden onder de weidse titel: 'défenseur de la liberté belgique contre la tyrannie espaignolle': *Accord ende verbondt ghemaeckt tusschen.... den Hertoghe van Aniou,.... ter eenre zijden: ende de Prelaten, Edelen ende ghedeputeerde vande Landen ende Steden representerende de generale Staten van de Nederlanden, ter andere*[101].

Als man van zijn tijd steunde Anjou zijn actie ook met propaganda. Een Engelsman in Nederland, die zich bezorgd maakte over de onderhandelingen met Anjou, stuurde ook een pamflet op naar zijn vaderland: 'a boke mayde of Monsieur's doyngs yn France and his good menyng towarde the Low-Contrye'[102]. Hiermee kan niets anders bedoeld zijn dan: *Lettre contenant l'éclaircissement des actions et deportemens de Monsieur filz et frere de Roy Duc d'Anjou, d'Alençon etc. Tant pour le regard des choses qui sont auenues es guerres ciuiles de la France, comme en ce qui concerne le faict et deffence des Pays bas contre les Espagnols*[103].

Anjou liet daarbij ook niet na partij te trekken van de heersende godsdienstige tegenstellingen en zich aan te dienen als de behartiger van de belangen der Katholieken. Een van zijn agenten of ijverige aanhangers wenste Anjou zelfs in de plaats te stellen van Oranje, het hoofd der Protestanten, en van Philips II, de onderdrukker: *Lettre d'un Gentilhomme de Haynault*,

99) K. 361. Bor I, 987 geeft de korte inhoud aan en vervolgt dan: 'het is ons genoeg dit hier simpelijk aen te roeren, die lust heeft 't selve te lesen, konnent doen'. Er is een merkwaardige overeenkomst met de rede van Marnix te Worms te constateren.

100) De Vrankrijker, *o.c.*, 111.

101) K. 378; afgedrukt in: Bor I, 976-978.

102) Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques*, X, 567, Cobham aan Burleigh, Antwerpen 5 juli 1578.

103) K. 360.

à Monsieur de la Mothe, Gouuerneur de Grauelines[104]. Op la Motte, de grote voorstander van een verzoening met Spanje, zal dit echter weinig indruk hebben gemaakt.

Interessant is in dit verband een 'brief' - zo werden de pamfletten wel vaker ingekleed - gericht tot Marnix vanuit Keulen 1 juni 1578, om hem raad te geven: *Lettre contenant vn auis de l'estat auquel sont les affaires des Païs-bas, tant pour le regard des principales provinces et villes en particulier, comme de toutes ensemble en general, avecq la recherche du party, le plus prompt et plus asseuré, que les Estatz puissent prendre contre l'Espagnol, pour leur conseruation et salut*[105]. De 'afzender' geeft zich uit voor een duits edelman, die jarenlang in Frankrijk verbleef en daarom Marnix ook in het Frans durft toe te spreken. Hij beweert gedurende de laatste vijf jaren verschillende malen met Marnix over gewichtige aangelegenheden gesproken te hebben. Zeker is, dat hij zich uitstekend op de hoogte toont van aard en ideeën der verschillende groepen in de nederlandse bevolking: de vroegere vorsten, de edelen, de clerus, de gewone man. Ook de situatie in de afzonderlijke gewesten kent hij. De schrijver komt tot de conclusie, dat de Nederlanders onder een vorst uit het buitenland moeten staan. Hij geeft boven een Duitser - het pamflet werd te Reims uitgegeven - de voorkeur aan een Fransman, nl. Anjou. Diens candidatuur wordt zelfs verdedigd op rechtsgronden, die later wel meer worden gebruikt. Wat Vlaanderen en Artois betreft is dat al heel duidelijk. Maar ook voor de overige gewesten is het niet vreemd, dat de Spanjaard vervangen wordt door 'celuy qui vient en droitte ligne de la maison de Bourgoigne, et touche à l'estoc et succession d'aussie prez que l'autre sinon que d'un seul degré'.

Niet zozeer in de moeilijk te ontwarren veelheid van gezagsdragers als wel in de religieuse tegenstelling, die zich voortdurend toespitste, lag de diepste grond voor de scheiding tussen de gewesten, die komen zou. De Pacificatie stelde een definitieve regeling in het vooruitzicht, maar deze kwam niet. Katholieken en Calvinisten wezen elkander, onder de heftigste verwijten, voortdurend op de overeenkomst, die door de tegenpartij geschonden zou zijn. Een poging om de vrij illusoir geworden eenheid te herstellen kon dus slechts zijn: trachten in religiosis een compromis te

104) K. 390; vgl. de Vrankrijker, *o.c.*, 112-113.
105) K. 358.

vinden, waarmee de beide partijen accoord gingen. De religievrede moest daarvoor doorgaan.

Een verzoekschrift van 22 juni 1578, namens de Synode die te Dordrecht vergaderd had, werd bij Mathias en de Raad van State ingediend: *Supplicatie Aen sijn Hoocheyt, ende Heeren des Raets van State, Ouergegeuen door de inwoonders deser Nederlanden, welcke protesteren, dat sij begeren te leuen nae de Reformatie des Euangeliums. Den xxij. dach Junij, 1578*[106]. Na veertien dagen vergeefs op antwoord gewacht te hebben volgt: *Tweede supplicatie Aen sijne Hoocheyt ende Heeren des Raets van State, ouergegheuen den vij. dach Julij, byde Protestanten....*[107].

Verschillende auteurs hebben deze twee stukken op hun naam gehad: du Plessis Mornay - vanwege de verwantschap met diens geschrift van 1576: *Remonstranne aux Estats de Blois* -; Marnix en ook Loyseleur de Villiers, een der belangrijkste pamflettisten uit een volgende periode[108]. Het is komen vast te staan, dat ze geschreven werden, in opdracht van de Dortse synode in 1578, door Gaspar van der Heyden, Taffin, Villiers en Dathenus. De laatste stond toen blijkbaar nog niet onder de invloed van Hembyze, die van hem een tegenstander van Oranje zou maken[109]. Het staat immers wel vast, dat de prins het met die verzoekschriften eens was en dat ze zijn steun genoten[110].

Bij die verzoekschriften sluit een pamflet aan, dat er uitdrukkelijk naar verwijst. Het propageert de eenheid van Protestanten en Katholieken - die vooral door het drijven van de Calvinisten in groot gevaar verkeert - tegen de gemeenschappelijke vijand, de Spanjaard: *Vermaninghe ende Raet voor de Nederlanden, waar in doorsake bewesen wort vanden tegenwoordigen inlantschen twist, ende oock de Remedie daer teghen, maer principalijck wort hier bewesen oftmen de Conscientien behoort te bedwinghen*[111].

106) K. 363; afgedrukt in: B o r I, 968-971.
107) K. 367; afgedrukt in: B o r I, 972.
108) A. E l k a n , *Über die Entstehung des niederländischen Religionsfriedens von 1578 und Mornays Wirksamkeit in den Niederlanden*, in: *Mitteilungen des Instituts für östenreichische Geschichtsforschung*, 27 (1906) 467-474; R. P a t r y , *Philippe du Plessis-Mornay. Un huguenot homme d'Etat 1549-1623*, Paris 1933, 51-52; F. P r i m s , *De groote Cultuurstrijd*, I: *De Religionsvrede 1578-1581*, Antwerpen enz. 1942, 64-66.
109) C. B o e r , *Hofpredikers van prins Willem van Oranje. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers*, 's-Gravenhage 1952, 97-99.
110) I t j e n h o r s t , *o.c.*, 46-47, ontkende de invloed van Oranje en een aandeel van Villiers en Marnix.
111) K. 369.

Dit is een nederlandse bewerking van een geschrift van Castellio[112]. Een jaar later verscheen er weer een franse vertaling van: *Exhortation amiable, et Conseil salutaire pour le Païs-Bas. Monstrant la cause de la presente dissension intestine, et le remede qui y pourroit estre mis. Et principalement est icy auise, si on doibt forcer les consciences*[113]. Uitvoerig is betoogd, dat deze aanpassing van Castellio's geschrift aan de nederlandse toestanden van du Plessis Mornay zou zijn[114]. Hij vormde met Villiers, Languet en Marnix in deze tijd een soort 'Achterraad' van Oranje. Maar het is ook weer ontkend[115].

Van du Plessis Mornay is wel een geschrift, dat de genoemde *Vermaninghe ende Raet* aanhaalt ter nadere adstructie van de thesis, dat gewetensdwang uit den boze is: *Discours sur la permission de liberte de religion, dicte Religions-vrede, au Païs-Bas*[116]. Een beknopte en populaire samenvatting van dit laatste werkje is weer te vinden in: *Een Vriendlijcke vermaninghe tot allen Liefhebbers der Vryheyt ende des Religions-vreden*[117]. Ook hier zijn er aanwijzingen, dat Oranje de hand had in de propaganda.

Noch bij de Katholieken, noch bij alle Calvinisten vond het idee van een religievrede een gunstig onthaal. De laatsten toonden hun misnoegen speciaal te Gent. De Staten van Henegouwen brachten hun bezwaren onder woorden. Zij ontvingen van Mathias de *Supplicatie* en ook het ontwerp van de religievrede. Hun antwoord zonden zij aan de aartshertog, 'maer also hy de selve ophielt tot dat de andere advijsen mede gekomen zouden zijn, om die dan in de Generale Staten over te leveren, hebben sy deselve in druk uitgegeven'[118]: *Advertissement Vande Staten van Henegouwe van hunlieder antwoorde op de Requeste versoeckende liberteyt van Religie ende exercitie van dien*[119]. Het geluid dat zij laten horen is dreigend genoeg. Zij willen van geen religievrede weten en zullen geen enkele inbreuk op het Katholicisme dulden.

Tegen de religievrede werd vooral naar voren gebracht, dat hij in strijd was met de Pacificatie van Gent. Daarom hielden enkele pamfletten zich bezig met een interpretatie van de Gentse Bevrediging in de geest van de

112) E l k a n , *l.c.*, 467-474.
113) K. 424.
114) E l k a n , *l.c.*, 467-474.
115) I t j e n h o r s t is door het betoog van Elkan niet overtuigd (*o.c.*, 48-51).
116) K. 425.
117) K. 426.
118) B o r I, 991.
119) K. 374; afgedrukt in: B o r I, 991-993.t

religievrede. Te Brussel ontstond, onder leiding van Champagney, een heftig verzet tegen de plannen voor deze regeling der godsdienstkwestie. Men besloot een verzoekschrift daartegen in te dienen bij de stedelijke regering. Het antwoord was, dat Granvelle's broer gevangen genomen werd en uitgeleverd aan Gent[120]. Ook met een pamflet mengden de Gentenaren zich in de brusselse aangelegenheden: *Een Goede vermaninge aen de goede borghers van Bruessele, dat sy souden blyuen in goede eendracht, ende niet treden in partijschap teghen malcanderen om eenighe saecken. Gemaect by eenen goeden liefhebber des vreedts*[121]. De ondertitel geeft nog duidelijker aan, dat het geschreven werd naar aanleiding van genoemde gebeurtenissen: 'Daerinne ontdect werden alle slinke practijken, daer mede eenighe quade geesten, de voorschreven borghers over langhe gewoonlijck gheweest zijn te abuseren, ende besonder de selve als nu meynen te bringhen in tweedracht in tstuck vande Religie'. De inhoud bestaat uit een interpretatie van de Pacificatie, zodat deze in overeenstemming is met de Religievrede.

Een volledig arsenaal van argumenten ter verdediging van de Religievrede, als een verdere uitwerking van de Pacificatie, is te vinden in: *Discovrs contenant le vray entendement de la Pacification de Gand, et l'vnion des Estats, et aultres traictez y ensuyuiz, touchant le faict de la Religion. Par lequel est clairement monstré que le Religions-fridt ne repugne pas ny ne contrarie aucunement à ladicte Pacification*[122]. Het is een verdediging van Oranje's standpunt, dat de Pacificatie gesloten werd met het doel: de gezamenlijke strijd tegen Spanje. Aan dat essentiële punt moet dus alles ondergeschikt gemaakt worden; ook de religiekwestie, wanneer deze anders de strijd zou benadelen. Vanuit dat gezichtspunt is dan de religievrede de enige oplossing van de moeilijkheden[123].

Don Juan stierf op 1 oktober 1578. Zijn tegenstanders vierden de dood

120) G. R e n s o n , *Frederik Perrenot, Heer van Champagney, en Willem van Oranje*, in: *Miscellanea Historica in honorem Leonis van der Essen*, II, Bruxelles-Paris 1947, 573-574.
121) K. 479.
122) W. 412.
123) De twee laatste pamfletten kregen kennelijk een zekere faam, want een later pamflet schrijft erover: 'Daer af ick u meer verhalen soude, maer een goet Patriot heeft die materije int brede ghededuceert in een Boecxken ghenaemt, *Een goede vermaninghe tot den goeden Borgheren van Brussele, etc.* ghedruckt tot Ghendt binnen desen iaer: ende een ander in een Boecxken genaemt *Discours du vray entendement de la Pacification de Gand. etc.* Daer ghy hier af claer bescheet vinden sult' (K. 493 15 v).

van de landvoogd, die in zijn leven zoveel geplaagd werd door onderschepte brieven, met een pamflet in die vertrouwde stijl. Anjou stuurde een pakket brieven en memories aan de Staten Generaal op, die zijn officier St. Legier onderschept had. Hij gaf duidelijk te verstaan, dat er wel een pamflet van te maken zou zijn[124]. De Staten Generaal zetten onmiddellijk iemand aan het werk om de brieven te ontcijferen[125]. Gezien Marnix' bekwaamheid hierin mag men concluderen, dat hij ook aan dit pamflet wel niet vreemd zal zijn. De schilder en dichter Lucas d'Heere voegde er, blijkens de ondertekening met zijn kernspreuk: 'dus Schade leer u', een grafschrift aan toe: *Twee brieuen van wylen don Jan van Oostenrijk, Gheintercipieert ende opghenomen deur den Heer van Sint Leger. Epitaphe of Grafschrift van Don Jan*[126]. Het was een bekentenis van Don Juan's politieke dood reeds vóór zijn overlijden[127].

Nog niet lang was Don Juan dood, of onder zijn opvolger Parma bleek de eenheid der Nederlanden onhoudbaar. De partijen voelden het zelf. Immers, én in het Nooden én in het Zuiden zocht men naar een speciale nauwere band, een teken, dat het vertrouwen in de Generale Unie verdwenen was. Op 6 januari 1579 werd te Atrecht en op 23 januari te Utrecht een afzonderlijke Unie gesloten.

124) M u l l e r - D i e g e r i c k , *o.c.*, II, 80, Anjou aan de Staten Generaal, Bergen 26 sept. 1578. 'pour veoir si vous en pourrez colliger et recueiller quelques advertissements en voz affaires, vous priant me renvoyer lesdicts chiffres avecq l'interprétation d'iceulx en retenant aultant si bon vous semble, d'aultant que peulst-estre y a il chose que nous pourra servir à l'ung et à l'aultre'.

125) M u l l e r - D i e g e r i n c k , *o.c.*, II, 90, Anjou aan de Staten Generaal, Antwerpen 30 sept. 1578.

126) K. 381. De twee brieven zijn afgedrukt bij: B o r I, 1004-1005.

127) B o r I, 1004: 'uitte welke men konde sien, dat de courage hem begont te failgeren, en de kleine hope die hy hadde en sag om te komen ten einde van sijne saken en dese landen met geweld te winnen'. Lucas d'Heere vervaardigde wel meer van dergelijke liederen, vgl. K u i p e r - L e e n d e r t z , *o.c.*, I, no. 131, 299-300.

Hoofdstuk V
Strijd op leven en dood
1579-1584

> *'Maer so ulieden daerenteghen dunckt dat de tamelicke ervarentheit ende vlijticheit, die wy met so langhen ende ghedurigen arbeydt verkregen hebben, ofte dat de reste van onse goeden metgaders ons leven ulieden in toekomenden tijde noch konnen dienstelick sijn (also wy alle 't selve tot uwe ende des gantschen landts welvaert heel ende al hebben toegheeyghent ende begheven) so ontsluyt ende resolveert u op de poincten die wy ulieden teghenwoordelick voorhouden'*
> (Oranje, Apologie).

In het voorjaar van 1579 voltrekt zich langzaam maar zeker de verwijdering tussen de twee Unies in de Nederlanden, beiden volgens eigen overtuiging gegrondvest op de Pacificatie van Gent. Aan wederzijds contact ontbreekt het intussen geenszins. Beide partijen proberen elkaar van hun gelijk te overtuigen en daarbij doen zij menigmaal een beroep op het grote publiek door officiële stukken te publiceren[1].

De gewesten, verenigd in de Unie van Atrecht, publiceren: *Recveil des lettres, actes et pieces plvs signalees dv progres et besongne faict en la ville d'Arras et ailleurs, pour paruenir à vne bonne paix et reconciliation auec sa Maiesté Catholicque, par les Estatz d'Arthois et deputez d'autres Prouinces....*[2]. In een brief van 23 februari antwoorden de Staten van Artois, Henegouwen en Douay op een verzoek, hun namens de Staten Generaal gedaan, om de eenheid te bewaren. Hun brief heeft de vorm van een ultimatum. Zij verkiezen een algemene vrede boven een verzoening van enkele gewesten met Spanje. Daarom hebben zij tot nu toe gewacht met definitieve stappen te doen. Zij sturen met hun brief de bewijzen, dat de koning op een redelijke basis tot een overeenkomst wil komen. Laten de

1) P.J. B l o k , *Willem de Eerste, Prins van Oranje*, II, Amsterdam 1920, 159.
2) K. 431.

Staten Generaal deze kans aangrijpen: ‘mits anders den nood ons soude bedwingen vorder te varen’[3].

De Staten Generaal publiceren hun antwoord van 3 maart: *Brief der Staten van Artois, ende der Ghedeputeerden van Henegauwe ende Douay: tot de Ghedeputeerde van de Nederlanden, vergadert in de stadt van Antwerpen. Met de Antwoorde op de selue ghegheuen door de voorseyde Ghedeputeerde van de generale Staten*[4]. Het is een laatst en hartstochtelijk beroep van de Staten Generaal, toch de eenheid te bewaren. Mocht dit mislukken dan hopen zij van het noodlottig besluit op de hoogte gebracht te worden, ‘opdat wy niet meer in twijffelinge en worden gehouden, en dat wy mogen hernemen in goeden ernst de stappen van de Pacificatie van Gendt, om ons selven niet ganschelijck te bederven met u lieden’.

De waalse gewesten blijven pogingen doen om tot een algemene verzoening met Spanje te komen en verzoeken Parma voorstellen daartoe te doen aan de Staten Generaal. Deze geeft aan hun wensen gehoor en zendt een brief naar Antwerpen[5], die hem het verwijt op de hals haalt in listige praktijken niet onder te doen voor zijn voorganger[6]. Het antwoord van de Staten Generaal hierop wordt verspreid: *Copie Van eenen Brief, by den Prince van Parme ghesonden aen de generale Staten vanden landen van herwaerts ouer tot Antwerpen vergadert zijnde: ende Antwoorde der voorschreuen generale Staten daerop gedaen, den XIIsten Martij*[7]. Het dispuut loopt dood - zoals zo vaak - op de interpretatie der Pacificatie.

Het privilege dezer laatste publicatie - evenals van enkele andere - is op 29 maart 1579 gedateerd. Toen hadden er nog enkele gebeurtenissen meer plaats gehad, die de wenselijkheid van meer propaganda duidelijk maakten. Op 30 maart valt in de Staten van Lille, Douay en Orchies de beslissing, zich met de koning te verzoenen[8], waarvan de Staten Generaal op de hoogte worden gebracht[9]. Tegen de argumenten en documenten van de gewesten, die met Spanje onderhandelen, verweren de Staten zich met een publicatie van officiële stukken: *Brief ende Resolutie der Staten*

3) *Actes* II, no. 1691, 150-151, 23 febr. 1579; afgedrukt aldaar 462-465 en B o r II, 37-38.
4) K. 430; afgedrukt in: B o r II, 39-42; *Actes* II, 465-476.
5) *Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas*, 1565-1580, éd. J. B l a e s e t A. H e n n e, IV, 19-20, noot.
6) *O.c.*, 19-20; *Actes* II, no. 1745, 165-166, 9 maart 1579; 1762, ook in K. 431.
7) K. 433; afgedrukt in: B o r II, 47-48.
8) *Actes* II, no. 1762, 30 maart 1579; B o r II, 42-43.
9) Afgedrukt in: *Actes* II, 481-482.

van.... Rijssel, ende Casteleynien van voorseyt Rijssel, Douay ende Orchies: Aen.... de generale Staten versaemelt in de stadt van Antwerpen. Met de antwoorde van de voorseyde Staten op tselue[10].

Op 17 mei wordt te Atrecht de verzoening der Staten van Henegouwen, Artois, Rijsel en Orchies met Spanje getekend. Als Oranje kennis heeft genomen van de bepalingen, richt hij zich tot de trouw gebleven gewesten: *Sendtbrief Des.... Prince van Orangien.... Aende Prouincien ende Steden deser Nederlanden, die in de generale Unie ghebleuen zijn, aengaende het Verdrach tusschen den Prince van Parme ende de gedesvnieerde Prouincien ghepasseert. Metgaders de copye des voors. Verdrachs*[11]. Hij begrijpt blijkbaar uit de overeenkomst, dat de verzoende partij op hem alleen de schuld van de oorlog schuift, ofschoon hij nergens in de artikelen genoemd wordt. In elk geval geeft de prins een apologie van alles wat er gebeurde, sinds hij vanuit Holland naar het Zuiden trok en sinds de tijd, dat hij tot Luitenant Generaal gekozen werd. Daaruit kan de lezer-zich een oordeel vormen over het recht, waarmee de verzoende gewesten zich hebben afgescheiden en de oorlog tegen hun vroegere bondgenoten beginnen. Vervolgens maakt Oranje zijn persoonlijke mening over die verzoening en haar consequenties kenbaar.

Naast de officiële stukken doen ook pamfletten van andere aard de ronde: *Vriendelijcke waerschouwinghe aen de Staten van Artois, van Henegouwe, ende van Douay. Waer in men wel blyckelijck mag sien, wie die gene zyn, die met redene moghen beordeelt worden, ghebroken te hebben de Pacificatie van Ghendt*[12]. Het pamflet heeft dezelfde strekking als de geschriften van hoger hand, maar de inhoud is in een meer populaire vorm gegoten.

Ook krijgt Oranje weer eens gelegenheid propaganda te maken met onderschepte brieven. In april van het jaar 1579 valt Philips van Lalaing een pakket brieven in handen, die voor Parma bestemd waren. Er zijn aanwijzingen, dat er belangrijke kwesties in besproken worden. Hij stuurt alles op aan Oranje ter ontcijfering[13]. Spoedig daarop ontvangt Lalaing een dankbriefje, met het enthousiaste bericht, dat die brieven prachtig gelegen komen. Het meest interessant is de brief van Alonso de Curiel, die in de

10) K. 436.
11) K. 477; afgedrukt in: B o r II, 95-98.
12) K. 422.
13) P h . K e r v y n d e V o l k a e r s b e k e - J . D i e g e r i c k , *Documents historiques inédits concernant les troubles des Pays-Bas, 1577-1584*, I, Gand 1848, 248-249, Philips van Lalaing aan Oranje, Bergen 19 april 1579.

Raad van State wordt voorgelezen[14]. Deze stukken vinden weldra in pamfletvorm hun weg naar het grote publiek: *Lettres interceptes dv Contador Alonso de Curiel, av Prince de Parme. Par lesquelles on peult manifestement descouurit les faulx et doubles traits, dont l'Espagnol tasche d'abuser ceux de pardeça pour les armer contre leur patrie*[15]. De bedoeling van de publicatie is, behalve uit de inhoud, ook duidelijk uit de onderhandse verspreiding der stukken, waarmee een officiële gezant belast was. Montigny, een van de kopstukken der Malcontenten, wordt op die manier bewerkt, om hem - en via hem de waalse gewesten - van een toenadering tot Spanje af te houden[16]. Bij Montigny heeft de brief een direct maar kortstondig succes. De gezant-propagandist werkt ook nog in wijder kring en volgens zijn zeggen met vrucht: 'car elle convertit tous ceulx qui la lisent'[17]. Hij wordt naar Heze gestuurd met de brief van de Curiel[18]. Artois en Henegouwen krijgen het stuk toegezonden en ook de steden Lille, Douay en Orchies[19]. De gezanten van de Staten Generaal te Keulen ontvangen een copie[20].

Intussen zijn te Keulen reeds sinds enige tijd de vredesonderhandelingen begonnen, die voor beide partijen een aanleiding vormen om het publiek met pamfletten te overstromen. De redevoeringen door Mathias en Elbertus Leoninus, uitgesproken bij de opening van de Staten Generaal in 1579, kunnen doorgaan voor het begin: *Vermaninghe gedaen door.... d'Artschhertoge van Oostenrijck.... aen de generale Staten der voorseyder Landen, den elfsten van April M.D. LXXIX. Item de Poincten ende Artijckelen den generalen Staten voorghehouden door zijne voorseyde Hoocheydt: Midtsgaders d'Wtsprake van Heer Elbert Leonin.... Raets-heere van Staten*[21]. Het is een aansporing om zich sterk te tonen met het oog op de vredesonderhandelingen te Keulen. Maastricht, de door Parma belegerde stad, die uitziet naar hulp, is de toetssteen voor het moreel der gewesten, en van

14) *O.c.*, 254-255, Mathias aan Lalaing, Antwerpen 23 april 1579.
15) K. 443.
16) Kervyn de Volkaersbeke-Diegerick, *o.c.*, I, 254-255.
17) *l.c.*
18) *O.c.*, 255-256, Mathias aan Heze, Antwerpen 23 april 1579.
19) *O.c.*, 288, Staten Generaal aan Lille, Douay en d'Orchies, Antwerpen 29 april 1579.
20) *O.c.*, 355, Mathias aan de gezanten te Keulen, Antwerpen 14 juni 1579.
21) K. 441; Bor II, 49, 50. Zie verder: v.d. Spiegel, *Onuitgegeven stukken*, II, 31, 102; *Archives* VI, 613-616.

beslissende betekenis voor de onderhandelingen. Wordt die stad in de steek gelaten, zodat zij in handen van de Spanjaarden valt, dan zullen dezen in Keulen de vrede willen dicteren. Geven de Nederlanders Maastricht de hulp, die zij kunnen en moeten verlenen, dan zal de vijand genoegen moeten nemen met de redelijke voorstellen der Nederlanders.

Mei 1579 beginnen de eigenlijke besprekingen en na de inleidende schermutselingen - speciaal over de commissie der nederlandse delegatie - worden de eerste voorstellen uitgewisseld, die weinig instemming vinden. Van spaanse zijde verschijnt een pamflet, dat de goede wil van de koning aanprijst, een brief van Philips II over de vredesvoorstellen van de Staten Generaal op 1 juni: *Des Coninclijcke Mai. van Spaengnien etc. alderghenadichste verclaringhe vanden goeden wille ende Vaderlijcke gheneghentheyt tot zijne Nederlantsche Vasallen ende Onderdanen, ouerghegheuen aende Commissarissen der Keyserlijcke Maist. op de propositien vanden Staten den eersten Junij vanden Jaere duysent vijfhondert neghentseuentich tot Ceulen dewelcke van eenen yeghelijcken ende die gheheele werelt seer hoochlijcken is te louen ende prijsen*[22].

De Staten Generaal blijven de Spanjaarden wantrouwen. Een brief van Parma aan het hoofd van de spaanse delegatie, de hertog van Terranova, die in hun handen valt, versterkt dit nog. Zij zien in die brief een bevestiging van hun vermoeden, dat de onderhandelingen getraineerd worden, met de bedoeling eerst Maastricht in te nemen. De brief wordt aan de gezanten te Keulen gezonden en misschien ook gepubliceerd[23].

De grote strijd begint echter naar aanleiding van de vredesvoorstellen, die de keizerlijke commissarissen op 18 juli aan de nederlandse gezanten overhandigen. Dezen geven ze door aan de Staten Generaal met het verzoek, ze aan de afzonderlijke gewesten te doen toekomen[24]. Van dit laatste hebben de Spanjaarden hoge verwachtingen. Terranova meent, dat minstens enkele steden Oranje zullen verlaten en dat aldus tweedracht de kracht der Staten zal verzwakken[25]. Als de Staten Generaal weinig spoed maken met de behandeling van de vredesvoorstellen, manen zowel de keizerlijke commissarissen[26] als Terranova[27] hen op 5 augustus aan tot het accepteren van de artikelen. De keizerlijke commissarissen gaan ver-

22) K. 481.
23) Het feit dat hij bij Bor staat afgedrukt wijst zeker in die richting (B o r II, 57).
24) *Archives* VI, 659, gezanten te Keulen aan Staten Generaal, Keulen 20 juli 1579.
25) S t r a d a , *o.c.*, II, 133.
26) *Actes*, II, no's 1941 en 1943, 241, 5 aug. 1579.
27) *Actes* II, no. 1942, 241, 5 aug. 1579.

volgens over tot de stap, die zo enorm veel stof zal doen opwaaien: zij en Terranova zenden de artikelen ook rechtstreeks aan de gewesten en steden met de aansporing, aan te dringen op een spoedige beslissing en wel ten gunste van de vrede[28]. Aan spaanse zijde is men enthousiast over deze manoeuvre van Terranova. Als verschillende gewesten de artikelen op eigen gelegenheid accepteren, zal dat de gewenste verdeeldheid brengen tussen Oranje en zijn aanhangers[29]. De artikelen worden zelfs in druk verspreid[30].

Beide partijen bewerken nog op een andere manier het publiek. Van Oranje wordt verteld, dat hij naar steden en gewesten afgevaardigden zendt, die moeten verhinderen, dat de artikelen aangenomen worden[31]. Maar ook agenten van spaanse zijde werken met succes. In veel plaatsen groeit de onrust en het volk verwijt de overheid, dat zij niet de vrede maar de oorlog zoekt, uit eigenbaat[32]. Op 28 juli verklaart de prins in de vergadering van de Staten Generaal, dat hij uit Duitsland, Frankrijk en verschillende nederlandse steden vernomen heeft, dat hij wordt beschouwd als de oorzaak van het voortduren van de oorlog[33].

Te Utrecht schijnt de actie voor de vrede heel intensief te zijn. Daar worden de artikelen van 18 juli op grote schaal verspreid. In die stad gaat zelfs het gerucht, dat de vrede reeds gesloten is, maar dat het stadsbestuur hem niet wil aanvaarden uit eigenbelang[34]. Dit praatje wordt ook elders gehoord[35]. Daartegen verschijnt dan een officiële verklaring: *Sommiere Verclaringhe vande zwaricheden die den Inghesetenen van dese Nederlanden te verwachten soude hebben, soo verre het concept vande Artikelen, ende conditien vande Pacificatie tot Coelen wtghegheuen, ende voorts al omme in dese Landen ghestroyt, ghevolcht ende aenghenomen wordde*:

28) *Actes* II, no. 1943, 241, 5 aug. 1579; J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, II, 579, 26 aug. 1579.
29) P i o t , *o.c.*, VII, 454-455, Granvelle aan Margaretha van Parma, Escuriaal 24 september 1579.
30) J a p i k s e , *o.c.*, II, 579, 26 aug. 1579, en P i o t , *o.c.*, VII, 454-455. Op 10 augustus zenden de Staten Generaal de artikelen door aan de gewesten (*Actes* II, no's. 1953 en 1954, 244, 10 en 11 augustus 1579. Omdat zij ze niet zonder meer durfden weigeren, zegt Granvelle (P i o t , *o.c.*, VII, 454-455).
31) P i o t , *l.c.*, Granvelle wijdt hier uit over de propagandistische activiteit, zowel van Terranova als van Oranje.
32) B o r II, 114-115.
33) J a p i k s e , *o.c.*, II, 576, 28 juli 1579.
34) B o r II, 119.
35) *Mémoires anonymes*, IV, 229, noot.

Ende Verbodt byde Magistraet der Stadt Utrecht ghedaen vande selue Artikelen niet te moeghen.... wtdeylen[36].

Ook in Antwerpen wordt blijkbaar propaganda gemaakt met de artikelen. Vóór ze arriveren, wordt daar hun komst al aangekondigd[37]. Hier verschijnt dan: *Een goede Waerschouwinghe voor den Borgheren, ende besonder dien.... van Antwerpen, Dat sy hen niet en souden laten verlocken met.... de bedriechlijcke Artijkelen van peyse, onlancx ghecomen van Cuelen*[38].

In dezelfde stad wordt verteld, dat de Lutheranen, aanhangers van de Confessie van Augsburg, het eens zouden zijn met de artikelen van 18 juli en ze aangenomen hebben. Ze zouden zelfs een verzoek tot aanneming aan Oranje hebben doen toekomen[39]. Daartegen verschijnt dan begin augustus een protest: *Protest vande Christelijcke Ghemeynte binnen Antwerpen, toeghedaen der Confessien van Ausborch, op de Articulen vande Pacificatie van Nederlant, Ghemaect tot Cuelen den xviij. Julij*[40].

Een algemenere strekking heeft een noord-nederlands pamflet: *Brief discovrs svr la negotiation de la paix, Qui se traicte présentement à Coloingne, entre le Roy d'Espaigne, et les Estats du Pays bas. Contenant aussi les articles de la paix, et sommaire annotation sur chascun d'iceulx*[41].

De vredesvoorstellen van 18 juli zijn de aanleiding tot een menigte pamfletten. Een verder voorbeeld is: *Clare Vertoninge ende bericht der Articulen ende Conditien nv onlancx tot Cuelen inde Vrede-handel byden Churfursten, Fursten ende andere Keyserlycke Maiesteyts Ghesanten, gheproponeert*[42]. De instructies van de gezanten der Staten Generaal en de aanbiedingen van Spaanse zijde worden naast elkaar geplaatst, om aldus de verschillen te doen opvallen. Om voor iedereen duidelijk te zijn, wordt er ook nog commentaar geleverd. Speciaal op de verspreiding der spaanse artikelen toont ook dit pamflet zich gebeten.

Wordt hier beweerd, dat de spanjaarden geenszins de vrede wensen, het tegendeel betoogt de repliek: *Antwoorde op de clare verthooninghe der Artykelen, ende Conditien des vredens, byden Churfursten, Fursten, ende*

36) K. 489; afgedrukt in: B o r II, 120-121.
37) K. 493 4 v.
38) K. 493.
39) *Mémoires anonymes*, IV, 243-245, 255-256; B o r II, 122; *Archives* VII, 67.
40) K. 486.
41) K. 492.
42) K. 500.

andere Keyserlycke Maiest. Gesanten gheproponeert[43]. Holland en Zeeland wordt een voorkeur voor oorlog verweten: zij genieten rust door de onrust in andere gewesten. Zij profiteren van hun gunstige ligging. Verschillende punten uit de *Clare Vertoninge* en de artikelen van 18 juli worden onder de loupe genomen.

Op 19 september, als de Staten Generaal bij de verschillende gewesten aandringen op een spoedig antwoord op de vredesartikelen, verzoeken zij tevens om een verbod aan de steden, een afzonderlijk antwoord naar Keulen te sturen. Stappen op eigen gelegenheid zouden immers aanleiding kunnen geven tot nieuwe onenigheid[44]. Al waren het er niet veel, enkele steden stuurden inderdaad een schrijven naar Keulen[45]. Op 28 september hebben de Staten Generaal een antwoord op de vredesvoorstellen gereed, dat echter meer lijkt op een vraag aan Oranje om advies[46]. Naar aanleiding daarvan publiceert de prins zijn mening over de artikelen: *Aduijs ende Raedt van.... den Prince van Oraengien, op sekere Articulen aan zijne Excellentie ghesonden van weghen der ghedeputeerden van der Unie, aengaende den Vrede-handel*[47]. Zoals vrijwel alle pamfletten, die direct van Oranje uitgaan, bevat het geschrift een apologie van eigen activiteit, een weerlegging van hetgeen te zijnen ongunste verteld wordt. In het gegeven verband gaat het natuurlijk over 's prinsen standpunt met betrekking tot de vredesonderhandelingen, over de voorstelling, alsof hij alleen de vrede tegenhoudt[48].

Op 22 september besluiten de Staten Generaal een gedeelte der correspondentie, hoofdzakelijk bestaande uit stukken die betrekking hebben op de artikelen van 18 juli, te publiceren[49]. Twee dagen later wordt de titel vastgesteld[50]: *Brieuen der Keurvorsten, die te Cuelen versamelt zijn om den Peys van de Nederlanden te maken. By de welcke oock mede zijn ghevoeght de brieuen vanden Hertoghe de Terra-noua,.... Met de artijclen van Peyse, ouerghesonden op den naam ende tijtel van de voors. Keurvorsten*.

43) K. 502.
44) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, II, 581, 19 sept. 1579.
45) *Actes* II, no. 1988, 255-256, 4 sept. 1579; no. 2015, 264-265, 19 sept. 1579.
46) B o r II, 131.
47) K. 503; vgl. B o r II, 131-135.
48) B o r II, 131, 134. Granvelle sprak erover, dat er geschriften tegen Oranje verschenen en dat er over hem geklaagd werd (P i o t , *o.c.*, VII, 454-455, Granvelle aan Margaretha van Parma, Escuriaal 24 sept. 1579).
49) J a p i k s e , *o.c.*, II, 582, 22 sept. 1579.
50) *L.c.*, 24 sept. 1579.

Mits-gaders d'Antwoorde vande Staten, tot de voorseyde Keurvorsten, ende tot den Hertoghe van Terra-noua: Daerenbouen oock d'Antwoorde der Staten ouergheschreuen der Keyserlicker Maiesteyt int iaer M.D. LXXVIII den XX. Julij[51].

Intussen bestaan er ook reeds plannen voor een uitvoeriger verantwoording. Op 9 augustus komt in de Staten Generaal de wens naar voren, om alle stukken, die op de keulse vredesonderhandelingen betrekking hebben, bij elkaar te brengen. Als de besprekingen op niets uitlopen en de oorlog voortgezet moet worden, kan men zich daarvan bedienen als van een soort rechtvaardiging[52]. Het duurt blijkbaar tot 29 november voor alle documenten verzameld zijn. Deze worden opgezonden naar de gedeputeerden te Keulen[53]. Aggaeus Albada ziet zich belast met de redactie[54]. Hij was door de nederlandse delegatie gekozen tot 'Orateur ende Taelman', toen er besloten werd, dat de onderhandelingen in het Latijn gevoerd zouden worden[55]. De Spanjaarden stellen hem verantwoordelijk voor de brutale toon in de stukken van nederlandse zijde[56].

Aggaeus Albada zelf spreekt herhaaldelijk over zijn werk, vooral in verband met de overgang van Rennenberg. Als er geruchten tot Albada doordringen over diens weifelende houding, verzucht hij: had de graaf maar eens mijn 'protocollum' gelezen, dat juist te Antwerpen bij Plantijn gedrukt wordt[57]. Aan Rennenberg zelf verzoekt Albada het boek te lezen vóór hij van partij verandert[58]. Verder vertelt Albada, hoe in zijn werk de motieven van de voortdurende strijd tegen de Spanjaarden en hun geestverwanten, de Malcontenten, te vinden zijn: het is de eer van God, Diens uitdrukkelijke wil en de rechtvaardigheid der zaak[59]. Albada moet hier bijzonder op het oog hebben de glossen, die hij bij de stukken plaatste in een editie, naast de officiële. Want voor de rest bestaat het lijvige werk uit een vrij

51) K. 484; vgl. B o r II, 101-121.
52) J a p i k s e , *o.c.*, II, 578, 9 aug. 1579.
53) *O.c.*, 592, 29 nov. 1579.
54) V e r m a s e r e n , *o.c.*, 43.
55) W. 493, 4.
56) J. L e f è v r e , *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* (2me partie), Bruxelles 1940, 670, Terranova aan de koning, Keulen 11 sept. 1579.
57) E. F r i e d l ä n d e r , *Briefe des Aggaeus de Albada an Rembertus Ackema und andere, aus den Jahren 1579-1584*, Leeuwarden 1874, 43-44, Albada aan Ackema, Keulen 5 februari 1580.
58) *O.c.*, 47, Albada aan Rennenberg, Keulen 4 februari 1580.
59) *O.c.*, 46, Albada aan de gedelegeerden van Friesland, Keulen 1 februari 1580.

nuchter en objectief protocol, dat de menigte van acten aan elkaar rijgt[60]. In de inleiding en handbemerkingen van de editie-met-commentaar, die bijna gelijktijdig met de officiële verschijnt, heeft hij echter gelegenheid in overvloed, om zijn genoemde bedoelingen tot uitdrukking te brengen[61]. Het gebeurt op een manier, die sprekend getuigt van de enorme belezenheid van de auteur in de contemporaine literatuur over actuele kwesties. Men moet wel aannemen, dat de leidse editie, waarover het hier gaat, van Albada is. Hij bemoeit zich immers met de nederlandse vertaling, die een jaar later verschijnt[62]: *Acten vanden Vredehandel gheschiet te Colen, inde teghenwoordicheyt vande Commissarisen der Keys. Maiesteyt. enz. Verciert met nootelijcke ende zeer vruchtbare annotatien ende verclaringhen.... Ghetrouwelyck beschreven wt den Protocol der ghesanten vande Staten, ende overgeset in de nederd. sprake*[63]. De vertaler is in veel punten niet ad mentem auctoris te werk gegaan. Als de uitgever een nieuwe editie bezorgen wil - het zal hem geen geringe winst brengen - is Albada genegen moeite te doen, dat hij een correcte vertaling krijgt. Die zou zeker zijn nut hebben. Er is kennelijk veel vraag naar het werk[64]. Het is weldra moeilijk er nog een exemplaar van te krijgen. Als Albada er een vriend een plezier mee wil doen, moet hij er een kopen. En een tweede exemplaar kan hij nergens bemachtigen. Hij verdenkt de Katholieken ervan ze op te kopen[65].

Het verslag van de tegenpartij wordt in opdracht van Terranova opgesteld door X. Wimphelius en door Theodorus Graminaeus, die reeds zijn sporen verdiend had in de pamfletten-strijd rond Don Juan, in het Latijn vertaald: *Relatio ad Sacram Caesaream Maiestatem, eorvm, qvae per svae Maiestatis commissarios in negotio Pacificationis Belgicae, Coloniae peracta sunt, Anno M.D. LXXIX. Ex Germanico in Latinum sermonem traducta*[66]. Terranova schreef de koning meermalen over het nut van een dergelijke publicatie. Propaganda in Duitsland is van het grootste belang. Dat voorkomt, dat de Staten zonder tegenspraak een verkeerde voorstelling van za-

60) Vermaseren, *o.c.*, 43.
61) M. Lossen, *Aggäus Albada und der kölner Pacificationscongress im Jahre 1579*, in: *Historisches Taschenbuch*, 5. Folge, 6 (1876) 347-348.
62) Friedländer, *o.c.*, 64, Albada aan Ackema, Keulen 31 maart 1581.
63) W. 493.
64) A. Lacroix, *Oeuvres de Philippe de Marnix de Sainte Aldegonde. Correspondance et Mélanges*, Paris-Bruxelles 1860, 270, Marnix aan Adrianus van der Myle, Antwerpen, 16 maart 1580.
65) Friedländer, *o.c.*, 53-64, Albada aan Ackema, Keulen 31 maart 1581.
66) S. 78. Vgl. Vermaseren, *o.c.*, 43.

ken kunnen geven[67]. Op het laatste moment loopt de publicatie nog haast mis, doordat de graaf van Schwartzenberg er zich tegen verzet bij het stedelijk bestuur van Keulen. Fonck, een van Terranova's raadsheren te Keulen, redt dan de zaak, maar klaagt bij het inzien van het werk over de gebrekkige vertaling[68].

Naar aanleiding van de keulse vredesonderhandelingen verschijnen ook geschriften van heel andere aard. Het merkwaardigste is wel dat van de staatse gezant der Staten, Caspar Schetz van Grobbendonck: *Viri pietate, virtvte, moderatione, doctrinaque clarissimi; dialogvs de pace. Rationes: quibvs Belgici tumultus, inter Philippum.... Hispaniae Regem, et Subditos, hoc rerum statu, componi possint; explicans*[69]. Vanouds gaat Caspar Schetz van Grobbendonck door voor de auteur, ofschoon het geschrift anoniem verschijnt. Granvelle noemt hem ook als zodanig. De kardinaal voert een drukke correspondentie met Margaretha van Parma - van wie hij het geschrift ontvangt - over de auteur en zijn werk. Hij is het met de ontvouwde mening over de religiekwestie niet eens en ook niet met de propaganda, die de schrijver er voor maakt[70]. Schetz neemt een soort

67) L e f è v r e , *o.c.*, 702, Terranova aan de koning, Keulen 26 oktober 1579; *o.c.*, 709, Terranova aan de koning, Keulen november 1579. Terranova zal de koning een exemplaar sturen, zodat deze de onderhandelingen tot in details kan volgen.

68) *O.c.*, 737-738, Fonck aan Terranova, Keulen 14 januari 1580. De fouten zijn verderfelijk: 'Le prince d'orange trouvera ainsi l'occasion de corrompre le texte et de faire dire au duc de Terra Nova ce qu'il n'a pas dit'.

69) K. 495. Merkwaardig is, dat deze editie verscheen met een kerkelijk imprimatur, dat echter niet zonder meer gegeven werd, maar vergezeld ging van een commentaar en een restrictie: ofschoon het boek heel wat behelst, dat tegen de goede zeden en de eenheid van geloof strijdt, is de uitgave toch nuttig. Er staan immers heel wat argumenten in voor de vrede. Het stelt de verblindheid in het licht van hen die geen vrede willen (F. P r i m s , *Beelden uit de Cultuurstrijd* (*Antwerpensia* 15e reeks), Antwerpen 1942, 375-383: *Dialogus de Pace. De vredespolitiek van Caspar Schetz 1579*).

70) P i o t , *o.c.*, VIII, 166, Granvelle aan Margaretha van Parma, Madrid 28 okt. 1580. 'L'auteur m'a souvent escript et declaré par ses lettres son opinion sur ceste pacification estre que Sa Majesté eslargit dadvantaige la main au faict de la religion, parmectant libre exercice de toutes, sur fondement que tant de gens sont desvoyés, et que peu à peu se posans les armes, et vivans en repoz par bonne doctrine et bon exemple, tout se réduyroit'. Als de kardinaal kort daarop de dood van Grobbendonck verneemt, geeft hij hem enkele prijzende woorden na en noemt hem dan uitdrukkelijk als de auteur van een geschrift over de religievrede, dat zijn goedkeuring niet kon wegdragen (*o.c.*, 207, Granvelle aan Margaretha van Parma, Madrid 10 dec. 1580).

middenpositie in. Als de Katholieken een paar vrijsteden in Holland en Zeeland ontvangen, wil hij de Protestanten zulke plaatsen voor de uitoefening van hun religie geven in de andere gewesten. Granvelle wenst Schetz op grond van dit verdacht standpunt, dat hij van duitse origine oordeelt, te weren uit de Raad van State. Schetz moet echter als waardevolle kracht behouden blijven voor de met Spanje verzoende partij, waartoe hij zich bekeerde[71].

Voor een nederlandse bewerking van de *Dialogvs de pace* door Schetz zelf, gaat door[72]: *Grondelicke Onderrichtingh aen de gemeene Ingesetenen van Nederlandt. Van tgroot gemack off ongemack, dat te verwachten staet, in dien men den Peys na sulcker Artijkelen, als by de Cuervorsten, Vorsten.... geraempt syn, aenneempt off affslaet*[73]. Dit pamflet van 1 november is echter zeker geen bewerking van het voorgaande. Als Schetz, die te Keulen meer pamfletten schreef, schuilgaat onder de betiteling ‘liefhebber des Vredens en welvarens van 't gemeene Vaderlandt’, is hij grondig teruggekomen van het ruime standpunt in de religiekwestie, waarover Granvelle hem kapittelde. Deze aansporing tot vrede wil de Protestanten vrijheid van geweten toestaan, maar geen religievrede. Al zijn er punten van overeenkomst, de tegenstellingen zijn menigvuldiger.

In verband met het congres van Keulen, of althans in deze periode, verschijnt ook een reeks pamfletten van - wat men zou kunnen noemen - clericale zijde. De *Dialogvs* van Schetz geeft de engelse balling te Douay, Richard Hall, de definitieve stoot zich te mengen in de pamfletten-strijd rond de religiekwestie met het geschrift: *Contra coalitionem mvltarvm, diversarvm imo adversarvm religionvm in qvibvsdam Belgij partibvs nvper introdvctam, quam vvlgo liberam religionem vocant, Libellvs*[74]. De schrijver opent de bundel, waarin meerdere van zijn pamfletten zijn opgenomen, met zich te verdedigen tegen een paar opmerkingen, die zijn lezers zouden kunnen maken: waarom hij als theoloog zich bemoeit met civiele aangelegenheden en waarom hij als buitenlander zich mengt in zaken van een

71) *O.c.*, 166-169. Van Granvelle's plan, om Grobbendonck het spaanse standpunt te laten verdedigen op een Rijksdag te Neurenberg, is door diens dood niets gekomen (*o.c.*, 213, Margaretha van Parma aan Granvelle, Namen 10 dec. 1580).

72) V e r m a s e r e n , *o.c.*, 42, noot 149. P r i m s , *Beelden uit de Cultuurstrijd*, 377, gelooft niet, dat het werk van Grobbendonck is, zonder daar echter argumenten voor aan te geven. Hij houdt het werk wel voor een navolging van de *Dialogvs*. Maar ook dat moet betwijfeld worden.

73) K. 497.

74) K. 564.

ander land. Welnu: als theoloog heeft hij de zorg voor het zielenheil, op welk gebied ook. De Nederlanden zijn Hall's vaderland geworden door het langdurig verblijf aldaar. Hij is er niet geboren maar verbleef er ongeveer twintig jaar. Hall genoot er een uitstekende opleiding en doceerde acht of negen jaar theologie, voordat hij in een stad van het bisdom Kamerijk een priesterlijke bediening kreeg. Redelijkerwijze kan niemand hem dus als vreemdeling een oordeel over de nederlandse aangelegenheden ontzeggen. Aan zijn persoonlijke verantwoording voegt Hall nog een verhaal over het ontstaan van zijn werk toe.

In de strijd rond een eventuele vrede laat Hall zich ook niet onbetuigd. Zijn werk over dit onderwerp heet: *Tractatvs sive libellvs exhortatorivs ad pacem qvibvsvis conditionibvs cvm Rege catholico faciendam, et haeretici Principis factionem deserendam*[75]. Ook hier gaat een wordingsgeschiedenis vooraf. Daarin deelt Hall o.a. mede, dat hij het tractaat aan verschillende vooraanstaande personen gaf, om het in de vergadering van de Staten bij de hand te hebben, als de kwestie ter sprake kwam. Tot tweemaal toe zegt hij, zich te richten tot de Katholieken, waaronder er nog heel wat zijn, die van geen vrede met de koning willen weten en tegen hem blijven vechten. Hij stelt de opstand voor als een strijd tegen het katholiek geloof.

Zoals vanzelf spreekt, sparen de besproken geschriften Oranje niet. Maar Hall schrijft tegen hem ook nog een speciaal werk. Hij zegt dit te doen op verzoek: om het bedrog, waarmee de prins de gewone mensen misleidt, te onthullen. Aan de praktijken, die Oranje zo'n grote populariteit bezorgen bij het volk, wijdt hij een heel hoofdstuk. De tyrannie van de prins als oorzaak van de troebelen in de Nederlanden, meent Hall echter te moeten laten voorafgaan door twee andere oorzaken: de Voorzienigheid Gods, Die uit het kwade ook het goede weet te trekken en de Rechtvaardigheid Gods, Die de zonden der Nederlanders op deze manier straft. Zo krijgt men dus: *De cavsis tribvs primariis tvmvltvvm belgicorvm, Providentia scilicet Dei, peccatis nostris, et Principe Avriaco, libelli seu tractatvs tres*[76].

Cunerus Petri, de bisschop van Leeuwarden in ballingschap te Keulen, mengt zich ook in de strijd der meningen: *De Christiani Principis officio, et quae secundum conscientiam ex sacris literis ei debetur obedientia, Ad Reverendiss. et Illustriss. Praesules, ac sacri Imperii Principes, Caesareae Majestatis Commissarios in conficiendae pacis negotio nunc Coloniae prae-*

75) *Ibid.*
76) *Ibid.*

sentes: Tractatus huic tempori accommodus perutilis ac necessarius[77]. De prelaat behandelt de houding van de katholieke vorst tegenover de ketterij. De uiteenzetting over de macht van de vorst en de aan hem verschuldigde gehoorzaamheid der onderdanen, dient om Philips II te rechtvaardigen en de Opstand in de Nederlanden te veroordelen. De schrijver is voorstander van de absolute macht van de koning, ook op het gebied van de religie. Omdat de ketterij nu eenmaal niet uitgeroeid kan worden, mag er een stad aangewezen worden, waarin zij vrijheid geniet.

Zoals de titel zegt, schreef in dezelfde geest Johannes Lensaeus: *De unica religione, studio catholicorum principum, in republica conservanda*[78]. Terwijl de geschriften voor de religievrede steeds de stelling verkondigen, dat er in een staat meerdere religies naast elkaar kunnen bestaan, wordt hier de oude thesis verdedigd: één staat, één religie en wel de katholieke. Omdat opstandelingen en ketters geïdentificeerd worden, komt de macht van de vorst ook ter sprake.

Uit 1579 is er nog een ander pamflet van dezelfde auteur: *Oratio: contra Pseudopatriotas, hoc est, Romanae ecclesiae desertores, qui se solos patriae veros amatores esse falso iactitant*[79]. Daarin wordt op verschillende manieren, maar vooral met bittere spot en scherpe verwijten, de stelling aangevallen, alsof alleen de hervormden, en dan nog liefst de Calvinisten, goede patriotten zouden kunnen zijn. Stel dat er tyrannie bestond toen de Spanjaarden in de Nederlanden aan het bestuur waren: laat die 'patriotten' de baas en er blijft tyrannie: 'Mutata quidem tyrannis erit, sed tyrannis profecto non aberit'. Als de schrijver de laatste tyrannie als erger dan de eerste kwalificeert, denkt hij bijzonder aan de eed, die geëist wordt, een punt waarover Lensaeus nog meer zal schrijven[80].

Genoemde stelling: 'nihil interesse inter bonum Patriotam et bonum Hugenottam' vond Lensaeus in een gents pamflet 'titulo boni Patriotae', waarmede bedoeld is: *Le vray patriot Aux Bons Patriots*[81]. Beutterich, predikant van Johan Casimir, gaat algemeen door voor de auteur ervan[82].

77) V e r m a s e r e n , *o.c.*, 44-46.
78) *O.c.*, 46.
79) *L.c.*
80) K. 608; V e r m a s e r e n , *o.c.*, 129.
81) K. 392.
82) B l o k , *Willem de Eerste*, II, 127-128: op 2 December hield Oranje met graaf Johan naast zich weder een zegevierenden intocht te Gent onder het gejubel der bevolking. Door Johan Casimir en Hembyze plechtig ontvangen, gaf hij beiden onomwonden zijn ontevredenheid over hun gedrag te kennen. Op een gastmaal bij den eersten liet hij zich - 'a thynge very rare with him' - tegen Beutterich, den samensteller van het tegen Oranje gerichte pamflet 'Le Patriot', heftig uit als 'a vilain and sclanderous varlet', een 'canaille', omdat hij hem een 'atheist' had gescholden. Zie ook *o.c.*, 251, de hierbij behorende aantekening. Vgl. L e f è v r e , *o.c.*, 468, Vargas aan de koning, Parijs 20 dec. 1578. Vargas spreekt daar over het bewuste pamflet.

Het pamflet behandelt in verschillende passages bepaalde concrete beschuldigingen aan het adres van Gent. Maar in zijn geheel is het een apologie van de stad tegen de actie van de Malcontenten, die speciaal tegen dit centrum van het Calvinisme gericht is. Volgens de schrijver betekent voorstander te zijn van de handhaving van het Katholicisme als enige religie, tevens de spaanse tyrannie te verdedigen. De ware patriotten strijden voor de vrijheid: 'nostre liberté, qui consiste en liberté de conscience, et liberté Politique, ou Civile'.

Van Cunerus Petri en Joannes Lensaeus is kennelijk afhankelijk: Petrus a Sancto Audomaro of van St. Omer, in: *Declaratio caussarum ob quas Belgium gravissimis premitur calamitatibus cum demonstratione remedii adversus easdem efficacissimi*[83]. Hoofdoorzaak van de rampen zijn de zonden der Nederlanders, die Gods straf afroepen; een theorie die ook Hall verdedigt. Maar veel interessanter zijn de beschouwingen over vermeende oorzaken, bijkomstige oorzaken en over de zonden zelf. Want deze bieden menig interessant gezichtspunt op de nederlandse samenleving, ook buiten de Opstand. Wetenschap, onderwijs, opvoeding, handel, industrie, magistratuur en geestelijkheid komen ter sprake. Dikwijls zijn de verkondigde stellingen aanvechtbaar; ze blijven niettemin zeer karakteristiek.

Afkerig van al het gepraat over vrede toont zich een leerling van Cunerus Petri, nl. Cornelis Loos uit Gouda: *De tvmvltvosa Belgarvm rebellione sedanda: ad Christiani orbis principes, et cunctos Publicae ac Christianae tranquillitatis amantes, brevis consvltatio*[84]. Alle vredespogingen en blijken van lankmoedigheid zijn vergeefs. Daarom moet nu resoluut de oorzaak van de beroerten weggenomen worden, nl. de ketterij, met name het Calvinisme. De auteur weet, dat hij een harde oplossing voorstelt maar het is de enig mogelijke en het gebeurt zonder haat. Heel katholiek Europa moet de ketterij in de Nederlanden met wortel en al uitroeien. De wreedheid, die hij in deze kruistocht durft verdedigen, is meer dan schrikbarend.

Oranje boet met het verloop der gebeurtenissen aan populariteit in. De

83) Vermaseren, *o.c.*, 85-88.
84) K. 511; vgl. Vermaseren, *o.c.*, 47-49.

val van Maastricht betekent in dit opzicht een kentering[85]. Velen geven hem de schuld ervan. Zij die de prins verdedigen doen dat vaak zeer onhandig[86]. Verder krijgt hij de schuld van het mislukken der onderhandelingen te Keulen, waarop niet weinigen hun hoop hadden gesteld. Oranje ziet zich scherp aangevallen door pamfletten. Zijn tegenstanders constateren het met vreugde. Assonleville, die te Keulen als adviseur van Terranova optreedt, acht het van groot belang, dat er pamfletten tegen Oranje verschijnen, die zijn listen, misdrijven en meineden gedetailleerd beschrijven. Als men Assonleville mag geloven, is de prins er zelf erg van onder de indruk. Onder vrienden en als hij dronken is - wat hem nogal eens overkomt - zegt hij, dat hij met zijn eigen wapens bestreden wordt. Dat vreest hij meer dan alle spaans geweld. Uitvoerig wordt er hier op gewezen, dat de oorlog van nederlandse zijde er tot dan toe een was van handige propaganda. Nu wordt Oranje met gelijke munt betaald[87].

Onder die pamfletten moet zeker gerekend worden - de omschrijvingen van Oranje's tegenstanders passen er uitstekend op -: *Lettre d'vn gentilhomme, vray patriot, à Messievrs les Estatz Generaulx assemblez en la Ville d'Anuers*[88]. De brief is gedateerd van 2 jui 1579. Op zeer merkwaardige wijze krijgt Oranje kennis van dit pamflet. Een koerier brengt het geschrift naar Antwerpen. De man, die waarschijnlijk wel onraad vermoedt, wacht niet op antwoord. De brief wordt in de vergadering van de Staten Generaal voorgelezen in tegenwoordigheid van Oranje, die aanwezig is omdat hij meent, dat er wel iets belangrijks voor hem in kan staan. De griffier of secretaris, die met de lezing begint, wil ophouden, als hij merkt wat er feitelijk aan de hand is en ook omdat er enkele leden om roepen. Oranje zelf is daar echter op tegen. Hij neemt de brief over en leest hem ten einde, alsof het helemaal niet over hem gaat[89].

85) L. van der Essen, *Alexandre Farnèse, Prince de Parme, Gouverneur général des Pays-Bas* (*1545-1592*), II, Bruxelles 1934, 190-191.
86) *Mémoires anonymes*, IV, 193.
87) Piot, *o.c.*, VII, 426-427, Assonleville aan Granvelle, Keulen 9 aug. 1579. Dat verhaal wordt verder verteld. Het getal van degenen, die ontevreden zijn over Oranje, is groeiende. Er worden pamfletten tegen hem geschreven en gedrukt, waarin zijn misdrijven en bedoelingen worden onthuld. De keulse vredesonderhandelingen hebben hem bloot gegeven (*o.c.*, 442, Granvelle aan Margaretha van Parma, Escuriaal 12 sept. 1579, en 455, Granvelle aan Margaretha van Parma, Escuriaal 24 sept. 1579).
88) K. 467; uitgegeven door A. Lacroix in: *Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde. Éctrits politiques et historiques*, Bruxelles, 1859, 95-107.
89) *Archives* VII, 42-43, Des Troas aan de landgraaf van Hessen, Keulen 6 aug. 1579.

Marnix veronderstelt, dat het pamflet uit de kring der Malcontenten komt. De auteur durft zijn naam niet te noemen uit angst, dat men hem zal weerleggen en zijn laag karakter voor heel de wereld bekend zal maken[90]. Dat Marnix wel zo ongeveer in de goede richting gist, blijkt uit het feit, dat de abt van St. Geertrui, Jan van der Linden, een nederlandse vertaling met commentaar bezorgt[91]. Deze geestelijke verandert te Keulen, waar hij als gezant van de Staten Generaal de vredesonderhandelingen meemaakt, van partij en gaat naar de spaanse zijde over. Vervolgens houdt hij zich intensief met de propaganda tegen Oranje bezig. Daarbij ontvangt van der Linden de steun van Terranova, die zich enthousiast achter deze actie stelt[92]. De koning wordt van meerdere zijden attent gemaakt op de *Lettre d'vn gentilhomme*[93].

Het geschrift is als propaganda voor de vrede bedoeld, maar in feite is het één lange aanklacht tegen Oranje, waarbij ook Marnix niet vergeten wordt. Dat droeg er belangrijk toe bij om Marnix naar de pen te doen grijpen voor een weerlegging: *Reponse a vn libelle famevx nagveres pvblié contre Monseigneur le Prince d'Orenges, et intitulé Lettres d'un gentilhomme vray patriot etc. Faicte par Philippe de Marnix, Seigneur du Mont Ste. Aldegonde Conseillier d'Estat, A Messieurs les Estats generaulx du pays-bas. Auec ledit libelle icy joint à la fin*[94]. Ofschoon de schrijver zegt, dat Oranje geen verdediging behoeft en hij tot zijn spijt wel het een en ander over zichzelf moet zeggen, is heel het geschrift een apologie voor Oranje en voor Marnix zelf. En omdat de auteur zich ook aangetast voelt

90) K. 468; uitgegeven door A. L a c r o i x , *o.c.*, 61-93.

91) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, IV, 158; L o s s e n , *o.c.*, 339-342.

92) L e f è v r e , *o.c.*, 663: 'Terra Nova ne néglige rien pour discréditer Guillaume d'Orange. Il a fait imprimer et répandre une traduction flamande, rédigée par l'abbé de Sainte-Gertrude, avec des additions, d'une Lettre d'un gentilhomme, vrai patriote, à Messeigneurs les États-Généraux. Ce document avait déjà été publié en français' (Terranova aan de koning, Keulen 21 aug. 1579). 'L'abbé de Sainte-Gertrude et le trésorier Schetz continuent à travailler, par une correspondance active, à désabuser le peuple. Le premier a écrit aux États Généraux une lettre tres amère contre le prince d'Orange. Le second s'occupe de rédiger des pamphlets qui sont imprimés et publiés' (*o.c.*, 670, Terranova aan de koning, 11 sept. 1579). Zou hieruit misschien geconcludeerd kunnen worden, dat van der Linden ook de originele tekst schreef van: *Lettre d'vn gentilhomme*?

93) *O.c.*, 682, Vargas aan de koning, Parijs 22 okt. 1579: 'On a remis un pamphlet à Vargas qu'on a rédigé aux Pays-Bas. Ce document montre qu'on connaît bien le prince d'Orange, mais personne n'a le courage de lui resisiter'.

94) K. 468; uitgegeven door A. L a c r o i x , *o.c.*, 61-93.

in zijn afkomst - een heel teer punt in die tijd - voegt hij nog een officieel stuk toe aan zijn pamflet: Extraite des informations autentiques prinses par le chapitre de Liège, sur l'anciennité et noblesse de la maison de Marnix[95].

Naar aanleiding van de beoogde terugkeer van Margaretha van Parma als landvoogdes der Nederlanden, worden er ook enkele pamfletten gelanceerd, die tot de propaganda tegen Oranje gerekend moeten worden. In 1577 is er reeds sprake van, dat Margaretha van Parma Don Juan komt vervangen. Zij heeft zich al op reis begeven, als Philips II van gedachten verandert. In de hoop nog eens een rol te spelen in de Lage Landen, laat zij zich door haar vrienden nauwkeurig op de hoogte houden van de ontwikkeling daar. Zij neemt actief deel aan de pogingen de waalse gewesten weer met de koning te verzoenen en schrijft, in overleg met Granvelle, brieven aan nederlandse edelen. Eindelijk, in september 1579 is zij opnieuw landvoogdes - in naam althans[96].

Het pamflet: *Le Retovr de la Concorde avx Pays-Bas. Par le retour de Madame*[97], houdt een pleidooi voor aansluiting van de opstandige gewesten bij de verzoende. Het richt zich speciaal tot de Katholieken onder de opstandelingen. Omdat zij zo timide waren, kregen Oranje en de zijnen zoveel macht. Alle rangen en standen worden met een speciaal woord opgeroepen, het juk van de prins af te schudden en zich in een katholieke ligue aaneen te sluiten. Margaretha wordt hier geplaatst tegenover Oranje, en de vrouw blijkt verre de voorkeur te verdienen. Zelfs in krijgsaangelegenheden wint Oranje het niet van haar: ‘car que le sexe empesche en Madame, le faut de coeur empesche en lui’, nl. om aan het hoofd van het leger op te trekken. Oranje's kracht bestaat in zijn politiek talent, maar ook daarin is Margaretha hem de baas.

Bij dezelfde gelegenheid verschijnt een ander pamflet, dat Oranje rechtstreeks aanvalt: *Le Renart decovvert*[98]. Het toont op verschillende punten onmiskenbare trekken van verwantschap met het voorgaande, zodat de conclusie gewettigd is, dat het uit hetzelfde milieu komt, zo het niet van dezelfde auteur is.

95) *O.c.*, 84-96.
96) L. van der Essen, *L'intervention de Marguerite de Parme dans le mouvement de réconciliation des provinces wallones* (*1579*). *Un document inédit des Archives farnésiens de Naples*, in: *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 88 (1924) 1-12.
97) K. 543.
98) K. 546.

De orangistische propaganda-methode vindt navolging bij de tegenpartij. Zij publiceert een zg. onderschepte brief van Oranje. Assonleville gaat door voor de auteur van het stuk, dat op 31 juli 1580 gedateerd is: *Eenen Afgheworpen oft gheintercipieerden brief vanden Prince van Oraignen aen den Hertoghe van Alencon. Met sommighe waerschouwinghen daer toe dienende, om de ooghen der goeder ondersaten te openen, wt ten walsche inde nederlandtsche tale ouergheset*[99].

Dat het een succesvol onderdeel van de propaganda tegen Oranje vormt, blijkt wel uit de verschillende herdrukken en uit de emotie, die het pamflet verwekt. In 1583, na de Franse Furie, wordt het verschillende malen in een pamflet herdrukt, als bezwarend materiaal tegen Oranje[100]. Daar kan men ook lezen, dat het pamflet een zeer grote verspreiding genoot[101].

In november hoort Oranje over deze onderschepte brief. In de brief, die hij schrijft om het pamflet in handen te krijgen, geeft hij ook enkele argumenten, die duidelijk maken dat hij niet de auteur kan zijn[102]. Ofschoon hij deze propaganda eigenlijk geen weerlegging waard vindt[103], maakt hij er toch een, die aan de *Apologie* wordt toegevoegd. De grote verspreiding van het onderhavige pamflet, zelfs tot aan de hoven van vreemde vorsten, komt ter sprake. Bovendien zegt de prins daar het een en ander over zijn houding ten aanzien van pamfletten in het algemeen[104].

99) K. 539. 'Den Brief en d'Apostillen quamen al uit eenen koker, namentlijk der Malcontenten: en was den selven Brief versiert en gedicht, so men meent, by Assonville, om den Prince by den onwetende te vermaken en in den haet te brengen' (B o r II, 239-241).

100) Zie bv.: K. 648 en P. 346.

101) 'Welcke nu in handen van vele persoonen is gedistribueert' (K. 648 D iij r).

102) K e r v y n d e V o l k a e r s b e k e - D i e g e r i c k , *o.c.*, II, 189, Oranje aan Josse Borluut, Delft 30 nov. 1580: 'Quant a la 1re que vous me mandez que les ennemiz ont faict imprimer, il me semble qu'elle est bastie trop grossierrement pour faire croire qu'elle parte de moy, joint que vous scavez que noz Deputez partoient en Aoust par lesquelles jeusse plustost mandé choses d'importance que par ung postillon, en tout evenement vous me ferez plaisir de me lenvoyer'.

103) *O.c.*, 204, Oranje aan Josse Borluut, Delft 17 dec. 1580: 'Je vous remercie de la 1re appellee intercepte que vous m'avez envoyee. Il me semble que les ennemis nous estiment peu advisez de nous vouloir faire croire que des 1res si mal basties, et avecq si peu de fondement soyent parties d'entre nous, lesquelles ne me semblent meriter aulcune responce'.

104) Uitgave van de *Apologie* door M e e s - V e r w e y , M., Santpoort 1942^2, 133, 134. Oranje stuurt deze weerlegging ook aan Josse Borluut: K e r v y n d e V o l k a e r s b e k e - D i e g e r i c k , *o.c.*, II, 226, Oranje aan Josse Borluut, Delft 17 febr. 1581: 'Je vous envoye ma responce que jai faicte a la proscription publiee contre moi, et une petite responce a ceste faulse 1re que vous m'avez envoiee, jespere donner contentement a tous gens bien, quant est des aultres il n'est possible de les contenter'.

Hierop volgt weer een reactie: ‘Ende ten is niet t'achten 'tgene Villers achter d'Appologie daer op geantwoort heeft, die hy met zijn gesellen by een gescrapt heeft voor sijnen Prince’. Het argument uit de plompheid van stijl kan men op Oranje terugwentelen. Voor de echtheid wordt aangehaald, dat sommigen vertellen, dat er onder Anjou's papieren na de Franse Furie te Antwerpen, een duplicaat gevonden werd van het stuk[105]. Rennenberg liet de brief in 1581 door een trompetter binnen het belegerde Steenbergen brengen, om de bewoners tot overgave te bewegen[106]. Hij kan op het idee gekomen zijn doordat een jaar vroeger een apocriefe brief van Rennenberg aan Parma, gedateerd 13 juli 1580, dus ongeveer even oud als de onechte brief van Oranje, onder de bewoners van Groningen verspreid werd, om hen tegen hun stadhouder te waarschuwen[107].

Al mag er geen al te nauwe band gelegd worden tussen het mislukken van de keulse vredesonderhandelingen en de ban tegen Oranje, het eerste was toch wel een welkome aanleiding tot het tweede[108]. Granvelle - zonder twijfel de auctor intellectualis van het hele plan - suggereerde het idee reeds lang tevoren. Gedurende de vredesonderhandelingen schreef hij nog, dat er niets goeds in de Nederlanden te verwachten viel zolang Oranje leefde en dat degene, die de wereld van zo'n grote pest zou bevrijden, God een dienst zou bewijzen. De koning neemt dat haast letterlijk over[109].

Op 30 november 1579 geeft de koning Parma last de ban tegen Oranje te publiceren. Duidelijk blijkt, hoe Oranje's invloed op de massa een bijzondere grief van de koning is. Door de prins nu voor te stellen als de oorzaak van alle rampen, als de vijand tegen wie alleen de oorlog gevoerd wordt, hoopt Philips hem juist in zijn populariteit te treffen. De ban moet speciale aandacht besteden aan de kunstgrepen, waarmee de prins het volk misleidt. Materiaal is daarvoor gemakkelijk te vinden in de pamfletten, die sinds de verzoening der waalse gewesten tegen Oranje verschenen - waarvan de koning dus goed op de hoogte is. Door Oranje's volgelingen, die zijn

105) P. 346, F 3 r.
106) Bor II, 239.
107) Archives VII, 247-248; Bor II, 211-212.
108) Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, II, 268-269.
109) Gachard, *Cor. de G. le Tac.*, VI, 19, noot 1, Granvelle aan de koning, Rome 11 juni 1579.

zijde blijven houden, ook onder de ban te laten vallen, hoopt de koning de mensen, vooral de kooplui, van hem te vervreemden[110].

In de Raad, die Parma over de kwestie moet raadplegen, rijzen bezwaren tegen de ban. Er bestaat vooral twijfel, of dat het juiste middel is, om Oranje te beroven van de algemene sympathie. De tegenstanders van de ban blijken uitstekend bekend met de aloude waarheid, dat martelaren medelijden wekken[111]. De uitkomst zal hen in het gelijk stellen[112]. De voorstanders verwachten vooral succes van een verspreiding van de ban in veel talen[113]. Van spaanse zijde is het enthousiasme groot. Daar komt de dood van Oranje al ter sprake[114]. De koning, die zijn instemming betuigt met het ontwerp van de ban, dringt aan op wat meer haast in verband met het feit, dat de keulse onderhandelingen en de verzoening der waalse gewesten nog vers in het geheugen liggen[115]. Kort daarop wil hij weer nieuwe politieke ontwikkelingen uitbuiten met de ban[116].

Eindelijk, op 15 juni 1580 stuurt Parma het bevel rond tot publicatie van de ban: *Ban, ende edict by vorme Van proscriptie, vuytgegaen ende ghedecreteert by.... de Coninck, tegens Wilhelm van Nassau, Prince van Oraignyen, als hooft, beruerder ende bederuer van tgheheel Christenrijck, ende namentlijck van dese Nederlanden: Waer by een yeghelijck gheauctoriseert wordt van hem te beschadigen, offenderen ende vuyter weerelt helpen, mit loon ende prijs voor den ghenen die des doen, oft daer toe assisteren sullen*[117]. Assonleville is waarschijnlijk de auteur[118]. Blijkt uit Parma's lange dralen reeds zijn antipathie tegen deze onderneming, ook in het publicatie-bevel schemert deze door. Het lijkt wel een soort excuus, als hij vermeldt door twee koninklijke bevelen aangemaand te zijn[119]. Pas op

110) *O.c.*, 19-23, Koning aan Parma, Madrid 30 nov. 1579.
111) *O.c.*, 24-27, Parma aan de koning, 28 jan. 1580.
112) P.J. B l o k , *Prins Willem's Apologetica*, BVGO Ve reeks, 4 (1917) 282-283; G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, VI, 34, noot, uit Renon de France.
113) G a c h a r d , *o.c.*, 26, Parma aan de koning, 28 jan. 1580.
114) P i o t , *o.c.*, VIII, 51-52, Granvelle aan Margaretha van Parma, Madrid 7 mei 1580; 181-182, Granvelle aan de koning, Madrid 4 juli 1580.
115) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, VI, 30-31, de koning aan Parma, Merida 1 mei 1580.
116) *O.c.*, 32-33, de koning aan Parma, Lobon 18 mei 1580.
117) K. 527; uitgegeven door J.G. F r e d e r i k s , *De moord van 1584. Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op prins Willem van Oranje. Met eenige bijlagen en aanteekeningen*, 's-Gravenhage 1884, 1-25.
118) G a c h a r d , *o.c.*, VI, 34, noot; B l o k , *Prins Willem's Apologetica*, 270.
119) G a c h a r d , *o.c.*, VI, 33-34.

2 juli schrijft hij de koning over de publicatie in het Duits en in het Frans, een antwoord op het koninklijk bevel van begin mei. Hij schijnt er niet veel van te verwachten: ‘Je prie Dieu qu'il en puist bien venir, et en suyvit quelque bon effect....’[120]. Granvelle is er heel wat beter over te spreken. Terwijl hij op resultaten wacht, ziet hij de toekomst optimistisch tegemoet. Een pacificatie acht hij in het verschiet[121]. De koning wacht met spanning op het succes. Hij wil de gedrukte ban zien. Hij oppert het plan voor de uitgave in meerdere talen van een korte samenvatting van de ban, speciaal met het oog op de kooplui in het buitenland[122]. Parma belooft daar voor te zorgen[123]. Een resumé op een folioblad, dat verschijnt, zal het resultaat zijn van het initiatief van de koning: *Sommaire et substance du ban et proscription contre Guillaume de Nassau, Prince d'Oranges*[124].

Volgens zijn eigen zeggen hoort Oranje voor het eerst van de proscriptie uit een onderschepte brief van Granvelle[125]. De ban zelf krijgt hij pas eind augustus in handen. Op 5 september stuurt hij het stuk door aan de Staten Generaal. Hij heeft dan besloten te antwoorden, een apologie te schrijven. Hij wil echter ook de Staten Generaal in beweging brengen. Daarom wijst hij erop, hoe de ban zijn zaak scheidt van die der Generaliteit en hem alleen schuldig verklaart aan de Opstand. De kwestie gaat hem en

120) *O.c.*, 35, Parma aan de koning, Mons 2 juli 1580.
121) P i o t , *o.c.*, VIII, 81-82, Granvelle aan de koning, Madrid 4 juli 1580.
122) G a c h a r d , *o.c.*, VI, 36, de koning aan Parma, Badajoz 15 aug. 1580: ‘que,.... l'on face imprimer, et en espagnol, allemand et en italien, ung brief escript donnant seulement advertissement de la substance du dispositif dudict ban, tant pour la taille contre la personne du prince d'Oranges, que pour ce que touche les marchans qui négocient hors du pays; et pourra estre cecy moyen de rompre le commerce, qu'est le seul sur quoy peult faire ledict prince d'Oranges fondement, pour soutenir la guerre; n'estant de besoing à cest effect le long escript et narré contre ledict d'oranges; et suffit que ce soit ung advertissement court, afin qu'ung chascun se puist attacher aux biens de ceulx qui luy adhéreront après la terme, et qu'aucuns, avecq espoir du gaing, voisent pour s'attacher à la personne dudict prince d'Oranges’.
123) *O.c.*, 39, Parma aan de koning, Mons 7 okt. 1580: ‘comme je faiz aussi le sommaire de ce qu'elle me commande de faire, contenant la substance du dispositif pour la taille contre ledict prince d'Oranges, et pour ce qui touche les marchans hors les pays lui assistans: que le feray traduire en toutes langues, pour les imprimer, selon son commandement....’.
124) F r u i n , *o.c.*, III, 67, *De oude verhalen van den moord van Prins Willem I*, weet niet, of zulk een verkorte uitgave werkelijk is geschied.
125) B l o k , *Prins Willem's Apologetica*, 271. Hiermee moet de brief van 6 juli aan Morillon bedoeld zijn, die inderdaad onderschept werd en waarin de Ban ter sprake komt (P i o t , *o.c.*, VIII, 96-97, Granvelle aan Morillon, Madrid 6 juli 1580).

de Staten Generaal echter gelijkelijk aan. Daarom wil hij graag hun mening weten: zal hij persoonlijk antwoorden; zullen zij gezamenlijk de koning van repliek dienen; of zullen de Staten Generaal een eigen apologie in het licht geven[126)]? Op dit schrijven heeft hij echter nooit antwoord gekregen[127)].

Volgens scherpzinnige berekeningen moet het schrijven van de *Apologie* gesteld worden tussen half september en half oktober[128)]. De auteur is de hofpredikant Villiers[129)]. Maar evenals bij zijn *Verantwoordinge* raadpleegt Oranje ook nu enkele andere vertrouwde raadslieden. Languet wordt er weer bij betrokken en ook du Plessis Mornay, die sinds enkele jaren onder de propagandisten van de Opstand geen onbekende meer is[130)]. Op 13 december biedt de prins de *Apologie* in nederlandse vertaling - misschien vervaardigd door Jacob van Someren[131)] - aan de Staten Generaal aan, met het verzoek ze te mogen laten drukken[132)]. De volgende dag wordt er een commissie benoemd, wier toestemmend antwoord op 17 december de goedkeuring wegdraagt[133)]. Eindelijk begin februari 1581 is de *Apologie* gedrukt. Vlak te voren schrijft de prins nog een begeleidende brief[134)]: *Apologie, ofte Verantwoordinghe des Doerluchtighen... Vorsts ende Heeren,.... Wilhelms.... Prince van Orangien, enz. Teghen den Ban ofte Edict by forme van Proscriptie ghepubliceert by den Coningh van Spaegnien teghen den voorsz. Heere: waer wt sal blijcken hoedanigh dat sijn de lasteringhen ende valsche beschuldinghen in den voorsz. Ban begrepen. Ghepresenteert aen Myne Heeren de Generaele Staeten van de Nederlanden*[135)].

Op 20 februari zendt Oranje enkele exemplaren aan zijn broer Jan. Ze

126) B l o k , *Prins Willem's Apologetica*, 284.
127) *O.c.*, 272.
128) *O.c.*, 274.
129) B o e r , *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, 118-119, voegt aan de bewijzen van Blok voor het auteurschap van Villiers, nog enkele argumenten toe.
130) B l o k , *Prins Willem's Apologetica*, 267. Het is merkwaardig, hoe dit reeds aan tijdgenoten bekend was. Een pamflet schrijft immers: ‘t'gene Villers achter d'Appologie.... die hy met zijn gesellen by een gescrapt heeft voor sijnen Prince’ (P. 346, F 3 r).
131) B l o k , *l.c.*, 275-276.
132) *Apologie*, uitgave M e e s - V e r w e y , 18: ‘ten eynde dat niet ghy, Myne Heeren, alleene, maer oock de geheele weerelt van onser saecken billicheyt ende onser teghenpartye ongherechtigcheyt moghe dies te beter oordeelen’.
133) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, III, 152, 17 dec. 1580.
134) B l o k , *Prins Willem's Apologetica*, 282.
135) K. 557.

kunnen als antwoord dienen op de schriftelijke propaganda, die in Duitsland tegen de prins gevoerd wordt[136]. Jan van Nassau heeft dan al gehoord over de *Apologie* en van de grote plannen tot reclame. Maar ook van de scherpe toon, die in het stuk wordt gebezigd[137]. Dat blijkt weldra de grote grief tegen de *Apologie* te zijn, zelfs van bevriende zijde geuit: de uiterst felle betoogtrant en de ruwe inhoud. Dit viel reeds zijn medewerkers aan het stuk op, zoals du Plessis Mornay opmerkt. Zij brachten nog verzachtingen aan[138]. In Duitsland wensen zijn vrienden, dat de *Apologie* achterwege gebleven was of gematigder was geweest[139]. Oranje schijnt dat bezwaar zelf ook wel aangevoeld te hebben, maar hij wentelt dat odium af op de tegenpartij: het is een uitgelokte aanval[140].

De *Apologie* versterkt Granvelle en Margaretha in hun overtuiging, dat Oranje uit de weg geruimd moet worden. Geen straf is streng genoeg voor hem en zijn naaste medewerkers. Met zachtheid valt hier niets te bereiken[141]. De koning ontving een exemplaar van Parma. De landvoogd is buiten zichzelf van woede. Nu zegt hij openlijk - wat hij vroeger reeds liet merken -, dat hij een tegenstander was van de ban, omdat Oranje daardoor de gelegenheid zou krijgen tot zulke gemeenheden. Parma spreekt tegenover de koning alleen over de schending van diens eer en goede naam, maar het is waarschijnlijk, dat zijn toorn niet minder gewekt wordt door de minder vleiende passages, die de *Apologie* aan zijn eigen adres bevat[142].

Het is in de pamfletten-strijd van de zestiende eeuw gewoonte om te zeggen, dat men ver boven lasterpraatjes staat. Granvelle en Margaretha van Parma verklaren zich, op grond van dat motief, tegen een weerlegging en zij troosten elkaar[143]. De officiële spaanse instanties schijnen zich aan

136) *Archives*, VII, 508, Oranje aan Jan van Nassau, Delft 28 febr. 1581.
137) *Archives* VII, 451-452, A. Christiani aan Jan van Nassau, Delft 11 dec. 1580.
138) B l o k , *Prins Willem's Apologetica*, 275. De scherpe betoogtrant was ook een van de redenen, waarom de Staten Generaal geen officiële druk uitgaven (J.W. B e r k e l b a c h v a n d e r S p r e n k e l , *Oranje en de vestiging van de Nederlandse staat*, Amsterdam 1946, 193).
139) *Archives* VII, 544, Jan van Nassau aan Oranje, april 1581.
140) *Apologie*, uitgave M e e s - V e r w e y , 14: ‘aengaende dat sommighe souden vremt vinden, dat ick my op sodanighe wijse ben verweerende,.... so sal U.... Con. Mt. believen te aenmercken het onuitspreeckelick ongelijck dat my gheschiedt is’.
141) P i o t , *o.c.*, VIII, 290, Margaretha van Parma aan Granvelle, Namen 30 maart 1581; 311, Granvelle aan Margaretha van Parma, Madrid 30 april 1581.
142) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, VI, 45, Parma aan de koning, Valenciennes 4 april 1581; vgl. v a n d e r E s s e n , *Alexandre Farnèse*, II, 270.
143) P i o t , *o.c.*, VIII, 290, 311 (zie boven, noot 141).

dat advies gehouden te hebben. Niet lang geleden zijn er twee antwoorden van particuliere zijde ontdekt, beide in het Latijn[144]. Een nederlands pamflet, dat ex professo de *Apologie* weerlegt, is niet bekend. Wel komt de *Apologie* in meerdere pamfletten incidenteel ter sprake[145].

De onderschepte brieven, die Oranje op de hoogte brengen van de tegen hem uitgevaardigde ban, grijpt de prins dankbaar aan als propagandamateriaal. Hij laat ze in de vergadering van de Staten Generaal voorlezen en put er een argument uit voor zijn plannen ter versterking van het leger. Verzoening met de koning en terugkeer van de afgescheiden gewesten zijn uitgesloten. Philips II wil alleen oorlog[146]. Ook in zijn brief, toegevoegd aan de *Apologie*, brengt Oranje deze onderschepte brieven ter sprake: ‘doer 't welcke haere jammerlicke ende schadelicke aenslaghen ende practijcken teghen dese landen sijn aen den dagh gekomen en ontdeckt worden’[147]. Het is dus wel zeer waarschijnlijk, dat de publicatie geschiedt op Oranje's initiatief of minstens met zijn volle instemming: *Afgheworpene brieven vanden Cardinael van Granuelle ende vanden President Fonck, gheschreuen aen sommige personagien vande Malcontenten*[148]. Het voorwoord vertolkt ten overvloede precies de ideeën, die in deze tijd bij Oranje leven. Dat geldt vooral voor de herinnering aan zijn herhaalde vermaningen - mondeling en schriftelijk - tot de gewesten, om toch te voldoen aan hun financiële verplichtingen. Daarin tonen zij zich zeer nalatig, zodat het haast een wonder is, dat zij niet ten onder gingen. Dat is ook het hoofdthema van de in deze tijd gepubliceerde redevoeringen van Oranje.

9 januari 1580, als hij op het punt staat naar Holland te reizen, vermaant hij de leden van de Staten Generaal: ‘opdatse hare principalen en meesters de nood van 'slands saken te beter souden mogen onderrichten, om prompte remedie en ordre op alles te stellen’. Anders is het met de jonge staat gedaan: ‘terwylen wy also onseker en ongeresolveert blijven in onsen saken, is onmogelyck te kunnen ontgaen de bederffenisse en ruine’[149]. De redevoering wordt uitgegeven als: *Vertooch ghedaen aen myne Heeren de ghe-*

144) E.M.A. T i m m e r , *Een verweerschrift tegen Prins Willem's Apologie, en drie andere Spaansgezinde pamfletten, BVGO*, VIe reeks 6 (1928) 61-94.
145) Bv. K. 648 A ij v; E ij r - E iij r.
146) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, III, XXIV-XXVII, boodschap van de prins aan de Staten Generaal door de secretaris van Antwerpen, Aegidius Martini, 30 aug. 1580.
147) *Apologie*, uitgave M e e s - V e r w e y , 133.
148) K. 536.
149) B o r II, 153.

deputeerde vande Staten generael, den ixen Januarij, 1580. By Mijn Heere den Prince van Orangien[150].

Oranje verwijst in zijn rede weer naar veel voorafgaande waarschuwingen: 'Gemerkt wy menigmael so mondelingh als andersins schriftelyk verklaert en vertoont hebben.... in wat nood en benautheid wy al te samen sijn geschapen te vallen, so verre by ulieden daer op promptelyk niet worde versien'[151]. Dat het zo blijft, bewijst een redevoering van twee jaar later: *Remonstrance by den Prince van Orangien den Staten Generael gedaen den 1. Decembris 1581*[152]. Als Oranje klaagt, triompheren zijn tegenstanders[153]. Onder deze laatsten doet deze redevoering van de prins de ronde. Granvelle ontvangt de *Remonstrance* van drie zijden. Dit bewijs van de weinig rooskleurige toestand, waarin Oranje zich bevindt, doet de Spanjaarden uitzien naar gelegenheden om er partij van te trekken[154]. Het feit, dat de prins in deze redevoering de Staten Generaal geducht de les leest, is waarschijnlijk de reden, dat er zich een conflict schijnt afgespeeld te hebben tussen Oranje en de Staten Generaal naar aanleiding van dit pamflet. Er bestaat een bericht, dat er geen exemplaar van het pamflet meer te vinden is, daar de Staten Generaal het introkken. Het is waarschijnlijk zonder hun voorkennis in omloop gebracht en daarom later opgekocht. De inhoud is er naar: Doornik kan niet ontzet worden; het leger van de Staten kan de vijand nergens onder ogen komen; 'en of gy vraegde, wie datmen daerom sal beschuldigen: so antwoorde ik (Oranje) 't is aen u mijn Heeren, en voorts aen alle de gene die mynen raed veracht hebben U selven daer en tusschen ontschuldigende, en d'een het op den andren schuivende'[155].

De 'verlatinge' van Philips II schijnt slechts weinig beroering verwekt te hebben. Toch is het niet helemaal juist te zeggen, dat er zelfs 'geen bewijs van instemming' te vinden is[156]. Een later pamflet verklaart: 'dat noyt hier te lande eenige zake ter werelt met meerder voldoeninge ende

150) K. 524; afgedrukt in: B o r II, 153-156.
151) B o r II, 153.
152) K. 579; vgl. B o r II, 289-290.
153) P i o t, *a.w.*, IX, 14, Morillon aan Granvelle, Doornik 14 jan. 1582. Het is niet duidelijk, hoe Piot erbij komt om te veronderstellen, dat hier sprake is van K. 613: *Premiere Apologie pour Monseigneur et les Estatz des Pays-bas*.
154) P i o t, *o.c.*, IX, 73-74, Granvelle aan Morillon, Madrid 18 febr. 1582.
155) B o r II, 290.
156) D e V r a n k r i j k e r, *o.c.*, 132.

solemniteyt ghebeurt is dan dese'[157]. Een enkel pamflet stelt zich ten doel het geoorloofde van deze daad aan te tonen: *Een trouwe Waerschouwinghe aen de goede mannen van Antwerpen*[158].

De definitieve breuk met de koning hangt nauw samen met een andere gebeurtenis: de aanvaarding van Anjou als Heer der Nederlanden bij het verdrag van Plessis les Tours. Na de mislukking van de vredesonderhandelingen te Keulen wordt het contact met de Fransen - dat nooit helemaal verbroken was - weer intensiever. En de onderhandelingen gaan vergezeld van propaganda.

Reeds in zijn mening over de keulse vredes-artikelen van 18 juli 1579 verklaarde Oranje, dat men zich bij mislukking het best kon wenden: of tot Engeland of tot Anjou[159]. In een redevoering uit het begin van 1580 stelt de prins het dilemma: of vrede met de koning of oorlog met hulp van Anjou. Hij toont dan uitvoerig de wenselijkheid van het laatste aan. Uit de woorden van de prins blijkt ook, dat er tegenstanders zijn van dat plan en waarop het verzet zich baseert. Deze redevoering ziet het licht onder de titel: *Corte vermaeninghe aende naerdere ghevnieerde Prouincien ende Steden der Nederlanden, daer by den jeghenwoordighen staet der seluer ende die remedien apparentelic daer toe dienende, met vele ghewichtighe argumenten ende bewijsredenen ooghenschijnlijc werden wtghedruckt*[160].

In dezelfde tijd circuleert te Antwerpen een pamflet, dat dezelfde ideeën verkondigt[161]: *Aduis d'un affectionne au bien publique à la Bourgeoise d'Anvers*[162]. Marnix, die in deze tijd te Antwerpen vertoeft, geldt als de auteur. Deze mening wordt gebaseerd op argumenten van stijl, taal en inhoud[163] en op de lof, die Marnix Anjou toezwaait[164]. Oranje en zijn trouwe assistent werken dus weer hand in hand.

Enkele pamfletten voeren propaganda voor Anjou door hem werkelijke rechten op de Nederlanden toe te kennen. Dat gebeurt in: *Aduijs van eenen*

157) K. 677, B 2 v.
158) K. 575.
159) K. 503; B o r II, 133.
160) K. 526; N u y e n s , *o.c.*, III, 2, 50-54, geeft een uitvoerige inhoudsopgave. D e V r a n k r i j k e r , *o.c.*, 120, noot 1, schijnt niet te weten, dat dit stuk van Oranje is.
161) *Mémoires anonymes*, V, 316.
162) P. 311; afgedrukt in: A. L a c r o i x , *Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde. Correspondance et Mélanges*, Bruxelles 1860, 353-364.
163) *O.c.*, 350.
164) M u l l e r - D i e g e r i c k , *o.c.*, III, 377-378, noot.

liefhebber des Neder-landts. Aen Mijn-heeren de dry Staten des voorseyden landts: de selue vermanende dat sy hen vlytichlick versien aengaende haere saecken, om te schouwen den gheweldighen aenstoot die teghen hen-lieden wordt aenghericht[165]. Het pamflet zingt de lof van Anjou. Het haalt bijzonder zijn verwantschap met het huis Bourgondië naar voren. Er wordt ook een vergelijking gemaakt tussen Anjou en de spaanse koning, die natuurlijk in het voordeel van de eerste uitvalt. Maar Anjou verdient niet alleen de voorkeur boven Philips II wat karaktereigenschappen betreft. Hij heeft ook oudere rechten: 'gesproten wt den rechten stamme van Uwe oude lantsheeren'. De spaanse koning 'en is maar gesproten wt een dochter'. Wanneer dan ook nog de mogelijkheid van een huwelijk van de hertog met de koningin van Engeland bestaat, is het maar een stap meer naar een coalitie van de drie landen.

De rechten van Anjou op de Nederlanden komen nog sterker naar voren in: *Discovrs fait par un gentilhomme Tovrnesien a vn Seigneur de Henault, sur le droit que Monseigneur d'Anjou fils de France, à de faire guerre au Roy d'Espaigne*[166]. De Habsburger Philips II is, voor wat een groot deel der Nederlanden betreft, een leenman van de franse koning. De Rijn is hier 'la frontière naturelle'. Het pamflet beschouwt zelfs de duitse vorstendommen als afscheidingen van het franse rijk, veroorzaakt door de slappe regering van de opvolgers van Karel de Grote. Het keizerschap behoort ook aan Frankrijk. Het duitse rijk heeft zich daarvan onrechtmatig meester gemaakt, evenals van verschillende gebieden, die aan Frankrijk behoren. Frankrijk kan daarop nog steeds rechten doen gelden, door de franse koning maar ook door diens broer, i.c. Anjou. Een lawine van historisch materiaal illustreert de franse aanspraken op gebieden als Brabant, Henegouwen en Artois. Vlaanderen wordt tot het laatst bewaard - 'nous gardons Flandres pour la bonne bouche'. Voor deze parel van de franse kroon doet de schrijver heel extra zijn best.

Aan een pamflet, waarmee Anjou in Frankrijk zijn optreden verdedigt, kan een rechtgeaard Nederlander gemakkelijk aanstoot nemen: *Copie des lettres de remonstrance, Du Treshaut et Tresillustre Seigneur,.... le Duc d'Aniou, etc. Enuoyees à tous les Parlements de France: concernans la ferme, et louable resolution prinse par ledict Seigneur, endroit le defence et deliurance de ces Païs bas*[167]. Het eerste argument om de Nederlanders te

165) K. 507.
166) K. 553.
167) K. 572.

helpen is: een emplooi geven aan de overvloed van franse soldaten, die nu eenmaal niet kunnen buiten een binnen- of buitenlandse oorlog. Spanje is een vijand van Frankrijk en moet dus ook in de Nederlanden bestreden worden. De koning en het land zullen daarmee roem en grootheid oogsten. De schrijver wekt de indruk, dat hij spreekt over de verovering der Nederlanden.

Een heel merkwaardig pamflet, dat pleit voor Anjou als landsheer, is: *Emanvel - Erneste. Dialogve de deux personnages, Svr l'Estat du Païs Bas*[168]. Het auteurschap is een onderwerp van studie geweest. Het pamflet moet toegeschreven worden aan Gerard van Prouninck, alias van Deventer, oud-secretaris van 's-Hertogenbosch[169]. Terwijl de schrijver zich bezig houdt met de studie van de geschiedenis, worden zijn gedachten onweerstaanbaar getrokken naar de toestand van het ogenblik. Dat dwingt hem de onderhavige *Dialogve* te schrijven. Hij is ervan overtuigd, dat de twee samensprekers de volksmening zuiver vertolken. De schrijver onderwerpt zijn werk aan het oordeel van de Staten van Brabant. De commissie van onderzoek schijnt enkele wijzigingen te hebben voorgesteld, waarmee de schrijver zich accoord verklaart. Een herziening neemt nog tijd in beslag. Het geschrift is zeker niet vóór maart 1581 verschenen, zodat het jaartal 1580 - met opzet of per vergissing - verkeerd is. Opzet is niet uitgesloten, omdat de auteur misschien de indruk wil vestigen, dat het pamflet verscheen vóór het verdrag met Anjou van januari 1581. Het advies van Oranje wordt, via zijn medewerkers, meermalen ingewonnen. Deze zou de wens tot publicatie geuit hebben. De voornaamste reden, dat Anjou als landsheer aangenomen moet worden, is, dat Oranje die functie zou weigeren en de Fransman aanbeveelt. Het pamflet weerlegt uitvoerig de bezwaren, die er tegen Anjou worden ingebracht. Ook hier wordt er op gewezen, dat de Nederlanden zo lang gestaan hebben onder franse vorsten: ‘Qui ont esté doncques ceux qui vous ont gouverné depuis deux cens ans ença iusques à ce que l'hoir maslé defaillit au dernier Duc de Bourgoigne.... Quelle race vous a mieux et plus long temps regi, celle de Valois ou d'Autriche? Sans contredit de Valois’[170].

168) K. 545.

169) L. R a u s , *De dialoog ‘Emanuel-Erneste’ en zijn auteur 1580*, in: *De Gulden Passer, N.R.* 10 (1932) 25-39. Aan dit artikel, goed gedocumenteerd met authentieke stukken, zijn de volgende bijzonderheden hoofdzakelijk ontleend. B.A. Vermaseren verleende mij welwillend inzage van een studie over Regius, die weldra zal verschijnen en waarin dit pamflet, met verwante geschriften, ter sprake komt.

170) K. 545, 47.

Van Prouninck heeft nog meer geschreven. Zo komt er in zijn correspondentie, - in dezelfde tijd als onderhandeld wordt over de uitgave van de *Dialogve* - ter sprake een *Justification des Estatz du Pais contre le Roy d'Espagne et pour le Duc d'Anjou*. Ook dit geschrift ontvangen de prins en de Staten van Brabant. Ofschoon van Prouninck bij de samenstelling allerlei moeilijkheden ondervindt, bv. de handicap van het gemis aan documenten, acht hij de uitgave van deze *Justification* nog wenselijker dan die van de *Dialogve*. Het geval blijft lang traineren. De mogelijkheid is geopperd, dat hier bedoeld is het pamflet: *Premiere Apologie povr Monseignevr et les Estats des Pays Bas*[171]. Er zijn inderdaad wel enkele punten, die in die richting wijzen. De titels lijken ook wel enigszins op elkaar. Er is echter nog meer, dat er tegen pleit. Van Prouninck behandelt in de *Justification* speciaal de religie-kwestie, omdat deze zo brandend is. Daarover komt in de *Premiere Apologie* echter niets voor. Deze is eerder een voortdurende kritiek op Parma, vooral naar aanleiding van diens propaganda. Het geschrift komt ook pas meer dan anderhalf jaar na de correspondentie van Van Prouninck uit, zoals blijkt uit allerlei gebeurtenissen uit het jaar 1582, die erin vermeld staan.

Op 15 maart van het jaar 1582 wordt er te Antwerpen bekend gemaakt, dat voortaan een afzwering van Philips II geëist wordt en een eed van trouw aan Anjou en de stad, van de Katholieken, die de H. Mis willen bijwonen, als deze voor Anjou en zijn gevolg wordt opgedragen. Kort tevoren was een dergelijke eed verdedigd: *Politicq Onderwijs. Inhoudende diuersche ende seer ghewichtighe Argumenten ende bewijs-rededenen,.... daer by crachtelijck bewesen wordt, dat niet sonder oorsaecke ende treffelijcke motyuen, Sijne Excellencie, ende de Generaele Staten vande ghe-vnieerde Nederlanden, versuecken datmen met nieuwen Eede, den Coninck van Spaignien ende sijne adherenten soude versaecken, ende der teghenwoordigher Ouericheyt, d'Lant ende malcanderen teghen de selue Hulde ende Trouwe belouen, waer omme oock den seluen Eedt by eenen yeghelijcken.... behoort ghesolemnizeert ende ghedaen te wordden*[172]. Een geschrift zonder betekenis van iemand, die zijn vrije tijd nog nuttig wil besteden. De auteur is al tevreden als de lezer ziet, dat hij blaakt van ijver voor de goede zaak en hem daarom alles vergeeft!

Bij deze principiële kwestie brengen de katholieken een paar leuvense theologen, die reeds eerder in het strijdperk traden, in het geweer. Van

171) K. 613.
172) K. 581.

Baius verschijnt: *Michaelis Baii in sacra Theologia Regii Professoris,.... de Juramento Antwerpiae in domo ciuica concepto et comprobato 12. Aprils Anni 1582. quod iussu Ducis Alenzonij à ciuibus exigitur, Epistola ad dominum Doctorem Petrum Castillo*[173]. Ook een nederlandse tekst ziet het licht, maar zonder naam van auteur of adressant en zonder kerkelijke goedkeuring. Die voorzorgsmaatregelen worden natuurlijk genomen om het werkje niet bij voorbaat in discrediet te brengen bij andersdenkende landgenoten: *Cort ende claer bewijs. Van geen der weerden te syne. Den Eet binnen Andtwerpen op het Stadthuys, gheconcipieert ende gheapprobeert. Welcken gheeyscht wort doer beuel des Hertoge van Alenzon, van die Borgers van Antwerpen*[174]. Het pamflet wraakt het afleggen van de gevraagde eed en ziet daarin openlijke rebellie en meineed. Joannes Lensaeus - Baius' partner bij een vroegere gelegenheid van gelijke aard - sluit zich bij die mening aan: *Brevis per conclvsiones aliqvot dedvctio, qva demonstratvr eorum crimen, qui nouo et fictitio Brabantiae duci juramentum praestant obedientiae et auxilij, aduersus Hispaniarum Regem et ei adherentes*[175].

In maart 1582 heeft de eerste opzienbarende aanslag op Oranje plaats, nl. die van Jaureguy. Over de aanslag zelf en de schuldvraag bestaat een vrij recente polemiek in de omvang van een paar boeken[176]. De Fransen en ook Anjou zelf worden beschuldigd de hand in die aanslag te hebben gehad. Daaruit is de propaganda ten gunste van de Fransen en van Anjou, naar aanleiding van die gebeurtenis, te verklaren.

Er is een hele bundel samen te stellen van jubelklanken aan spaanse zijde geuit, als daar de mening postvat, dat Oranje tengevolge van de aanslag gestorven is. Vooral Granvelle steekt zijn vreugde niet onder stoelen of banken. In de Nederlanden raakt die geluksstemming bekend door onderschepte brieven. Traditiegetrouw volgt publicatie: *Afgheworpen brieuen Van den Cardinael van Granuelle ende andere. Ouergheset inde Nederduyt-*

173) K. 606.
174) K. 607.
175) K. 608.
176) A. de Meyer, *Le procès de l'attentat commis contre Guillaume le Taciturne*, Bruxelles 1933; P.L. Lotar, *Mémoire sur l'Affaire Jauregui, Anvers, mars 1582. Le cas du P. Antoine Temmerman*, Bruxelles 1937; van der Essen, *Alexandre Farnèse*, III, 56-65, *Alexandre Farnèse et le premier attentat contre le prince d'Oranges* (*mars 1582*).

sche spraecke wt de originale copijen[177]. Van spaanse zijde vraagt men zich in - echte of gefingeerde - onschuld af, wat toch de reden van die uitgave kan zijn. Misschien een brief van een portugees, die het recht van Don Antonio op Portugal verdedigt tegen Philips II? Of de anti-franse toon?[178]. Granvelle zegt zelfs heel nonchalant, dat deze publicatie hem ontslaat van de last duplicaten van zijn brieven te sturen[179]!

De bedoeling der gepubliceerde brieven staat duidelijk te lezen in: *Verhael op de Quetsure van Mijn heer den Prince van Oragnien*[180]. Uitgaande van de woorden van Granvelle: 'Waer de vertwijfelde rampsalige van Oragnien met den slagh doodt gebleven, soo hadder beter hoope geweest....' is het een voortdurend commentaar op de onderschepte brieven. Dat wordt trouwens ook gezegd: 'Dese veurseyde woorden van den Cardinael hebben my oorsaecke gegeven, een verhael te doen aengaende des Princen van Orangien quetsure'. Aan spaanse zijde is men over dat pamflet niet erg gesticht: 'quelque blittre at glossé nous dernieres lettres interceptées'[181]. De weinig vleiend betitelde auteur moet Villiers zijn, die daarbij voortdurend overleg pleegde met Marnix[182].

Nauwelijks is Oranje hersteld van de verwondingen, of het land wordt opgeschrikt door het bericht van een nieuwe samenzwering, die echter nog op tijd ontdekt wordt. Op 17 juli 1582 houden Oranje en Anjou hun feestelijke intocht binnen Brugge: *De Heerlicke Incomste van.... Francoys van Franckrijck.... Hertoch van Brabant, Gelder, Anjou enz..... in sijn vermaerde stadt van Brugge, den 27 dach Julij, Anno 1582*[183]. Vier dagen later worden daar gevangen genomen Nicolaas Salcedo en Franciscus Baza, onder verdenking de hertog en de prins te hebben willen doden. Weldra verschijnen er een reeks pamfletten, zoals: *Copye. van eenen brief, geschreuen wt Brugghe aen eenen goeden Patriot tot Antwerpen, waer in verhaelt wordt den veraderlicken aenslach. deur den welcken sommige verraders zijn*

177) K. 612; afgedrukt in: B o r II, authentieke stukken, 101-114.
178) P i o t , *o.c.*, IX, 276, noot 2, Morillon aan Granvelle, 9 aug. 1582.
179) *O.c.*, 275-276, Granvelle aan Morillon, Madrid 12 aug. 1582. Later drukt de kardinaal zich aldus uit: degenen, die men door het pamflet tegen hem tracht in te nemen, zullen juist een gunstig oordeel over hem krijgen. (*O.c.*, 312, Granvelle aan Morillon, Madrid 8 sept. 1582).
180) K. 599; afgedrukt in: B o r II, authentieke stukken, 119-127.
181) P i o t , *o.c.*, IX, 307, Morillon aan Granvelle, Doornik 6 sept. 1582.
182) B o e r , *o.c.*, 131. Deze auteur verdedigt de betrouwbaarheid van het geschrift tegen A. de Meyer.
183) P. 338.

hoochz ende sijn Exe. hebben willen ombringhen[184]. Een ander is - ze ontlopen elkaar niet veel: *Warachtich verhael van tghene dat binnen.... Brugge gheschiet is inde maent van Julius 1582. Inhoudende De middelen die de Coninck van Spanien wederomme heeft willen te wercke stellen om den Hertoghe van Brabant, Ghelderlandt, Anjou, Alenchon etc..... ende den Prince van Orangie het leven te benemen*[185].

Het is gebleken, dat het hier gaat om een geval van spionnage en landverraad en niet om een samenzwering tegen het leven van Anjou en Oranje. De propaganda heeft er een ver strekkende politieke betekenis aan gegeven. Salcedo wordt uiteindelijk te Parijs onthoofd. De Guises zouden betrokken geweest zijn in het complot, zodat er in de franse hoofdstad een onderzoek plaats heeft[186]. Granvelle ziet de bedoeling van de pamfletten aldus: men wil de franse koning overhalen hulp te verlenen aan Anjou en de oorlog te verklaren aan Spanje. De kardinaal blijkt aanvankelijk waarde te hechten aan het pamflet *Warachtich verhael*, want hij heeft nog een moment de gedachte het te laten vertalen voor de koning[187]. Hij zoekt Oranje en Marnix achter deze propaganda[188]. Het raffinement van de laatste valt hem tegen[189]. Hij staat te veel onder invloed van Anjou[190].

Parma is volgens de pamfletten natuurlijk betrokken bij deze aanslagen[191]. Het vonnis ten laste van Baza maakt hem zelfs tot auctor intellectualis van dit 'moordplan', dat er geen bleek te zijn. Hij stond ook buiten

184) K. 601.
185) K. 602.
186) Van der Essen, *o.c.*, III, 84-88, *Alexandre Farnèse et l'affaire Salcedo*. De pamfletten betrekken ook Egmont bij de moordaanslag, wat gemakkelijk een bijzonder relief krijgt door de dood van zijn vader en het feit, dat zijn moeder hem op haar sterfbed aan de bijzondere zorg van Oranje had toevertrouwd.
187) Piot, *o.c.*, IX, 303-304, Granvelle aan Fonck, Madrid 1 sept. 1582.
188) *O.c.*, 324, Granvelle aan Fonck, Madrid 17 sept. 1582. Elders voegt hij aan een dergelijke beschuldiging toe, dat het hele geval op touw is gezet om de aandacht af te leiden van de Fransman, die terecht gesteld is om zijn poging Parma te vergiftigen (*o.c.*, 401, Granvelle aan Voypierre, Madrid 9 sept. 1582).
189) *O.c.*, 335, Fonck aan Granvelle, Lissabon 24 sept. 1582
190) *O.c.*, 343, Granvelle aan Fonck, Madrid 29 sept. 1582.
191) Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, III, 56-65; 84-88. Parma is heel goed op de hoogte van hetgeen er over hem in de pamfletten gezegd wordt. Hij is er ook helemaal niet verbaasd over, dat de vijandelijke propagandisten deze kans waarnemen om hem zwart te maken. De wijze waarop hij zijn onschuld betoogt is echter overtuigend: Gachard, *Cor. de G. le Tac.*, VI, CLII-CLIII, Parma aan de koning, Kamp bij Bergen 15 aug. 1582; Piot, *o.c.*, IX, 761-762, Parma aan Sfondrato, Messine 30 sept. 1582.

de aanslag van Jaureguy maar toont er zich verheugd over en dankbaar als hij hoort, dat Oranje dood is. Zoals bij iedere gelegenheid die zich voordoet, profiteert hij ervan om een serie brieven rond te sturen met de bedoeling opstandige steden over te halen tot verzoening met de koning.

Deze handelwijze is geheel in overeenstemming met de spaanse politiek van het ogenblik. Er moet propaganda gemaakt worden voor de stelling, dat de koning in het verleden steeds zijn uiterste best deed om tot een vreedzame oplossing te komen. Speciaal de keulse onderhandelingen moeten daarbij nog eens gereleveerd worden[192]. Geen wonder, dat Parma's actie de goedkeuring uit Spanje wegdraagt[193]. Maar noch daar noch bij de gouverneur verwekt het grote teleurstelling, als de propaganda weinig vrucht afwerpt. De verwachtingen mochten nu eenmaal niet groot zijn[194].

Na de Franse Furie wordt dezelfde taktiek echter hervat. De gebeurtenis roept jubeltonen op in het spaanse kamp: 'Voicy la première preuve de ce valeureux duc de Brabant, voicy la foi et sincérité françoyse, voicy les fruictz des très sages advises de ces deux traistres d'Oranges et Aldegonde!'[195]. Het is een van God gegeven kans! Parma zal zonder twijfel daarvan partij trekken om verschillende steden tot andere gedachten te brengen door hen in te lichten over de aard van Anjou en anderen, die de ware oorzaak zijn van alle ellende[196]. Parma voldoet inderdaad aan de van verschillende zijden uitgesproken hoop[197] en schrijft een brief aan de Staten Generaal met de bedoeling hen over te halen tot een verzoening met Spanje[198]. Maar weer loopt alles op niets uit[199].

192) P i o t , *o.c.*, IX, 121, Granvelle aan Fonck, Madrid 7 april 1582.

193) *O.c.*, 172, Granvelle aan Assonleville, Madrid 13 mei 1582: 'il est plus necessaire que l'on s'ayde, non seullement, comme vous dictes des armes, que toutesfois sont tant requises, mais aussi des négociations. Et à ce propos sont les lettres que vous dictes Monseigneur le Prince avoir escript aux villes'.

194) *O.c.*, 183, Granvelle aan Margaretha van Parma, Madrid 10 juni 1582. De Staten Generaal waren er echter aanvankelijk niet helemaal gerust op en schreven een brief ter waarschuwing (G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, VI, 89-91, Antwerpen 1 april 1582.

195) P i o t , *o.c.*, X, 51. Morillon: 'Le massacre d'Anvers noz est venu fort à propos, et en fault donner la gloire à Dieu' (*o.c.*, 161, Morillon aan Granvelle, Doornik 25 april 1583).

196) *O.c.*, 59, Granvelle aan Margaretha van Parma, Madrid 11 febr. 1583.

197) *O.c.*, 52, Fonck aan Granvelle, Lissabon 7 febr. 1583.

198) V a n d e r E s s e n , *Alexandre Farnèse*, III, 107-109.

199) P i o t , *o.c.*, X, 79-80, Margaretha van Parma aan Granvelle, Namen 3 maart 1583: 'Les diligences que le Prince, mon fils, a faites pour tirer quelque profit de cette circonstance, n'ont produit encore aucun résultat. Je ne sais ce qui en adviendra, étant données les intrigues d'Orange et de ses partisans, et la ténacité des rebelles'.

Niet minder beroering dan indertijd de Spaanse Furie, verwekt haar Franse tegenhanger van 17 januari 1583. Er verschijnt een officieel verslag van het gebeurde namens de stedelijke regering van Antwerpen: *Corte verclaringe, ghedaen by Borgemeesteren, Schepenen ende Raedt der stadt van Antwerpen, nopende den aenslach teghen de selue stadt aengericht den XVII. deser maent Januarij. M.D. LXXXIII. stylo nouo. Midtsgaders de brieuen van Credentie ende Instructie by sijne Hoocheyt gesonden aende voorsz. stadt ende sekere Missive aen mijnen Heeren vanden Tempel*[200]. Naast dit stuk, dat de grondslag schijnt te zijn van het verhaal der oude historici, circuleren nog de nodige niet-officiële. Om er een te noemen: *Verhael van de warachtighe ghelegentheyt des grouwelijcken aenslachs, by den Francoysen gedaen op de stadt van Antwerpen, den xvijsten Januarij stylo nouo, In den Jare M.D. Lxxxiij*[201].

Oranje komt door het gebeurde in een onder politiek opzicht zeer hachelijke situatie. Een balling te Keulen geeft een pamflet uit - voorgesteld als het antwoord op een brief - dat de prins aanklaagt als de medeplichtige aan de Franse Furie: *Claer Bewijs, dat den Prince van Orangien de oorsake ende iersten oorspronck is gheweest van dese langduerighe allende ende tweedrachticheyt: Oock mede culpabel ende deelachtich gheweest te zijn van den grouwlijcken aenslach by den Francoysen opde stadt van Antwerpen voorts-ghekeert den xvij. Januarij, int Jaer M.D. LXXXIII*[202]. Heel de geschiedenis van Oranje's optreden sinds 1566 is het bewijs voor de in de titel aangegeven stelling, nog versterkt door een paar documenten, waarvan de gefingeerde brief van Oranje aan Anjou uit 1580 wel het voornaamste is[203].

Aan spaanse zijde blijft de vrees bestaan, dat Oranje niet zal wankelen maar weer zal beginnen met zijn plannen van voren af aan op te bouwen: ‘Estant à craindre que ce vénimeulx serpent d'Oranges ne fauldra à l'accoustumé y semer son venin’[204]. Op dezelfde dag dat die vrees wordt uitgedrukt, overhandigt de prins aan de Staten Generaal een schriftelijk advies over de te volgen gedragslijn met het verzoek, dat zij er hun oordeel

200) K. 636.
201) K. 647.
202) K. 648.
203) K. 539.
204) P i o t , *o.c.*, X, 52, Fonck aan Granvelle, Lissabon 7 febr. 1583.

over zeggen[205]. Het wordt later in pamfletvorm verspreid: *Advis du Prince d'Orange sur la partie à prendre dans la situation critique où se trouvent les Pays-Bas*[206]. De inhoud is van Oranje. Het is echter zeer goed mogelijk, dat hij zich bij de redactie of zeker bij de uitgave liet helpen. Granvelle ziet hierin weer eens de hand van Marnix[207]. Een pamflet, dat tegen het *Advis* verschijnt, noemt Villiers als de maker, een andere pamflettist dus uit hetzelfde milieu[208].

Het *Advis* bevat natuurlijk een soort apologie voor Oranje's optreden in verband met Anjou. De prins weet heel goed, dat er veel ontevredenheid over hem bestaat; hij constateert het met een soort berusting[209]. Ofschoon hij Anjou helemaal niet vrijpleit, ziet hij toch geen andere uitweg dan de terugkeer van de Fransman[210]. Hij waarschuwt voor de propaganda van Parma, wiens brieven hij blijkbaar gelezen heeft[211].

205) J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, IV, 243, 7 febr. 1583.
206) Afgedrukt in: B o r II, 349-354 en G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, V, 95-115.
207) P i o t , *o.c.*, X, 116, Granvelle aan Broissia, Madrid 31 maart 1583.
208) P. 346, F 3 r; vgl. G a c h a r d , *o.c.*, V, 96, noot.
209) 'a si souvent senti l'esguillon de la langue de plusieurs' (G a c h a r d , *o.c.*, V, 98).
210) Men kan de inhoud haast samenvatten met de woorden, die Granvelle enige tijd later schreef en die door dit pamflet geïnspireerd zouden kunnen zijn: 'Il est cler que ledict d'Oranges se tiendroit pour perdu sans l'assistance des François et de mesme ceulx des magistrats qui luy adhèrent, lesquels ont les biens de l'auctorité qu'ilz ont par ledict prince d'Oranges. Dieu les veuille inspirer à donner ausdicts d'Alençon et d'Oranges le chastoy qu'ilz méritent' (P i o t , *o.c.*, X, 170, Granvelle aan Broissia, Madrid 1 mei 1583).
211) Hij werd van Parma's brieven op de hoogte gebracht (J a p i k s e , *Resolutiën der Staten Generaal*, IV, 324, 16 febr. 1583). Hij waarschuwt tegen onderhandelingen met de Malcontenten wijl 'datter in alle handelinge niet geschied, dan by instructie, wete, wille en authoriteit van den Prince van Parma, gelijk genoeg blijkt by 't gene hy aen die van Gent schrijft'. Hij moet ook Parma's propaganda op het oog hebben als hij zegt, 'dat my ook raedsaemlijk soude dunken te wesen, egene van sijne brieven t' ontfangen' (B o r II, 351). Zoals de prins Parma's brieven las, zo nam ook Farnese kennis van Oranje's mening en uit de manier waarop hij daarover schrijft moet men concluderen, dat hij de stukken zelf in handen had. Hij vertelt hoe Oranje toegeeft, dat Anjou door zijn aanslag op Antwerpen inderdaad zijn woord gebroken heeft en dat men dus ontslagen is van de eed van trouw aan hem (B o r II, 350 en 352). Maar toch moet men hem noodgedwongen maar weer aannemen. Met opzet overdrijft Oranje - met de gewone lasterlijke middelen waarmee hij weet het gewone volk te kunnen misleiden - de misdaden die de Staten tegen de koning bedreven hebben, om hen helemaal hopeloos te maken. Ofschoon veel erop wijst, dat Parma hier het *Advis* voor zich had, zoals werd aangenomen (P i o t , *o.c.*, X, 545, noot) is er toch reden om daaraan te twijfelen. Daar is immers niets te vinden van Parma's opmerking, dat Oranje zegt, dat men, om de franse koning meer op zijn hand te hebben, hem moet beloven hem als heer aan te nemen voor het geval Anjou zonder kinderen sterft (P i o t , *o.c.*, X, 545). Dit staat wel te lezen in: K. 655: *Waerschouwinghe aen alle goede Inghesetenen*.

Een soort commentaar op het *Advis* levert: *Waerschouwinghe aen alle goede Inghesetenen vanden Nederlanden, die tot beschermenisse vande vrijheydt van hunne Religie, persoonen, Preuilegien ende oude hercomen, teghens die tyrannie vande Spaingniaerden ende heuren aenhanck, t'samen verbonden ende vereenicht sijn*[212]. Het pamflet reageert op de propaganda van Parma naar aanleiding van de Franse Furie en geeft wel te verstaan, dat die haar invloed niet mist. Het is blijkbaar van meerdere auteurs: 'eenighen lief-hebbers vande oprechte Christelijcke, diemen heet Gereformeerde religie midtsgaders vande vryheyt, bewaernisse ende versekertheyt vanden lande ende alle inwoonders der selver'[213]. Een pamflet uit dezelfde periode zoekt deze mensen onder de kopstukken van de Opstand, in de omgeving van Oranje[214].

Het is intussen heel gewoon, dat de propaganda van Oranje reacties oproept in het vijandelijke kamp. Zo wordt ook zijn *Advis* van commentaar voorzien. Het is geen gevraagd advies, maar een mening, die de prins wil opdringen; een poging tot bedrog, om zelf te regeren over een ondergeschikte Anjou[215]. Over de *Waerschouwinghe* zegt Parma zijn mening[216]. Het is nu echter zover gekomen, dat ook onder de opstandelingen zelf kritiek op het beleid van Oranje naar voren komt, openlijk en fel. Een voorbeeld daarvan is: *Een Christelijke waerachtighe Waerschouwinghe ende wederlegghinghe: Aller, die segghen, dat de Christenen moghen Verbondt maken metten onghelooughen in Krijghshandel om deur hun macht beschermt te worden. Ende voornamelijc teghen een Boecxken gheintituleert Waerschouwinghe aen alle goede Inghesetenen*[217]. De

212) K. 655.
213) *Ibid.*, A 2 r.
214) K. 657, A i j r en B i v r.
215) P i o t, *o.c.*, X, 116, Granvelle aan Broissia, Madrid 13 maart 1583. Voor de kardinaal is het *Advis* een getuigenis, dat de prins en zijn aanhangers zich in een ellendige situatie bevinden. 'Ce commencement que Dieu a donné ne demeurera pas (comme j'espère) imparfaict', *o.c.*, 127, Granvelle aan de prior van Belle-Fontaine, Madrid 3 april 1583.
216) *O.c.*, 545, Parma aan de koning, Lierre 21 juni 1583.
217) K. 657.

auteur noemt zich iemand, die heel zijn leven in dienst stelde van de religie en het algemeen welzijn, ondanks grote gevaren en met verlies van al zijn bezit. Als de anonieme schrijvers van de *Waerschouwinghe* zich bekend willen maken, zal hij het ook doen. Meermalen zegt hij - zoals trouwens in de titel - zich tegen dat pamflet te richten. Daarmee valt hij ook Oranje's *Advis* aan.

Een ander pamflet, dat zich bijzonder scherp tegen Oranje keert, is: *Advis ende goetduncken vanden Prince van Orangien op t' faict gheschiet T'Antwerpen, ende in eenighe Steden van Vlanderen, den 17 Jan. int jaer 1582*[218]. De toelichting op het *Advis* is één doorlopende aanklacht tegen Oranje. Verschillende reacties op de *Apologie* klinken erin door[219]. Oranje's schuld aan de franse aanslag wordt bijzonder gereleveerd, zoals overigens de hele geschiedenis van het contact tussen Oranje en Anjou vanuit een bepaalde gezichtshoek beschreven wordt[220]. Merkwaardig is de karakterisering van Oranje's standpunt in godsdienstig opzicht: hij gebruikt de godsdienst slechts om te bereiken wat hij wil. Een bijzonder verwijt vormt de houding van de prins ten opzichte van Hembyze, aan wie hij zoveel te danken heeft en die voor hem in ballingschap moest gaan, en ten opzichte van Dathenus[221]. Er zijn sterke indicies, dat de auteur in deze kring gezocht moet worden[222].

De oorsprong van dit pamflet moet men wel zoeken in de stad, die zich steeds verzet heeft tegen de francophiele politiek van Oranje en het verdrag met Anjou: Gent. Als de gentse Calvinisten in de zomer van 1579 de stad voortdurend in onrust houden en hun leiders Hembyze en Dathenus tenslotte geheel aan de macht brengen, doen de aanhangers van Oranje een beroep op de prins om de rust in de stad te herstellen. De prins maakt daar inderdaad aanstalten toe. Dan waagt Hembyze een poging om dat te beletten en wel door middel van pamfletten. Eén daarvan wijst er speciaal op, dat Oranje's optreden de stad onder Anjou zal brengen en aldus, in plaats van de spaanse tyrannie, een franse zal invoeren, die nog veel onverdragelijker is: *Een corte openinghe der causen waerom het niet raedsaem sy dat de prince van Orangien nu ter tijt comen soude binnen de stad van Gent*. Hembyze gaat door voor de auteur. Dusseldorp haalt er enkele stukken

218) P. 346.
219) K. 663, 14; 17-20; 24.
220) *Ibid.*, 20-21.
221) *Ibid.*, 30.
222) *Ibid.*, 17.

letterlijk uit aan, om te doen blijken, dat de leugen hier nog getuigenis aflegt van de waarheid[223].

Al vroeger had de andere calvinistische voorman te Gent, Dathenus, een pamflet vertaald, waarin verschillende onprettige opmerkingen stonden aan het adres van Oranje: *Wachtgheschrey; Allen liefhebbers der eeren Gods, des Vaderlandts ende der Priuilegien ende Vryheden des seluen tot waerschouwinghe ghestelt*[224].

Als Hembyze de stad moet verlaten en een toevlucht vindt bij de Pfalzgraaf, zingt men hem een lied na, waarin reminiscenties doorklinken aan zijn oproerige geschriften[225]. Daarmee is voorlopig de rust in Gent hersteld. Oranje krijgt echter op het einde van zijn leven nog heel wat last met de stad. In de tweede helft van 1583 keert Hembyze te Gent terug. Zoals hij uitgeleide werd gedaan met een spotzang, zo wordt hij ingehaald met een feestzang: *Den Willecomme van Jonc-Heer Jan van Hembyze, ieghenwoordich Voorschepene, vander stede van Ghendt, die wter voornoemde stadt (als Voorschepene verlaten zijnde, gheleden bet dan vier Jaer onbegrepen) is moeten vertrecken, deur groote partialiteyt.... Ende hem vier Jaren in Duytslandt ghehauden hebbende, deur Gods ghenade beroepen wesende, totten voorseyden Staet, verlatende tot Franckendale in Duytslandt zijn paeyselicke ruste, ende beminnende met gloedich liefhebben, de gemeene welvaert ende Borgherye, is binnen der zeluer Stadt ghecommen den xxiijsten. Octobris 1583. Welcken Willecomme oock behelst vele goede vermaninghen*[226]. De auteur maakt zich op het einde bekend door een naamdicht als Jan vander Haghen. Hij bedoelt zijn vrij onbelangrijk geschrift als een tegenhanger van het stuk, waarmee indertijd Hembyze's vertrek gevierd werd.

Na zijn terugkeer te Gent raakt Hembyze betrokken in de vredesactie,

223) V e r m a s e r e n , *o.c.*, 84 en noot 310. Dit citeren van Hembyze is voor van Dusseldorp een bewijs van zijn eigen onpartijdigheid.

224) K. 379.

225) ‘Hembyze moeste gaen zaen,
Door al zijn valsch vermaen,
Dat hy hadd' helpen stellen
Teghen den Prince wijs;
't Subtijl advijs Smalt haest alle ijs,
Het waren al rebellen,
Die gaven hem den prijs’ (J. v a n V l o t e n , *Nederlandsche Geschiedzangen*, II, Amsterdam 1852, 249).

226) W. 575.

waarvan de daar nog steeds gevangen zittende Champagney de ziel is. Deze schijnt betrekkelijk veel vrijheid genoten te hebben. Oranje beschuldigt hem ervan het volk tot oproer te verwekken met zijn praatjes. Daarom wil de prins hem graag ergens anders in de gevangenis zien. Als dat mislukt, zoekt hij naar andere middelen om Champagney binnen Gent onschadelijk te maken en wel door hem toe te vertrouwen aan Ryhove of een ander van zijn aanhangers in de stad[227]. Veel schijnt het echter niet geholpen te hebben, want in de nazomer van 1583 verschijnt van Champagney te Gent: *Advis d'vng bon bovrgeois de la ville de Gand, qvi se resent amerement des calamites de sa ville, dv comté de Flandres, et en fin de tous les Païs bas, translaté de Flamen en Francois. Auec vn Aduertissement d'n Gentil-homme Francois à ses amis qui sont en Flandres, pour se donner garde des desseings de Mons. le Duc d'Alencon*[228].

De anonieme schrijver is aanstonds algemeen bekend. Dat Dusseldorp Hembyze voor de auteur aanziet, is misschien tekenend voor de samenwerking van Champagney met de calvinistische voorman in de actie voor vrede[229], Als auteur wordt Granvelle's broer met name genoemd in de weerlegging, die Marnix maakt: *Responce d'vn bon patriot et bovrgeois de la ville de Gand, au libelle fameux, intitulé: Avis d'vn Bourgeois de la ville de Gand qui se ressent amerement des calamitez de sa ville*. Marnix verraadt zich hier als de schrijver, o.a. door zich te identificeren met de man aan wie Oranje, na de aanslag van Jaureguy, zijn afscheid van de Staten Generaal en zijn testament bekend maakte[230].

Op 30 januari 1584 besluit Gent noch met de Spanjaarden noch met de Fransen te onderhandelen. Het stadsbestuur wil er voor ijveren, dat in naam der geünieerde provincien gezanten gaan naar de protestantse duitse vorsten en rijkssteden - deze komen in deze tijd weer in de belangstelling te staan -

227) K e r v y n d e L e t t e n h o v e , *Les Huguenots et les Gueux*, VI, 328.

228) W. 549. R e n s o n , *o.c.*, II, 575-576, plaatst dit pamflet in 1579. Als bewijs geeft hij aan een brief van Vargas aan de koning, Parijs 6 april 1579 (L e f è v r e , *o.c.*, 554). Daar gaat het echter over een totaal ander pamflet. Het pamflet van Marnix: *Responce à vn libelle fameux....* (K. 468) is een antwoord op: *Lettre d'vn gentilhomme, vray patriot...* (K. 467) en niet op: *Advis d'vng bon bourgeois...* (W. 549).

229) R. F r u i n , *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales 1566-1616*, 's-Gravenhage 1893 (*WHG* 3e serie 1), 193.

230) K. 633. J.J. v a n T o o r e n e n b e r g e n , *Marnixiana anonyma. Nieuwe verscheidenheden uit en over zijne nalatenschap*, 's-Gravenhage 1903, 38. Het pamflet staat aldaar afgedrukt: 39-61.

om hulp te vragen. Verder zal men proberen zich op eigen kracht tegen de vijand te verzetten. Dit alles is geheel volgens de theorie, verkondigd in een officieel gents pamflet: *Vertoog gedaen der ingesetenen van Gent, verclarende waerom de reconciliatie, so wel metten Spangiaerden als Francoisen, niet raedsaem en zij*[231].

Maar er bestaat twijfel aan de ernst van die plannen. Het gezantschap, dat Gent inderdaad naar Duitsland stuurt, heeft geen serieuze instructies. De hele opzet is waarschijnlijk slechts: het volk langzaam te wennen aan de gedachte, dat de toestand wanhopig is. Zo moet de massa ontvankelijk gemaakt worden voor een vrede met de Malcontenten en dus met Parma[232]. Dat plan zou uitgegaan zijn van Hembyze cum suis. Hem wordt ook toegeschreven de volgende stap, nl. een pamflet, dat de vrede met Spanje propageert, indien men bepaalde voorwaarden kan bedingen[233]: *Middelen Ende conditien, door de welcke d'Inghesetenen der gheunieerde Prouincien, met de Majestyt vanden Coninck van Spaignen, haren natuerlicken Heere, met goeder Conscientie, mits behoorlicke versekertheyt, souden moghen accorderen*[234].

Natuurlijk verwekt dit streven heel wat opschudding. Genoemd pamflet wordt fel gecritiseerd in een herdruk, met een weerlegging en scherpe opmerkingen in de margo: *Ondersoeckingh ende examinatie vande middelen. Ende conditien, door de welcke de Inghesetene der ghevnieerde Prouincien, met.... den Coninck van Spaignen,.... zouden moghen accorderen. Van sommighe ghepretendeerde Vredemakers inde stadt van Ghendt voorghedraghen*[235]. Van alle kanten wordt Gent gewaarschuwd toch geen vredesonderhandelingen aan te knopen. Verschillende instanties richten een schrijven tot de stad. Hun vermaningen - eerst afzonderlijk uitgegeven[236] - worden naderhand gebundeld: *Sentbrieuen van die van Gendt, aende Staten van Brabant, ende den steden Bruessele ende Antwerpen: Nopende de onderhandelinghe by henlieden beghonst metten vyant: Mitsgaders Ant-*

231) Vgl. Bor II, 407.
232) Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, III, 193-196; Bor II, 407.
233) Bor II, 407: 'Dit boexken bevondmen dat gekomen was van Gent, en men vermoede sterkelijk dat het voort quam van den Voor-schepen Embyze en zijn aenhangeren'. Van der Essen, *o.c.*, III, 195-196: 'Sous son (Hembyze's) inspiration'.
234) K. 676.
235) K. 677.
236) K. 678; 679; 681; 682.

woorde op de selue, soo vanden Staten generale, als vanden Staten van Brabant, ende de steden van Bruessel ende Antwerpen[237].

Dat de verzoening voorlopig niet doorgaat, is echter aan iets anders te wijten. Hembyze en Champagney hebben een complot op touw gezet om Dendermonde aan de Malcontenten uit te leveren. De ontdekking betekent Hembyze's val en zijn dood. De Oranje-partij neemt te Gent de leiding in handen. De publicatie van het schrijven der stad aan de Gouverneur van Dendermonde tekent de verandering in de stad: *Den Brief By Schepenen ende Raet der stede van Ghendt, aan den Heere van Ryhoue gheschreuen. Belanghende t'verraedt der stede van Dendermonde by Jan van Hembyze ende complicen aengherecht*[238].

Als Anjou als landsheer is aangenomen en Philips II 'verlaten', ontwikkelt zich in de pamfletten een dispuut aangaande de beste regeringsvorm voor de Nederlanden. Een voorbeeld daarvan is de reeds besproken dialoog *Emanvel - Erneste*. Dat pamflet verkondigt de mening, dat een vorst aan het hoofd, de voorkeur verdient. De Nederlanden moeten dus een monarchie vormen en wel onder Anjou. Dat is de kortste samenvatting van het lange gesprek, dat begint met de kwestie: moeten de Nederlanden een aristocratisch geregeerde republiek vormen of een vorst kiezen en wie moet dat - in het laatste geval - zijn?

Deze opvatting ontmoet tegenspraak. Op de weinig vleiende beschouwingen, die genoemd pamflet over het volk der Nederlanden ten beste geeft, reageert bijzonder fel: *Discovrs. Verclaerende wat forme ende maniere van regieringhe, dat die Nederlanden, voor de alderbeste ende zekerste, tot desen tyden aenstellen mochten*[239]. Dit pamflet geeft definities van de drie klassieke regeringsvormen: monarchie, aristocratie en democratie, die allen in zich goed zijn. De monarchie kan echter gemakkelijk in tyrannie verkeren. De aristocratische regeringsvorm is in Nederland in feite onmogelijk. Bovendien onderdrukt zo'n regiem steeds de gewone man. Daarom is de schrijver voor een vermenging van aristocratie en democratie. Zwitserland bezit deze ideale regeringsvorm.

In het laatste pamflet is duidelijk te lezen, dat de Franse Furie de disputen rond de regeringsvorm beïnvloedt. Deze gebeurtenis maakt de kwestie actueler dan ooit. Het pamflet: *Van den Staet der tegenwoerdiger Nederlandt-*

237) K. 683; vgl. B o r II, 410,-415.
238) K. 685; vgl. B o r II, 420.
239) K. 651.

sche Regierung.... Concordia res paruae crescunt. Discordia maximae dilabuntur[240], stelt het kardinale probleem van het ogenblik aldus: 'Die ierste swaricheit staet voernemlick in die hoeffden onser regierong. Want sommighe raeden ons, dat wy ons wederom met den Hertoge van Aniou solden vereenigen. Andere hadden lieuer dat wy den Princen van Orangien tot eenen Heere aennamen. Andere vinden raedtsamer dat wy een verbundtniss aengingen met den Chur und Fursten und Steden des Rycxs'. Deze drie voorstellen worden echter verworpen en de auteur zoekt de oplossing in een straffere en meer efficiente organisatie van de bestaande regeringsvorm.

Het commentaar op Oranje's *Advis: Waerschouwinghe aen alle goede Inghesetenen vanden Nederlanden*[241], mengt zich ook in de strijd der meningen. Als verdere mogelijkheid komt hier nog ter sprake: een verbond met de Malcontenten en verzoening met Spanje. De auteur van het pamflet blijkt heel goed op de hoogte te zijn van de verschillende opvattingen, die hij weergeeft en bestrijdt. Overeenkomstig de overtuiging van Oranje, is tenslotte de terugkeer van Anjou de enige mogelijke oplossing.

Het antwoord hierop: *Een Christelijcke waerachtiche Waerschouwinghe ende wederlegghinghe*[242], verwerpt die opvatting, vooral omdat zij in strijd is met Gods Woord. Het geschrift stelt een verbond voor 'metten Godtsalighen Princen', d.w.z. niet alleen de protestantse vorsten van Duitsland, maar ook die van Engeland, Schotland en Denemarken. De protestantse Nederlanders moeten een republiek vormen, die door een gekozen veldheer in de strijd tegen Spanje wordt aangevoerd.

Hiermee is deze keten der pamfletten nog niet ten einde. Immers, op het voorgaande reageert weer: *Een ootmoedich vertooch ende eenvoudighe verclaringhe vanden eenighe middel, waer deur men voordaen, dese arme bedructe Nederlanden sal behoeden van voorder verwoestinghe: ende deser elendigher krych haest een eynde maken. Deur eenen Liefhebber van Godes heylich Woort, ende des Lants-weluaren. Anno 1583. in August*[243]. Een accoord met Artois en Henegouwen is onaanvaardvaar. Voortzetting van de oorlog vormt de enige uitweg. Anjou kan weer aangenomen worden - een klein kansje wil men hem nog gunnen - maar dan op voorwaarden, die verder gaan dan het vroegere verdrag. De auteur wenst grote publiciteit te

240) K. 652.
241) K. 655.
242) K. 657.
243) K. 658.

geven aan een eventuele overeenkomst: om de morele druk op Anjou te verzwaren. Wil de Fransman dit niet aanvaarden, dan moet er een ander souverein komen. Wie is daarvoor beter geschikt dan Oranje! Belangrijker nog dan de verdediging van deze keuze is de kritiek op de vele misstanden, die een goede functionering van het bestuursapparaat in de weg staan, en de bespreking van verschillende remedies. Dat gebeurt helemaal in Oranje's geest, zoals die tot uiting komt in zijn redevoeringen tot de Staten Generaal. De veronderstelling, dat deze propaganda onder zijn invloed staat, is niet gewaagd.

Maar niet slechts met de concrete, practische problemen van de regeringsvorm houden de pamfletten zich bezig. Ook de eigenschappen, die in het ideale volk en zijn regering aanwezig moeten zijn, komen ter sprake. Zo is er een: *Broederlijcke waerschouwinghe: aen allen Christen Broeders, die van Godt veroordent sijn, tot de verkiesinghe der Ouericheyt ende Magistraten, inde Steden der ghevnieerde Prouincien, daer het Heylich Euangelium vercondicht, ende de ghereformeerde Religie gheexerceert wort*[244].

Er schijnen zich toen reeds verschijnselen voorgedaan te hebben van het latere euvel der regerings-kliekjes. Daar tegenover stelt de schrijver zijn advies: de bekwame mensen in de bestuursfuncties, uit welke rang of stand zij ook mogen komen. Als conditio sine qua non wordt gesteld, dat zij van de gereformeerde religie zijn.

Een ander pamflet redeneert vanuit het axioma, dat in de samenleving de mens het voornaamste is: *Advis svr le fait de la mvtvelle vnion, reciproqve devoir, et entretenement des estas politics*[245]. De eenheid der onderdanen, de deugden en plichten der overheid, de verhouding tussen onderdanen en magistraten, worden behandeld. Het is een soort handleiding voor een modelstaat.

De lange onderhandelingen over de opdracht der grafelijkheid aan Oranje stonden op het punt hun bekroning te vinden: de prins zou graaf van Holland en Zeeland worden. Een verandering van principiële aard, zonder dat de praktijk anders werd: de Staten van Holland zorgden wel, dat de macht van de graaf beperkt bleef. Toen viel Oranje op 19 juli door de hand van Balthasar Gerards. Aan spaanse zijde is het een ogenblik stil: duidelijk een gevolg van de blunders, gemaakt na de aanslag van Jaureguy, toen de

244) K. 577.
245) K. 669.

doodsberichten vals bleken[246]. Vervolgens constateert men, dat de opstandelingen gewoon doorgaan met hun verzet[247]. Dat geldt ook voor wat de pamfletten-oorlog betreft. Van Oranje kon men leren, hoe belangrijk dit onderdeel van de strijd was. Hij had ook gezorgd, dat er competente mensen waren, die de propaganda konden leiden[248].

246) P i o t , *o.c.*, XI, 64-65, Granvelle aan Idiaquez, Madrid 4 aug. 1584; 72, Idiaquez aan Granvelle, St. Laurent 7 aug. 1584.

247) *O.c.*, 81, Morillon aan Granvelle, Doornik 11 aug. 1584: 'Ores loué soit Dieu qu'il noz at délivré en ung mois de deux si puissantz ennemiz; mais pour tout cela ne délessent les rebelles de persister en leur obstination'....

248) Voor pamfletten verschenen bij de moord op Oranje, zie: F r e d e r i k s , *o.c.*; R. F r u i n , *De oude verhalen van den moord van Prins Willem I*, in: *o.c.*, III, 65-117.

Deel II
Inhoud der pamfletten

Hoofdstuk I
De motivering van de opstand

> '*Doen te wetene, dat wy t'ghene voorsz. overghemerckt, ende door den uutersten noot, als vore ghedronghen zijnde, by ghemeynen accoorde, deliberatie ende overdraghe, den Coninck van Spaengien verclaert hebben ende verclaren midts desen, ipso jure, vervallen van sijne heerschappije, gherechticheyt, ende erffenisse van de voorsz. Landen:'*
> (Plakkaat van Verlatinge).

Al is onder bijna dezelfde titel een heel proefschrift aan de nederlandse Opstand tegen Spanje gewijd[1], toch kan dit onderwerp hier onmogelijk ontbreken. Het maakt immers een wezenlijk bestanddeel uit van de propaganda. Daar hier ook een heel andere methode gevolgd wordt, mag het hoofdstuk ook niet overbodig geacht worden. Eerst komt ter sprake de voorstelling, als ging het verzet niet tegen de koning maar tegen zijn verkeerde dienaren, Dan volgt de natuurrechtelijke motivering. Op de derde plaats komt de positiefrechtelijke motivering. Het hoofdstuk eindigt met een religieuse motivering.

Het heeft er alle schijn van, dat het *Plakkaat van Verlatinge* een samenvatting is van de verschillende motiveringen van de Opstand, die in zwang zijn geweest[2]. Er is zelfs een restant in te vinden van de in het begin van de Opstand vaak verkondigde thesis, dat het verzet niet gericht was tegen de koning, maar tegen diens slechte dienaren, die hem bedrogen. Toen Philips II de regering over de Nederlanden had overgenomen van zijn

1) A.C.J. de Vrankrijker, *De motivering van onze Opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581*, Nijmegen-Utrecht 1933. Vgl. P.F. Ch. Smit, *Enige opmerkingen over de considerans van het placaet van Verlatinge van 26 Juli 1581*, Leiden 1952.
2) J.H.P.M. van der Grinten, *Het Plakkaat van Verlatinge*, in: *BVGO* VIIe reeks, 2 (1932) 164, ziet daar twee motiveringen: het staatstheoretisch motief en het juridisch motief. In wezen gaat het daarover ook inderdaad.

vader, heeft hij ‘dien van den Rade van Spaegnien... gehoor ende geloof gegeven, den welcken Raedt van Spaegnien oft eenighe van de principale van dien den voorsz. Coninck tot diversche reysen voor ooghen gehouden hebben, dat voor sijn reputatie ende majesteyt beter was dese voorsz. landen von nieuws te conquesteren, om daer over vrijelick ende absolutelick te moghen bevelen....’[3]. De *Verlatinge* houdt die fictie van 's konings onschuld niet langer vol. Dat was in dat stadium van de strijd ook niet meer gebruikelijk. Maar vroeger wel.

Reeds in het Compromis, de beginselverklaring op grond waarvan de nederlandse adel zich voor het eerst en het laatst organiseerde, stond te lezen, dat enige vreemdelingen de koning hebben weten te beïnvloeden, om zijn plan tot verzachting van de religieplakkaten te laten varen en bevel te geven de Inquisitie te handhaven. Daarmee hadden deze intriganten geenszins het belang van de koning of van het land op het oog, maar alleen hun eigen heerszucht en hebzucht. Om dit te voorkomen, de autoriteit van de koning en het welzijn der Nederlanden te bevorderen, wordt het Compromis gesloten[4].

Oranje zelf is de grootste propagandist voor de stelling van de goede, onwetende en bedrogen koning. Sprekend over de tijd vóór Philips' vertrek uit de Nederlanden, verklaart hij, met groot leedwezen gezien te hebben, dat twee of drie mensen de koning een verkeerde voorstelling van zaken gaven[5]. Voor de strenge handhaving der plakkaten stelt hij met name Granvelle verantwoordelijk, die reeds Karel V bedroog[6]. Omdat het Compromis het gezag van de - bedrogen - koning hooghoudt, pleit Oranje dit verbond vrij van rebellie[7]. Wanneer hij een harde maatregel van de koning vermeldt, wijst hij daarbij Granvelle en diens aanhangers als de ware schuldigen aan[8]. De *Verantwoordinge* sluit met de plechtige verklaring, dat hetgeen in de Nederlanden geschiedt, niet zijn oorzaak vindt

3) Z.W. S n e l l e r , *Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinge. De wording van den Nederlandschen Staat*, Rotterdam 1929, 63. Iets verderop staat te lezen: ‘deur opruyen van den voorsz. Spaenschen Raedt’, 66. Het hele *Plakkaat van Verlatinge* staat daar afgedrukt: 59-82.
4) B o r I, 53-54. Hierover is ook veel te vinden in: D e V r a n k r i j k e r , *o.c.*, 1-29: *Compromis en Request*.
5) *Verantwoordinge*, uitgave S c h e n k , 34.
6) *Ibid.*, 36 en 53.
7) *Ibid.*, 57-58.
8) *Ibid.*, 60: ‘(door de quade inghevinghen des Cardinaels ende sijnder aenhangers)’.

in de koning ‘maer door den quaden valschen rapporten, aenbrenghen ende inghevinghen van den ghenen, die tot noch toe hem de waerheyt hebben verdraeyt ende versweghen’[9].

Voorlopig blijft het nog de onwetende koning. Alva bedrijft zijn misdaden tegen de goede bedoeling van de koning in[10]. Zelfs wanneer de hertog zijn optreden probeert te rechtvaardigen met eigenhandig geschreven brieven van de koning, blijft de onschuld van de koning gesauveerd: het zijn brieven van de onwetende koning[11]. Er worden verschillende oorzaken van die onwetendheid genoemd. De spaanse Raad licht hem verkeerd in, of Granvelle of Alva. Soms is het de Inquisitie, die de koning gevangen houdt om te voorkomen, dat hij naar de Nederlanden reist[12]. In deze voorstelling van zaken kan de Raad van State in 1576 de muitende spaanse soldaten tot rebellen tegen de koning en vijanden van het land verklaren[13].

Verschillende officiële stukken handhaven deze onderscheiding tussen de koning en de Spanjaarden. Zo staat er in de Pacificatie van Gent een zinspeling op *het Placcaet op de rebellie vanden Spaignaerden*[14]. De Unie van Utrecht bepaalt, dat de gewesten elkaar eendrachtig zullen bijstaan ‘jegens alle fortsen ende gewelden, die hem yemant souden moegen aendoen uyt ende onder dexel van den naem van de Co. Mat. ofte sinentwegen’[15]. Beide mogelijkheden worden hier onder ogen gezien: geweld met de naam van de koning als vlag, of werkelijk volgens zijn opdracht[16].

Wel beschouwd is de verwerping van de onwetendheid van de koning interessanter dan de leuze, dat hij bedrogen wordt en dus buiten de ge-

9) *Ibid.*, 81. De voorbeelden zijn natuurlijk met vele andere aan te vullen uit Oranje's geschriften van 1568 en uit latere pamfletten.
10) K. 210, B o r I, 461.
11) *Ibid.*, 466.
12) K. 220, B o r I, authentieke stukken, 147.
13) W. 285.
14) B o r I, 739.
15) Uitgave S n e l l e r , *o.c.*, 35. De hele Unie van Utrecht staat aldaar afgedrukt: 30-52.
16) In de geuzenliederen is de thesis van de goede, onwetende, koning ook te vinden: De Staten:

‘Gheven die Spaengiaerts tot een Roof
Dees Conincks schoone erven.

U Coninck in Spaengien ghehouwen,
Op dat hy niet weten sal wat fenijn
En quaet sy int Lant brouwen.
Ist voor u niet een groot oneer,
Dat ghy verlaet u eyghen Heer,
Laet dinquisicy regeren,

Sit u Coninck nu als een Kint,
Hy can weer comen, dit versint,
Van u eysschen met reden,
Hoe hy als dan gheregeert vint
Sijn Landen en zijn Steden’

K u i p e r - L e e n d e r t z J r ., *o.c.*, I, 218-219.

beurtenissen in de Nederlanden staat. Het pamflet *Pandora sive veniae Hispanicae.... Anatomia* van 1574, valt de koning rechtstreeks, en in de meest verbitterde woorden, aan. Daar wordt gesproken over de koning, die baadt in genot en zich nergens iets van aantrekt[17]. Soms is de terminologie algemeen gehouden, zonder dat het daardoor twijfelachtig is, dat de schrijver Philips II bedoelt. Het gaat over koningen die menen, dat hun waardigheid een vrijbrief is voor het uitoefenen van de grootste willekeur; die zich omgeven met een uitgebreide noblesse de robe: bisschoppen, inquisiteurs en monniken. Om toch maar niet gestoord te worden in hun genoeglijk bestaan, spreken zij niet rechtstreeks tot hun onderdanen, die daarom vragen. Er bestaat zelfs een dynast, die de vertegenwoordigers van het volk niet eens hoort door een tussenpersoon maar er direct de beul op afstuurt. Als dat geen succes heeft, wordt er met bedrog en beloften gewerkt[18]. In dit pamflet is het woord tyran voor de koning heel gewoon. De schrijver komt zelfs een enkele maal tot de conclusie, dat de rechten van de koning op de Nederlanden zeer twijfelachtig geworden zijn[19].

Weldra komen er in de pamfletten nauwelijks verholen dreigementen aan het adres van de koning voor. De Spanjaarden moeten vertrekken; anders gebeurt er iets ernstigs ten aanzien van het gezag van de koning. Dat is meer voorgekomen met vorsten, die niet wilden luisteren naar de klachten van hun onderdanen[20]. Enkele jaren later aanvaardt een pamflet geen excuses voor de koning meer. Geschiedden de gruwelen in de Nederlanden zijns ondanks, waarom kwam hij dan niet zelf om daarin verbetering te brengen of vaardigde hij niet iemand anders af? Alles wat zijn gouverneurs of dienaren in de Nederlanden deden, gebeurde met zijn toestemming. Drie verklaringen zijn mogelijk: óf de koning is een tyran óf

17) K. 222, A 3 r.
18) *Ibid.*, A 3 v.
19) *Ibid.*, B 2 v.
20) K. 239, B o r I, 600.

hij heeft absoluut geen verstand van regeringsaangelegenheden óf hij is geheel in de macht van iemand anders. In alle gevallen hebben de Nederlanders niets goeds te verwachten en moeten zij omzien naar een ander regiem[21)].

Toch heeft de thesis van de 'verkeerde dienaren en de onwetende koning' een taai bestaan. Nog in 1584 komt een gents pamflet, dat vrede voorstaat, ermee aandragen. Na de misdaden, die onder Karel V en Philips II bedreven werden, gehekeld te hebben staat er: 'Doch het is te presumeren ende te vermoeden dat zulcke dinghen dicwils, ende vele teghen den wille ende zonder het weten vanden Keyser ende Coningh gheschiet sijn, die int verghieten van onnoosel bloet noijt gheschenen hebben eenich welbehaghen te hebben, maer den Paus van Roome ende synen raet, hebben over al die Coningen ende groote Heeren dicwils ghedwonghen (metgaders dat sy hare ghepretendeerde gheestelijcke macht ende ander inconvenienten ghevreest hebben) te doen dat sy niet gheerne ghedaen hebben'[22)]. Daarop volgt echter onmiddellijk reactie. Wie Alva beschuldigt zonder de koning daarin te betrekken, die hem toch de bevelen gaf, 'is even wijs als den hondt die in den steen bijt, sonder aen te sien wie hem gheworpen heeft'. De hertog en Vargas verklaarden meermalen, dat zij bij lange na niet zo streng waren als Spanje verlangde. De koning is dus wel degelijk voor alles aansprakelijk en de thesis van de goede, onwetende koning wordt gekwalificeerd als: 'al blauwe bloemen om der slechte menschen oogen te verduysteren'[23)].

Eigenaardig is een parallelgeval naar aanleiding van de Franse Furie in 1583. Zij die proberen Anjou te ontlasten, schuiven de schuld op verkeerde raadgevers[24)]. Het gebeurde had plaats 'deur quaden ende lichtueerdighen raedt'[25)]. Het ergste wat men in dit geval van Anjou kan zeggen is 'dat hy volgende quaden raedt hem grootelijcks heeft vergeten ghehadt'[26)]. Maar een ander pamflet, dat niets meer van Anjou moet hebben, wijst dit argument met verontwaardiging af:

21) K. 493, 3 v.
22) K. 676, B 2 r-v. Dit pamflet wordt steeds geciteerd uit K. 677, welk laatste pamflet in margine commentaar geeft op het voorgaande.
23) K. 677, B v.
24) Ook Oranje vermeldt in zijn *Advis* de verkeerde raad, waarnaar Anjou luisterde, zonder dit echter als een volledig excuus te laten gelden (P. 346, B 2 v).
25) K. 655, A 3 r.
26) *Ibid.*, B 4 v.

Hoement couleurt, plaestert oft verbloemt, alsoomen doet,
Sijn Altheze is goet, maer hy heeft quaden raet,
Men sal met hem handelen op eenen vasten voet:
Iae, tracteert, wilt ghijt niet ghelooven, wacht de daet.
Godt bewaer ons voor tweedde bedroch, eert wordt te laet[27].

Rest nog de vraag naar de oprechtheid van deze motivering. Het is mogelijk, dat de gewone man er inderdaad een tijd lang geloof aan hechtte. Dit te meer omdat velen er een uitweg in konden vinden om te ontsnappen aan een gewetensconflict. Maar bij de leiders van het verzet, speciaal bij Oranje, is het moeilijk oprechtheid te veronderstellen. In zijn *Apologie* keert de prins de zaak juist om. Uit Alva's optreden kan men de mentaliteit van de koning leren kennen, als het waar is 'dat men om eens Heeren aert ende nature wel te leeren kennen, neerstigh ondersoecken moet de condicien ende ghesindtheyt van syne vrienden, ende van de ghene die daghelicks met hem sijn verkeerende: oock dat men den meester wert kennende by syn dienaers....'[28]. Voor de leiding van de Opstand was het thema van de onwetende koning veeleer een leuze, die met vrucht gepropageerd kon worden. Ze was immers aanvaardbaar voor iedereen. Het is ook niet uitgesloten, dat zij op die manier de deur wilden open laten voor onderhandelingen[29]. Men ontkomt ook niet aan de indruk, dat de kopstukken in het buitenland, vooral bij de duitse vorsten en de keizer, liefst zo weinig mogelijk de indruk van rebellen wilden maken[30]. Het politieke maxime, dat vorsten niet graag opstand zien in naburige landen, omdat zo iets besmettelijk is, was al heel goed bekend, zoals herhaaldelijk uit de pamfletten blijkt[31].

27) K. 657, B iij v: vgl. B iv.
28) Uitgave M e e s -V e r w e y , 89-90.
29) D e V r a n k r i j k e r , *o.c.*, 80-81, 125-126. Nog steeds wordt er gediscussieerd over de kwestie, of de thesis van de goede, onwetende koning en zijn verkeerde dienaars, ernstig te nemen is of als een fictie beschouwd moet worden: vgl. D r e w e s , *o.c.*, 64-69, beschouwingen n.a.v. vers 7-8 van het Wilhelmus:

> 'Den Coninck van Hispaengien
> Heb ick altijt gheeert'.

De *Ban* tegen Oranje ziet er een fictie in, als daar in verband met de Pacificatie van Gent van de prins gezegd wordt: 'segghende ende simulerende,... die landen onder onse ghehoorsaemheyt te houden' (Uitgave F r e d e r i k s , 9).
30) K. 347 passim, B o r I, authentieke stukken, 176-180.
31) Dit komt in hoofdstuk V ter sprake. Het verschijnsel wordt vaak gesignaleerd, speciaal bij koningin Elisabeth: R.B. M e r r i m a n , *The Rise of the Spanish Empire in the old World and in the new*, IV, *Philipe the Prudent*, New York 1934, 290: 'He (Alva) recognized her (Elisabeths) naturel reluctance to countenance any revolt against monarchal authority, even though the monarch in question might be her bitterest foe'. R o g i e r , *Paulus Buys en Leicester*, Nijmegen-Utrecht 1948, 6: 'een opportuniste (Elisabeth) met het complex van de tiran en de afkeer van alle opstand tegen de wettige vorst'.

Alvorens over te gaan tot de natuurrechtelijke motivering van de Opstand, dient er een onderscheid gemaakt te worden. In het begin vooral, als de pamfletten een beroep doen op het natuurrecht, dat de Nederlanders toestaat naar de wapens te grijpen, is daarmee veelal bedoeld: het recht van zelfverdediging, dat een individu en ook de staat van nature bezit. Daarmee gaan geen uitvoerige redeneringen gepaard; dat voelt men als het ware aan. Maar in een latere periode, als de ideeën over de verantwoording van de Opstand verder zijn uitgediept, wordt onder natuurrechtelijke motivering verstaan: het recht, dat de burgers van nature toekomt om in bepaalde omstandigheden tegen hun vorst in opstand te komen. Dit wordt dan uitvoerig beredeneerd en aangetoond.

Ook het eenvoudig recht tot zelfverdediging komt in het *Plakkaat van Verlatinge* ter sprake. Het dient daar tot versterking van het natuurrecht tot opstand en staat er dus achter. Toen de Nederlanders met smeekbeden niets bereikten bij hun koning, bleef hun geen andere weg open dan de koning te verlaten, om zich zelf, vrouw, kinderen en vrijheid ‘daer sy na de Wet der naeturen goet ende bloet schuldich zijn voor op te setten, te bewaren ende beschermen, gelijck tot diversche reysen uut ghelijcke oorsaken in diversche landen ende tot diversche tijden geschiet ende d'exempelen genoech bekent zijn’[32].

Een pamflet in het Frans uit 1567 kent het onderscheid tussen zelfverdediging en opstand. De Nederlanders verdienen de beschuldiging van majesteitsschennis niet, want zij hebben de wapens niet opgenomen tegen het gezag van de koning, zij strijden niet tegen het welzijn van hun vaderland, verraden het niet aan de vijand. ‘ils les ont seulement prises pour empescher que les bourreaux qui estoyent a leur portes ne les taillassent tous en pieces’[33]. Onder het voorwendsel, dat zij rebellie pleegden, wordt de Nederlanders groot onrecht aangedaan. Al de gevolgen van de onderwerping aan de Spanjaarden worden geschilderd. Is er dan geen middel om daaraan te ontkomen? ‘Nature vous en monstre un seul, de repousser la force par la force’. Wanneer er nog een keuze bestond tussen in vrede leven en de handen aan de wapenen slaan, zou het dom zijn om het laatste

32) Uitgave S n e l l e r , 60, vgl. 77.
33) K. 152, 45.

te kiezen. Maar het dilemma is: vechten of sterven. Hoe erg wapengeweld ook is, er bestaat geen andere uitweg: ‘Et ce que l'homme fait par force et par necessité est devant tous digne d'excuse’. De weg der wapenen is vol risico's, maar het is nog gevaarlijker ze niet te gebruiken. Het is dus zaak een kloek besluit te nemen en de bevrijdingsstrijd te beginnen[34].

In de geschriften van 1568 doet Oranje ook een beroep op het recht tot zelfverdediging om zijn veldtocht te rechtvaardigen. Het is een makkelijk hanteerbaar argument. Het spreekt iedereen aan door zijn duidelijkheid en doordat het los staat van elke godsdienstige overtuiging. Uit de titel is al duidelijk, dat dit punt te vinden is in *Verklaringhe ende Uutschrift.... zijner Excellentien nootsakelicken Defensie teghen den Duca de Alba ende zijne grouwelicke tyrannie*. Oranje's optreden geschiedt ‘niet uut lust, maer veel meer uut onvermijdelicken ende bedwongen oorsaken voor te nemen die Defensie enden teghenweere tegen den Duca de Alba, zijnen aenhangeren ende bloetdorstighen hoop onbetamelicke ende te veel grouwelicke ongehoorde handelinghe tot nu toe gebruyckt in den Nederlanden’[35]. Wie Oranje's aard en zijn verhouding tot de koning kennen, zullen zonder twijfel billijken ‘onser teghenwoordigher, nootsakelicker, redelicker, Christelicker, toeghelatene ende onvermijdelicke Defension ende nootweere’[36]. Toch wil hij nog eens, ten overvloede, de oorzaken uiteenzetten, waardoor hij en zijn bondgenoten ‘tot deser onvermijdelicker Defension nootwendich ghedwonghen ende beweecht zijn gheworden’[37]. Hierop blijft Oranje hameren: ‘onse Defensie ende ghedwonghene tegenweere teghen den Duca de Alba’[38]; ‘onse teghenwoordighe Defensie’[39]. In de *Waerschouwinghe* komt dezelfde gedachte terug[40].

De verdediging van de gevangenneming van een deel van de Raad van State in 1575 wijst erop, dat zulks geschiedt om de ondergang van het land te voorkomen. Verder om Brabant en de andere gewesten een vrijere hand te geven bij hun verdediging ‘(die God en de nature eenen iegelijken heeft gegeven en toegelaten)’[41].

Het idee, dat een volk van nature het recht tot opstand bezit, ontwikkelt

34) *Ibid.*, 59-64.
35) Uitgave S c h e n k , 101.
36) *Ibid.*, 101-102.
37) *Ibid.*, 102.
38) *Ibid.*, 112.
39) *Ibid.*, 114.
40) *Ibid.*, 126.
41) K. 255, B o r I, 713.

zich in de pamfletten geleidelijk. In het *Plakkaat van Verlatinge* vormt het duidelijk het zwaartepunt van de motivering. Het is algemeen bekend, dat een koning door God is aangesteld tot 'hooft over sijne ondersaten om de selve te bewaren ende beschermen van alle ongelijck, overlast ende ghewelt, ghelijck een herder tot bewaernisse van sijne schapen, ende dat d'ondersaten niet en zijn van Godt gheschapen tot behoef van den Prince om hem in alles, wat hy beveelt, weder het goddelic oft ongoddelick, recht of onrecht is, onderdanich te wesen, ende als slaven te dienen, maer den Prince om d'ondersaten wille, sonder de welcke hy egheen Prince en is, om de selve met recht ende redene te regeeren ende voor te staen ende lief te hebben als een vader sijne kinderen ende een herder sijne schapen, die sijn lijf ende leven sett om de selve te bewaren'. Wanneer een koning zich daaraan niet houdt maar probeert zijn onderdanen 'te verdrucken, t'overlasten, heure oude vrijheit, privilegien ende oude hercomen te benemen ende heur te gebieden ende gebruycken als slaven, moet gehouden worden niet als Prince, maer als een tyran, ende voor sulcks nae recht ende redene mach ten minsten van sijne ondersaten, besondere by deliberatie van de Staten van den lande, voor egheen Prince meer bekent, maer verlaten, ende een ander in sijn stede, tot beschermenisse van henlieden, voor overhooft, sonder misbruycken, ghecosen werden'[42].

In de pamfletten is de groei van deze theorie na te gaan. In Oranje's geschriften zijn passages te vinden, die aan een overgang van het recht tot zelfverdediging naar het recht tot opstand - niet zo'n grote overgang - doen denken. De wreedheden, de tyrannie, de overtreding van alle recht en privileges in de Nederlanden, verplichten niet alleen de inwoners maar ook de buitenlanders zich 'aen te trecken ende medelijden te hebben, insghelijck behulpich te wesen om so grousamen tyrannie te wederstaen'[43]. Een pamflet van 1574, dat onder invloed van Oranje tot stand kwam,

42) S n e l l e r , *o.c.*, 59-60. Aldaar wordt aangetekend (59, noot 2), dat 'Staten van den lande' in de minuut niet voorkwam maar expresselijk werd toegevoegd, hetgeen getuigt van de invloed van de calvinistische staatsleer. Vgl. N. J a p i k s e , *De minuut van het plakkaat der afzwering van 26 Juli 1581*, in *BVGO* Ve reeks, 6 (1919) 39-63. Over de verhouding van deze motivering der Verlatinge en de theorieën van Calvijn, Beza en de *Vindiciae contra tyrannos* vgl.: v a n d e r G r i n t e n , *l.c.*, 172-173; S n e l l e r , *o.c.*, 27; en vooral d e V r a n k r i j k e r , *o.c.*, in zijn laatste hoofdstuk: *De verzetstheorieën der Hugenoten na 1572 in vergelijking met die der Nederlanden*, 133-163. Op blz. 146-149 neemt deze schrijver stelling tegenover de beide voorgaande auteurs.

43) *Waerschouwinghe*, uitgave S c h e n k , 124-125.

spreekt over de veronderstelling, dat de Inquisitie de koning zou beletten de nieuwe religie toe te staan, ook als deze zelf de redelijkheid daarvan inzag. Dan kan men toch niet nalaten te doen wat voor het vaderland noodzakelijk is. Als de koning krankzinnig zou zijn, de rechtspraak of iets van die aard verbood, zou men dat toch ook niet accepteren[44]. Daar ligt in opgesloten, dat men zich mag verzetten tegen de koning, die apert onredelijke eisen stelt.

Tot het recht van opstand komt men soms via een omweg, nl. langs het natuurlijk recht door de koning gehoord te worden. Dat is de Nederlanders ontnomen. Zo schrijft Franciscus Junius, dat de Nederlanders dit middel missen, hun door God en de natuur gegeven en zelfs aan de grootste schurken toegestaan, nl. om hun grieven kenbaar te maken: 'voorwaer sy sullen door alsodanige grote boosheid en tyrannie gedwongen worden, alsulke middelen te soeken, als het den almachtigen God hun believen sal in handen te stellen'[45]. Vlak daarop komt dezelfde schrijver tot een uitweiding, waarin hij het eigenlijk fundament van het recht tot opstand aanraakt, nl. de leer van de volkssouvereiniteit. Het is in strijd met de natuurlijke rechten van de mens, 'dat een Coning, den welken 't volk alle sijn macht over gegeven heeft, om in recht en gerechtigheid geregeert te worden, en dat sy in hare requesten en klachten mochten gehoort worden', deze verwerpt zonder te laten blijken, dat hij ze wil aanhoren[46]. Op de natuurlijke plicht van vorsten om rekesten te aanhoren wees ook Oranje. Het voorbeeld, dat daarbij wordt aangehaald, is aan hem en Junius gemeen[47].

Als Junius ingaat op Champagney's verwijt, dat de Nederlanders van de koning het neerleggen der wapenen eisen, beschrijft hij het beleid van een goed vorst in termen, die ook in het *Plakkaat van Verlatinge* voorkomen. De koning moet zijn een vader en een herder[48]. Dat komt terug: 'wat is daer toch anders dat so wel te samen gevoegt is, en so natuerlijken vereenigt met eenen goeden Conink die daer een vader en herder sijns volks begeert te zijn, als de Staten des Lands'[49]. Philips de Goede wordt

44) K. 220, B o r I, authentieke stukken, 150.
45) K. 224, B o r I, 536.
46) *Ibid.*, 537.
47) Uitgave S c h e n k , 58.
48) K. 224, B o r I, 537. Op de verwantschap in terminologie tussen de *Verlatinge* en de *Vindiciae* en Beza, juist in deze punten, wijst v a n d e r G r i n t e n , *l.c.*, 169-173; d e V r a n k r i j k e r , *o.c.*, 159-163.
49) K. 224, B o r I, 540.

geprezen: ‘betonende een Vader des Vaderlandes, en een Herder des volks te zijn’[50]. Wat dit pamflet zegt over het gewapend verzet tegen de koning zelf, komt hierop neer. Het is helemaal niet evident, dat het volk de wapenen niet zou mogen opnemen zonder bevel van de koning. Dat kwam vaak voor, zonder dat de onderdanen daarom te veroordelen waren[51].

Ten tijde van de keulse vredesonderhandelingen zijn de pamfletten meer expliciet. De verschuldigde gehoorzaamheid aan de koning laat de vrijheid, rechten en privileges intact. Het is een algemeen aanvaard princiep, dat men voor het behoud daarvan de wapenen mag opnemen. Dat is de juiste theorie over de ‘debuoir des Princes et des Estats ou Magistrats, qui representent les peuples’[52]. Het betreft dan vorsten, die de grenzen van hun bevoegdheid te buiten gaan; aperte tyrannie dus[53]. De Staten hebben hierover in laatste instantie te beslissen. Onder hun bevoegdheid horen de kwesties van souvereiniteit thuis[54]. Dat het hier over volkssouvereiniteit gaat, blijkt wel uit de leuze, die daarbij zo vaak aangehaald wordt en die ook hier, in omschrijving, gebruikt wordt. Koningen gaan hun gerechtvaardigde verlangens te buiten als zij menen, dat het volk geschapen is om aan hun grillen te voldoen en niet om het rechtvaardig, en overeenkomstig zijn toestemming en wens, te besturen[55].

Een ander pamflet onder dezelfde omstandigheden geschreven, houdt ook streng vast aan het recht de wapenen te mogen opnemen tegen de koning. Het is het enig middel om kwaadwillende vorsten en hun stadhouders in bedwang te houden. Duidelijk geeft de schrijver aan, hoe het positiefrechtelijk argument steunt op het natuurrechtelijke. De eed die de vorst aflegt dient alleen om gemakkelijk te kunnen uitmaken, wanneer men precies de wapenen mag gebruiken, nl. als de koning of zijn stadhouder tegen de eed misdoen[56]. Natuurrecht en positief recht staan geen tyrannie toe en ontslaan onder zulke omstandigheden de onderdanen van de plicht tot gehoorzaamheid. De veiligheid van het land is gewaarborgd, als ‘de Staten ende d' landt’ beschikken over de wapenen en de financiën en als niemand zonder hun toestemming een overheidsambt kan bekleden. De

50) *Ibid.*, 542.
51) *Ibid.*, 539.
52) K. 492, B r .
53) *Ibid.*, B v.
54) *Ibid.*, B ij v.
55) *Ibid.*, C v.
56) K. 493, 8 r-10 r.

Staten moeten vrij kunnen vergaderen en wanneer zij dat willen, in een generale of gewestelijke bijeenkomst[57].

Als de grote man, die de ideeën van volkssouvereiniteit en natuurlijk recht tot opstand in de zestiende eeuw verspreid heeft, geldt Junius Brutus - wie er ook schuil moge gaan onder die naam - door zijn werk *Vindiciae contra tyrannos*[58]. Nergens is de invloed van dat boek in de Nederlanden beter te constateren dan in de annotaties, die Aggaeus Albada plaatst bij zijn verslag van de vredesonderhandelingen te Keulen. De ideale en verplichte verhouding tussen vorst en onderdanen wordt beschreven in termen, die boven reeds voorkwamen en die herinneren aan de *Vindiciae*: 'thooft ende leden, vader ende sonen: herder ende schapen'[59]. Hetzelfde is het geval, wanneer Albada het thema aangeeft, dat hij uitvoeriger zal bespreken: 'dat de Staten hen landen ende goeden niet en hebben vanden Coninck, maer dat de Coninck van henlieden d'ouerheyt ende macht over de landen ontfangen heeft'[60].

Dan komt Junius Brutus in citaten aan het woord. 'tgemeyne volck maect den Coninck, ende niet den Coninck de gemeynte'. Daarom vraagt de gemeenschap bij verdrag garanties van de vorst. Zij heeft van de twee partijen de bevoorrechte positie. Zij verlangt, dat de koning rechtvaardig en volgens de wetten regeert. Dat belooft hij en onder die voorwaarden verplicht de gemeenschap zich, hem te gehoorzamen. De belofte van de koning is dus direct; die van de gemeenschap indirect, nl. onder conditie. Wordt die conditie niet vervuld, dan is de gemeenschap rechtens van gehoorzaamheid ontslagen[61].

Zij, die het hele volk en het hele land vertegenwoordigen, moeten beschouwd worden als functionarissen van het land en niet van de koning. Zijn eigen beambten benoemt en ontslaat de koning naar believen. Als hij sterft zijn ook zij van hun ambt ontheven. De functionarissen van het het land daarentegen, ontvangen hun macht van de gemeenschap - de

57) *Ibid.*, 14 r-v.
58) Over het auteurschap van de *Vindiciae*: A. E l k a n , *Die Publizistik der Bartholomäusnacht und Mornay's Vindiciae contra tyrannos*, Heidelberg 1905; G.T. v a n Y s s e l s t e i n , *L'Auteur de l'ouvrage Vindiciae contra tyrannos publié sous le nom de Stephanus Junius Brutus*, in: *Revue Historique*, 56 (1931) 46-59; P a t r y , *o.c.*, 275-281. Du Plessis-Mornay en Languet zijn beiden bij het werk betrokken, maar wat beider aandeel is, valt niet uit te maken zonder nieuw bewijsmateriaal.
59) *W.* 493, 21.
60) *Ibid.*, 22.
61) *Ibid.*, 24-25.

wijze waarop kan variëren - en kunnen zonder haar niet afgezet worden. Deze twee groepen worden op verschillende manieren tegenover elkaar geplaatst en met elkaar vergeleken, totdat voor de functionarissen van het land de conclusie wordt getrokken: Ende gelijck de gheheele ghemeynte tsamen bouen den Coninck is, also zijn oock dese, hoe wel sy elck byzonder minder zijn dan den Coninck, nochtans alle tsamen gheuoecht hoogher dan den Coninck[62].

Hier wordt het woord 'ghemeynte' weergegeven door het woord gemeenschap. Duidelijkshalve volge wat de *Vindiciae* onder dit woord verstaat. Allereerst de personen, die van het volk gezag ontvangen hebben, nl. de magistraten onder de koning, door het volk bij keuze of op een andere manier aangesteld. Zij vertegenwoordigen 'de gheheele ghemeynte'. Ook zijn daaronder begrepen de Staten 'die anders niet en zijn dan een cort begrijp van yeghelick Conincrijcke, tot het welcke alle ghemeijne saken gerefereert worden'. Dan volgt nog een lange rij lagere magistraten, die soms een college vormen, waarin 'toegesien moet worden dat de ghemeyne sake geen schade en lijde. Maer dese, gelijck sy elck bysonder beneden den Coninck zijn, also zijn sy alle tsamen ghevoecht bouen den Coninck'. Steeds loopt de redenering op dezelfde conclusie uit: 'de ghene die van eenighe vergaderinge authoriteyt heeft ontfangen, (is) beneden de selve vergaderinghe, hoe wel dat hy hooger is dan elck van dien besonder. Also en can daer gheen twijfel zijn, oft tgheheele ghemeynte dat den Coninck gestelt heeft als een openbaer Acteur is bouen de Coninck'[63].

Het is duidelijk, dat de koning er is terwille van het volk. Die thesis wordt nog eens geïllustreerd. Het is al te dwaas, dat alle mensen geschapen zouden zijn terwille van een honderdtal koningen, die over het algemeen niet beter zijn dan de gewone stervelingen. Het moet dus andersom zijn. Een stuurman wordt door de eigenaar van het schip aangesteld, omwille van het schip. Stuurt hij, dan moeten alle opvarenden, ook de eigenaar, hem gehoorzamen. Hij is echter slechts een dienaar van het schip en verschilt van de rest der bemanning niet essentieel, alleen gradueel. Een gemeenschap pleegt men te vergelijken met een schip. De koning neemt daar de plaats in van de stuurman en het volk is de meester van het schip. Als de koning dus het algemeen welzijn behartigt, is het volk hem onderdanig. Maar de andere dienaren van de gemeenschap, zoals rechters en officieren, mogen niet minder geacht worden. Het enig verschil is, dat de koning

62) *Ibid.*, 25-26.
63) *Ibid.*, 100.

meerdere lasten draagt en grotere risico's loopt. Er bestaan heel wat volken zonder koning, maar er is geen koning denkbaar zonder volk. Als het waar is, dat een koning dóór het volk en vóór het volk wordt aangesteld en dat hij zonder het volk niet als koning kan bestaan, dan ligt de conclusie voor de hand, dat het volk boven de koning staat. Wat van heel het volk geldt, gaat ook op voor hen, die in de staat of in een stad het volk vertegenwoordigen[64].

Verschillende kwesties, die met de positie en de macht van de koning samenhangen, stelt Aggaeus Albada aan de orde. Zijn de vorsten aan de wetten gehoorzaam uit goedheid of uit noodzakelijkheid? De thesis, dat de koning tot gehoorzaamheid aan de wetten verplicht is, wordt hier verdedigd. Die dat niet doen zijn tyrannen. Voor die mening wordt o.a. Thomas van Aquino aangehaald. Ze geldt niet alleen voor de wetten door het volk gemaakt, maar ook voor de wetten van de koning zelf[65]. De koning kan de positieve wetgeving niet veranderen, tenzij het volk hem de macht daartoe geeft: ‘om dat hy gheen ouerste van de wetten, maar een rechtveerdich dienaer ende executeur moet zijn, ende verstaen wort’. Hij kan dus ook slechts dispenseren in de onderhouding van een wet als er een reden is en de samenhang maakt duidelijk, dat die reden in het algemeen welzijn gezocht moet worden[66].

Het recht van de onderdanen is niet beperkt tot een waarschuwing aan de koning, als hij zich niet houdt aan de condities, waarop hij is aangenomen. De koning geschiedt geen onrecht, wanneer hij gedwongen wordt te doen hetgeen zijn plicht is. Is hij daartoe niet te bewegen, dan kan men ook verder tegen hem optreden. Vorstelijk absolutisme is op geen enkele manier te verdedigen: ‘met gheen reden ende gheen ghebruyck, noch eenighe experientie van een wel gheordonneerde Monarchie soude moghen staen of beschermt worden, de propositie van de ghene die derren affirmeren: dat allen ondersaten behoort ghenoech te zijn den naecten wille van haerlieder Coninck’[67].

De verdediging van het natuurlijk recht tot opstand wordt ingeleid met de vraag: ‘Wat die ondersaten doen moghen, die van henlieder Prince oft van sijn Stadhouders verdruct worden’. Eerst worden de onderdanen nader gespecificeerd. Er zijn particuliere personen, die geen bestuursfunctie

64) *Ibid.*, 100-101.
65) *Ibid.*, 105-106.
66) *Ibid.*, 107.
67) *Ibid.*, 119-120.

hebben. Vervolgens zijn er mensen, die een bestuursfunctie vervullen, maar staan onder de hogere magistraten. Er zijn verschillende namen voor: ‘subalterne, ghedelegeerde ende neder magistraten’. De derde groep zijn wel niet de opperste magistraten en zij hebben niet de hoogste macht, maar hun functie wordt aldus gekarakteriseerd: ‘toomen ende breydels (sijn) om d'opperste magistraet in haere officie te houden’. Over de lagere magistraten wordt uitgewijd. Tussen hen en de vorst bestaat een wederzijds verbond. Alleen het opperste bestuur, niet het hele bestuur, berust bij de koning. Iedere ondergeschikte magistraat heeft daaraan deel, elk op zijn plaats en onder condities, die wederkerig zijn. Vervullen de lagere magistraten hun condities niet, dan behoort de opperste magistraat er hen toe te dwingen of hen af te zetten, natuurlijk met beleid en volgens de gestelde rechtsorde. Is het de vorst, die aan keuze of erfrecht zijn waardigheid te danken heeft en die kennelijk van de voorwaarden afwijkt, dan zijn de lagere magistraten en ook de gewesten of steden, waarover zij het bestuur hebben, van hun eed ontslagen, zodat zij zich openlijk mogen verzetten[68)].

De fundamentele stelling, waarop dit alles berust is als steeds, dat het volk er eer was dan de magistraat en dat de magistraat er is voor het volk en niet andersom het volk voor de magistraat. Daaruit volgt, dat de macht van de magistraat van hoog tot laag, ‘geheel staet op de ghemeyne auctoriteyt vande ghene, die henlieden tot dese hoocheyt opghetrocken ende gebrocht hebben, maer niet ter contrarie’. De opwerping, die misschien gemaakt wordt, dat het volk zich geheel en al onderworpen heeft aan de macht en wil van hen, die het tot hoogste magistraat gekozen heeft; dat het zijn vrijheid zonder enige restrictie overgegeven heeft, snijdt geen hout. Daarvan blijkt niets. Integendeel, zolang als recht en billijkheid hebben bestaan, heeft geen natie zijn koningen aangesteld of aanvaard tenzij op bepaalde condities. Breken zij die openlijk, dan volgt daaruit, dat zij die hun de macht konden geven, ze ook weer kunnen afnemen[69)].

Over de machtsoverdracht van het volk op de vorst het volgende. De vorst krijgt zijn macht alleen ten nutte van de onderdanen. Spreekt hij met de formules: ‘wt volheyt van macht, oft wt absolute macht’, dan wil dat slechts zeggen: uit heel zijn macht inzoverre die met het algemeen welzijn strookt[70)]. Ook al heeft de machtsoverdracht in de meest algemene termen

68) *Ibid.*, 143.
69) *Ibid.*, 144.
70) *Ibid.*, 163.

plaats gehad, dan geldt nog het princiep, dat de woorden moeten begrepen worden uit de materie, waarover het gaat. Dat het volk al zijn macht aan de koning overgedragen heeft, wil dus zeggen: ‘voor soo vele als de materie verdragen mach, ende de selue woorden daer op te passe comen, oft te passe gebrocht moghen worden’. Hoe algemeen de woorden ook mogen zijn, ze moeten uitgelegd worden vanuit het begrip ‘heerschapie’. ‘Maer de nature van heerschapie, is te aensien ende te behertighen het louter profijt vanden ondersaten ende niet vande gene die regeren: ende en heeft gheen ander respect, noch en mach gheen ander hebben’. Dus de machtsoverdracht is van nature en uit het begrip zelf steeds beperkt tot het welzijn van de onderdanen en niet van de vorst[71]. Nog op een andere manier wordt dit onderwerp geformuleerd. Iedere toestemming moet geïnterpreteerd worden volgens de bedoeling van hem, die toestemt. Dus is het duidelijk, dat het volk, dat de macht overgeeft tot zijn eigen nut en niet tot nut van de vorst, niet de bedoeling heeft toe te stemmen in hetgeen schadelijk is voor het volk zelf[72].

Met een man als Albada in hun midden is het niet vreemd de staatse gezanten te Keulen te horen verklaren, dat het is een ‘gemeyne spreeckwoort, te weten dat de Princen ghemaect ende inghestelt zijn om de ondersaeten, maer d'ondersaeten niet om de Princen’[73]. Het is de algemene opvatting, de ‘seer ghemeyne opinie van de Philosophen, Wetgeuers, Heyligen ende Doctoren’[74].

Een later pamflet weet zelfs te zeggen, hoe het zo precies ontstaan is. Na de schepping en ook na de zondvloed, leefden de mensen in volkomen vrijheid naast elkaar, gelijk in macht en aanzien. Dat duurde totdat op een gegeven moment, ter bescherming van deugd en gerechtigheid in de samenleving, sommigen, in algehele vrijheid, tot bestuurders gekozen werden. Daaruit blijkt, ‘dat die menschen, niet om Overheyden van Godt gheschapen zijn, maer dat die Overheyden om der menschen dienst ende welvaert, door het ingheven Godes, verordonneert ende inghestelt zijn’[75].

Ter versterking van de natuurrechtelijke motivering spreekt het *Plakkaat van Verlatinge* over de positiefrechtelijke band, die in de Nederlanden van-

71) *Ibid.*, 164-165.
72) *Ibid.*, 165.
73) *Ibid.*, 166.
74) *Ibid.*, 166.
75) K. 651, A ij r.

ouds bestond tussen de vorst en zijn onderdanen: ‘die van allen tijden zijn gheregeert geweest ende hebben oock moeten gheregeert worden navolgende den eedt, by heure Princen t'heuren aencomen gedaen, na uutwijsen heurer privilegien, costumen, ende ouden hercomen; hebbende oock meest alle de voorsz. landen haren Prince ontfangen op conditien, contracten ende accoorden, die welcke brekende oock nae recht den Prince van de heerschappije van den Lande is vervallen’[76].

De pamfletten geven verschillende malen aan, dat er een nauwe samenhang bestaat tussen de natuurrechtelijke en de positiefrechtelijke motivering van de Opstand, in die zin, dat de eerste het fundament vormt van de tweede. Dat gebeurt bv. als er gezegd wordt: ‘D'eenich middel om de quade Princen ende heure stadthouders te breydelen, is dat het lant de wapenen inde handt hebbe, ende dient alsdan den eedt, diemen den Princen afneemt te dien eynde, om datmen te beter weeten soude wanneermen de wapenen teghen hen behoort te nemen: dats te weeten, als zy oft heure stadthouders contrarie heuren eedt de landen regeren met cracht ende ghewelt’[77].

Heel uitvoerig en duidelijk komt die samenhang ter sprake in een pamflet uit 1581: *Een trouwe Waerschouinghe, aen de goede mannen van Antwerpen*[78], dat trouwens voor heel de motivering van het verzet van groot

76) S n e l l e r , *o.c.*, 60. *Het Plakkaat van Verlatinge* noemt de Blijde Inkomste niet met name. Volgens d e V r a n k r i j k e r , *o.c.*, 149-150, is dit niet vreemd. Hij ziet daarin de opvatting weerspiegeld, dat de rechten van de Blijde Inkomste niet slechts golden voor Brabant maar voor alle gewesten. Deze ruime opvatting van de Blijde Inkomste komt aanstonds nog ter sprake. Eenzelfde ondergrond mag men dan neergelegd zien in de volgende regels van een geuzenlied:

> ‘Den Coninck is u schuldich
> Na sijnen eedt tis claer,
> Tslants vryheyt menichvuldich,
> Te beschermen eenpaer,
> So hy dat niet wil houwen,
> Maer ghebruyckt cracht en ghewelt
> Van uwen eedt vol trouwen
> Heeft hy u vry ghestelt’
> (K u i p e r - L e e n d e r t z J r , *o.c.*, I, 207).

77) K. 493, 10 r. Elders spoort dit pamflet de Katholieken aan, in geen geval vrede te sluiten zonder veilige garanties, waaronder een pardon. ‘Ingheualle van contrauentie van s'Conincx weghen dat wy den seluen Coninck alsdan gheen onderdanicheyt schuldich zijn en sullen, ende dat wy de wapenen inde handt houden, om alsdan te ghebruycken...’ (7 r).

78) K. 575.

belang is. Het werd geschreven naar aanleiding van een beroep der Spaansgezinden - mogelijk als een reactie op de Verlatinge - op de Blijde Inkomste en op een overeenkomst uit 1421[79], om aan te tonen, dat de koning niet voorgoed afgezet kan worden[80]. Volgens de Blijde Inkomste mag men een vorst, die tegen de privileges misdoet, de gehoorzaamheid opzeggen totdat hij van de dwalingen zijns weegs is teruggekeerd. Volgens het later stuk kan in die tussenperiode een ruwaard gekozen worden. Door zo nadrukkelijk te spreken van de 'privilegien van Brabandt' en de 'welvaert ende proffijte des ghemeynen Landts van Brabandt', wil het pamflet waarschijnlijk te kennen geven, dat dit voorrecht slechts beperkt is tot Brabant[81]. Dit was immers een actuele kwestie, die straks nog ter sprake komt.

Tegen de opvatting, dat de vorst niet voorgoed afgezet maar slechts geschorst kan worden, protesteert het pamflet heftig. Op die manier zouden de privileges zelf de geprivilegieerden tot eeuwige slaven maken van de spaanse tyrannie. Ja, nog erger dan slaven, aan wie tenminste nog een beroep op de overheid openstaat. Volgens die theorie kan men nooit van een tyran bevrijd worden, wat voor misdaden deze ook bedrijft. Hij hoeft slechts zijn spijt uit te drukken en hij moet weer gehoorzaamd worden. Een kind kan voorgoed aan de zeggenschap van de vader onttrokken worden en een vrouw, onder bepaalde omstandigheden, aan die van haar man. Maar van een koning zou men nooit af kunnen komen[82]. Dat is een verdraaiing van de privileges. Alle volken hebben van nature steeds het recht gehad om hun koning, die zich tot tyran ontwikkelde - op

79) Dit slaat op het afzetten van hertog Jan IV van Brabant en het aanstellen van zijn broer Philips van St. Pol tot ruwaard in 1421. Later werd Jan IV onder bepaalde condities in zijn macht hersteld. Vgl. *Geschiedenis van Vlaanderen*, III, Amsterdam 1938. 115-126; F. F a v r e s s e , *L'avenement du Régime démocratique à Bruxelles pendant la Moyenage*, 1306-1422, Bruxelles 1932.

80) Over de Blijde Inkomste: E. P o u l l e t , *Mémoire sur l'ancienne constitution brabançonne*, Bruxelles 1863; i d e m , *Histoire politique nationale. Origine, développements et transformations des institutions dans les Pays-Bas*, 2 parties, Louvain 1882-1892. De opvatting, dat volgens de Blijde Inkomste de vorst niet definitief afgezet kon worden, wordt ook tegenwoordig nog gehouden: B e r k e l b a c h v a n d e r S p r e n k e l , *o.c.*, 197: 'ook het Brabantse privilege, dat oorspronkelijk de Staten het recht had gegeven een regent te kiezen om den tyrannieken vorst te vervangen zolang hij de wetten schond, ging niet zover, dat daaruit kon worden afgeleid den vorst voor goed af te zetten'.

81) K. 575, A r.

82) *Ibid.*, A r-v.

welke manier ook - af te zetten en een nieuwe te kiezen. Voorbeelden uit verschillende tijden en volken worden aangehaald om deze stelling te bewijzen of te illustreren. Dat natuurrecht wil men nu aan de Brabanders ontnemen en wel met een beroep op de privileges[83].

In de beredenering van dit natuurrecht, dat de grondslag vormt voor het positief recht, komen allerlei bekende ideeën voor. De positie van de koning wordt omschreven in bewoordingen, die intussen al stereotiep zijn: 'de Heere des Landts is alleen een bediener der gerechticheyt, een Stadhouder Gods, een Herder des volcx, een Vader des Lants, om eenen yeghelijcken recht ende gerechticheyt te bedienen, Ende daer toe wort hy vercoren, ende gehult, ende tot dien eynde wordt hem alle syne macht ende auctoriteyt ghegheven'[84].

Het erfelijk koningschap is geen tegenargument. Want erfelijkheid moet men zo verstaan, dat God dit recht aan de koning verleent door middel van de Gewestelijke Staten of van hen aan wie de Gewesten de macht daartoe gaven. De koningen zijn in hun rechten en in hun macht, afhankelijk van de Staten van het land. Alles werd 'hun vande Landen, dat is vande Staten des Landts (die het geheele corpus der gemeynte representeren).... ghegunt ende verleent'[85]. Of het nu gaat over een erfelijke monarchie of een koningschap bij keuze, over een spilleleen of een zwaardleen, of het door de Staten aangewezen kind erft of het oudste, dat doet allemaal niets ter zake. Wanneer het volk de macht overdraagt aan de vorst, heeft deze altijd de plicht, het land te regeren volgens recht en gerechtigheid. Doet hij dit niet, dan zijn de opdrachtgevers niet meer aan hem gebonden en trekken zij hun macht terug. De vorst vervult dan immers niet meer zijn plicht en de reden, waarom zij hem aangenomen hebben, is komen te vervallen. Meestal wordt dat niet uitdrukkelijk vastgelegd. Men hoopt immers steeds het beste en veronderstelt niet, dat de vorst een tyran zal worden. Het is ook niet nodig die voorwaarde expliciet te stellen. Volgens een natuurwet immers, die in het hart der mensen geschreven staat, is de mens door God vrij geschapen. Hij kan dus niet slaaf worden van iemand, die zijn macht van hemzelf ontvangen heeft[86].

Hebben de voorvaderen der Nederlanders hun landsheer nog aan allerlei bijzondere bepalingen gebonden, dan komen die nog bij de natuurrech-

83) *Ibid.*, A v-A ij r.
84) *Ibid.*, A ij r.
85) *Ibid.*, A ij r.
86) *Ibid.*, A ij r.

telijke band. Die bijzondere verplichtingen bestaan in het onderhouden van de privileges van het land, die de vorst niet mag schenden zonder zijn onderdanen ipso facto te ontslaan van de plicht hem te gehoorzamen, totdat hij daarin verbetering heeft gebracht. Er wordt een voorbeeld van zo'n schorsing aangehaald en op de tekst van de Blijde Inkomste gewezen. Deze straf geldt echter alleen voor de in de tekst aangegeven gevallen. Dat wil echter geenszins zeggen, dat de voorvaderen voor zichzelf of hun nakomelingen afstand hebben gedaan van het recht, hun door God en de natuurwet gegeven, dat zij nl. met wapengeweld tegen hun vorst mogen optreden en hem voorgoed mogen afzetten, wanneer hij tot een tyran wordt[87].

Een commentaar op het Smeekschrift brengt in 1566 de Blijde Inkomste al herhaaldelijk ter sprake. Door haar te bezweren beloofde de koning, dat zij vrij en zonder vrees voor represailles, rekesten bij hem mochten indienen[88]. De religie-plakkaten zijn in strijd met die overeenkomst[89] en de Inquisitie eveneens[90]. Een citaat uit de Blijde Inkomste herinnert de koning heel uitdrukkelijk aan zijn eed: ‘waert sake dat wy onse oiren ende Nacomelingen hier tegen gingen, quamen ofte deden by ons selven ofte yemant anders in al oft in deelen, hoe ende in wat manieren dat ware, so consenteren ende willeceuren.... allen.... onse voorseyde ondersaten dat sy ons Ouders noch Nacomelingen diensten doen sullen noch onderhoorich wesen in geenderhande saken, die wy behoeven of die wy aen hen begheren oft versoecken mochten, totter tyt toe dat wy hen alsulcken gebreck als te hans hier voren geruert is, wederdaen, verricht ende daer af volcomelick afgelaten ende verthegen hebben’[91].

Oranje maakte ijverig propaganda voor de theorie, dat de koning bij zijn regering aan bepaalde voorwaarden gebonden is, die in de privileges, speciaal in de Blijde Inkomste, zijn vastgelegd. Hij ziet in de privileges niet zo maar gunsten, die goedhartige vorsten aan de Nederlanders schonken, maar wel degelijk bindende condities. Het blijkt uit zijn *Antwoorde* op de indaging, die spreekt over ‘voorwaerden, rechten ende contracten volgende ende onder den welcken dat selve landt maer en is ghe-

87) *Ibid.*, A ij v - A iij r.
88) S. 26; afgedrukt in: t e W a t e r , *o.c.*, IV, 87.
89) *Ibid.*, 87-88.
90) *Ibid.*, 92-95.
91) *Ibid.*, 125. De tekst van de Blijde Inkomste is te vinden in: P o u l l e t , *Mémoire sur l'ancienne constitution brabançonne*, 385-392; 54-134: een analyse van de Blijde Inkomste.

houden ende verbonden ter onderdanicheyt van syne Majesteyt'[92]. In de *Waerschouwinghe* staat dat nog eens beklemtoond: de Nederlanden zijn steeds geregeerd volgens hun privileges en vrijheden. Vorst en onderdanen zijn daaraan gebonden 'by formelen contracte.... ende ooc by solemnelen eede'. Dit heeft deze consequentie voor de onderdanen: 'mits hen onderhouden wordende, die selve alleenlick tot gehoorsaemheit verbonden zijn'[93].

Onder de druk van Alva's optreden verwijzen meer pamfletten naar de Blijde Inkomste: 'Gedenct gy nyet dat hy (de koning) te vreden is geweest ende gesworen heeft dat ghy lieden zijnre onderdanicheyt ende dienst soudet zijn los ende ontslegen indien hy (by quaden ingeven) yet teghen uwe oft myne (Nederland) gherechticheden quame te doen, tot dat hyt selve gebetert ende herstelt soude hebben?'[94]. Het recht om de koning te schorsen geldt dus evengoed als hem door onwetendheid geen schuld treft. Of hij zelf inbreuk maakt op de privileges of een ander in zijn naam, staat gelijk[95].

Op grond van de Blijde Inkomste van Brabant verdedigt de prins zijn persoonlijke weigering van gehoorzaamheid aan de koning. Hij is immers een inwoner van Brabant[96]. Veel later herinnert de *Apologie* ook aan het feit, dat Oranje krachtens zijn bezittingen een der voornaamste edelen van Brabant is[97]. Maar vlak daarop wordt de Blijde Inkomste impliciet over heel het land uitgestrekt. Dat is een tendenz, die algemeen te constateren is: de pamfletten beschouwen het brabantse document als rechtsgeldig voor al de nederlandse gewesten. Soms wordt de moeilijkheid even aangestipt: '(daer mede veel vande andere Landen van oudts geuseert sijn geweest)'[98]. Een paar malen komt de kwestie ex professo ter sprake. Franciscus Junius verweert zich tegen de opwerping, dat zijn beroep op de Blijde Inkomste niet zou gelden voor Holland en Zeeland. Eerst doet hij dat impliciet, waar hij Brabant noemt 'de Hooft-provintie der Nederlanden', alsof hij wil redeneren: pars pro toto. Hij meent vervolgens, dat de artikelen van de Blijde Inkomste ook 'den Princen van Orangien verrechtveerdigen, en alle die hem dienen, wesende in Braband geboren, ge-

92) Uitgave S c h e n k , 94-95.
93) *Ibid.*, 120.
94) K. 172. *De Navorscher*, 55 (1907) 137.
95) K. 173 *De Navorscher*, 55 (1907) 145-146.
96) Uitgave S c h e n k , 95.
97) Uitgave M e e s - V e r w e y , 73.
98) K. 276, A v.

seten of gegoeyt'. Zeer sophistisch redeneert hij dan verder: 'En so vele die van Holland en Zeeland belanget, alle haer misdaed en sal anders niet zijn dan dat sy in Braband niet geboren en zijn'[99].

Tijdens de vredesonderhandelingen van Keulen vragen de Staten Generaal in hun eerste voorstellen, dat de Blijde Inkomste uitgestrekt zal worden over alle nederlandse gewesten, om op die manier veilige garanties te hebben tegen de koning[100]. De keizerlijke bemiddelaars maken daartegen nogal bezwaar. Zij vragen op de eerste plaats een exemplaar van de Blijde Inkomste. Vervolgens zou bij een eventuele toepassing van dat privilege te voren verklaard moeten worden, wanneer de situatie zo is, dat een nieuwe koning gekozen mag worden. Maar wie moet dat doen? De koning zelf? Dat gaat natuurlijk niet. Maar de gewesten kunnen toch ook geen rechter zijn in eigen zaak[101]. Als de Staten op 25 mei 1579 met andere vredesvoorstellen komen, hebben zij hun verzoek tot uitbreiding van de Blijde Inkomste over alle gewesten laten vallen[102].

De commentator Aggaeus Albada beroept zich intussen op het Groot-Privilege van Maria van Bourgondië, dat de Blijde Inkomste uitgestrekt zou hebben over al de Nederlanden[103]. Albada ontleende dit argument aan de redevoering van Marnix voor de Rijksdag van Worms[104]. Aan de hand van de Blijde Inkomste verdedigde de vertegenwoordiger der Staten Generaal daar de aanneming van Mathias en de verwerping van Don Juan.

99) K. 224, B o r I, 539.

100) W. 493, 23-24: 'dat alle Provincien int generael, ende elck van dien in sonderheyt sullen moghen gebruycken ende sullen ghenieten de Privilegie van Brabant, te weten, dat sy sullen wesen los ende ontslaghen van hare eeden ende manschap, in gevalle dat de Landts-heere niet en onderhoudt alle voorseyde priuilegien, usancien ende coustumen... so sullen de voorseyde Prouincien generalick ontslagen ende verlost wesen van haren eedt, ende sullen mogen kiesen sulcken Gouuerneur oft Prince als hen sal goetduncken...'.

101) *Ibid.*, 62.

102) *Ibid.*, 64.

103) Voor het dispuut hierover vgl.: R. F r u i n e n H.T. C o l e n b r a n d e r, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland*, 's-Gravenhage 1922^2, 47; d e V r a n k r i j k e r, *o.c.*, 151-152. Ook Maximiliaan moest tijdens zijn gevangenschap in Brugge op 16 mei 1487 de Blijde Inkomste algemeen maken. Hieraan herinnert een pamflet, dat de overeenkomst in 1576 nogeens publiceert: *Openinghe Ghedaen den staten van allen den landen van onsen... Heere... den Hertoghe Philips binnen zijner stede van Ghent, byden drie leden slants van Vlaenderen, int Jaer veerthienhondert ende seuenentachtentich* (K. 276).

104) K. 354, uitgave L a c r o i x, 135.

Hij wist als precedent een niet al te oud voorbeeld aan te halen - wel vaker in dit verband gebezigd. Jan van Brabant, zoon van hertog Antoon en neef van Philips de Stoute, begunstigde zijn vrienden en bracht hen in regeringsambten. Dat was tegen de privileges. Daarom werd hij door de Staten van Brabant geschorst en werd zijn broer Philips aangesteld, totdat hij zijn misslagen hersteld had[105].

Cornelis Loos neemt het op tegen Marnix en gaat uitvoerig op de kwestie in. Hij wil nog veronderstellen, dat de Brabanders ondanks alles wat zij gedaan hebben, aanspraak kunnen maken op privileges. Maar hoe kunnen de andere provincies daarin echter delen? Marnix beroept zich op het Groot-Privilege van Maria van Bourgondië. De vrouw is echter van nature vreesachtig, minder bedachtzaam en minder rijp van oordeel. Meestal moet haar optreden, bijzonder als het betrekking heeft op officiële rechtshandelingen, bekrachtigd worden door een man. Wat betreft het uitstrekken van een specifiek brabants privilege over alle Nederlanden, moet men aannemen, dat zij dat gedaan heeft uit vrees of uit een ander gevoel, zonder voldoende te letten op de grenzen van haar bevoegdheid. Dat is dus niet rechtsgeldig, omdat er nergens staat, dat haar man die maatregel bekrachtigd heeft. Het voorbeeld van hertog Jan van Brabant zegt niets. Het is een heel ander geval als nu met Philips II, die niet zijn particulier belang of dat van zijn vrienden te veel op de voorgrond plaatst, maar die met alle middelen het welzijn van het land zoekt, door vrede te herstellen en de ketterij te verdrijven[106].

Maar dat alles terzijde gelaten, kan men zeggen, dat de Staten van Brabant bij het schorsen van Jan van Brabant gebruik maakten van hun recht. Afgezien van elk privilege hadden zij daartoe de macht. Immers het verlenen en terugnemen van de hoogste macht in de staat berust bij de wel geordende gemeenschap. Zij geeft alle wettige macht, die van God komt. Maar op het ogenblik zal toch geen verstandig mens durven beweren, dat de nederlandse Staten Generaal een juiste volksvertegenwoordiging vormen; vooral niet nu zij een vogelvrij verklaarde vijand van de koning en een ketter in hun vergadering hebben toegelaten[107].

Tenslotte kennen de pamfletten nog een religieuze motivering van de

105) W. 493, 78-81. Zie noot 79.
106) K. 421, F '4 r-G r.
107) *Ibid.*, G r-v.

Opstand[108]. Als gedurende de vredesonderhandelingen van Breda de Staten van Holland en Zeeland gehoorzaamheid beloven aan de koning in wereldlijke aangelegenheden, is dit een duidelijke en bewuste restrictie, daar de religiekwestie een van de kernproblemen was van het congres[109]. In de commentaren op het congres van Keulen, enkele jaren later, wordt voortdurend herhaald, dat de koning, die zijn macht uitstrekt over de gewetens van zijn onderdanen, zijn bevoegdheden te buiten gaat. De vorsten zijn vaak met de hun van God gegeven macht niet tevreden en tasten met geweld ook de zielen aan, die God voor zich gereserveerd heeft. Met de aarde niet tevreden, reiken zij ook nog naar de hemel. Het gewone volk gaat niet vrij uit, als het met die goddeloze maatregelen instemt, ze opvolgt en daarbij nog meent God te behagen. Om zich wel te hoeden voor machtsmisbruik moeten de koningen goed onderscheid maken tussen hun eigen rechtsmacht en die van God. Dit klemt temeer, omdat beiden over dezelfde aarde en dezelfde mensen jurisdictie hebben. De mens bestaat uit ziel en lichaam, die beide hun bestaan aan God danken, Die dus terecht over beide kan beschikken. Hij heeft in Zijn mildheid de koningen over de goederen en het lichaam van zijn onderdanen laten beschikken '- nochtans tot henlieder conseruatie -'. Dan kan de koning van zijn onderdanen materiële diensten vragen, zoals geld en lichamelijke prestaties, maar geen geestelijke, zoals gebed en offeranden. Eist de koning beide, dan maakt hij inbreuk op Gods recht. Als een vazal, die de koninklijke rechten aantast zijn leen verbeurt en daarvan vaak beroofd wordt, dan kan hetzelfde - maar dan in nog sterkere mate - toegepast worden op een koning, die inbreuk maakt op Gods rechten[110].

Een gents pamflet uit 1578 wijst op Gods Woord, dat gebiedt gehoorzaam te zijn aan de wetten van de hoogste overheid, belasting te betalen en andere verplichtingen te volbrengen. Dit geldt ook bij een overheid, die ongelovig is: 'moyennant que l'Empire Souuerain demeure en son entier et qu'il ne Tyrannise les consciences. Car en ce cas, fault il suivre le reigle de S. Pierre. Qu'il faut plus tost obeir a Dieu qu'aux hommes'[111].

108) Dat de *Verlatinge* de religieuze motivering verzwijgt, noemt van der Grinten, *l.c.*, 175, in navolging van Groen van Prinsterer, onoprecht, De Vrankrijker meent, dat deze motivering achterwege bleef ten respecte van Anjou en de Katholieken en met het oog op de propaganda in het buitenland (*o.c.*, 147-148).

109) K. 239, Bor I, 607.

110) W. 493, 57-59.

111) *Hand.*, 5, 29.

Verder wil de schrijver hierop niet ingaan, daar het een netelige kwestie is en het hem te ver zou voeren[112].

Dat doet wel een ander pamflet uit dezelfde tijd, dat zeer heftig uitvaart tegen het Katholicisme, zijn eredienst en bedienaren. Het is de plicht van de kopstukken van het land de nieuwe godsdienst zo veel mogelijk te bevorderen. Vrees voor de koning, die dat niet wil hebben, kan daarvan niet excuseren. Want bevordering van de nieuwe religie is ook de eerste plicht van de koning. Het gaat hier om het recht van God, Die alle macht geeft en terugneemt. Is er van de koning om verschillende redenen, maar vooral omdat hij een gevangene is van de Inquisitie, geen hulp te verwachten, dan moet het hele volk en ieder individu voor zich, die plicht overnemen. Gods glorie, hun eigen heil en dat van het vaderland, vallen onder de macht van de Nederlanders zelf. Zij moeten God meer gehoorzamen dan de mensen, waaronder ook de koning te rekenen is. Voor Gods eeuwige wet moeten de besluiten van aardse koningen wijken. Het wezen van Gods wet is Gods verering. Daaraan zijn ook de koningen gebonden. Het zou heiligschennis zijn, terwille van de gehoorzaamheid aan een mens, God van Zijn eer te beroven. God stelde zowel aan de macht van de vorst als aan de gehoorzaamheid van de onderdanen, bepaalde grenzen, nl. Zijn eigen glorie en het algemeen welzijn. Uit vrees voor een kleine mens - welke titels hij ook moge voeren - mag men Gods eer, het heil van de Kerk of van het land, niet verwaarlozen. Als de eer van God of het algemeen welzijn in het gedrang komt, moeten de daartoe bevoegde instanties naar de wapenen grijpen[113].

Als de koning meent, dat hij volgens zijn geweten de uitoefening van de nieuwe religie niet kan toestaan, hoeft men zich daaraan niet te storen. Hij heeft immers geen macht over het geweten. Heel zijn autoriteit komt van de Staten, die hem deze bevoegdheid niet gaven en ook niet konden geven. Ieder individu moet tegenover God rekenschap afleggen over zijn geloof en zijn geweten. Wat het zieleheil betreft moet men aan God en niet aan de mens gehoorzamen, ook als die mens koning zou zijn[114].

Een enkel pamflet baseert de vrijheid van geweten - waaronder noodzakelijk ook verstaan moet worden de vrijheid tot uitoefening van zijn eigen religie - op de Blijde Inkomste. Door haar te bezweren, beloofde de koning, dat hij ‘aen niemanden eenighen wille oft cracht doen en sal in

112) K. 392, C 2 v - C 3 r.
113) K. 393, F r.-F vi v.
114) K. 492, B ij v.

eenigher manieren'. In de laatste woorden 'in eenigher manieren' zit dan opgesloten de gewetensvrijheid. De schrijver voelt, dat het verwijt voor de hand ligt: 'dat dit al verre gesocht dingen zijn, ende dat onse voorsaten niet eens en dachten op de vryheyt van siele oft conscientie als sy de blijde Incoemste gemaect hebben'. Wel beschouwd moeten de Katholieken de andersdenkenden niet slechts gewetensvrijheid toestaan maar hen ook helpen die te verwerven[115].

In de verschillende motiveringen van de Opstand, die de pamfletten geven, zijn herhaaldelijk ontleningen aan de calvinistische staatsleer te signaleren. Dat geldt met name van de theorie, dat de lagere magistraten zich mogen verzetten tegen een vorst, wiens bestuur in tyrannie ontaard is. Het is ook van toepassing op de religieuse motivering. De reeds aangehaalde tekst uit de Handelingen der Apostelen: 'Men moet meer gehoorzaam zijn aan God dan aan de mensen', vormt voor Junius Brutus in de *Vindiciae* het uitgangspunt bij het beantwoorden van de vraag: is verzet geoorloofd, als een vorst maatregelen neemt in strijd met Gods Woord, of wanneer hij Diens kerk verwoest? Al is het overbodig die kwestie nader te onderzoeken, toch maken de tijdsomstandigheden het wenselijk. God alleen is onbeperkt heerser. De aardse vorst is slechts Zijn leenman. Wanneer Gods gebod en het bevel van een menselijk heerser met elkaar in strijd komen, ware het rebellie om de mens te volgen[116].

115) K. 493, 14 v-15 r.

116) A.A. van Schelven, *Het 'Heilig Recht van Opstand'*, Kampen 1920 (Schild en Pijl 4 en 5), 14-15; Idem, *Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16e-eeuwsche Nederlanden*, in: *Handelingen en Mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1914-1915, 152-153; De Vrankrijker, *o.c.*, 144-145.

Hoofdstuk II
Mythevorming
Personen en gebeurtenissen

> '*Deen terstont roept op mijn Heere den Prince, dander op de Staten, de derde op den Magistraet, eenige meynende terstont dat zy d'mes op de keel hebben, deen concipieert wonder droomen van t'massacre van Paris, dander sorcht dat hier al op zijn Ghents te wercke gaen sal,.... Deen dunckt dat al versekert zijn soude, waren de Papen ende de ghebeten papisten wt: dander dunckt, waren die vander Religien wt, het souder al wel gaen, ia en hadmen niet gepredickt ende de Religie gheexerceert, ons saken en waren soo verre niet verloopen. Alle dese vreemde discoursen imagineren wy ins ons selven*.'
> (Een goede Waerschouwinghe).

Pamfletten zijn op de eerste plaats propaganda. Zij dragen er de kenmerken van. Zij vestigen graag de aandacht op bepaalde gebeurtenissen, die spreken tot de fantasie van het publiek. De hoofdfiguren uit de behandelde periode, worden naar een bepaalde handeling of typische trek gekarakteriseerd - ervan afgezien of die trek werkelijk opvallend is of slechts in de fantasie van de pamflettisten bestaat. Dan wordt dit eenmaal gevormde beeld geregeld opnieuw opgeroepen. De voortdurende herhaling moet indruk maken op het publiek. In geringere of sterkere mate ondergaat ieder er op de duur de indruk van. Personen en gebeurtenissen krijgen een standaard-waarde. Omdat de pamfletten geschreven zijn met een propagandistische bedoeling, correspondeert hun voorstelling op de eerste plaats met de behoefte, en niet zozeer met de objectieve werkelijkheid. Gaan deze samen, dan is het een gelukkige samenloop van omstandigheden. Wantrouwen is dus steeds geboden. Doordat de zestiende-eeuwse pamfletten zo'n grote invloed uitgeoefend hebben op de latere nederlandse historiografie, was en is dit wantrouwen vaak nog gerechtvaardigd tegenover de gangbare voorstellingen van zaken. In de loop van de tijd is menige cor-

rectie aangebracht. De pamfletten verschaffen dikwijls inlichtingen, hoe de foutieve voorstellingen ontstonden of hoe zij werden verspreid[1].

Daar de Opstand lang werd voorgesteld als een strijd tegen de verkeerde dienaren van de koning, maar niet tegen de vorst zelf, bleef Philips II betrekkelijk lang gespaard voor rechtstreekse, persoonlijke aanvallen. Dat wil echter niet zeggen, dat er geen kritiek op hem werd uitgeoefend. De lof, die zijn vader Karel V zo veelvuldig oogst, is zonder twijfel bedoeld als een vingerwijzing voor de zoon. Langzamerhand wordt de tegenstelling feller van kleur en scherper van toon. De latere historiografie heeft die methode overgenomen. Het portret van Philips II kreeg een bijzonder relief door contrastwerking met dat van zijn vader. Het klassieke voorbeeld geeft Motley - zonder daarmee de figuur van Karel V te idealiseren[2].

Oranje gaat ook op dit punt voor. Met Karel V viel te praten over de religie-plakkaten, zoals bleek toen de landvoogdes Maria van Hongarije hem in 1550 te Augsburg opzocht[3]. Dat wordt ook elders verhaald. De keizer was een voorzichtig vorst, die het land regeerde tot het algemeen welzijn, volgens de eisen van de tijd en de omstandigheden van het ogenblik. Onder zijn regering kwam het Lutheranisme op en de vrees bestond, dat de verandering in religie een revolutie in de staat met zich zou brengen. Daar hem bovendien wijs gemaakt was, dat de Lutheranen tegenstanders waren van alle gezag, neigde hij er toe, de uiterste strengheid tegen hen te

1) Heel juist beschrijft een modern romancier deze tendenz tot mythevorming: ‘The faculty for myth is innate in the human race. It seizes with avidity upon any incidents, surprising or mysterious, in the career of those who have at all distinguished themselves from their fellows, and invents a legend to which it then attaches a fanatical belief’ (W. S o m e r s e t M a u g h a m , *The Moon and Sixpence*).

2) J.L. M o t l e y , *The Rise of the Dutch Republic: A History*, London 1902, 50-69. J.C.H. d e P a t e r , *Geschiedenis van Nederland*, III, *De Tachtigjarige Oorlog*, Amsterdam 1936, 21, beschrijft op een enigszins verwante wijze de troonsafstand van 1555, en concludeert dan: ‘Maar op deze wijze wordt aan Philips te kort gedaan of liever wordt aan den keizer te veel gegeven’. C.V. W e d g w o o d , *William the Silent William of Nassau, Prince of Orange 1533-1584*, London 1946[4], 23, besluit het verhaal van de troonsafstand: ‘It was one of those moments which history has scrammed with extraordinary significance’. De meest volledige bibliografie over Karel V is te vinden in: K. B r a n d i , *Kaiser Karl V., Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*, II, *Quellen und Erörterungen*, München 1941[3]. Verder in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV: *De Bourgondisch-Habsburgsche Monarchie 1477-1567*, Utrecht enz. 1952, 398-401. Over Philips II staat aldaar ook een bibliografie met de nieuwste literatuur: 413-415.

3) *Verantwoordinge*, uitgave S c h e n k , 41.

gebruiken. Dat was de oorzaak van de oorlog in Duitsland en de strenge religieplakkaten in de Nederlanden. Karel V kwam daar echter van terug toen hij zag, dat het aantal Lutheranen in Duitsland zeer toenam en dat zijn beslissing de beroerten meer in de hand werkte dan voorkwam. Hij stond de religievrede toe. Hij begreep, dat de invoering van de Inquisitie in Antwerpen onlusten zou verwekken en een nadelige invloed zou hebben op de handel. Daarom voerde hij daar, op verzoek van Maria van Hongarije, de Inquisitie niet in. Daaruit mag men concluderen, dat hij - wanneer hij nu geleefd zou hebben - met zijn aangeboren goedheid en bijzondere voorzichtigheid, de Pacificatie aangenomen zou hebben, als het enig middel om het land in vrede en rust te bewaren[4].

Sprekend over de wreedheden en de rechtsverkrachting van Alva zegt Oranje's veldpredikant Saravia: ‘den edelen, hoochgeboren Keyser Karel den vijfsten saligher memorie en hadde noyt sulcx dorven oft willen doen’[5]. In een *Sendbrief* van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland wordt gezegd, dat Karel V in de voetstappen van zijn voorgangers trad, door te erkennen, dat zijn inhuldigingseed het enig fundament was van zijn macht en de gehoorzaamheid van zijn onderdanen. Zijn zoon liet hij die eed ook afleggen in alle gewesten en de meeste steden[6]. Als bewijs van de nauwe band, die er bestond tussen de Nederlanders en Karel V en diens zoon, wordt graag gewezen op de steun, die de vorsten ontvingen in hun oorlogen tegen Frankrijk[7].

Dat de koning niet naar de Nederlanden komt, kan alleen verklaard worden in de veronderstelling, dat de Inquisitie hem gevangen houdt. Philips II worden de traditionele deugden toegeschreven, die een koning toekomen. Dan kan men toch ook niet aannemen, dat hij minder om zijn landen zou geven dan zijn vader. Welnu, deze spoedde zich in 1540 - dwars door het voor hem zo gevaarlijke Frankrijk - naar het Noorden, vanwege de kleine onlusten, die in Gent schenen uit te breken[8].

Menig pamflet brengt de afwezigheid van de koning ter sprake. Het is een van de redenen, dat hij slecht is ingelicht. De koning ‘wesende absent en verre van dese Landen, en hebbende qualijk en onrechtelijk ge-informeert

4) K. 343, D v - D 2 r.
5) *Hertgrondighe Begheerte*, uitgave S c h e n k , 140.
6) K. 213, B o r I, 465; vgl. 472.
7) Uitgave S c h e n k , 29; K. 213, B o r I, 465.
8) K. 220, B o r I, authentieke stukken, 147. Wel een zeer euphemistische voorstelling van de regelrechte revolutie in genoemde stad.

geweest'[9]. Petrus van St. Omer spreekt van de mensen, die de afwezigheid van de koning zien als de oorzaak van de rampen, die de Nederlanden treffen. Hij zelf wil hierover geen definitief oordeel uitspreken: 'Deo et prudentioribus definiendum relinquo'. Hij weet wel excuses voor de koning te vinden. Deze toonde zijn liefde voor de Nederlanders voldoende, maar ontving daarvoor slechts ondankbaarheid. Hij verlangde vaak genoeg te komen, maar er bestond een gerechtvaardigde vrees, dat er dan in Spanje nog erger dingen zouden gebeuren dan in de Nederlanden. Daarom hield de Spaanse Raad hem tegen. Want zouden er beroerten in Spanje plaats vinden, dan zouden de spaanse bezittingen in Oost en West - een hele wereld - daar alle de weerslag van ondervinden. De koning koos dus het minste kwaad, dat hij in de Nederlanden nog hoopte te kunnen verhelpen door gouverneurs. Toch voelt de auteur, dat de tegenwoordigheid van de koning uiterst nuttig zou zijn voor de onderdanen. Hij illustreert dat met voorbeelden uit de geschiedenis van Gent onder Karel V[10]. Zo ontkomt ook een apologeet van de koning niet aan de tegenstelling met Karel V.

Als Oranje zich in de *Apologie* verdedigt tegen de beschuldiging van ondankbaarheid jegens Karel V, begint hij met te getuigen van zijn toewijding aan de keizer: 'eensdeels oock om dat hem belieft heeft ons die eere te bewijsen, dat hy ons heeft in syn kamer opghetrocken den tijt van negen jaren, ende wy hem daerenteghen altyt seer ghetrauwen dienst ende seer gheerne ghedaen hebben'[11]. Onder de keizer waren er al aanwijzingen, dat het zou mislopen met de Spanjaarden, al was het nog niet zo erg als onder Philips II. Niet dat de Spanjaarden toen een haar beter waren dan nu - het optreden tegenover de Indianen bewijst dat wel - 'maer haere eerghiericheit ende hooghmoedicheit ward eenighsins achterwaert gehouden doer de goede affectie die de Keyser den armen onderdanen van herwaerts-over was dragende'[12]. Bij de regeringsoverdracht gaf de keizer zijn zoon de opdracht, de genegenheid van zijn nederlandse onderdanen vast te houden. Maar óf omdat hij in Spanje verkeerd was opgevoed óf omdat hij onder verkeerde invloed stond van raadslieden, heeft Philips steeds de bedoeling gehad om de Nederlanders tot volkomen slavernij te brengen. Deze gebieden vormden voor zijn vader en grootvader het fundament, waarop zij de macht van het oostenrijkse huis hadden gebouwd.

9) K. 347, B o r I, authentieke stukken, 179.
10) *Declaratio caussarum*.... 74-81.
11) Uitgave M e e s - V e r w e y , 29, vgl. 42.
12) *Ibid.*, 54.

Maar ‘des Coninghs vyandigh herte tegen dese landen’ wordt door de latere geschiedenis voldoende bewezen[13].

De keizer, die beter dan wie ook, het hoogmoedig karakter van de Spanjaarden kende en die mogelijk de mentaliteit van zijn zoon voorzag, vermaande: ‘so verre als hy desen Spaenschen hooghmoet niet in den toom hielde, dat hy wel sagh kommen, dat de selve soude de oorsaecke sijn van de uuterste bedervenisse van den heelen staet deser landen, die met ter tijdt dese moetwillighe regieringhe, die de Spaegniaerts, waer sy konnen ofte moghen, pleghen aen te rechten, niet en souden konnen verdraghen’. Deze waarschuwing werd gegeven in tegenwoordigheid van Oranje en nog verschillende nederlandse heren, waarvan er nog enigen in leven zijn. Zij heeft echter niet geholpen[14].

Dit soort verklaring was de keizer al veel vroeger in de mond gelegd en ze blijft terugkeren. Zij die Philips zouden opzetten tegen zijn onderdanen in de Nederlanden - en Karel V nam aan, dat de hoogmoedige Spanjaarden dit zouden doen - zouden oorzaak zijn van de ondergang van de koning en diens landen. Karel V was opgewassen tegen de heerszucht der Spanjaarden, hun baatzucht en ingeboren haat tegen de Nederlanders, die hij met zijn genegenheid beschermde[15]. De onverdraaglijke hoogmoed der Spanjaarden zou in één dag vernietigen, wat de keizer met zoveel moeite in een heel leven had opgebouwd[16]. Philips sloeg de raad van zijn vader in de wind, toen hij zich liet beïnvloeden door de Raad van Spanje. Deze adviseurs waren verbitterd, omdat zij hier niets te zeggen hadden, zoals in Napels, Sicilië, Milaan, Indië en andere gebieden van de koning. Vanwege hun rijkdom en macht waren de Nederlanden juist zo aantrekkelijk. Daarom heeft de Raad de koning meermalen voorgehouden, dat het voor zijn prestige goed zou zijn, deze gebieden opnieuw te veroveren, om ze daarna absoluut te kunnen regeren[17].

13) *Ibid.*, 55.
14) *Ibid.*, 56.
15) K. 343, D 2 v; K. 347, B o r I, authentieke stukken, 177.
16) Dit wordt de keizer zelf in de mond gelegd: K. 350, 30: ‘dat d'onverdragelijcke hooveerdije vande godloose Spaensche werclieden, op eenen dach soude destrueren ende bederven, al tgene dat hy met zoo veel arbeyts in alle zijn leven gemaect hadde’.
17) K. 588: *Een Dialogve, Ofte Tsamensprekinghe tusschen de goetwillighe Ghemeynte ende die Edele.... Heere,.... die Hertoghe van Aniou, etc. onse gheduchtighe Heere*, A ij v. In de beruchte *Artijckelen ende besluyten der Inquisitie*, K. 156 (P.J. B l o k , *Het advies der Spaansche Inquisitie*, in: *BVGO* IVe reeks, 6 (1907) 246-247), staat dat de Inquisitie Karel V dwong om af te treden. Die dwang komt ook wel eens op naam van Philips II te staan, zoals bij Schiller, waar de graaf van Lerma tot Don Carlos zegt:

> ‘Unternehmen Sie
> Nichts Blut'ges gegen Ihren Vater! Ja
> Nichts Blutiges, mein Prinz! Philipp der Zweite
> Zwang Ihren Ältervater, von dem Thron
> Zu steigen. - Diese Philipp zittert heute
> Vor seinem eignen Sohn!’ (S c h i l l e r s *Werke* III, herausgegeben von D r A r t h u r K r i t s c h e r , Berlin-Leipzig-Wien-Stuttgart z.j., vv. 4949-4954, blz. 282).

Toch zijn er wel pamfletten, die een meer objectieve kijk geven op de werkelijkheid. Merkwaardig genoeg blijft Karel V dan nog een voorbeeld voor zijn zoon. Een pamflet spreekt Philips rechtstreeks aan. Uw vader was anders; die haastte zich voor heel wat minder ernstige aangelegenheden naar de Nederlanden, dwars door een vijandig land[18]. Had toch de laatste vermaning van Uw vader opgevolgd, die weliswaar waarschuwde de godsdienst niet te veranderen, maar U toch ook op het hart bond, niet te veel te luisteren naar de hoge clerus[19]. Maar van de andere kant spreekt de auteur van de zestigjarige heerszucht der Spanjaarden, waarvan Karel V zo'n vreselijke demonstratie gaf te Gent[20]. Karel V heeft zijn zoon wel voorspeld, dat de hoogmoed der Spanjaarden en hun haat tegen de Nederlanders, hem een andere weg zouden doen inslaan. Maar van de andere kant heeft de keizer toch maar weinig blijk gegeven van zachtmoedigheid tegenover de ketters. Gent zal die deugd ook wel niet in hem prijzen[21].

De eens zo geprezen keizer wordt in de pamfletten geleidelijk de vorst, onder wiens bestuur de plakkaten op de religie werden ingevoerd, de brandstapels ontstoken; terwijl degenen, die daaraan wisten te ontsnappen, het land moesten verlaten[22]. Zij die hier het bewind voerden onder Karel V, hebben de weg bereid voor de latere tyrannie. Onder de keizer kenden de Nederlanden wel degelijk de tyrannie[23].

De ergste misdaden waarvan de *Apologie* Philips II beschuldigt komen in het kort en op zijn minst hierop neer: ‘Sy sien daghelicks eenen Coningh met bloetschande bevleckt,.... Ja de ghene, die om tot sulck een nieuw

18) K. 222, B 2 r.
19) *Ibid.*, B 4 r.
20) *Ibid.*, E 3 r.
21) K. 677, C r.
22) K. 492, C 4 r.
23) K. 493, 3 v en 12 r.

houwelick te gheraecken, syn eyghen wijf dat hy hadde, sijnde een dochter ende suster van de Coninghen van Vranckrijcke, so wreedelick vermoort heeft,.... noch heeft desen schrickelicken nederslagh moeten gheschieden, dat de vader synen eygenen sone ende erfghename so onmenschelicker wyse ende onghenadelik vermoort heeft,.... nademael dat hy wel wiste, doe ter tijdt als hy hem gheliet de infante van Portugal, des voorsz. Don Kaerels moeder, te trouwen, hoe dat hy ghehouwt was met Donna Isabella Osorio,.... so is hy.... oock berucht worden van wegen eenes merckelicken ende wel gequalificeerden overspels....'[24].

24) Uitgave Mees-Verwey, 46-48. Enige moderne werken over het leven van Philips II: Ch. Bratli, *Philippe II, roi d'Espagne* (uit het Deens), Paris 1921; L. Bertrand, *Philippe II à l'Escurial*, Paris 1929; R. Schneider, *Philipp der Zweite oder Religion und Macht*, Leipzig 1931[1], Olten 1949[2]; Merriman, *o.c.*, R. Altamira, *Philip II d'Espagne*, in: *Hommes d'Etat*, o.l.v. A.B. Duffy and F. Galy, II, Paris 1937, 509-598; W. Th. Walsh, *Philip II*, London-New York 1937; L. Pfandl, *Philip II, Gemälde eines Lebens und einer Zeit*, München 1938; R. Schneider, *Persönlichkeit und Schicksal Philipps II*, in: *Historisches Jahrbuch*, 61 (1941) 138-172; Léon-E. Halkin, *Philippe II, cet inconnu*, in: *Initiation à la critique historique*, Paris 1951, 87-107 (Vgl. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Utrecht enz. 1952, 414). Pfandl, *o.c.*, 8, zegt aldus zijn oordeel over de beschuldigingen: 'Diese ungeheuerlichen Anklagen und Beschimpfungen aber wurden nicht etwa heimlich herumgetuschelt und vorsichtig von Ohr zu Ohr getragen, sondern zu Lebzeiten dessen, der ihr Opfer sein sollte, in Form einer gedruckten Broschüre durch den Buchhandel verbreitet und ausserdem noch mit einem unterwürfigen Empfehlungsschreiben des Verfassers an allen grossen und kleinen Fürstenhöfe Europas verschickt.... Viel wichtiger ist die Tatsache, dass diese Diffamationen landauf und landab in billigen Nachdrucken und Übersetzungen popularisiert, mit Befriedigung gelesen, mit Erregung diskutiert und mit pharisäischer Überheblichkeit geglaubt wurden. Sie schwollen sogar im Lauf der Jahre und der Jahrhunderte, aus reichlich fliessenden und reichlich trüben Quellen genährt, zu einem wahren Sumpfe an, einem Sumpf von Unflat und Lüge, Rachgier und Hass, Fanatismus und Intoleranz. Die letzten Nebeldünste aus diesem langsam vertrocknenden Pfuhl aber verzerren und verunklären noch heute die Gestallt des Herrschers, dessen Leben in Wirklichkeit nichts anderes war als ein selbstloses Opfer im Dienste eines Volkes und einer Idee'. Berkelbach van der Sprenkel, *o.c.*, 32, schrijft: 'Felipe el Prudente' zegt Spanje, dat hem bewondert. Tyran, moordenaar van zijn eigen zoon, dégeneré, wellusteling, zegt de Nederlandse traditie. Wie heeft die traditie geschapen? Voor allen Pierre l'Oyseleur de Villiers, hofprediker van Oranje, voornaamste auteur van 's Prinsen Apologie van 1580, het grote verweerschrift tegen de ban, door den koning uitgesproken over den oproerigen vazal. Aaneenschakeling van beschuldigingen, waarvan zeer vele onwaar zijn gebleken, politiek pamflet in grote stijl, boeiend, suggestief. De Protestanten van de zestiende en zeventiende eeuw zagen sindsdien in Philips den geïncarneerden duivel, die hun waar geloof vernietigen wilde. En de politieke vrijheidsidealisten van de achttiende en negentiende eeuw, van wie Schiller en Motley de meeste invloed hadden op het grote publiek, zagen in Philips den absolutist, den tyran, die de 'rechten van den mens' vertrappen wilde.

Terwijl vóór de *Apologie* in de pamfletten nauwelijks verdachtmakingen van het particuliere leven van de koning te vinden zijn[25], grijpen ze daarna dit onderwerp vrijmoedig aan. Het huwelijk met zijn nicht Anna van Oostenrijk wordt bloedschande genoemd. Voorbeelden uit de geschiedenis van het romeinse keizerrijk tonen aan, wat voor ongelukken daaruit volgen. De rampen die de spaanse Habsburgers boven het hoofd hangen, zijn niet te voorspellen, maar er zijn tekenen, dat God op hen vertoornd is[26].

De aanslagen op Oranje vormen natuurlijk een prachtige gelegenheid, om het thema van 's konings misdaden ter sprake te brengen. Philips zette de poging van Salcedo op touw: ‘gelijck hy tot zijn voornemen gherocht was om te dooden zijn eygen huysvrouwe Coninginne Elizabeth of Ysabella dochter, ende Suster des Conincx van Vranckrijcke, ende den ionghen Prince Don Carle zijnen eenighen Sone, deur eenen van zijne Spaignaerden ghenaemt Ruygomez, wesende zijnen Coppelaer aen Concubijnen, ende deur eenen Spaenschen Monick, wesende zijnen biechthoorder’[27]. Naar aanleiding van dezelfde aanslag behandelt ook Marnix dat onderwerp[28]. Elders wordt de vraag gesteld: hoe kunnen de Nederlanden genade verwachten van een koning, die zijn enige zoon niet heeft vergeven en geen medelijden kende met zijn vrouw, de dochter van de franse koning?[29].

De pamfletten hebben ijverig meegedaan aan de vorming van de mythe rond de dood van Don Carlos[30]. Aanvankelijk krijgt de koning zelf nog

25) K. 222, A 3 r: ‘cum videt regem ipsum voluptatibus suis sepultum’. Dit pamflet valt Philips, die tyran wordt genoemd, herhaaldelijk rechtstreeks aan.
26) K. 545, 50.
27) K. 603, A v.
28) K. 599, B o r II, authentieke stukken, 123.
29) K. 633, A 4 r. In de beschrijving van Anjou's intocht te Brugge, zegt Jan Baptist Houwaert over de wreedheid van de koning: ‘daer in hy niet en heeft ghespaert Don Carle zijnen eenighen zone, noch die alder edelste Coninghinne zijn eyghen huisvrouwe, dochter ende zuster der Coninghen van Vranckrijck’ (P. 338, A 2 r). Het laatste gedeelte is wel letterlijk overgenomen van de *Apologie*.
30) Moderne literatuur over de dood van Don Carlos: V. B i b l , *Der Tod des Don Carlos*, Wien 1918; F. R a c h f a h l , *Don Carlos, Kritische Untersuchungen*, Freiburg i.B. 1921; P f a n d l , *o.c.*; M e r r i m a n , *o.c.*, 34-40; *The infante Don Carlos. His imprissonnement and death. Question of Philip's culpability*; S.J. Arbó *Cervantes* (uit het spaans vertaald door G.C. Mohr-Horsman), Amsterdam 1947, 24-34. Een overzicht van de verschillende meningen in de Don Carlos-kwestie is te vinden in: J. B r o u w e r , *Montigny, Afgezant der Nederlanden bij Philips II*, Amsterdam 1941, laatste hoofdstuk: *Montigny en Don Carlos*, 218-237. Over Don Carlos in de literatuur: F.W.C. L i e d e r , *The Don Carlos Theme*, in: *Havard Studies and Notes in Philology and Literature*, 12 (1930) 1-73.

niet de schuld. Geheel in de lijn van de rest van zijn propaganda, verwijt Oranje in 1568 de Spanjaarden, dat zij met slinkse middelen de koning zover hebben gebracht, dat hij zijn enige zoon gevangen zette. Wat hebben de Nederlanders dan te verwachten? Hun klachten bereiken de koning toch niet[31]. Uit dezelfde praemissen wordt geconcludeerd, dat de Nederlanders de wapenen maar moeten opnemen tegen de tyrannie. Immers 'anders gheene middelen en resteren, nadien dese gemein vianden, die Co. M. wel hebben so verre weten te verblinden als tot sijnen eenighen sone, des Lants toecomende Heere, ghevangen te stellen'[32]. Weer iets later is het de Inquisitie, die 'den edelen, hoochgeboren Kaerle, ons genadichs Conincx Philippus eenigen eyghenen sone' vermoord heeft. Als zo iets in het land van de koning zelf gebeurt, wat staat de Nederlanders dan te wachten van Alva en zijn Bloedraad[33].

De bewering, dat Don Carlos om politieke redenen vermoord zou zijn, nl. omdat hij met de Nederlanders sympathiseerde[34], krijgt enig relief als een pamflet verhaalt, dat de kroonprins de koning verzocht zijn wrede

31) *Verklaringhe*, uitgave S c h e n k , 112.

32) *Waerschouwinghe, ibid.*, 125.

33) *Hertgrondighe Begheerte, ibid.*, 136. Ook bij S c h i l l e r is de Inquisitie in het spel: *Don Carlos*, vv. 5274-5279 (*o.c.*, 292) en vv. 5069-5070 (*o.c.*, 295). Een geuzenlied zegt het aldus:

> 'Wacht u voor dInquisiteurs handen,
> Die sConincks Soon hebben vermoordt'
> (K u i p e r - L e e n d e r t z J r ., *o.c.*, I, 241).

34) In de *Don Carlos* van S c h i l l e r is dit element sterk aanwezig. Daar zegt bv. de markies van Posa tot de koningin:

> 'Er soll
> Dem König ungehorsam werden, soll
> Nach Brussel heimlich sich begeben, wo
> Mit offnen Armen die Flamänder ihn
> Erwarten. Alle Niederlande stehen
> Auf seine Losung auf. Die gute Sache
> Wird stark durch einen Königssohn. Er mache
> De span'schen Thron durch seine Waffen zittern!
> Was in Madrid der Vater ihm verweigert,
> Wird er in Brüssel ihm bewilligen' (vv. 3468-3477, *o.c.*, 229).

plannen tegen de Nederlanders te matigen. Don Carlos overlegde met zijn vrienden en bleek voor zijn leeftijd een goed politiek inzicht te hebben, toen hij uit Alva's veldtocht een ramp voor de beide landen voorzag[35]. Al eerder was er over gesproken, dat de toekomstige wettige erfgenaam der Nederlanden een afkeer had van Alva, het instrument der Inquisitie. Hij was de Nederlanders bijzonder welwillend gezind[36].

De naam van Don Juan wordt in verband gebracht met de affaire Don Carlos. Reeds bij de afzondering van Don Carlos doen allerlei praatjes de ronde in de Nederlanden. De infant zou een samenzwering op touw gezet hebben, waarbij zijn moeder, de zuster van de koning en twee jongere kinderen betrokken waren. Don Juan ontdekte het complot, toen er pogingen aangewend werden ook hem erin te betrekken. Don Carlos kreeg strenge gevangenschap en de koning zou de zaak voor een gerechtshof willen brengen[37]. Deze geruchten vinden hun weerslag in de pamfletten. Er wordt tegen Don Juan gewaarschuwd: ‘laet ons dencken, dat dese die ons voorhoudt dese fraye lockmeesen, de selfde man is die d'orsake heeft gheweest, van de doot van wijlen onsen natuerlijcken Prince wettich ende eenich soone van syne Maiesteyt’[38]. Ook elders worden die geruchten over de relatie tussen de dood van Don Carlos en Don Juan vermeld[39].

De *Apologie* geeft wel een zeer zonderlinge verklaring voor de moord op Don Carlos. De koning wilde dispensatie hebben om met zijn nicht te mogen trouwen. Een reden daarvoor kon zijn, dat het spaanse rijk niet zonder wettig erfgenaam mocht zijn. Daarvoor moest de levende kroonprins eerst verdwijnen. Had de koning werkelijk een reden om Don Carlos in staat van beschuldiging te stellen, dan hadden Nederlanders over hem moeten oordelen, als de meest geïnteresseerden, en niet drie of vier monniken van de Inquisitie[40].

35) K. 222, B 4 r.
36) K. 179 b, 59.
37) *Calendar of State Papers*, Foreign Series, *of the reign of Elisabeth*, 1569-1571, London 1874, 587 no. 2220: Advices from Antwerp, 6 maart 1568. Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques des Pays-Bas*, V: *Gouvernement du duc d'Albe* (3 sept. 1567-27 sept. 1570), Bruxelles 1886, 69: Avis d'Anvers, 15 febr. 1568; 73: Avis d'Anvers, 22 febr. 1568.
38) K. 343, 36.
39) K. 354, uitgave Lacroix, 121.
40) Uitgave Mees - Verwey, 47: ‘Want aengaende van Don Kaerel, was hy niet onse toekommende Heere, ende dien men mochte vermoeden, dat hy eens soude onse meester werden?’.

Al eerder beschuldigde een propagandaschrift voor Anjou de koning rechtstreeks van de moord op zijn zoon. Daaraan knoopt de schrijver de reeds bekende redenering a fortiori vast: hoe kunnen de Nederlanders iets goeds van hun koning verwachten als hij zijn eigen bloed niet vergaf[41]. Dat wordt de gewone manier van voorstellen als dit onderwerp ter sprake komt[42].

Voor een soortgelijke argumentatie worden de namen van Egmont en Hoorne vaak benut. 'Heeft hy (Alva) de Graven van Egmont ende Hoorne, die den Coninck soo veel dienste hadden gedaen, niet ghespaert, meynt ghy, dat hy uluyden sal sparen'[43]. Hun vroegere verdiensten konden de koning een kleine misstap niet doen vergeten[44]. Dit motief is bijzonder toepasselijk als er verzoeningspogingen in het werk gesteld worden. Egmont en Hoorne hadden vertrouwen in de spaanse koning, in het bewustzijn van hun grote verdiensten, die hen onaantastbaar zouden maken. Zij kwamen bedrogen uit. Een leerzaam voorbeeld[45]. Soms wordt er een hele redenering aan verbonden. De aard van vorsten is wraakzuchtig. Dit hebben zij gemeen met andere mensen, maar omdat zij meer gelegenheid en macht hebben om er aan toe te geven, is het bij hen erger. De koning van Spanje is geen uitzondering op die algemene regel. Een talloze menigte uit heel de wereld werd er het slachtoffer van. De meest illustere voorbeelden zijn Egmont en Hoorne, die tevens het bewijs vormen, dat de hoogste rang geen rem vormt voor deze drift[46].

Rond Egmont en Hoorne gedijt de mythevorming al heel voorspoedig. Hun namen komen haast in elk pamflet, dat zich keert tegen de Spanjaarden, voor. Het is volkomen waar, wat Bakhuizen van den Brink schreef: 'De namen der slagtoffers hadden een' goeden klank, en werden Alva's overige wreedheden ook niet over het hoofd gezien, alles, wat ten zijnen laste komt, vereenigde zich als in één brandpunt, in den geregtelijken moord van Egmont en Hoorne'[47]. Oranje heeft hiertoe de stoot gegeven. In zijn

41) K. 507, B ij r.
42) K. 633, A 4 v en K. 677, B v.
43) K. 310, B v.
44) K. 545, 16.
45) K. 677, B v.
46) K. 492, A ij r.
47) Bakhuizen van den Brink, *Studiën en Schetsen*, I, 5. Noch over Egmont noch over Hoorne bestaan moderne wetenschappelijke werken. Over Egmont handelt: Th. Juste, *Le comte d'Egmont et le comte de Hornes, d'après des documents authentiques et inédits*, Bruxelles 1862. Buiten beschouwing kan blijven het al te populaire werk van R. Avermaete, *Lamoral d'Egmont 1523-1568*, Bruxelles 1943. Een kort overzicht van het leven van Hoorne: A. Schillings, *Philips de Montmorency, Graaf van Hoorne*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 28 (1913) 321-327. Tegenwoordig verschijnen Egmont en Hoorne geenszins meer als de nationale helden, die de propaganda van hen maakte, al vinden de militaire kwaliteiten van de eerste waardering. De Pater (in: *Geschiedenis van Nederland*, III: *De Tachtigjarige oorlog*, 154): 'Zijn (Egmonts) tragische martelaarsdood heeft hem in onze geschiedenis een naam gegeven groter dan de ijdele, besluitelooze en egoïstische graaf verdiende'; M. Dierickx (in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, 312): 'Hij (Egmont) was het type van de dappere veldheer.... was loyaal, edelmoedig, een tikje naïef, gemakkelijk te ontvlammen, ambitieus, weinig diplomatiek....'; Rogier (in: *Geschiedenis der Nederlanden*, II: *Eenheid en Scheiding*, Nijmegen 1952, 72): 'Hij was beminnelijk in de omgang, ook met eenvoudigen, maar weinig zelfstandig en vooral onberaden'. Over Hoorne: Rogier, *l.c.*: 'Hij was een heftig, opvliegend man met ondanks

Antwoorde op de indaging protesteert hij tegen de gevangenname van Egmont en Hoorne, die in strijd is met de statuten van de Orde van het Gulden Vlies[48]. In de *Verklaringhe* wordt een uitvoerige passage gewijd aan de dood van deze twee groten, na een samenvattende vermelding van de terechtstelling der edelen, die daaraan voorafging[49]. De *Waerschouwinghe* maakt de gebeurtenis tot een symbool. Wilde men de spaanse wreedheden tot in details verhalen 'het ware om nemmermeer gedaen te hebben'. Daarom leidt de prins het verhaal over Egmont en Hoorne in met de woorden: 'Ja voor een exemple sal ghenoech wesen in plaetse van duysent'[50].

Voor de moord op Egmont en Hoorne hebben de pamfletten ook een theoretische achtergrond geschapen. Op die manier werden de Nederlanden beroofd van hun natuurlijke leiders, zodat het verzet gemakkelijk gebroken kon worden en het land tot absolute slavernij gebracht. Granvelle had dat

zijn hoge geboorte iets van de berooide avonturier in zich en ook wel iets van een warhoofd'. S c h i l l i n g s (*l.c.*, 221-222): 'hij was een moedig, eerlijk, twistziek, niet populair man. Het komt mij voor dat deze beschrijving licht geeft tevens over het karakter van den graaf. Alles doet in hem vermoeden den zwaartillenden, die dapper is, als een ander hem bezielt, moedeloos wordt zoodra de kansen keeren, die veel liefde heeft voor zijn volk, maar stuitend op onwil, spoedig versaagt; die godsdienstig voor zich zelf, door zucht naar rust, zich om de gevoelens van anderen weinig bekommert. Een man, die uit eigen hartedrang slechts zelden tot daden komt. Hoorne is een ontevredene over zichzelf en over anderen, die de kracht mist in te grijpen. Uit al zijn daden spreekt goede wil, maar tevens machteloosheid'.

48) Uitgave S c h e n k , 94.
49) *Ibid.*, 110-111.
50) *Ibid.*, 123.

bedacht en gezegd[51]. Om dit spaanse plan te bewijzen dienen vooral de zg. onderschepte brieven van Alava. Ze worden door Oranje vermeld en besproken, als hij in de *Verantwoordinge* een verklaring geeft van de samenkomst te Dendermonde. De reden voor die vergadering was o.a., dat hij en anderen zwart gemaakt werden bij de koning en 'boven dien, dat tot onsen handen was gecomen het dobbel van sommige brieven die Don Francisco d'Alana, syner Majesteyt Ambassadeur in Vranckrijck hadde gheschreven aen de Regente; inhoudende, dat de dry daer beteeckent (de welcke waren de voorschreven Graven van Egmont ende Hoorne ende wy) souden in tijden ende wijlen na onse verdiensten gecastijdt worden ende dat men tot dien tijde toe ons alle goede ghelaet moeste toonen'[52]. Bij de vredesonderhandelingen van Breda worden deze brieven te pas gebracht. Het is de spaanse bedoeling de Staten Generaal onder hun absoluut gezag te brengen. Dat bleek indertijd uit de brieven van Alava, die adviseerde tot het ombrengen van de grote heren en de hoofdfiguren uit de Staten Generaal[53]. Deze brieven maken voortaan deel uit van het propagandaarsenaal[54].

Volgens de pamfletten was Egmont reeds lang voor zijn dood, veroordeeld. Toen hij in 1564 op doorreis naar Spanje in Parijs vertoefde, zei daar een Jezuiet: Egmont doet goed om zijn hoofd naar Spanje te brengen; dat spaart de moeite en het geld om het in de Nederlanden te gaan halen[55]. Heel dramatisch wordt de voorspelling van zijn dood verteld door een kroniek uit die tijd. Op de samenkomst te Dendermonde arriveerde Oranje vroeger dan Egmont. De prins ging in de keuken van het kasteel op de vleesbank zitten en wilde er niet afkomen vóór hij met Egmont gesproken had. En incomende vraechde hy (Egmont) na synen cosyn en seyden: 'Hy sidt op den vleeschblock!' En als sy nou byeen waeren, en mocht vraghen waerom ditte, so antwoerde hy (Oranje): 'Daer soeckt gy my op te brenghen, maer 't mocht u wel eerst overcommen, want gy sult de brugge legghen, daer de Spaengiaerden sullen overcomen'. Toen Egmont naar geen argumenten wilde luisteren haalde Oranje de brieven van Alava voor de dag[56].

51) K. 222, B 3 v.
52) Uitgave S c h e n k , 65.
53) K. 239, B o r I, 601.
54) Bv. K. 222, B 3 v; K. 588, 4; ook in de *Verlatinge* worden Alava's brieven genoemd, uitgave S n e l l e r , 67.
55) K. 222, B 3 v.
56) Godevaert van Haecht, uitgave R o o s b r o e c k , I, 112-113.

De dood van Egmont en Hoorne wordt bij alle mogelijke gelegenheden te pas gebracht. Daaruit blijkt de afgunst van de Spanjaard, die geen glorie kan zien in mensen, die niet van zijn natie zijn. Het is een bewijs van de ondankbaarheid van de koning. Aan Egmont dankt hij het behoud van zijn kroon[57]. Deze redde met levensgevaar de Nederlanden van Frankrijk[58].

De dood van Egmont en Hoorne verwekt speciaal in Duitsland grote opschudding[59]. Hieraan appelleert jaren later nog Johan Casimir in zijn proclamatie. Men herinnerde zich, hoe deze vermoorde nederlandse edelen 'aen der Duytsche keurvorsten ende Vorsten huysen alleiancie ende maegschap hebben'[60].

Tenslotte is hun dood ook een bewijs, dat de Spanjaarden hun verzekeringen en beloften niet houden[61]. Egmont, overigens een voorbeeld van alle deugden, had slechts één gebrek, nl. dat hij zich door de Spanjaarden om de tuin liet leiden. Hij probeerde Oranje, Hoorne en Hoogstraten over te halen mee naar Brussel te gaan, naar Alva. Hij wilde borg blijven voor hun veiligheid, maar betaalde zijn goedgelovigheid met zijn leven[62]. Hier benadert men het ware karakter van Egmont, dat een enkele maal nog scherper wordt getekend. Hij was gehard in de strijd maar veel te goeder trouw in politieke aangelegenheden. Hij keerde van zijn zending naar Spanje terug met veel beloften en gaf onder zijn vrienden hoog op van de welwillendheid hem in Spanje betoond. Toen kwam vandaar opeens een verscherping van de plakkaten[63].

57) S. 26, in: Te Water, *o.c.*, IV, 62.
58) K. 222, B 2 v.
59) Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, III, 359.
60) K. 361, 5.
61) K. 239, Bor I, 601.
62) K. 468, 66.
63) K. 222, B 3 r-v. In de geuzenliederen komt vaak ernstige kritiek op Egmont voor:

'De Grave van Egmont hier op let,
Die heeft de Geusen ghebrocht int net,
Met syne valsche wercken
Stryt hy voor de Roomsche Kercken'
(Kuiper-Leendertz, Jr., *o.c.*,

I, 46. Een heel stekelig lied tegen hem sluit aldus:

'Neemt hier exempel, out, jonck, cleyn en groot,
Hoe dat hy hem ghebrocht heeft int verseeren
Hy die door giericheyt verkoos de doot,
Ende verliet onachtsaem d'wech des Heeren
Aenvaerde den Antichrist seer snoot:
Dus wie ghy zijt, wijckt niet van Godes leeren
Zijt niet ghesint, "als Egmont onghestadich
Die soo verblint" was, Heer sijt hem ghenadich' (*o.c.*, 68).

Elders:

'Egmont seer bou, die brach de trou,
En brocht hem selfs in noot' (*o.c.*, 303).

Een enkele maal komen Egmont en Hoorne samen voor in deze geest:

Niet zó bekend als Egmont en Hoorne, maar toch vaak in één adem met hen genoemd, zijn twee andere nederlandse groten, nl. Bergen en Montigny[64]. Ook met hun dood wordt propaganda gemaakt. Bergen en Montigny zijn vooral een afschrikwekkend voorbeeld voor de naïevelingen, die zich nog met een rekest tot de koning willen wenden[65]. Trouweloos hield de koning hen in Spanje en leverde hen over aan de Inquisitie[66]. Hoe vaak de Staten het ook overwogen, zij durfden geen gezantschap van edelen meer naar de koning te sturen, gedachtig hetgeen Bergen en Montigny overkwam[67].

De trouweloosheid van de Spanjaarden, en van de Katholieken in het algemeen, is vastgelegd in een slagzin: 'Haereticis non est servanda fides'. Zij hoeven tegenover ketters hun woord niet te houden. Het Concilie van Constanz zou daarvoor het bewijs hebben geleverd, niet alleen door het

> 'Den Egmont werd ontboden te Hove,
> Hy leyde oock ter ste, den Graaf van Hoorne me:
> Si werden ghevanghen, niet tharen love,
> Want elck na rechter ze, als Huychelaer, daer de' (*o.c.*, 126).

Er is een traditie, dat Hoorne niet katholiek gestorven zou zijn, hetgeen zeker niet waar is (S c h i l l i n g s , *l.c.*, 323-324). In een geuzenlied komt die opvatting tot uiting:

> 'Baals Priester met zijne cluchten
> Tradt tot den Grave groot:
> Gaet van my (sprack hy met suchten))
> Want ghy doet my nu aen den doot:
> Hy wist wiese waren al voren,
> Des duyvels en sPaus ghebroet,
> Van Antechristus gheboren,
> Die daer dorsten na donnoosel bloet' (K u i p e r - L e e n d e r t z J r ., *o.c.*, I, 64).

64) Vgl. B r o u w e r , *o.c.*, Bergen komt daar natuurlijk ook geregeld ter sprake.
65) K. 220, B o r I, authentieke stukken, 148.
66) K. 222, B 4 r.
67) K. 492, D 2 v. Oranje noemt in zijn *Apologie* Bergen en Montigny tweemaal met name: eerst om de bewering van de *Ban* te weerleggen, dat hij het land moest verlaten in 1568, omdat Margaretha van Parma orde op zaken had gesteld. Het was veeleer om te vermijden, hetgeen anderen overkwam, met name Bergen en Montigny (uitgave M e e s - V e r w e y , 67). De *Ban* stelt het voor alsof de oorlog alleen tegen Oranje gericht is. Maar was Oranje niet naar Duitsland vertrokken 'doe men in Spaegnien uwe Ambassadeurs Myne Heeren van Berghen ende van Montigny so jammerlick dede sterven?' (*ibid.*, 128).

optreden tegenover Huss, maar ook door een decreet, dat deze theorie verkondigde[68].

Oranje zelf heeft weer deel aan de verspreiding van deze thesis. Hij herinnert er meermalen aan[69]. Ze is te vinden in een boodschap, die mede namens Oranje het licht zag. De Spanjaarden, in casu Alva, weten hun trouwbreuk tegenover de Nederlanders theoretisch te verantwoorden. Ketters en rebellen mag men doden, ook als onder de duurste eden beloofd werd hen te sparen. Zij leven immers in conflict met God en zijn vijanden van het algemeen welzijn. Er kan geen verplichting onder ede bestaan, om iets te doen, wat God vérboden heeft of iets na te laten, dat God géboden heeft. Dit alles blijkt niet alleen uit de handelwijze van het Concilie van Constanz, maar het werd daar ook als officiële leer verkondigd: 'nademael dat het in 't Concilie van Constance voor 100 jaren herwaerts besloten is, datmen Ketters geen gelove noch belofte en behoeft te houden'[70].

Vrede met de Spanjaarden is zinloos daar 'by Don Jehan ende zijnen aenhangh dese Regel ende Maxime des Pauses ende Machiavelli plaetse heeft, dat men den ketteren ende rebellen (daer voor sy de Nederlanders achten) gheen gheloove schuldich is te houden'[71]. De Katholieken krijgen het verwijt te horen, dat zij 'daghelicx inde mont hebben tDecreet van tConcilium van Constance'. Om de stelling nog grotere consequenties te geven voegt dit pamflet - evenals het vorige en verschillende andere - hieraan toe, dat de Spanjaarden alle inwoners der Nederlanden voor ketters 'en Lutheranen' houden. Zij verklaren trouwens tot ketter, al wie zij uit de weg willen ruimen[72].

De pamfletten halen verschillende themata van dezelfde strekking door elkaar. Het is onmogelijk om een afdoende regeling met Spanje te treffen 'overmidts dat wy daghelijcks bevinden, dat sulcks sonder schaemte ende schande ghepractiseert wert, dat Lysander te segghen plach, namelijc, dat-

68) J.D.M. C o r n e l i s s e n , *De trouw der Katholieken tegenover 'ketters'*, Nijmegen 1930.
69) C.H. Th. B u s s e m a k e r , *De Afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie*, I, Haarlem 1895, 53 en 321.
70) K. 213, B o r I, 470.
71) K. 361, 28.
72) K. 500, E r.

men den kinderen mit poppen ende kinderspel, maer die Mannen mit eydtsweeren bedrieghen moet, ghelijck die Paus oock leert, datmen den ketters gheenen eydt te houden schuldich is, ende Marciouelli laet oock den Princen toe haeren eydt te breken, so menichmael, als sy dat tot onderhoudinghe hares standts, nuttelijck ende nootsaekelijck bevinden'[73]. Op een andere plaats komt de singuliere formulering voor: 'le privilege du Constance: les enfans se trompent par osseletz, et les hommes par serments, traictez, et foy solenelle iuree'[74].

Het algemeen voorrecht tot trouwbreuk tegenover ketters staat onder het opperste patronage van de Paus. Het is een der oudste propagandaleuzen, dat de Paus de koningen van hun eed kan dispenseren. Ze wordt trouw herhaald. De koning kan zich door hem van alle mogelijke beloften, ook onder ede gedaan, laten ontslaan[75]. Het is heel eenvoudig, dit vast te knopen aan de hier besproken stelling. Het is haast overbodig het nog te vermelden, zo algemeen is dit thema: 'ick en wil niet spreken vanden generalen reghel die hy (de Paus) hout, datmen den Ketters niet en behoort ghelooue te houden, dat hy al Ketters declareert diet hem belieft'[76]. De wraak van de koning zal de Nederlanders onvermijdelijk treffen 'hoe stercke ghelofte, eeden ende versekertheyt dat hy ter contrarien soude moghen doen, van de welcke hem de Paus lichtelijck soude absolueren, iae alrede hem gheabsolueert soude houden, midts den ongodtlijcken reghel diese onder hen houden voor een Evangelie, datmen den Ketters niet en behoort gelooue te houden'[77].

In een vergadering van de Staten Generaal heeft Oranje eens verklaard,

73) K. 651, C r-v.
74) K. 633, A 4 r.
75) K. 500, D 2 r.
76) K. 493, 3 r.
77) K. 655, B v. In een geuzenlied is deze theorie ook te vinden. Don Juan zegt daar tot zijn 'Don-Jannisten':

> 'Ick bid alle herten, die oyt Santen aenbaden,
> En spaus pardoenen oock hebben gewonnen,
> Dat sy my haer gebeden mee willen ionnen,
> Met lesender herten oft met een singhende bly stem,
> Opdat de ketters door list worden verslonnen;
> tRoomsche spreeckwoort is geroct, tmoet zijn gesponnen:
> *Hereticis non esse servandam fidem*' (van Vloten *o.c.*, II, 211).

Van de andere kant schuift de *Ban* Oranje en zijn medestanders dezelfde praktijken in de schoenen: 'de boose, listighe ende meyneedighe treken, (die hem ende allen ketters seer ghemeyn zijn)' (uitgave Frederiks, 15).

dat de Katholieken, volgens de leer van het Concilie van Constanz, zich niet hoeven te houden aan hun woord de ketters gegeven en dat de koning van Frankrijk zich daarop baseerde, toen hij de hervormden bedroog en liet vermoorden[78]. Met het laatste doelt de prins op de Bartholomeusnacht. De pamfletten uit de tachtigjarige oorlog dragen ijverig hun deel bij, om de herinnering aan deze beruchte gebeurtenis uit de godsdienststrijd der zestiende eeuw, levendig te houden. Zij zien er weer een bewijs in van de onbetrouwbaarheid der Katholieken.

In de Nederlanden doen heel kort na de gebeurtenis geruchten de ronde, dat hier een soortgelijke aanslag zal plaats hebben[79]. Het blijkt een hardnekkig gerucht[80]. Dat de Bartholomeusnacht een diepe indruk op Oranje maakte, is toe te schrijven aan de gevolgen daarvan op de tweede veldtocht in 1572. Door deze wending in de franse politiek kwam er een voorlopig einde aan de hulp uit dat land[81]. Een pamflet schrijft daaraan de mislukking van die onderneming toe. De Bartholomeusnacht is een trouweloosheid, die haar weerga in de geschiedenis niet heeft. Alva zou er een hand in hebben gehad[82]. Het geschrift bestrijdt het pardon van Requesens en gebruikt het 'Lutetianum latrocinium' vooral om te waarschuwen tegen de onbetrouwbaarheid van de Spanjaarden[83]. In Frankrijk werd vrede gesloten, maar die werd misbruikt voor een moordpartij[84].

Ofschoon de spaanse regering niets met de Bartholomeusnacht te maken heeft, vormt dit berucht voorval steeds opnieuw een argument tegen haar, speciaal in verband met religie-kwesties. De parijse moord wordt haast een gevleugeld woord voor trouwbreuk tegenover de hervormden[85]. De Bartholomeusnacht wordt in verband gebracht met de wederinvoering van de Inquisitie[86]. Een merkwaardige gedachtensprong verbindt de Bartholomeusnacht met de Siciliaanse Vespers, welke gebeurtenis met de hele kwestie natuurlijk absoluut niets te maken heeft, zodat dan de volgende synoniemen achter elkaar komen te staan: 'paix fourrée, de vespres de

78) B u s s e m a k e r , *o.c.*, I, 321.
79) K e r v y n d e L e t t e n h o v e , *Relations politiques* VI, 534, 30 sept. 1572.
80) O.c., VII, 8, juli 1575.
81) H. P i r e n n e , *Histoire de Belgique*, IV, Bruxelles 1911, 33.
82) K. 222, C 2 r en D r.
83) *Ibid.*, A 2 v - A 3 r.
84) *Ibid.*, B 2 v - H r.
85) K. 239, B o r I, 597; K. 503, B o r II, 132; K. 361, 19; K. 379, C v.
86) K. 468, uitgave L a c r o i x , 77.

Sicille, et nopces de Paris'[87]. De Bartholomeusnacht wordt een van de symbolen der spaanse wreedheid. Als de koning hier weer heer en meester zou zijn 'qu'auroit on à attendre que nouuelles nopces Parisiennes, ou iour de Carneual, auquel le Duc d'Alue par tous les Pays-bas fist saisir tous ceux qui luy estoient aucunement suspectz'?[88].

Een enkele pamflettist ontgaat het niet, dat dit herhaalde beroep op de Bartholomeusnacht tot een propagandaleuze geworden is, die los is komen te staan van de werkelijke gebeurtenis. Hij geeft een aansporing de zaken met nieuwe moed aan te pakken en zich niet te laten demoraliseren door allerlei praatjes: 'deen concipieert wonder droomen van t'massacre van Paris, dander sorcht dat hier al op zijn Ghents te wercke gaen sal'[89].

De themata, die de pamfletten aanhalen als karakteristieke voorbeelden van spaanse wreedheid, zijn hiermee geenszins uitgeput. In de *Apologie* vertelt Oranje, dat de Spanjaarden - met name de Spaanse Raad, waarin ook Nederlanders zitting hadden - alle bewoners der lage landen ter dood veroordeelden en dat vonnis ook graag ten uitvoer hadden gelegd, zo zij er

87) *Ibid.*, 66.
88) K. 492, C 4 v.
89) K. 493, 19 r. In verschillende liederen komt de Bartholomeusnacht ter sprake. Een geuzenlied tegen de religievrede waarschuwt tegen de Katholieke Kerk:

'Wilt ghy claer sien zijnen Judasschen aert.
Siet die moort van Parijs aen boven al verradich'
(Kuiper-Leendertz Jr., *o.c.*, I 302).

In een waarschuwing tegen de Katholieken te Brugge heet het:

'So meenden zy de Parissche bruyloft te houden in stilte'
(van Vloten, *o.c.*, II, 245).

Bijzonder Anjou wordt ermee in verband gebracht. Als hij in 1580 komt heet het in een Refereyn:

'De vreese es in 't volck nu zoo gheingient,
dat te Ghendt een bruloft, als te Parys mocht hebben lest stê
Eens moght gebeuren, 't zy u vercombient,
En zom zegghen se: "De Gentenaers hebben 't wel verdient",
Maer dieder minst af zegt, die vaerter best mê'.

(*Politieke balladen, refereinen, liederen en spotdichten, der XVIe eeuw naer een gelyktydig handschrift*, Gent z.j., uitgegeven door Ph. Blommaert, (158)).
Na de Franse Furie is er natuurlijk een duidelijke aanleiding:

'Haddy in de Parijssche moort gheen stonde'
'Parijssche moorders! moeten wy u hier oock zien'.
(van Vloten, *o.c.*, II, 275).

toe in staat waren geweest. Dat blijkt wel uit hetgeen zij in Indië deden: 20.000.000 mensen werden daar vermoord. Om het toch maar goed te laten door dringen wordt het nog eens omschreven: twee honderd maal honderd duizend. Een gebied, dertig maal zo groot als de Nederlanden, werd verwoest. Spaanse bisschoppen en doctoren hebben er geschriften over nagelaten. De koning persoonlijk wordt voor dit alles verantwoordelijk gesteld. Het verhaal is ontleend aan Pater Bartholomeus de las Casas, de grote verdediger der Indianen[90].

Het optreden der conquistadores in de Nieuwe Wereld zal nog lang aan Spanje verweten worden in de geïllustreerde *Spiegel der Spaanse wreedheden*. De pamfletten hebben daartoe hun voorbereidend werk gedaan. De beschuldiging, dat de Spanjaarden de Nederlanden tot een wingewest willen maken, wordt ergens aldus omschreven: 'zy anders niet en soucken dan deese onse Vaderlanden te bringhen conforme die Nyewe Indiën die sy eertytz gewonnen hebben'[91]. Het optreden der Spanjaarden in 'India nova' geldt al vroeg als een afschrikwekkend voorbeeld[92]. De Spanjaarden zijn er trots op, dat zij de bevolking van de nieuw ontdekte landen haast hebben uitgeroeid, zodat zij de rest met een kleine bezetting en enkele sterkten er onder kunnen houden. 'Leest van dien Landen haer selfs Historie, welke sy uit de schriften en acten des Indische Raets versamelt en in druk uitgegeven hebben, en ghy sult dit alles bevinden'[93]. 'Laet ons voor ons stellen d'exempel vande Indianen, ende ons voor oogen legghen dat ons naecomers ghetracteerd sullen worden ghelijck als die'[94].

In allerlei vormen keert dit onderwerp terug. De mensen in Amerika hebben terecht een dodelijke haat tegen de Spanjaarden, daar zij 20.000.000 van hun landgenoten zagen ombrengen. Ook in de Nederlanden waren zij

90) Uitgave M e e s - V e r w e y , 58: 'Ende om den Coningh voor Godt ende voor de menschen alle middelen te benemen van hem te mogen verontschuldigen, so is de historie hem selven toegheschreven ende ghedediceert worden doer eenen van synen onderdanen, dien noch eenighe gherechtigheit in 't herte was overghebleven'. Over Las Casas: M. B r i o n , *Bartholomé de Las Casas*, Paris 1927. Deze schrijft: 'C'est une des choses les plus remarquables de cette étonnante histoire, et propre à nous donner une haute idée des souverains espagnols, que de constater que le Protecteur des Indiens, malgré les intrigues des Conquérants et celles de la Cour, a toujours eu gain de cause auprès de la monarchie catholique' (205). Verder: L. H a n k e , *Bartolomé de las Casas. An interpretation of his life and writings*. The Hague 1951.

91) S. 26, uitgave T e W a t e r , *o.c.*, IV, 61.

92) K. 179 b, 68.

93) K. 220, B o r I, authentieke stukken, 146.

94) K. 343, 36.

graag opgetreden als in Peru maar hier ging dat niet zo gemakkelijk. Twintig miljoen wordt de vaste schatting[95].

Bij de getalsvoorstellingen uit de zestiende eeuw is voorzichtigheid geboden[96]. Dat de pamfletten schuld hebben aan de overdrijving mag worden aangenomen. Men zie slechts de getallen, waarin de slachtoffers van het spaans bewind worden geteld, of het nu de Inquisitie of de Bloedraad betreft. Oranje biedt weer een uitgangspunt. Hij spreekt in de *Verantwoordinge*, als hij het heeft over Inquisitie en plakkaten, van 50.000 slachtoffers[97]. In de *Apologie* stroomt het door Alva vergoten bloed zo overdadig 'dat men in allen steden van dese landen 't selve met geheele beken heeft ghesien langhs de straeten loopen'. De prins laat de hertog, in een van zijn beruchte gezegden, zelf verklaren, dat hij meer dan 18.000 mensen door de beul liet ombrengen[98]. In zijn redevoering te Worms haalt ook Marnix de woorden van Alva aan maar met het getal 18.600. Daaronder zijn niet begrepen de slachtoffers van de soldaten. Alva is dan een klassiek voorbeeld van wreedheid geworden: 'Consideré qu'il n'y a homme qui oyant nommer le duc d'Albe, n'ait subi devant les yeux l'image et effigie d'une tyrannie trescruelle semblable à celle que Phalaris executa en son temps'[99]. 18.000 slachtoffers is het standaard-getal, dat op naam komt van Alva's Bloedraad[100].

Het getal 100.000 slachtoffers komt vaak voor in verband met Inquisitie en plakkaten. Marnix noemt het bij de verdediging van de Beeldenstorm[101]. In 1579 wordt dezelfde taxatie gemaakt[102]. Vijf jaren later spreken de Staten Generaal over dit getal[103]. Maar men schrikt er ook niet voor terug om het aantal te verdubbelen en er 200.000 van te maken[104]. Dergelijke onwezenlijke getallen komen vaak voor.

95) K. 422, C iiij v; C vii v; K. 500, C 4 r; D r; K. 599, B o r II, 124; K. 633, A 3 v.
96) Over dit soort fantastische getallen: L.J. R o g i e r , *Over het karakter en omvang van de Nederlandse emigratie in de zestiende eeuw*, in: *Historisch Tijdschrift*, 17 (1938) 8-11.
97) Uitgave S c h e n k , 40-41.
98) Uitgave M e e s - V e r w e y , 88-89.
99) K. 354, uitgave L a c r o i x , 114-115.
100) K. 655, B r.
101) K. 150.
102) K. 492, B iij r.
103) K. 683, B o r II, 410.
104) K. 575, A iij v.

Het aantal ballingen ten tijde van Alva wordt op 100.000 gesteld[105]. Marnix spreekt van een miljoen personen, wier vonnis geveld is, als het Calvinisme uitgeroeid moet worden[106]. Willen de Spanjaarden bij een eventuele vrede de andersdenkenden het land uitsturen, dan zullen een miljoen mensen in ballingschap moeten gaan; de rijken niet meegeteld[107].

Het is niet wel mogelijk een allesomvattend overzicht te geven van wat de pamfletten tegen en over de Spanjaarden verhalen. De pamfletten hebben nl. de gewoonte hun alle denkbare ondeugden en kwade bedoelingen toe te schrijven. Zij dragen de schuld van alle kwade dingen, die in de Nederlanden plaats hebben. Als hier een paar hoofdfiguren in het kort de revue passeren, gebeurt dat aan de hand van enkele punten, die speciaal door de propaganda worden belicht.

Het standbeeld, dat Alva[108] te Antwerpen liet oprichten van het op Lodewijk van Nassau veroverde geschut, is in de pamfletten het symbool van heel zijn optreden in de Nederlanden. 'Neemt voor ooghen dese meer dan hoveerdige ende hoochmoedighe figuere ende beelde van coper, die int casteel van Antwerpen was opgherecht, het recht tafereel van zijn opgeblasen eergiericheyt, wreetheyt, tyrannije, godloosheyt, ende hooveerdige verachtinge van alle Nederlanders, daer sult ghy sien de rechte oorsake van den oproer vanden Lande'[109]. De door het beeld vertreden figuren zijn het symbool van de Staten Generaal of het nederlandse volk. Het is duidelijk, dat zij 'der Spaengiaerden insolentien ende hoochmoedighe ghepeynsen, oock haer voorgestelden doel ende voornemen, genoeghsaem te kennen gheven'[110]. Alva en zijn standbeeld zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden[111]. Oranje vat nog eens de gedachten samen, die op-

105) K. 347, B o r I, authentieke stukken, 179.
106) K. 468, uitgave L a c r o i x , 68.
107) K. 492, B v.
108) Het is misschien wat boud gezegd: 'Als nationale boeman heeft Alva afgedaan. Misschien handhaaft hij zich hier en daar nog in zijn laatste stelling, bij het lager onderwijs'; (P r e s s e r e.a., *o.c.*, 52), maar er hebben ernstige pogingen tot rehabilitatie plaats gehad: D.C.L. B e r w i c k y A l b a , *The Great Duke of Alba as a public servant*, London etc. 1947; C h . T e r l i n d e n , *Du nouveau sur le duc d'Albe*, in: *Revue Général Belge*, (1953) 566-578; M. v a n D u r m e , *Herziening van het proces van de Hertog van Alba*, in: *Streven*, 9 (1955) 138-147.
109) K. 350, 46.
110) K. 361, 14-15.
111) K. 213, B o r I, 468; K. 423, 21; K. 599, B o r II, authentieke stukken, 123, 126.

geroepen worden door Alva's ‘gedenckteecken syner tyrannye ende ghetuyghenis synes hooghmoets’[112].

Het beeld stond op de binnenplaats van het door Alva opgerichte kasteel. Dat het bolwerk zelf het mikpunt werd van menig pamflet, lag geheel in de geest van de tijd[113]. De Grieken en Romeinen hadden gelijk, toen zij kastelen nesten van tyrannen noemden[114]. Het kasteel is ook een symbool van spaans wangedrag en tyrannie: ‘ghebreydelt te wesen met een Casteel, dat is te seggen, met boeyen aen handen ende voeten, ten eynde dat wy ten eeuwighen daghe souden draghen het gareel dat sy ons willen aen doen’[115].

Op de afbraak van het antwerps kasteel verschijnt een pamflet: *Bekentenisse, ende verscheydinghe van Madonna Castilia, tot Antwerpen. Anno 1577. 23 Augusto*[116]. De vernietiging van de beruchte burcht blijft een trotse herinnering: als wy lieden met onsen bloede ontweyckten den mortel vande casteelen[117]. Maar van de andere kant is die herinnering een ware nachtmerrie en een motief om de Antwerpenaren tot grotere krachtsinspanning aan te sporen[118]. ‘Den aert van tyrannijen is, Casteelen te maken middens int landt, ende de selve te gebruycken tot achterdeel van allen lieden van eeren’[119].

Verschillende beruchte gezegden worden de hertog in de mond gelegd. Reeds is vermeld, hoe hij er zich op beroemd zou hebben in de Nederlanden 18.000 mensen te hebben omgebracht. Herinnerend aan zijn optreden te Napels en Sicilië zou hij verklaard hebben: ‘Wat dinge? Ick hebbe wel volck van yser ghetemt, en sal ick geen van boter connen temmen’[120]. Ook in verband met de tiende penning is er een dergelijke

112) *Apologie*, uitgave M e e s - V e r w e y , 89.
113) Machiavelli schreef een hoofdstuk: ‘Of vestingen en andere middelen, die de vorsten aanwenden om hun gezag te handhaven, nuttig zijn’. J.F. O t t e n , *Machiavelli, sleutel van onzen tijd*. Gevolgd door een nieuwe vertaling van *De Vorst*, 's-Gravenhage 1941, 183-189.
114) K. 343, 10.
115) *Ibid.*, 32.
116) K. 319. De rederijker Willem van Haecht schreef een paar echte rederijkersverzen bij deze gelegenheid: *Hier vindy wie ghy sijt* (P. 238) en *Wildy weten wat ons bevrijt heeft en ghespaert* (P. 239).
117) K. 536, A 2 r.
118) K. 493, 18 v - 19 r.
119) *Ibid.*, 7 r.
120) K. 350, 44.

uitspraak[121]. ‘Sijn donderen heeft u in de ooren getuit: Son en Maen sullen eer haer schijnen laten, dan ik den tienden pennink niet bekomen en sal: Todo es mio, dat is: Het is al mijn, en diergelijke andere sijne lieflijke en soete spreek-woorden’[122]. Speciaal dat ‘Todo es mio, dat is: tis al mijn’ heeft indruk gemaakt en het wordt ook al zijn soldaten toegeschreven, die met de leuze ‘todo es nuestro’, zich alles toeëigenden[123].

Een van Alva's inbreuken op de privileges, die de pamfletten van orangistische zijde geregeld vermelden, is de oplichting van de graaf van Buren aan de universiteit van Leuven. Op het protest van de universiteit zelf zou Vargas het beroemde antwoord gegeven hebben - ‘in quade Latijnsche tale’ - ‘Non curamus vestros privilegios’[124]. Dit thema is door Oranje wel het eerst in omloop gebracht. In zijn *Verantwoordinge* klaagt hij er over, dat hij beroofd werd, ‘niet alleen van onsen goeden, maer oock van onser eeren ende van onsen Sone, dwelck beyde dingen zijn, die ons weerder zijn dan ons eygen leven’[125]. In zijn *Antwoorde* en zijn *Verklaringhe* spreekt hij er nogmaals vrij uitvoerig over.

In navolging van de prins zelf maken de pamfletten van dit ongeluk, dat Oranje trof, een speciale parel aan zijn kroon. Oranje is de grote voorvechter van 's lands vrijheid en privileges: ‘der daerom noch syn selven noch sines eigenen Sohns niet verschoent en heeft’[126]. Daar bij de vredesonderhandelingen de vrijlating van de graaf van Buren steeds een onderwerp van bespreking vormt, leveren de pamfletten ook daarop commentaar[127].

Alva's opvolger Requesens heeft niet zo bijzonder de aandacht der pamflettisten getrokken. De karakterisering, die de Staten van Brabant van hem geven, wordt de gewone voorstelling. Requesens komt met hele mooie woorden. Zijn opdracht luidt officieel: vrede brengen en regeren volgens de oude gebruiken. Maar dat is list en bedrog. Hij heeft immers precies dezelfde meesters als Alva, nl. de Inquisitie en de Paus. Hij kan dus geen andere taak hebben. Hij is echter listiger dan Alva en bekwamer[128].

121) Het is opvallend hoeveel minder dan in de geuzenliederen de tiende penning in de pamfletten voorkomt.
122) K. 220, B o r I, authentieke stukken, 145.
123) K. 192, A ij r.
124) *Apologie*, uitgave M e e s - V e r w e y , 69.
125) Uitgave S c h e n k , 80.
126) K. 652, A ij v; vgl. K. 468, uitgave L a c r o i x , 70.
127) K. 422, B iv v; K. 492, C 3 r; K. 493, C ij r en K. 500, B 3 v -4 r.
128) K. 200, B o r I, authentieke stukken, 145.

Alleen de manier van optreden verschilt. Requesens doet zich mooi voor en praat heel vleiend. Een gezegde, hem in de mond gelegd, typeert deze houding duidelijk: 'Het is geen wonder, dat de Hertoge in dese Landen tot sijn meininge niet gekomen en is, nademael hy die lieden geen goede woorden en heeft konnen geven'[129]. Requesens loste Alva niet af om de toestand te verbeteren 'maer om den selven voet van Tyrannye by bedecten middelen te vervolghen'[130]. Als bewijs van Requesens' bedriegelijke aard wordt een staaltje uit zijn verleden naar voren gebracht: zijn optreden tegenover de Moren in Granada[131]. Granada hoort thuis bij de bekende plaatsen, die het toneel waren van spaanse wreedheden[132].

Don Juan vestigt weer de volle aandacht van de pamfletten op zich. Hij is de man van de verraderlijke aanslag op het kasteel van Namen. Maar vooral de onderschepte brieven, uitgegeven in het *Cort verhael*[133], worden hem verweten. Voortaan zijn die brieven het bewijs van Don Juans bedrog: dat hij in werkelijkheid heel andere bedoelingen had dan hij voorgaf[134]. Het wordt een vaste gewoonte God dank te brengen voor deze ontdekking: 'een sonderlinge schickinge Godes'[135]. Het had er niet goed met de Nederlanden uitgezien 'hadde Godt ons-lieden niet verwect gehadt op de heyde van Bordeaus goede vrienden ende van onse Religie, de welcke dese brieven t'allen gelucke in handen creghen, die ons-lieden ganschelijck hebben ontdect haerlieder aenslach'[136]. Deze zienswijze komt veelvuldig

129) *Ibid.*, 147.

130) K. 588, 4. Op soortgelijke wijze karakteriseert de *Verlatinge* Requesens: 'die naer den voorsz. hertogh van Alva, niet om te verbeteren, maer om den selven voet van tyrannie bij bedecter middelen te vervolgen, den voorsz. Coninc van Spaengien hier te lande geschict hadde' (uitgave S n e l l e r , 70)).

131) K. 220, B o r I, authentieke stukken, 145.

132) K. 500, C 4 r. Zie ook de *Apologie*, uitgave M e e s - V e r w e y , 51-52. In de geuzenliederen is dit thema ook bekend in verband met Requesens: naar aanleiding van diens pardon:

> 'Valsche Papisten, wy sullen u niet ghelooven,
> Ghelijck die Mooren, dickmael hebben ghedaen'
> (K u i p e r - L e e n d e r t z J r ., *o.c.*, 228).
> 'Don Lowijs kond soet wieghen
> d'Arme Mooren met soeten klap:
> Om hun soo te bedrieghen
> Gelijck Judas en Joap', (*ibid.*, II, 55)).

133) K. 310.

134) K. 493, 20 v.

135) K. 363, B o r I, 968.

136) K. 422, B iij v.

voor[137]. De uitgever van enkele onderschepte brieven van Granvelle beschouwt het als de grootste weldaad door God aan de Nederlanden in de benarde omstandigheden bewezen, 'dat hi in onse handen ghelevert heeft de secreten van onse vyanden, en principalick op sulcken tijdt alst den noot grootelicx was verheysschende'. Daardoor toonde God, dat Hij waakte terwijl de Nederlanders sliepen. De auteur schrijft aan onderschepte brieven het sluiten van de Pacificatie toe en daarna het algemeen verzet tegen Don Juan. Nu hoopt hij, dat voor de derde maal het onderscheppen van brieven uitkomst zal brengen[138].

In het *Cort verhael* komen ook brieven voor van Don Juans secretaris Escovedo. Hieraan is het toe te schrijven, dat Escovedo berucht is in de pamfletten, ofschoon hij slechts kort in de Nederlanden verbleef en er niet zo'n grote rol speelde. Het wordt Don Juan kwalijk genomen en als woordbreuk gezien, dat hij o.a. Escovedo in zijn Raad opnam[139]. Maar de ware oorzaak, dat zijn naam tot een begrip wordt, is de volgende passage uit een brief van Escovedo aan de koning, gedateerd Antwerpen 6 april 1577. De vrijheid van geweten, die de Nederlanders vragen, kan de koning heel goed te pas komen, 'want de een partye sal haer schikken by uwe Majesteyt en zijnde also gedeelt, soo sullen wy dies te gemakkelijker mogen meester worden, en kastyen d'eene deur die ander'[140]. Dat wordt genoemd: 'die vervloekste practijke die men soude mogen bedenken'[141].

Kort daarop ontdekten de pamfletten pogingen, om een scheiding te weeg te brengen tussen de gewesten, 'volgende den raet ende resolutie van sijnen Secretaris Escovedo, te castyden d'een deur den anderen, ende ten laetsten van alle tsamen meester te wesen, dat is te seggen, alle gelijck (als de selue Escouedo is wtleggende) te viere ende te sweerde te brengen'[142]. Aan het begrip tweedracht-zaaien wordt de naam Escovedo inhaerent: 'ghelijck synen Raetsheere Escovedo seyt, om malcanderen te pluckharen'[143]. In het eerste rekest der gereformeerden om religievrede is de term 'Raed van Escovedo' voor de Nederlanders van die tijd voldoende

137) Vgl. Deel II, hoofdstuk V.
138) K. 536, A 2 r. Dat is ook de zienswijze in de *Verlatinge*: 'soo corts daer naer door de ghehenghenisse Gods, vyandt van alle tyrannie, ontdect is door opghehouden en gheintercipieerde brieven' (uitgave S n e l l e r , 74).
139) K. 310, B o r I, authentieke stukken, 152.
140) *Ibid.*, 166.
141) *Ibid.*, 157.
142) K. 343, 6.
143) *Ibid.*, 19.

duidelijk[144]. Want in die trant komt voor: ‘practijken en ranken van Escovedo’[145]; ‘discipels van Escovedo’[146] en ‘d'aduis van Escouedo’[147].

Parma, de laatste der landvoogden uit de hier behandelde periode[148], krijgt in de pamfletten de schuld van de aanslagen op Oranje, zowel die van Jaureguy[149], als die van Salcedo en Baza[150]. Maar misschien nemen de pamfletten zijn propagandistische activiteit nog hoger op. Wat de landvoogd in zijn brieven schrijft, geeft niet voldoende garanties[151]. Een pamflet houdt zich uitvoerig bezig met die propaganda. Wat Parma verspreidt, zijn leugens en beledigingen, verzinsels vol overmoed en ijdelheid. Daarom zullen de berichten, die hij de wereld in stuurt, stuk voor stuk nagegaan en ontzenuwd worden[152].

De mythevorming in de pamfletten is echter geenszins het monopolie van de nederlandse opstandelingen. De geschriften van hun tegenstanders vertonen precies dezelfde tendenz. Dat is trouwens eigen aan propaganda als zodanig. De mythevorming concentreert zich aan de andere zijde speciaal rond de persoon van Oranje[153]. En van de figuren uit de omgeving van de prins is het Marnix, die het meest de aandacht trekt[154].

144) K. 363, B o r I, 970.
145) K. 430, B o r II, 39-40.
146) K. 436, B o r II, 43.
147) K. 493, 4 v.
148) L. v a n d e r E s s e n, *Alexandre Farnèse, Prince de Parme, Gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)*, II (1578-1582), III (1582-1584), Bruxelles 1934.
149) K. 599, B o r II, authentieke stukken, 121.
150) K. 602, A v.
151) K. 436, B o r II, 43.
152) K. 613, 3-4.
153) Enkele algemene werken over Oranje: P.J. B l o k, *Willem de Eerste, prins van Oranje*, 2 dln., Amsterdam 1919-1920 (*Nederlandsche Historische Bibliotheek*, XI en XII); B e r k e l b a c h v a n d e r S p r e n k e l, *o.c.*; W e d g w o o d, *o.c.*; A.A. v a n S c h e l v e n, *Willem van Oranje. Een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen*, Haarlem 1948[4].
154) Over Marnix: *Marnix van Sinte Aldegonde*, uitgegeven in opdracht van het Uitvoerend Comité tot Herdenking van het vierde Eeuwfeest van Marnix van Sinte-Aldegonde, Brussel-Amsterdam z.j., waarin 303-353: P. A r e n t s, *Geschriften naar aanleiding van Marnix' leven en werken geschreven. Proeve van bibliografie*; A.A. v a n S c h e l v e n, *Marnix van St. Aldegonde*, Utrecht 1939; F. v a n K a l k e n - J. J o n c k h e e r e, *Marnix de Sainte Aldegonde (1540-1598). Le Politique et le Pamphlétaire. Le Pédagogue*, Bruxelles 1952.

Oranje is de oorzaak van alle beroerten in de Nederlanden. Het *Daghement* van 1568 beschuldigt hem ervan, dat hij 'hem soude gestelt hebben thooft, autheur, vorderer, gunstige ende ontfanger van den wederspannigen, rebellen gheconiureerde, opreurighe, muytmakers ende verweerders van der ghemeynder rusten ende welvaert'[155]. De *Ban* zal later herhalen 'dat hy alleen thooft, autheur ende promoteur is van alle dese beroerten, ende principaelste perturbateur van allen onsen landen ende staten, ende opt cortste, die ghemeyn peste vander Christenheyt'[156]. Dat is ook de mening van verschillende pamfletten tegen de prins. Hij is 'deenige oirsaecke van alle persecutiën, calamiteyten, ende benautheyt, die over langhe dese goede ghemeynte heeft verdraghen'[157]. Zowel Parma[158] als Richard Hall[159] zien het zo.

Maar bij die algemeenheid laten de pamfletten het niet. *Daghement* en *Ban* beschrijven in details de schuld van de prins. Zo doen ook andere pamfletten. Dat komt hierop neer, dat zij een overzicht geven van de Opstand met Oranje als de centrale en ongeveer de enige figuur. De Opstand wordt een soort particuliere onderneming van Oranje, op touw gezet met de laagste motieven. Op die manier componeert bv. *Le Renart decovvert* de geschiedenis van de Opstand. Iemand die de macht van zijn meester wil overnemen, camoufleert zijn voornemen steeds onder voorwendsels, die de mensen aanspreken. Zo heeft ook Oranje zich sinds 5 april 1566 bediend van leuzen, die in drie soorten te verdelen zijn. Op de eerste plaats: de openbare rust en de vernietiging der religieplakkaten. Vervolgens: het behoud der privileges en het vertrek van de Spanjaarden. Tenslotte: de religie. Steeds koos hij het motief, dat het beste paste bij de stemming van het land. Maar in werkelijkheid stak daar achter: heerszucht en ambitie, goddeloosheid en geldzucht, om zijn schulden te voldoen ten koste van de ondergang der Nederlanden[160].

Oranje is in het geheim de man achter het Smeekschrift. De meeste van de aanbieders waren Katholiek en trouwe onderdanen van de koning, maar onder de leuze van vrijheid had Oranje hen gewonnen voor Compromis en

155) Uitgave S c h e n k , 82.
156) Uitgave F r e d e r i k s , 20; in de titel van de *Ban* staat: 'hooft, beroerder ende bederver van tgeheel Christenrijck ende namentlijck van dese Nederlanden' (*ibid.*, 1).
157) K. 539, B ij v.
158) K. 547, B o r II, 223.
159) K. 564, 43 r.
160) K. 546, A ij r - A iij r.

Smeekschrift. Een onverwacht gevolg was, dat een menigte ketters zich bij hen aansloot. Daarop volgde de Beeldenstorm, door Oranje graag gezien. Daarvan uitgaande bewerkte hij verdere troebelen. Hij wordt zelf de bewerker van de Beeldenstorm genoemd. De schrijver schildert hem als een uiterst handig diplomaat, die zich aanpast aan de omstandigheden van tijd en personen, die voetje voor voetje, en in het geheim, verder gaat, waardoor velen zich laten bedriegen. Zijn broer Lodewijk van Nassau, uitgesproken calvinist, hielp hem daarbij en trad op waar Oranje nog niet openlijk kon handelen, zoals bij Beeldenstorm en ketterse preken[161].

De veldtocht tegen Alva was geen succes, door Oranje's gemis aan strategische capaciteiten en vooral door zijn bangheid. Als hij wat bereikte was het met geniepige middelen: door calvinistische magistraten te brengen op de plaats van katholieke; door beloften niet te houden[162]. De verovering van den Briel was het uitgangspunt voor nieuwe onlusten. Holland en Zeeland riepen Oranje en deze aanvaardde graag het gouverneurschap, want zijn mislukkingen hadden hem de heerszucht niet doen verliezen. De plechtige eed, geen andere godsdienstuitoefening toe te staan dan de katholieke, hield hij niet. Bij het beleg van Haarlem bracht Oranje geen hulp, maar spoorde wel alle steden aan hardnekkig weerstand te bieden. De bredase vredesonderhandelingen mislukten door zijn schuld. Van de muiterij der spaanse soldaten profiteerde Oranje, die door zijn handlangers te Brussel intrigeerde, om hen tot rebellen te doen verklaren. Hij liet de Raad van State, die na Requesens' dood regeerde, gevangen nemen[163].

Bij het sluiten van de Pacificatie van Gent kon Oranje de bepaling, dat de religiekwestie in Holland en Zeeland geregeld zou worden door de Staten Generaal, niet voorkomen. Maar hij nam maatregelen, dat die vergadering pas na lange tijd plaats zou vinden. Don Juan kwam en alles scheen nog terecht te komen. Dat duurde echter niet lang. Met alle mogelijke middelen wist Oranje een vervreemding tussen de Staten en de landvoogd te bewerken. Hij zette een samenzwering op touw, zodat Don Juan op het kasteel van Namen vluchtte. Oranje was de oorzaak van het oplaaien van de strijd. Hij verheugde zich echter over de nederlaag bij Gembloux, omdat zij hem een kans gaf helemaal heer en meester te worden. Hij liet het bericht van een overwinning verspreiden en op die manier kreeg hij Amsterdam in handen. Hij ontbood Johan Casimir naar Brussel om de uitoefening

161) *Ibid.*, A iij r - A iv v.
162) *Ibid.*, B ij v - B iij v.
163) *Ibid.*, B iij v - C v.

van de gereformeerde religie in te voeren. Door handlangers spoorde hij de Gentenaren aan de katholieke kerken en de kastelen van de edelen uit de omgeving te plunderen; Champagney en andere heren gevangen te nemen. Hij deed Mathias de religievrede tekenen[164].

Een gelijksoortig overzicht van de Opstand, nu op het stramien van Oranje's hebzucht, waarbij af en toe nog een ander - even laag - motief komt, geeft: *Lettre d'vn gentilhomme*. De Nederlanders zijn nu op het beslissend moment gekomen, waarop zij moeten kiezen tussen de koning en Oranje, 'qui n'ayant de quoy se nourrir, s'entretient et aggrandit avec les siens de noz biens et sang, à la totale desolation et ruine du pays'[165].

Men laat Oranje zelf zijn sinistre plannen ontvouwen in de gefingeerde brief aan Anjou, die dan nog aangedikt worden door commentaar. Bijzonder interessant is daar, hetgeen men Oranje laat verklaren over godsdienst en politiek. 'Gheen Prince willende comen tot groote dinghen, en behoirt daer eenichsins niet naer te sien. Ende dat besunderlijck om datmen ten quaetsten comende, altijt wel eenige oorsaecke bij de hand heeft, om die te veranderen, oft te middelen, volgende die genegentheyt vanden volcke ende nae den staet der saecken. Gelijck het ooc nimmermeer te spade en is die aflaten vanden Paus te vercrijghen ende gebruycken, mits datmense te Roomen zoo goedencoop heeft zoo U.H. weet'[166]. De Calvinisten kunnen geenszins zeker van Oranje zijn, verklaart het commentaar. Best mogelijk, dat hij zich weer eens bij de Katholieken aansluit 'ingevalle die humeuren vander ghemeynten, ende de staet vander saecken tselve alsoo verheysschen'. De prins wordt over dit onderwerp zelf aangesproken: Gij zijt al zo vaak van religie veranderd, dat 'ghy u noch sult doen herdoopen oft Mahometiseren, om tsamen een dozijne vrouwen te moghen trouwen, indien ghy const verleyden, ende dat die humeuren der gemeynte tselve verheyschten'[167].

Haast alle pamfletten, die Oranje aanvallen, nemen zijn houding ten opzichte van de religie, en speciaal tegenover het Katholicisme, onder de loupe. Ook in dit opzicht is hij de grote misdadiger. Richard Hall, die een boek wijdt aan Oranje als oorzaak van de Opstand, vergelijkt hem met Juliaan de Afvallige. Dat wordt tot het einde toe volgehouden en 'Julianus noster' blijkt een trouwe copie van het klassieke voorbeeld[168].

164) *Ibid.*, C v - C v r.
165) K. 467, uitgave L a c r o i x , 98.
166) K. 539, D r.
167) *Ibid.*, D iij v.
168) K. 564, 43 r - 70 v.

De afschuwelijkste ondeugden worden Oranje ten laste gelegd: ondankbaarheid, ambitie, eerzucht, baatzucht, goddeloosheid, die schuld of oorzaak zijn van bepaalde, gewraakte, handelingen[169]. Hij zelf en anderen laten geen gelegenheid voorbijgaan om hem daartegen te verdedigen.

In verband met de gangbare voorstelling, dat de Opstand tegen vreemdelingen wordt gevoerd, is de beschuldiging, dat de prins zelf geen Nederlander is, wel een van de pijnlijkste. Zo heet hij in de *Ban*: 'vremdeling ende wytheemscher'[170], 'vremdeling ende wytlander' tot tweemaal toe[171]. Te Keulen deden de Spanjaarden hem gunstige voorstellen, als hij maar wilde vertrekken 'ter plaetse van zijner gheboorten (aldaer een yegelijck wyter natuere behoort aldermeest te begheeren zyn leuen ouer te bringhen)'[172]. In 1568 verklaart de prins, dat de indaging van Alva ongeldig is. Hij is immers 'binnen den palen van den Rijcke, ja is een lidt ende staet van den selven Rijcke'[173]. In de *Apologie* gaat hij heel uitvoerig op die beschuldiging in[174], om tenslotte te concluderen: 'Daer en teghen sijn wy wel versekert, dat de gene die ons eenen vremdelingh heet, niet alleene niet en sal sodanighe teeckenen ende mercken konnen by brenghen, om te bewijsen dat hy synen oorspronck uut desen landen heeft: maerdat ter contrarien ten selven tijden syn gheslachte in desen landen noch onbekendt, ofte ten minsten niet vermaert en was'.

De pamfletten herhalen de beschuldiging van de *Ban*. 'Desen duytschen Bastaert patriot'[175]; 'desen ondanckbaren ende onbeschamenden wtlander'[176]; 'dutschen bedeler'[177]. De prins is 'estranger de sa nati-

169) Het is ongeveer het tegenovergestelde van hetgeen B u s k e n H u e t ergens over Oranje zegt: 'Hij verenigt in zich de eigenschappen welke een openbaar persoon van rang bij de smalle gemeente populair maken. Moet men aannemen dat eerzucht hem drijft, het is er een van zo fier soort dat het volk er nooit door benadeeld zal kunnen worden. Zijn vijanden zelf durven hem niet van baatzucht betichten. Het eerste artikel van zijn politiek programma luidt dat het geld stinkt. Wordt er door de kleine man leed geleden, het gaat hem aan het hart. Komt men hem doodschieten, zijn laatste gedachte, ofschoon hij een huis vol onverzorgde dochters heeft, is niet voor zijn vrouw of zijn kinderen, maar voor dat volk hetwelk hij misschien onbedachtzaam in zijn verzet gestijfd en in een te ongelijke strijd geworpen heeft. Hij gevoelt zich de verantwoordelijke persoon' (*Het Land van Rembrand*, II, Utrecht-Antwerpen 1954, 267),
170) Uitgave F r e d e r i k s , 4.
171) *Ibid.*, 16; 20.
172) *Ibid.*, 20.
173) *Apologie*, uitgave S c h e n k , 93.
174) Uitgave M e e s - V e r w e y , 50-52.
175) K. 539, A iv v.
176) *Ibid.*, C v.
177) *Ibid.*, D v.

vité'[178]. Door vreemde troepen legt hij zijn wil aan de massa op[179]. Parma betitelt hem: 'vreemdelink'[180].

Het particuliere leven van de prins laten de pamfletten niet onaangetast. De *Ban* geeft het voorbeeld: 'noch ghehijlict wesende, ende zijn tweedde huysvrouwe alsnoch leuende, genomen oft ghetrout heeft een Nonne ende Abdisse by Bisschops handen solempnelijcken geconsacreert ende ghewijdt, die hy alsnoch by hem houdende is'[181] Naar aanleiding van deze woorden met betrekking tot Oranje's huwelijk met Charlotte de Bourbon, opent de *Apologie* de beruchte aanval op het huwelijksleven van Philips II[182]. Maar de pamfletten zwijgen daarom niet. Soms is de beschuldiging algemeen gehouden. Hoe durft Oranje zich opwerpen als de grote hervormer der Nederlanden '(noit hebbende zijn eighen huysgesin connende regeren) ende noch min de eerbaerheyt van zijnder huysvrouwe oft wijf bewaren'[183].

Vooral het huwelijk met de gewezen kloosterzuster wekt de verontwaardiging. Dat motief kan dan heel gemakkelijk verbonden worden met kritiek op de francofiele politiek van Oranje: 'alzoe hy nu een Francoys herte in zijnen buyck hadde, ende hem hadde geallieert met een Francoysche Abdisse, niet teghenstaende zijn wettighe huysvrouwe noch int leven was'[184]. Cornelis Loos gaat heel uitvoerig op dit onderwerp in. Hij zoekt achter dit huwelijk de bedoeling om zodoende franse steun voor de Opstand te verkrijgen. Maar hij weet er nog veel meer van te vertellen, al is het weinig fraais. Het huwelijk werd gesloten met goedkeuring der consistories, ofschoon Oranje's andere vrouw nog leefde. Als reden werd aangegeven huwelijksontrouw. Op dit laatste thema en de kloosterlijke staat van de franse prinses gaat Loos door. Het is geen prettig verhaal en het sarcasme is van een bedenkelijk soort[185].

Het franse huwelijk van de prins wordt aan de invloed van Marnix toe-

178) K. 546, A iij r.
179) *Ibid.*, B iv v.
180) K. 547, B o r II, 223.
181) Uitgave F r e d e r i k s , 8.
182) Uitgave M e e s - V e r w e y , 45-49.
183) K. 539, D iv v.
184) K. 648, D v.
185) W. 421, E v - E 3 r. In een lied uit die tijd wordt dit thema ook aangeraakt:

'Willeken van Nassauwe,
Met zijn huisvrauwe, een gheprofeste nonne',
(*Politieke balladen, refereinen, liederen*,.....(42)).

geschreven[186]. Deze medewerker van Oranje krijgt een ruim aandeel in de pamfletten, die zijn meester aanvallen. In 1578 gaan er praatjes: ‘ceus qui veulent rendre odieuse la personne du Prince d'Orange, disent qu'il n'y a que vous (Marnix) et le sieur de Villiers, qui fassent avec luy la resolution des choses plus importantes’[187]. Het contact met Anjou werd gelegd door ‘zijnen (Oranje's) Sant-Aldegonde, ende dyerghelijcke andere Catelinarische ende seditieuse weermakers’[188]. Marnix is het hoofd en de instructeur van de apostaten, die Oranje omringen en op invloedrijke plaatsen zijn geplaatst. Hij is van zeer geringe afkomst en een buitenlander. Oranje bracht hem in de Raad van State om daar alle werkelijk nuttige maatregelen te dwarsbomen en te saboteren. Hij gedraagt zich uiterst arrogant[189]. Een andere keer is zijn rol van minder importantie. ‘Waer is nu dat hooveirdich ende ongoddelijck Boefken Aldegonde, ende siet hy nyet dat hy maer en is secretaris oft clerck van wat dat op de borsse van Antwerpen loopt’[190].

Als Cornelis Loos Marnix' redevoering te Worms bestrijdt, geeft hij ook uitvoerige beschouwingen over de auteur. Loos blijkt de *Byencorf* van Marnix te kennen en maakt er verschillende opmerkingen over. Zoals andere pamfletten Marnix verantwoordelijk stellen voor de francofiele politiek van Oranje, zo maakt Loos hem tot de kwade geest, die Mathias verleidde, naar de Nederlanden te komen[191].

186) W. 421, E 2 v.
187) K. 358, XLI. Villiers is de kwade genius in P. 346. Oranje doet niets zonder hem. Hij ‘subministreert ende voorlangt hem alle zyne Advisen ende schrijften, d'Originele vande welcke ghylieden altijs in Franssois ziet, want Villers luttel of niet anders en kan, dan syn natuerlicke tale. Hoe wel den Prince niet dan Vlamingen ende van dier talen en heeft, om mede te spreecken’ (D 2 r - v). Verderop heet Oranje: ‘sijnen discipel’ (F. 3 r).
188) K. 648, D v.
189) K. 467, uitgave L a c r o i x , 99.
190) K. 539, A iv v.
191) K. 421, 2 v - 3 r.

Hoofdstuk III
Staatkundige beschouwingen

> '*Die Historien betuyghen, datter van dryerley formen van regieringhen, altijt eene is ghehouden gheweest, daer nae dat die Landen ende volckeren zijn gheregiert gheweest.... Want daer gheen van desen dryen formen is, daer is een Anarchia ende een schadelijcke confusie, daer voor redelijcke menschen hen behoorden te schroomen*'
> (Discours verclaerende wat forme ende maniere van regiering....).

De regeringsvorm is een van de onderwerpen, die in de pamfletten veelvuldig ter sprake komen. Vooral na het 'verlaten' van de koning, verschijnen er verschillende pamfletten, die helemaal gewijd zijn aan speculaties over de beste regeringsvorm voor de Nederlanden. Misstanden lokken de kritiek uit van de pamfletschrijvers. Relaties met andere landen, waaraan men zich mogelijk kan spiegelen, of waarvan hulp te verwachten is, worden belicht.

De monarchale regeringsvorm vindt op de eerste plaats voorstanders onder de aanhangers van het spaanse regiem. Hun opvattingen doen, vergeleken bij de geavanceerde ideeën, die de pamfletten op staatkundig gebied vaak verkondigen, nogal ouderwets aan. De koning is de verdediger van de armen tegen de rijken. De koning wordt plichtmatig een grote dosis deugden toegeschreven. Het zijn cliché's zonder werkelijke inhoud[1]. Dan zijn er argumenten, die in deze tijd nog maar weinig gewicht in de schaal gelegd zullen hebben: de monarchie komt het meest overeen met het goddelijk bestuur. De dieren in de natuur houden het de mensen voor. Om die redenen wordt de monarchie ineens tot eis van goddelijk recht en natuurwet verklaard[2].

1) K. 383, 11-12.
2) *Ibid.*, 5; vgl. K. 651, A iij v. Hierin is de middeleeuwse opvatting duidelijk herkenbaar: 'Want de Middeleeuwen bepleiten hun voorkeur voor de monarchie vooral, omdat deze regeeringsvorm de meeste overeenkomst heeft met het goddelijk bestuur. De leer van Thomas van Aquino, die deze weer van Aristoteles heeft overgenomen, ziet in deze uiterlijke gelijkheid een grond om de monarchie te verkiezen, boven andere regeeringsvormen. Hij verstrekt echter tevens een philosophische fundering van zijn standpunt: alles komt voort uit één principe en keert naar dat eene terug; ieder organisme leeft door een principe van eenheid en orde'. (P.H.J.M. G e u r t s , *Overzicht van Nederlandse politieke geschriften tot in de eerste helft der 17 eeuw*, Maastricht 1942, 101).

Onder een koning is wel de beste administratie van het recht gewaarborgd[3].

Met deze laatste opmerking krijgt de schrijver vaste grond onder de voeten. En zo staan er nog wel enkele opmerkingen in het pamflet, die van een reële kijk op de Nederlanders getuigen en die ook elders teruggvonden worden. Het spaansgezinde pamflet verkondigt de thesis: 'Flamans par neccessité subietz à un superieur'[4]. Dat constateert ook een pamflet, dat propaganda maakt voor Anjou: 'ils sont accoustumez de vivre soubz la main d'autruy'[5]. Sinds alle gewesten onder één vorst staan is er een einde gekomen aan de talloze onderlinge twisten[6].

Dat is ook de opvatting van pamfletten uit het kamp van Oranje. Elk gewest heeft zijn eigen wetten, rechten en privileges. Daarom kunnen zij het moeilijk zonder één hoofd stellen. Anders doet de onderlinge afgunst de eenheid verloren gaan. Ieder gewest strijdt voor zijn eigen voordeel in plaats van het algemeen welzijn te zoeken. Het gevolg van die jalouzie is, dat zij zichzelf uitputten. Dan komt er nooit eens een kloek besluit, maar gaat men slechts onder de drang der omstandigheden tot handelen over. Allerlei lapmiddelen worden aangewend, waarmee veel tijd nutteloos verstrijkt. Schijnbaar is er heel veel activiteit maar in feite gebeurt er niets[7].

Het gewestelijk particularisme vormt wel meer een argument tegen de republikeinse regeringsvorm en voor de monarchie. De gewesten en steden zoeken op de eerste plaats hun eigen voordeel en beconcurreren vooral elkaars handel. Het ene gewest mag zich gewillig tonen om bij te dragen in de oorlogslasten, een ander blijkt minder bereid. De contributies komen zeer traag binnen. Beslissingen traineren, zodat er delen van het land verloren gaan terwijl men nog beraadslaagt. Het komt voor, dat de steden binnen een gewest met elkaar overhoop liggen. Zonder een vorst aan het

3) K. 383, 9.
4) *Ibid.*, 28.
5) K. 545, 6.
6) K. 383, 5.
7) K. 545, 6-7.

hoofd van het land, is het zeer moeilijk de eendracht te bewaren en goede orde te stellen op munt, belasting, handel en dergelijke. Waar meerdere personen regeren, twisten zij meestal onderling en steken elkaar naar de kroon. Dikwijls krijgt men dan in plaats van één tyran - het ergste bezwaar tegen de monarchie - meerdere tyrannen. Zo verklaart de auteur van dit pamflet zich - historische en gezagsargumenten nog buiten beschouwing gelaten - voorstander van de monarchale regeringsvorm[8].

Zij die voor de monarchale regeringsvorm pleiten, vergeten meestal niet de vorst aan bepaalde voorwaarden te binden. Er is al zo veel gefilosofeerd en geschreven over de macht in de staat, dat het absolutisme maar weinig voorstanders meer vindt. Het is intussen bekend, dat de macht van de overheid 'niet sonder orden en is ofte oneyndich, maer behoort nae Godes woort, nae reden ende gherechtigheyt ghereguleert ende ghelimiteert te werden'. Dat wordt speciaal uitgewerkt voor de koning[9]. Deze condities moeten verhinderen, dat de vorst zich ontwikkelt tot een tyran. Voor de Nederlanders is dit trouwens geen nieuw idee, want zo iets bestaat bij hen reeds van oudsher. De privileges, en bijzonder de Blijde Inkomste, binden de vorsten als contracten. Mathias moest bij zijn komst naar de Nederlanden zekere voorwaarden tekenen. Anjou sloot met de Staten Generaal het verdrag van Bordeaux[10]. Zo is dus een land het veiligste onder 'die monarchie oft onder het gebiedt van eenen Prince oft Heere te wesen, besunder als die met eenige voorwaerden soo ghethoomt ende besneden is, dat hy gheen tyrannie oft onbehoorlijck ende onwettich ghewelt teghens sijne ondersaten en mach ghebruycken'[11].

De pamfletten zullen nieuwe ideeën over de macht van de vorst naar voren brengen, maar de oude, over de absolute macht van de vorst, leven ook nog. Het vólk maakt de vorsten en niet omgekeerd. Wanneer het volk uit eigen beweging alle macht aan de vorst overdraagt, zonder ook maar iets voor zich zelf te reserveren, moet men zich nergens over beklagen. Dan moet het volk ook de ergste overheersing geduldig dragen. Heeft het volk echter bepaalde condities aan de vorst gesteld, waaraan deze zich te houden heeft, dan hoeft het niet te gehoorzamen als de vorst die te buiten gaat. Het volk bepaalt dus zelf de grenzen van de vorstelijke macht[12].

8) K. 655, B 2 r - 3 v.
9) K. 361, 24.
10) K. 655, B 2 r - r v.
11) *Ibid.*, B 3 v.
12) K. 545, 31.

Er worden ook aan de persoon van de vorst zelf, eisen gesteld. Wanneer een pamflet een bepaalde figuur op het oog heeft, bv. Anjou, krijgen deze desiderata wel iets eigens[13]. Maar over het algemeen geven de pamfletten, die de monarchale regeringsvorm bepleiten, als zij spreken over de deugden, die de koning bezit of zou moeten hebben, een weinig origineel patroon, waarvan de voorbeelden te vinden zijn in allerlei vorstenspiegels[14].

De tijdgeest is de koningen niet bijzonder welgezind. Het is niet verwonderlijk, dat zulks in de Nederlanden scherp naar voren treedt. Er komen in de pamfletten conclusies in deze trant voor: 'Daer en boven betonen ook de exempelen en Historien, dat de Koningen en grote Potentaten, om weder tot peys te komen, en auctoriteit te krijgen, gewoon sijn te beloven Goude Bergen en wonderlijke saken. En voorts daer na niet met allen te houden, besonder aengaende hare eigene ondersaten die sy eens voor rebel hebben gehouden'[15].

Koningen zijn wraakzuchtig. Deze stelling wordt soms met een heel filosofische beschouwing bewezen en toegepast op de spaanse koning[16]. Het wordt ook heel plastisch en kernachtig uitgedrukt. De koning vergeeft de Nederlanders niet; daar zijn voorbeelden van. Dat is 'een ghemeyn sieckte van allen Princen. Sy hebben een memorie boecxken, daer inne voor int beghinsel gheschreven staet: Heeren appelen en rotten niet'[17]. Het is een oude wijsheid: 'Die Coninghen vergheuen, maer en vergeten niet'[18]. Oranje zelf schermt met dit devies: 'Regum irae sunt immortales'[19]. In deze uitingen zit ook de stelling, dat vorsten hun woord niet houden. Dat is ook een algemeen verbreide leuze. Koningen bepalen hun trouw naar het profijt[20].

Niet alleen tegen de persoon van de koning, ook tegen de instelling als zodanig, de monarchie, bestaan bezwaren. Allereerst natuurlijk, dat de monarchie licht in tyrannie kan verkeren. Met talrijke voorbeelden wordt dit geïllustreerd, zowel uit de Bijbel als uit de profane geschiedenis. Hierbij vindt dan toepassing het gezegde van Roboam, dat haast tot een gevleugeld woord wordt: 'Mijn vader heeft u moet roeden geslagen maar ik zal

13) *Ibid.*, 28, 35.
14) Over die traditionele deugden: G e u r t s , *o.c.*, passim.
15) K. 436, B o r II, 44.
16) K. 492, A ij r.
17) K. 493, 6 v.
18) K. 655, A 4 v.
19) B u s s e m a k e r , *o.c.*, I, 114.
20) K. 545, 16; K. 651, C v.

u met schorpioenen slaan'[21]. De romeinse monarchie begon onder Caesar met onderdrukking der vrijheid. Zij werd in stand gehouden door tyrannie en moord. Op een slechte keizer volgde nog een ergere. 'So heeft het die oude Romeynsche Vrauwe recht voor ghehadt, die Iupiter om dat lanck leven vanden wreeden Tyrant Nero ghebeden heeft, op datter niet een andere succedeerde ende naevolghde, die noch wreeder ende booser ware'[22].

Dat de tyrannendoder Trasybulus, en vooral Brutus, zulke populaire figuren zijn in de pamfletten, hangt onmiddellijk samen met deze monarchomachische mentaliteit. Uit de manier, waarop deze eigennamen gebruikt worden, mag men concluderen, dat zij algemeen verspreide begrippen vertegenwoordigen. Een Trasybulus of een Brutus was blijkbaar een eretitel[23].

Er zijn ook moeilijkheden tegen het koningschap, die eigen zijn aan de Nederlanden. Wanneer zuinigheid of zelfs benepenheid, een typische nederlandse trek mag heten, speciaal in staatszaken, is er ook in de pamfletten tegen de monarchie een staaltje van te vinden. Bedacht dient te worden, dat de hofhouding van een koning veel kost. Het is veel voordeliger in geval van nood tijdelijk iemand aan het hoofd van het leger te stellen, die men eervol kan ontslaan, als zijn tijd en taak voorbij is. Ook zijn er morele bezwaren tegen een hofhouding, 'daer wt ghemeynelijck allerley ongheregeltheyt ende boosheyt, onder dat ghemeyne volck ontstaet'[24].

Soms komen er bezwaren tegen de monarchie naar voren, die samenhangen met de concrete omstandigheden van het ogenblik. Welke vorst ook aangesteld moge worden, de koning van Spanje en heel het Oostenrijkse Huis zullen jaloers op hem zijn en het hem voortdurend lastig maken. In het binnenland zal het een aanleiding tot verraad en aanslagen zijn. Dit alles zou gebeuren, ook als de nieuwe koning het uitstekend met het land meent. Treft men het niet, bij de keuze van een nieuwe monarch, dan is men verder van huis dan ooit. Het optreden van Anjou demonstreert dat duidelijk. Stel het geval, dat de koning van Spanje de Nederlanden aan een andere koning zou geven, die alle privileges zou bezweren, dan is die

21) *3 Kon.*, 12. 11.
22) K. 651, A iv v.
23) K. 379, B r; K. 545, A iij v; K. 676, C iij v. 'Stark wirkten aus der Antike so prächtige Vorbilder der rühmenswertesten Tyrannenmordes....' (E l k a n , *Die erste Publizistik*, 22). Dit thema komt terug in het laatste hoofdstuk, waar uitgeweid wordt over de klassieken in de pamfletten.
24) K. 651, C v.

vorst nog niet te vertrouwen. De praktijk heeft toch wel de waarheid bewezen van het woord: ‘Datmen den kinderen mit poppen ende kinderspel maer die mannen mit eydtsweeren bedrieghen moet’[25]. Zij die zeggen, dat de Nederlanden een koning, een machtig potentaat, nodig hebben, moeten eens aantonen, wat voor weldaden de machtige potentaten tot nu toe het land bewezen hebben. De Nederlanders zijn armer en ellendiger dan ooit. Heeft men eenmaal zo iemand, hoe raakt men hem dan kwijt?[26].

Voor de aristocratische regeringsvorm is het enthousiasme maar heel matig. Voorlopig verstaan de pamfletten onder dit begrip nog de regering van de adel: ‘die reghieringhe des waren Edeldoms, welcke eensdeels door die vrome feyten harer ouderen, andersdeels door haer eyghen cloeck voorstaen des Vaderlandts, ende der gherechtigheyt, gheadelt ende verhooght geweest zijn’[27]. De grote tijd van de adel is voorbij. Het besef breekt door, dat de uitweg uit de staatkundige moeilijkheden niet noodzakelijk komt van de groten en de mensen van hoog aanzien. De in overheidspersonen vereiste deugden zijn heus niet altijd verbonden met lange slippen, zegt een pamflet[28].

Er is een pamflet, dat nagaat hoe het kwam, dat de adel - eens de steun van de monarchie - zijn kracht en invloedrijke positie verloor. Daar wordt o.a. gesproken over de uitgaven, die hun inkomsten overtroffen, wat tot

25) *Ibid.*, C r - v.

26) *Ibid.*, C v. In de literatuur wordt vaak gewaarschuwd tegen het verkeerd gebruik van het woord ‘monarchomachen’ (E l k a n , *o.c.*, 30), als zouden zij principiële tegenstanders zijn van de monarchie. ‘Die Behauptung des Rechtes des Widerstandes steigert sich bei den Monarchomachen bis zum Aufruf zur Predigung des Tyrannenmordes. Trotzdem gelten aber alle Angriffe nur der absoluten Monarchie, nicht der Monarchie überhaupt: das Streben der Schriftsteller richtet sich auf die Erlangung eines ständisch beschränkten Fürsten’ (R. T r e u m a n n , *Die Monarchomachen. Eine Darstellung der revolutionären Staatslehren des XVI. Jahrhunderts (1573-1579)*, Leipzig 1895, 16). G e u r t s (*o.c.*, 103-104) betoogt, dat de Opstand niet tegen de monarchie als zodanig is gericht. Daarom zal D e P a t e r (*o.c.*, III, 277) het woord monarchomachen vertaald willen zien door: tyrannenbestrijders. De hier aangehaalde teksten uit de pamfletten richten zich echter wel tegen de monarchie als zodanig.

27) K. 651, A iij r. Met de aristocratie is in deze pamfletten de adel bedoeld. Een heel andere aristocratie komt weldra naar boven en voert de boventoon in de Republiek sinds het Leicester-tijdperk: de regenten. Over deze verschuiving: R. F r u i n , *Tien Jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog (1588-1598)*, 's-Gravenhage 1906, 34-36.

28) K. 379, C iij r.

verarming leidde. Het pamflet gaat zelfs de positie van de adel in de verschillende gewesten afzonderlijk na[29]. Henegouwen en Artois, die in meerdere opzichten van de andere gewesten verschillen, zoals in taal, gewoonten en ligging, hadden steeds een oorlogszuchtige adel, die zich niet gemakkelijk schikte naar de verlangens van het gewone volk. Over het algemeen kan gezegd worden, dat de hoge edelen, ook als zij de zijde van het volk en niet die van hun groepsbelang kozen, slechts zelden grote verdiensten hadden. Maar in de gevallen, dat zij werkelijk volksleiders waren, hadden zij ook onschatbare betekenis[30]. Een verder bezwaar tegen de hoge edelen was, dat de onderlinge jalouzie het hun haast onmogelijk maakte zich te onderwerpen aan de leiding van één hoofd[31]. Een bijzonder waarderend woord wordt gesproken over de hoge geestelijkheid, die in de Staten Generaal op de bres staat voor privileges en vrijheden en steeds het algemeen welzijn is toegedaan[32]. Voor de lagere edelen heeft de schrijver maar heel weinig waardering: de goeden niet te na gesproken, azen de meesten op voordeel en zijn bereid zich te verkopen[33].

In het dispuut over de meest geëigende regeringsvorm, is er een auteur, die een aristocratisch element wil toelaten in een democratische regering. De schrijver propageert nl. een tussenvorm, een vermenging van aristocratie en democratie. Maar ook daar komt de aristocratie - de adel dus - er niet goed af. Er zijn onder de oude filosofen heel wat voorstanders van de aristocratische regeringsvorm te vinden. De geschiedenis kent ook veel edelen met uitstekende verdiensten voor hun vaderland. Het is alleen jammer, dat het getal van die ware patriotten zo klein geworden is. Dit geringe aantal is dan nog gehandicapt door zoveel anderen, die niet deugden. De conclusie waartoe de auteur komt, steunt dan ook niet bijzonder sterk op zijn praemissen; nl. dat de beste regeringsvorm is: ‘Aristocratie vermenghelt, mit der Democratie, dat is, die regieringhe der besten Edel-lieden ende der verstandighsten Borgheren’[34]. De verdere uitwerking laat ook zien, dat men hier evengoed van een democratie kan spreken. Immers de bekwaamste inwoners worden op bepaalde condities, en voor een zekere tijd, gekozen om te regeren over hun medeburgers. Deze laatsten gehoor-

29) K. 358, V-XI.
30) *Ibid.*, VIII-X.
31) *Ibid.*, XI.
32) *Ibid.*, XII.
33) *Ibid.*, XXVIII.
34) K. 651, B v - B ij r.

zamen hun vrijwillig en trouw, maar behouden de bevoegdheid en de vrijheid om de magistraten, die onbekwaam blijken of zich in hun functie onbehoorlijk gedragen, af te zetten en opnieuw in de vacatures te voorzien[35)].

Een pamflet, dat de monarchale regeringsvorm bepleit, neemt de mogelijkheid van een aristocratie onder de loupe, om haar dan af te wijzen. De adel is immers bedorven, jaloers, partijdig, afgeweken van de deugd, die haar voorouders sierde. Verder bestaat er onder de adel een enorme variatie in macht en rang. En op de derde plaats zijn de edelen gewoon geregeerd te te worden door iemand, die boven hen staat: de vorst. Uit dit soort adel kan men geen aristocratische regering vormen[36)].

Dat de adel in de Nederlanden zo in discrediet raakte, is grotendeels toe te schrijven aan het feit, dat zij in de Zuidelijke Nederlanden haast en bloc overliep naar de Malcontenten. Dat laat een pamflet duidelijk merken, als het spreekt over het klein getal van hen, die werkelijk edel zijn, niet alleen van naam maar ook met de daad; die onder de dekmantel van hun titel niet slechts tyrannie en voordeel zoeken. Gods straf wordt afgeroepen over de adel, die de zijde van Parma koos. 'De rechte Edelen zijn dobbel eere weerdt, ende woude Godt, dat wy in ons Vaderlant sulcker Edellieden thiene voor eenen hadden, so stonden onse saken veel beter, dan sy nu staen'[37)].

Het onderscheid tussen edelen, die grote verdiensten hebben voor het vaderland en anderen die heulen met de vijand, maakt ook een ander pamflet. Het antwoordt op de beschuldiging, als zouden bepaalde groepen in de Nederlanden de edelen willen uitroeien. De ware edelen, die vechten voor vrijheid en welzijn van het land, zullen overal geacht worden. Maar de anderen, die de spaanse zijde kozen of willen profiteren van de verdeeldheid der Nederlanders, zijn hun titel niet waard en verdienen op alle mogelijke wijze vervolgd te worden. Met deze laatsten heeft het pamflet speciaal de zuid-nederlandse adel op het oog, die ongeveer voltallig de zijde van de Malcontenten koos; mensen als Lalaing, Montigny, la Motte en een hele groep abten. Hun bedoeling is: verdeeldheid zaaien en dan hun slag slaan[38)].

Het aandeel van de adel in het vroeger verzet wordt omlaag gehaald. De edelen hebben inderdaad geholpen om de Spanjaarden uit het land te verdrijven, maar alleen om hun eigen tyrannie daarvoor in de plaats te stellen.

35) *Ibid.*, B ij r.
36) K. 545, 25.
37) K. 651, C ij v - C iij r.
38) K. 392, C 2 r - v.

Tyrannie is steeds onverdraaglijk, maar het ergste als ze niet van vreemden uitgaat maar van mensen uit het eigen land[39]. Op een andere plaats zijn de verdiensten van de edelen helemaal ontkend. 'Want wat hebben sy in desen elendighen staet des Vaterlants, den selven te goede, in dese letsten 25. Jaren doch wtghericht'. Het bezwaar tegen de aristocratie, dat zij gemakkelijk in tyrannie en onderdrukking der burgerij ontaardt, wordt hier nog eens beklemtoond[40].

De edelen van een jongere generatie geven geen reden tot hoge verwachtingen. Hun opvoeding is niet van dien aard, dat ze hen bekwaam maakt tot het bestuur van het land[41]. Deze zienswijze past heel goed bij het beeld, dat Petrus van St. Omer geeft van de opvoeding van de nederlandse jeugd in het algemeen[42]. Dit boekje noemt onder de vaak geciteerde oorzaken van de troebelen: de luxe, de spilzucht en de te jeugdige leeftijd van veel edelen en aristocraten[43].

Dat de edelen echter niet voetstoots plaats zullen maken voor een democratie, staat wel vast. Hun aantal is in de Nederlanden immers groot en zij zijn nauw geparenteerd aan de adel van de omliggende landen. Het is niet te verwachten, dat zij vrijwillig de voorrechten laten varen, die zij nog steeds bezitten, en hun plaats afstaan aan het gewone volk. De gebeurtenissen te Gent hebben de adel al verontrust, als een opkomst van de democratie. Er zijn verschillende voorbeelden van, dat de adel met geweld verdreven moest worden, om tot die verandering te komen[44].

Een verstandig schrijver lanceert de mening, dat de adel niet zonder meer kan of mag uitgesloten worden. Kooplui en burgers beschikken zo in eens niet over de capaciteiten, de opperste militaire en staatkundige aangelegenheden te leiden. Toegegeven dat het grootste deel van de adel de gemene zaak ontrouw werd, blijft men echter daarom het wantrouwen voeden, dan wordt de toestand hopeloos. De schrijver stelt dus als een compromis samenwerking voor: 'datmen den Edeldom ende d'oude vervarene Officieren diemen trouw ghevonden heeft (wesende vande Religie) de affairen van Staten, ende vander Oorloghe, met de overste ende meest vervaren

39) *Ibid.*, A ij r - v.
40) K. 651, B v - B ij r.
41) *Ibid.*, B v.
42) *Declaratio caussarum*, 135-146.
43) *Ibid.*, 82-86, Hier wordt een onderscheid gemaakt tussen adel en aristocratie, vgl. noot 32.
44) K. 545, 24.

mannen van de steden (rijcker wesende van verstande dan van goet) liete administreren ende handelen'[45].

De regeringsvorm, die in de zestiende eeuw de meeste voorstanders gaat vinden, is buiten kijf de democratie[46]. De kritiek op de andere stelsels, monarchie en aristocratie, wijst al in die richting. De kritiek echter ook op de democratie, moge voorop bewijzen, dat deze regeringsvorm niet klakkeloos als de enig zaligmakende werd aanvaard.

De bekende dialoog *Emanvel-Erneste* geeft van de Nederlanders een karakteristiek, die soms pijnlijk is[47]. Daar is dus wel kritiek op de democratie te verwachten. De Spaanse Raad was van mening, dat de voorstanders van de republiek in de Nederlanden, in de kaart van Philips II speelden. Daarmee stemt het pamflet volkomen in. Een staat met een volksregering is zeer labiel. Slechts met een evenwichtige en homogene bevolking, die dapper is en om rijkdom niets geeft, kan een volksregering een succes zijn. Bij de keuze van magistraten en de toepassing van het recht mogen geen steekpenningen, familie- of vriendjespolitiek meespreken. Het volk moet zich gewillig schikken naar de wetten en de krijgstucht[48].

De auteur vindt deze vereisten niet in het nederlandse volk. Integendeel. Eerst komen een paar opmerkingen over de staatkundige constellatie in het algemeen. Gewend te leven onder een eenhoofdig gezag, hebben de Nederlanders geen verstand van het algemeen beleid. De verschillende gewesten hebben ieder hun eigen wetten en privileges, waarop ze uiterst jaloers zijn. Zij kunnen onmogelijk een algemene lijn volgen, maar zien slechts hun particulier belang. Door die onderlinge naijver worden er slechts in uiterste nood beslissingen getroffen, zoals dat steeds gebeurt in zwakke republieken. Men zint op hervormingen, maar intussen gebeurt er niets[49].

Dan volgen er beschouwingen over de nederlandse volksaard, die niet geëigend is voor de republikeinse regeringsvorm. Met hun aanleg voor talen en hun groot aanpassingsvermogen, houden de Nederlanders van de handel. Tuk op winst, dragen zij niet graag bij in de algemene behoeften[50]. Het is nog erger, zoals uit de eigen woorden van het pamflet moge blijken: 'ce

45) K. 658, A iij r - A iv r.
46) In de Zuidelijke Nederlanden gaat men weldra spotten met deze democratische tendenzen in het Noorden (F r u i n , *Tien jaren*, 35).
47) K. 545.
48) *Ibid.*, 8; 21.
49) *Ibid.*, 6-7.
50) *Ibid.*, 9.

païs bas abonde en richesses, delices et negotiations, qui rendent les inhabitants effeminez, corrompuz, abdonnez à leur aise, et quasi ne faisans cas que de richesses'. Te oordelen naar de prachtige woorden, die de Nederlanders spreken over vrijheid, zou men denken, dat zij er alles voor over hebben. Maar zij vinden het al erg, dat zij er geld voor moeten geven, om er nog maar van te zwijgen, dat zij er hun leven voor veil zouden hebben[51]. Er zijn steden die wel oren hebben naar de spaanse vredesvoorstellen te Keulen. Anderen hebben zich reeds verzoend met Parma. Dat de rest niet overloopt, hoeft niet toegeschreven te worden aan de edelmoedige motieven maar aan een menselijk opzicht[52].

Dit is wel een erg pessimistische kijk op de Nederlanders, die echter blijkt niet op fantasie te berusten. Als straks de practische functionering van het bestuursapparaat ter sprake komt, zijn de klachten, bv. van Oranje, legio. Maar de auteur oogst er verwijten mee in van een pamflettist, die zijn landgenoten heel wat hoger aanslaat[53]. De democratie is hier de 'bequaamste, sekerste ende lydelijckste forme van regieringhe', waaronder, 'die tyrannie alderminst te vreesen ende te besorghen is, ende dat die vryheden der steden ende ghemeynten, daer door ten besten ende sekersten onderhouden ende bewaert worden'[54]. Monarchie en aristocratie zijn in zich goed, maar hebben voor de Nederlanden toch hun bezwaren[55].

De Nederlanders zijn ook in staat een democratisch regiem in te voeren en er aan vast te houden. Er zijn voldoende militaire middelen, sterkten en soldaten: 'Onse Lantsluyden (hebben) oock handen ende voeten'! Maar dan moeten ze militair getraind worden. De Nederlanders moeten de vreemde troepen wegsturen en zich hun eigen kracht bewust worden, opdat zij niet altijd 'die melckende Koeye blyven souden'. Voor die stelling wordt een vurig betoog gehouden. De eigen mensen kunnen het beste voor hun land en hun bezittingen vechten. Bovendien is het veel economischer. In gesloten eenheid en met eigen middelen moeten de Nederlanders weerstand bieden aan de vijand. Aan de duitse vorsten zou eventueel hulp gevraagd kunnen worden[56].

De democratische regeringsvorm is ook niet nieuw voor de Nederlanden. De monarchie bestaat daar pas sinds een paar generaties. Het wezenlijk

51) *Ibid.*, 11.
52) *Ibid.*, 12-15.
53) K. 651, B ij v.
54) *Ibid.*, A iij v.
55) *Ibid.*, B v.
56) *Ibid.*, B ij r - B iij v.

kenmerk van de nederlandse vrijheid is gelegen in het eigenmachtig samenroepen van de Staten Generaal. In de democratie zijn de magistraten wel verplicht voorzichtig en wijs te regeren, omdat zij anders afgezet worden. Dat is de oorzaak, dat de onderdanen hun overheid liefhebben en gehoorzamen. Zij hebben ze zelf gekozen en beloofden gehoorzaamheid. Tenslotte is de democratie ook de consequente doorvoering van de Unie van Utrecht[57].

Onder de tegenstanders van Anjou zijn voorstanders van de democratie te vinden. Hun programma is: hulp zoeken bij de protestantse vorsten; op God vertrouwen en samen een protestantse, democratische republiek vormen. Deze kiest een veldheer, om de eigen kracht te organiseren en de oorlog voort te zetten[58].

Een schrijver zegt de mening van veel vooraanstaande personen gehoord te hebben over de wederaanneming van Anjou - na de Franse Furie - of het kiezen van Oranje tot souverein. De meerderheid wil nog een heel kleine kans open laten voor Anjou, onder zeer strenge voorwaarden. Wat Oranje betreft, men denkt niet, dat hij een aanbod van de souvereiniteit zou accepteren en nog minder dat de gewesten er veel voor zouden voelen. De beste uitweg is dus: zich hecht aaneensluiten en een verbond zoeken te sluiten met de duitse vorsten[59].

Merkwaardig is de grote belangstelling van de pamfletten voor de zwitserse bondsstaat, speciaal in verband met de kwestie: monarchie of democratische republiek. Vooral in Gent leeft het zwitsers ideaal. Beutterich, de predikant van Johan Casimir in die stad, heet er de grote voorstander van te zijn[60]. Zeker is, dat hij persoonlijk aanwijzingen in die richting

57) *Ibid.*, C ij r - C iv v.
58) K. 657, C iv v.
59) K. 658, C ij r - v.
60) A.A. v a n S c h e l v e n , *De Staatsvorm van het Zwitsersch Eedgenootschap den Nederlanden ter navolging aanbevolen*, in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, II, Bruxelles-Paris 1947, 747-756, verklaart, hoe speciaal Beutterich propaganda maakte voor het zwitsers ideaal: hij had veel relaties met de Bondsrepubliek. De auteur bespreekt ook de pamfletten: K. 392: *Le vray patriot*; K. 545: *Emanvel-Erneste. Dialogve de devx personnages, Svr l'Estat du Païs-Bas* en K. 651: *Discovrs, Verclaerende wat forme ende maniere van regieringhe, dat die Nederlanden, voor die alderbeste ende zekerste, tot desen tyden aenstellen mochten*. Ook Marnix heeft het zwitsers ideaal een tijdlang verdedigd. Merkwaardig is in dit verband, dat een pamflet van zijn hand: *Ernstige Vermaninghe vanden standt.... Door eenen duytschen Edelman, liefhebber des vaderlandts* (K. 627) in de oorspronkelijke editie hierover niets bevat maar wel de duitse bewerking van enkele jaren later.

geeft. In zijn brieven laat hij een protest horen tegen degenen, die hem laster toedichten op de zwitserse republiek[61]. Niets ligt dus meer voor de hand dan in Beutterrich's pamflet *Le vray patriot* de sporen hiervan terug te zoeken. Een van de praatjes, die over de Nederlanders en speciaal over de Gentenaren verspreid worden is: 'de se vouloir cantonner à la mode des Suisses'[62]. Is daarmee bedoeld, dat de nederlandse gewesten en steden zich hecht aaneen willen sluiten om zich tegen de spaanse tyrannie te verzetten, dan is dat een lofwaardig pogen. Verstaat men er onder, dat de Gentenaren alle gehoorzaamheid aan en eerbied voor het gezag willen afschudden, dan is het niet waar[63].

Voorstanders van een monarchie in de Nederlanden wijzen het zwitserse voorbeeld af. Niet omdat daar de democratie niet goed zou functioneren. Het tegendeel wordt zelfs aangetoond. Maar de onmogelijkheid om het zwitserse voorbeeld in de Nederlanden na te volgen spruit voort uit andere bezwaren. De vergelijking tussen Nederlanders en Zwitsers valt voor de eersten beschamend uit. De Zwitsers zijn een stoer volk, verstandig en gewoon aan harde arbeid. Niet bedorven door genot en vreemde modes. Zij beminnen hun vrijheid meer dan goed en leven. Onder alle christelijke landen hebben zij alleen de oude militaire tucht bewaard. Dat zijn allemaal noodzakelijke voorwaarden om de democratie, waarin zij leven, te handhaven. Daar staan dan de Nederlanders tegenover. De overvloedige rijkdom, hun genotzucht en handel maakten hen verwijfd, bedorven en gemakzuchtig. De interessante uitweidingen komen tenslotte hierop neer: de Nederlanders zijn te zeer corrupt om een levensvatbare democratie te vormen - ten gevolge van het optreden der Spanjaarden, de oorlogen, de langdurige onderlinge twisten, de handel en de omgang met buitenlanders. Bij deze interne factoren komt nog een natuurlijke neiging tot corruptie[64].

Ook opwerpingen van geografische aard, die eigenlijk meer voor de hand liggen, worden aangehaald tegen het idee om in de Nederlanden een republiek in te voeren naar zwitsers model. Het denkbeeld op zich is prachtig. Zwitserland is echter in de bergen gelegen, het is onvruchtbaar en zeer

61) F. von Bezold, *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir mit verwandten Schriftstücken*, I (1576-1582), München 1882, 359, Beutterich aan een onbekende, Kaiserslautern 15 dec. 1579.

62) K. 392, C 2 r.

63) Misschien heeft Beutterich hier een pamflet op het oog, dat in hetzelfde jaar 1578 verhaalde, dat het voorbeeld van Zwitserland, dat sommigen voor de geest stond, kon noch mocht nagestreefd worden (K. 383, 26).

64) K. 545, 10-11; 20-21.

moeilijk toegankelijk. De Nederlanden daarentegen liggen helemaal open, speciaal aan de zijde van Frankrijk. Zij zijn rijk en machtig en hebben vele sterke vorsten tot nabuur[65].

Daartegenover staan de onvoorwaardelijke bewonderaars van het zwitsers model. Zwitserland is de ideale democratische republiek van het ogenblik. 'Wy en hebben nu ter tijt geenen staet die meer vant ghemeyne volck is dan de Switsers, maer d'experientie heeft bewesen, dat alle de gene die hun tegen henlieden ghestelt hebben, daer al verloren hebben, oft tgoed oft dleven, oft beyde'[66]. Ieder, die er objectief tegenover staat, zal moeten toegeven, dat er momenteel geen gelukkiger volk in Europa leeft dan de Zwitsers onder hun democratie. 'Die Godtsalicheyt, eerbaerheyt, ende gherechticheyt werd by hen, in grooten vrede onderhouden, dies zo ghebenedijtse Godt oock, also dat sy tsamen vereenicht blyvende van allen Potentaten ghevreest werden, welcke haer alliancie ende vrientschap soecken'[67]. De Zwitsers gingen tot die regeringsvorm over onder dwang der tyrannie. De Nederlanden doorstonden een nog zwaardere onderdrukking van de Spanjaarden en later van de Fransen onder Anjou. Zij hebben dus nog meer redenen om het met een dergelijke regeringsvorm te proberen[68].

Zelfs de geografische verschillen zijn geen onoverkomelijke moeilijkheid om dit voorbeeld te volgen, merkt een pamflet op. Laat de Nederlanden rijker en dus begerenswaardiger zijn dan Zwitserland; laten zij de hoge bergen en nauwe passen missen en daarvoor bezitten de open zee, schone rivieren en steden. De kracht en de eenheid der dichte bevolking kunnen de natuurlijke grenzen vervangen in de strijd tegen buitenlandse vijanden, zoals in de geschiedenis bewezen is[69].

Als Zwitserland zo erg in de mode is, gaat het ook in andere gevallen dienst doen als voorbeeld. Oranje bewijst o.a. uit het feit, dat daar cantons van verschillende religie nauw met elkaar verbonden zijn, dat de Nederlanders ook een verbond mogen sluiten met de katholieke Anjou[70]. Daartegenover demonstreert de oppositie, dat dit voorbeeld niets zegt[71].

65) K. 655, B 2 v - 3 r.
66) K. 350, 57.
67) K. 651, A iv r.
68) *Ibid.*, B ij r; C ij v.
69) K. 676, A 3 v - A 4 r. Merkwaardig is, dat dit pamflet een vrede met Spanje voorstaat en een zekere souvereiniteit van de koning wil erkennen, nl. zoals de keizer bezit over de vrije rijkssteden.
70) P. 346, B 4 v. Deze kwestie komt uitvoeriger ter sprake in het laatste hoofdstuk, waar de kwestie aan de orde is, of het aannemen van een vorst van een andere religie al of niet in strijd is met de Bijbel.
71) K. 657, B 3 r.

De grondslag van de propaganda voor de democratie is te zoeken in de leer van de volkssouvereiniteit. De pamfletten bevatten echter ook treffende blijken van waardering voor de gewone man en de ware democratische geest. Een moralisatie op de verkiezing van de magistraten in steden en gewesten geeft daarvan voorbeelden. De kiezers moeten zich niet laten leiden door aanzien des persoons; of iemand nu van adel is, godvrezend burger of eenvoudig arbeider, mag geen gewicht in de schaal leggen. Zij moeten 'den Adel ende vrome Poirter geene hanteringghe of neringhe doende, in eenen ende gelijcken graed stellen'. Bij de ambachtsman moet men 'gheen onderscheydt en maken der ambachten oft neeringhe die sy doen, als oft het een meerder ende weerdiger ware, dan het ander'. Met instemming wordt een beroep gedaan op Cicero, die leerde, 'dat de ghelijckformicheyt der borgheren, de borgherlijcke societeyt is onderstaende, ende dat de Borgherlijcke eenicheyt dan aldermeest floreert, als alle saecken met ghelijcken rechte ghehandelt worden'[72].

De overheid moet gekozen worden uit armen en rijken. De stem van de eenvoudigen gaat maar al te vaak verloren. Maar van de andere kant moeten de magistraten ook niet alleen gekozen worden uit de ambachtslieden en boeren. Want het is voorgekomen, dat dezen de adel, de burgerij en de mensen uit de vrije beroepen onderdrukten en bespotten. Hun bestuur duurde meestal niet lang. Hun ervaring was te gering. De andere standen werden getyranniseerd. Daarbij wordt een sprekend citaat uit Plato te pas gebracht: 'alle ghemeyn volck dient in ootmoedicheyt, oft ghebiet in groote wreetheyt'. Bestaat echter het bestuur alleen uit edelen en notabelen, dan raakt de gewone burger in verdrukking. Deze groepen verdragen immers de gelijkheid van allen niet[73]. De auteur zou, ceteris paribus, de voorkeur geven aan edelen en burgers, maar hij meent, dat de verstandigste raad is: dat er ook doodgewone ambachtslieden in de regering opgenomen worden. Het enige criterium bij de keuze van edelen, burgers of ambachtslieden moet zijn: geschiktheid en bekwaamheid[74].

Politiek en heiligheid gaan niet samen. In een pamflet wordt als een algemeen verspreide opvatting aangehaald: 'l'homme de bien, sainct, iuste et craignant Dieu, ne peut et ne doit exercer l'office de Magistrat, mais seulement les infideles et meschans'. Een voorstander van een gezonde volksinvloed moet zich natuurlijk tegen deze stelling keren[75].

72) K. 577, A ij v - A iij r.
73) *Ibid.*, A iij v.
74) *Ibid.*, A iij v.
75) K. 669, 36.

De pamfletten hebben allereerst een praktische bedoeling. Zij houden zich vooral met concrete gebeurtenissen en bestaande toestanden bezig. De theoretische beschouwingen, die erin voorkomen, dienen als fundament voor bepaalde voorstellen of actuele kritiek. Zo is het ook in zake de regeringsvorm. Naast de meer algemene speculaties, hierboven geschematiseerd en samengevat, plaatsen zij het bestaande regeringsapparaat in de volle belangstelling en geven richtlijnen voor het functioneren.

De Opstand was voor de regeringsvorm in de Nederlanden een ware revolutie. De vorst verdween en de Staten bleven. Bij hen berustte voortaan het opperste gezag. Dit geldt natuurlijk pas volledig na 1588, het geboortejaar der zogenaamde republiek. Maar reeds veel vroeger is er in de pamfletten een tendenz waar te nemen, de Staten te maken tot de dragers van de souvereiniteit, als vertegenwoordigers van het volk. Eens gaven zij het gezag aan de vorst over. Maar niet onvoorwaardelijk en onherroepelijk. Na de 'Verlatinge' keerde de souvereiniteit weer bij hen terug.

Met opzet werden hier de 'Staten' niet nader gespecificeerd in 'Generale' en 'Gewestelijke'. Want een later dispuut, bij wie van beiden de souvereiniteit berust[76], spiegelt zich lang te voren af in de pamfletten. Al in het begin van de Opstand valt er een streven op te merken, om de Staten Generaal naar voren te schuiven. Hun bevoegdheden worden uitgebreid. Zij vertegenwoordigen het volk en dragen de hoogste souvereiniteit. Dit soort uitingen wordt met de jaren sterker. Daarnaast bestaat een lange reeks van klachten over het eigengereide optreden van de gewesten, die zelfstandig handelen met voorbijgaan van de Generaliteit[77]. Zelfs wordt aan hen de eigenlijke souvereiniteit toegeschreven.

Het Smeekschrift vraagt de koning een vergadering van de Staten Generaal bijeen te roepen om een bindende uitspraak te doen in de religiekwestie. Oranje verdedigt dat verzoek tegen de beschuldiging van rebellie. In de Nederlanden is men gewoon geweest in zaken van groot gewicht, waarvan het algemeen of particulier belang afhing, 'hem te ghedraghen... aen den Staten, de welcke te dien fyne van allen ouden tyden, volgende hen Privilegien, ja oock noch by hoochloflijcker memorien Keyser Caerle

76) A.C.J. de Vrankrijker, *De Staatsleer van Hugo de Groot en zijn Nederlandsche tijdgenooten*, Nijmegen-Utrecht 1937, hoofdstuk VI: *De souvereiniteit der Gewestelijke Staten*, 81-89.

77) Een heel uitvoerig overzicht hierover: G. Malengreau, *L'Esprit Particulariste et La Révolution des Pays-Bas au XVIe siècle (1578-1584)*, Louvain 1936.

te meer stonden om diergelicke ende mindere ghelegentheden (oock int feyt van der Religien) vergadert hebben geweest....'[78].

De bekende vergadering van de Staten van Holland en Zeeland te Dordrecht in 1572 manifesteert, door het feit van haar eigenmachtige bijeenroeping en door de omschrijving van haar taak, een duidelijke tendenz[79]. Oranje heeft vernomen, dat de Staten zullen vergaderen 'ende van zaecken tot die gemeene regeringe, policie ende regeringe des lants streckende (te) verhandelen'[80]. In de periode van Alva en Requesens formuleren Oranje, Holland en Zeeland hun standpunt aangaande de Staten Generaal meermalen. 'Gy zijt de Staten des Landts, dat is te zeggen de voorstanders en beschermers van hare Vryheid en van hare Privilegien'. Op die plicht deden zij een eed. Daarom zwoer de koning in hun handen de privileges te onderhouden. De vorsten uit het verleden hebben deze instelling gerespecteerd. Zij voerden geen oorlog en sloten geen vrede, sloegen geen munt en eisten geen belasting zonder advies, zonder toestemming van de Staten Generaal[81]. In die jaren wordt ook al het plan geopperd de religiekwestie door de Staten Generaal te laten beslissen als eenmaal de vijand verdreven zal zijn[82].

Het recht om alleen te beslissen over oorlog wordt de koning rondweg ontzegd. Dat is in de Nederlanden steeds afhankelijk geweest van de instemming der Staten. Dat is overigens een algemeen menselijk recht. Daar de kosten en gevolgen van de oorlog op het volk neerkomen, 'voorwaer so eischt de reden en natuerlicke billikheid, dat de Hoofden des volks (gelijk op sommige plaetsen de Overheid is, op andere de Staten, in andere den Raed en Parlementen der Landschappen) toegelaten en in den Raad gehoort werden als men oorloge aenvangen of neerleggen sal'[83]. Speculatief wordt hier zelfs de kwestie gesteld, of de Staten in een bepaald geval de wapenen kunnen opnemen tegen de vorst, en bevestigend beantwoord[84].

78) *Verantwoordinge*, uitgave Schenk, 58-59.
79) Bakhuizen van den Brink, *o.c.*, I, 494-550, *Eerste vergadering der Staten van Holland, 19 Julij 1572*. Berkelbach van der Sprenkel, *o.c.*, 112-113: 'Ondanks alle schijn van wettigheid was op deze Zondag een parlementaire revolutie voltrokken'.... 'Op 20 Juli 1572 was de eerste stap gezet op de weg die naar de "verlating" van Philips voeren zou'.
80) Bakhuizen van den Brink, *o.c.*, I, 494.
81) K. 210, Bor I, 460, vgl. 463.
82) K. 220, Bor I, authentieke stukken, 150.
83) K. 224, Bor I, 538.
84) Bor I, 539.

Het recht om te vergaderen komt ter sprake. De koning heeft zich verplicht de Staten bijeen te roepen als deze dat wensen. Dat is heel natuurlijk, omdat daar de basis van zijn macht ligt. 'Want nademale de Staten in een goede politijke of borgerlijke regeringe anders niet en zijn, dan de Hoofden en voornaemsten des volks, het lichaem van de groote menichte representerende: wat is daer toch anders dat so wel te samen gevoegt is, en so natuerlijken vereenigt met een goeden Conink die daer een vader en herder sijns volks begeert te zijn, als de Staten des Lands'. Die thesis wordt prachtig geïllustreerd. De voorvaderen worden met ere herdacht om hun politiek inzicht, dat hen deed bepalen, dat er een nauwe band moest bestaan tussen vorst en Staten, zodat zij in elke gewichtige aangelegenheid gekend moesten worden[85]. Daarom is het een misdaad het zo aan de koning voor te stellen, dat het de ondergang van het land zou betekenen om samen met de Staten Generaal besluiten te treffen over het algemeen welzijn[86]. Dat het vergaderen van de Staten Generaal over gewichtige aangelegenheden een gunst van de vorst zou zijn, wordt ontkend[87].

Ter adstructie van de stelling, dat de Staten Generaal de Nederlanden als een eenheid representeren, wordt een overzicht van de geschiedenis gegeven, beginnende bij Karel de Grote en met de klemtoon op de Bourgondisch-Habsburgse periode. Als de Spanjaarden de Staten Generaal bijeenroepen om beden los te krijgen, moeten zij ook de consequenties aanvaarden en hen laten vergaderen als de ondergang van het land op het spel staat. Zich te wenden tot gewestelijke Staten is een onding. 'Quod omnes attingit ab omnibus probari debet'[88].

De redenen waarom de landsheer van oudsher de Staten bijeen riep, waren tweevoudig: het algemeen belang en het belang van de vorst zelf. Dan is er op het moment reden genoeg voor een vergadering. Er is ook geen andere oplossing in de religiekwestie. Werden ook de plakkaten niet voor heel het land tegelijk uitgevaardigd? Voor een aantasting van de koninklijke autoriteit hoeft geen vrees te bestaan. Immers 'de rechte cracht en wettelijke macht van Coningen en Monarchen en Keisers te samen, en de eenigheid en voorspoedigheid des volks, en de Provincien voornamelijk bestaet in de vergadering der Staten'[89].

85) *Ibid.*, 540.
86) *Ibid.*, 541.
87) *Ibid.*, 542.
88) *Ibid.*, 542-543.
89) *Ibid.*, 543.

Op de vredesonderhandelingen van Breda vormt de competentie van de Staten Generaal een der belangrijkste punten van bespreking. De koning is genegen, ná herstel der rust, een vergadering bijeen te roepen om te delibereren over zaken, waarover zij iets te zeggen hebben en waarover de Staten Generaal van oudsher geconsulteerd worden. Hij wil echter geen kwesties aan hun oordeel onderwerpen, die tot zijn eigen competentie behoren[90]. Daarmee gaan Oranje en de Staten van Holland en Zeeland echter niet accoord. Het uitstel bevalt hun niet en evenmin de restrictie in macht. Bij zo'n beperkte bevoegdheid heeft een vergadering van de Staten Generaal geen zin. Hun competentie moet zich evenver uitstrekken als het algemeen welzijn. Zo was het in 1559. Over de macht van dit lichaam bestond nooit dispuut. Beperkingen zijn dus onbegrijpelijk en kunnen slechts verklaard worden als verkapte inbreuk op de privileges. De Spanjaarden willen de Staten Generaal alleen gebruiken voor het toestaan van beden, waartoe zij bij weigering gedwongen worden[91]. De Spanjaarden zijn bereid concessies te doen. In de ogen der nederlandse afgevaardigden gaan zij echter niet ver genoeg. Het voornaamste geschilpunt, waarop de onderhandelingen tenslotte ook stranden, is de religiekwestie. Holland en Zeeland menen, dat hun voorstel om de Staten Generaal over die kwestie te laten beslissen verdoezeld wordt. Zij vragen volstrekte aanneming of verwerping[92].

In de Pacificatie van Gent wordt vastgelegd, waarvoor Oranje met Holland en Zeeland zolang streden. Als de Spanjaarden verdreven zijn en de rust hersteld, moet er zo spoedig mogelijk een vergadering van de Staten Generaal bijeen geroepen worden, zoals dat in 1559 gebeurde. Deze zal beslissen over de religiekwestie. Maar de competentie gaat verder, en strekt zich uit over belangen 'andersins, so wel ten dienste van syne Majesteit, welvaert ende unie van den Lande, men sal bevinden te behoren'[93]. In

90) K. 239, B o r I, 598.
91) B o r I, 600-601.
92) *Ibid.*, 603 en 609.
93) B o r I, 739. J.C.H. d e P a t e r schrijft in: *De Raad van State nevens Matthias (1578-1581)*, 's-Gravenhage 1917, 16-17, over het najaar 1576: 'De positie van de Staten Generaal veranderde feitelijk in dezen tijd geheel en al.... Eigenlijk was die vergadering door en door onwettig, want slechts aan den koning kwam het toe de Staten op te roepen en deze had nauwlettend zorg gedragen, dat dit recht hem voorbehouden bleef.... De Staten sloegen thans in 1576 hun slag en veroverden een positie in naam naast den plaatsvervanger van den vorst, in werkelijkheid boven deze....'

de Unie van Utrecht is het niet anders. Op beschrijving van de bevoegde autoriteit zullen de Staten Generaal bij elkaar komen ‘omme jegens alle opcoemende saecken ende zwaricheyden te versien’. En vervolgens: ‘alle saecken, die hem opcoemen ende voorvallen sullen, ende daer aen si hem sullen laeten duncken tgemeen wel ofte qualick vaeren van dese geunieerde landen ende bontgenoten gelegen te zijn’[94].

De pamfletten beklemtonen voortdurend de macht van de Staten Generaal. De Staten Generaal zijn de inwoners van het land zelf, die de opdracht geven en de afvaardiging zenden[95]. De Staten - en hier worden er ook de magistraten bij genoemd - vertegenwoordigen het volk[96]. Van oudsher is het in de Nederlanden zo: ‘ont les Estatz en ces pays bas representé tout le peuple, pour defendre leur droict, et les maintenir en repos et tranquillité, et les contregarder de toutes iniures, forces et oppressions contre tous et mesmes contre leurs Princes’[97]. Er is nauwelijks een staat denkbaar zonder lagere magistraten of Staten, die het land vertegenwoordigen. In de Nederlanden waren de Staten steeds zo sterk, dat de vorsten niets konden doen wat betreft belasting, munt, sluiten van vrede of verklaren van oorlog, zonder hun uitdrukkelijke toestemming. Nadat de beden speciaal gereleveerd zijn, wordt de beslissing over de religiekwestie ook aan de Staten Generaal overgelaten. Dat is immers een aangelegenheid, die bij uitstek behoort tot het algemeen belang[98]. Herhaaldelijk wordt gezegd, dat de Staten Generaal de werkelijke souvereinen zijn. Het wezenlijk bezwaar tegen de tiende penning indertijd was dan ook, dat hij de macht der Staten Generaal ondermijnde. Heel anders is het met de belastingen, die door de Staten geheven worden. Zij zelf, dus het volk, hebben daarover de controle en de beschikking ten algemenen nutte. Daarmee is de koning niet uitgeschakeld maar alleen het algemeen belang veilig gesteld[99].

Dat zijn algemeen verspreide ideeën. Wat de Staten als vertegenwoordigers van het volk betreft: ‘dlandt (dat zijn de Staten metter ghemeynte)’[100]. Juist en slechts als zodanig hebben zij bevoegdheden: ‘want de Staten en connen gheen generalen verbintenisse gemaken, besonder in alsulcke sake als is de Religie daer eenen yegelijcken zijn salicheyt

94) Uitgave S n e l l e r , 48-50.
95) K. 492, A iv v.
96) *Ibid.*, B r.
97) *Ibid.*, B v.
98) *Ibid.*, B v - B ij v.
99) *Ibid.*, B ij v - B iij v; C r - C 4 v.
100) K. 493, 7 v.

aenhanckt, sonder consent vanden Leden vanden steden'[101]. Er zijn mensen die zeggen 'datmen de ghemeynte niet en behoorde al wys te maken watmen byde Staten handelt, hoe wel nochtans dat de Staten niet en souden behooren in saecken van sulcken ghewichte te resolueren, sonder consente vanden Leden'[102]. Wat er allemaal tot de competentie van de Staten Generaal behoort wordt precies opgenoemd. De bevoegdheden gaan steeds verder[103].

Uit de vele passages, die dit onderwerp behandelen, nog slechts enkele uit het einde van de behandelde periode. Juist in het samenroepen van de Staten Generaal ligt het wezenlijke kenmerk der nederlandse vrijheid[104]. Als na de Franse Furie het dispuut woedt over het al of niet weer aannemen van Anjou, drukken een paar pamfletten de Staten Generaal op het hart, de hertog bij een eventuele terugkomst aan nauwe en stevige banden te leggen[105].

Er gaan dus heel wat stemmen op om de Staten Generaal een breed aandeel te geven in de behartiging van de staatsbelangen. Maar wat kwam daarvan in de praktijk terecht? Stelde dit lichaam het vertrouwen, dat er in gesteld werd, niet teleur? Was het wel geschikt voor zijn taak?[106]. Het regent klachten in de pamfletten. Niemand die beter de gebreken kent van de regering in de Nederlanden dan Oranje, die er steeds mee moet manoeuvreren. Niemand die dan ook hardnekkiger pogingen aanwendt om wat orde te brengen in de chaos. In zijn redevoeringen tot de Staten Generaal dringt hij geregeld aan op uitroeiing van de misstanden, invoering

101) *Ibid.*, 15 v.
102) *Ibid.*, 18 r.
103) *Ibid.*, 5 v.
104) K. 651, C ij r.
105) K. 655, C r - v. K. 658.
106) De Pater, *De Raad van State*, 24, zegt: 'Na de overrompeling van Namen ontbrak het voornaamste lichaam van de Centrale Regeering en rustte deze geheel op de Staten-Generaal. Groote vergaderingen zijn in den regel niet bijzonder geschikt om snel en goed zaken te doen en allerminst was het een groote vergadering als deze. De voortdurende wisseling van personen en bovenal de gebondenheid der leden aan hun lastgeving, waren oorzaak, dat de zaken met den slakkengang werden afgedaan. De beraadslagingen kenmerkten zich vaak door ordeloosheid....'. Bestaat er een Raad van State: 'Meerderheid en minderheid der Staten-Generaal gingen op één punt samen: versterking van de macht der Centrale Regeering moest worden vermeden. Niet con amore hadden zij een nieuwe Centrale Regeering ingesteld en nu deze er eenmaal was, waakten zij naijverig voor de door hen verworven macht en trachtten zij, waar het kon, deze nog uit te breiden' (*o.c.*, 60).

van een sterk centraal gezag, dat doelmatig functioneert, dat voorzien is van de nodige geldelijke middelen om de besluiten ten uitvoer te leggen.

In de redevoering, die de prins uitspreekt naar aanleiding van de spaanse vredesvoorstellen van 18 juli 1579, wijst hij op opvallende feilen. Twee oorzaken brengt hij naar voren: ongehoorzaamheid en nalatigheid bij het nakomen van financiële verplichtingen. Wat de oorlog betreft, weigeren de steden garnizoen of proberen de soldaten zo gauw mogelijk kwijt te raken. Dan is er de noodlottige onmogelijkheid om tot vlugge besluiten en de uitvoering ervan te komen, doordat de Staten Generaal zo vaak op reces moeten gaan en moeten uitstellen. Daarom moet er een Raad komen met volmacht, bindende beslissingen te nemen zonder dat er ruggespraak met de gewesten nodig is. Bepaalde punten kunnen daarvan uitgezonderd worden. Over het chronisch geldgebrek wijdt de prins uit. Het geld, nodig voor de oorlog, komt niet op tijd binnen. Het wordt voor andere doeleinden gebruikt of zelfs achter gehouden[107)].

Nog in hetzelfde jaar komt Oranje op die onderwerpen terug. Hij dreigt zelfs met aftreden, als hij ziet hoe weinig de gewesten voor het land over hebben en hoe hij de schuld van alle tegenspoed krijgt. De gedeputeerden komen ter vergadering van de Staten Generaal, om samen te beraadslagen over aangelegenheden, die het algemeen belang raken. Zij moeten dus alleen oog hebben voor de generaliteit. De ervaring bewijst echter, dat het grootste deel er meer op uit is, om het belang van hun eigen stad en gewest te behartigen, dan de publieke zaak te dienen. Was het anders, dan zou het mogelijk zijn met prompte en vlugge besluiten de gebeurlijkheden het hoofd te bieden. Nu hebben de gedeputeerden geen volmachten van hun lastgevers en moeten ruggespraak houden. Dat brengt uitstel mee en ook dan volgt er vaak nog geen beslissing. Immers meestal komt er na lang wachten een besluit, dat onvolledig is of negatief uitvalt[108)].

Wat de financiën betreft: het grootste deel van het geld komt traag of helemaal niet binnen. De belastingen worden in de verschillende gewesten

107) K. 503, B o r II, 134.

108) G a c h a r d , *Cor. de G. le Tac.*, IV, 188-901. M a l e n g r e a u , *o.c.*, zegt van deze redevoering van 24 nov. 1579, die hij uitvoerig weergeeft (156-159): ‘Ce mémorable discours témoigne chez son auteur d'un esprit politique remarquable et d'une grande perspicacité. Guillaume d'Orange avait pleinement saisi les véritables causes qui allaient compromettre la révolution. Il avait raison de dire qu'il manquait au pays une autorité unique, assez forte pour imposer sa volonté sans se laisser détourner de ce que commandait l'intérêt général. Tous les esprits clairvoyants en tombaient d'accord’ (159).

niet op dezelfde manier geheven. Ieder gewest of stad doet het naar eigen verkiezing. De vrees bestaat, dat sommige mensen, die meer hun eigen profijt zoeken dan het algemeen welzijn, die misstanden willen bestendigen. Uit genoemd euvel volgt een ander, dat nl. de gewesten en steden de generale middelen uitgeven naar eigen wens. Door in hun territorium mensen, die elders aangeslagen zijn, vrij te stellen van belasting, proberen sommige gewesten de handel aan zich te trekken ten koste van andere, die de generale middelen van iedereen heffen. Dat belemmert de ware band en de vriendschap tussen de gewesten[109]. Het gewestelijk particularisme heeft ook zijn gevolgen in militair opzicht. De gewesten moeten niet denken van de oorlog af te zijn, als de vijand zich uit eigen gebied terugtrekt of er van verwijderd is. Zij moeten de gewesten te hulp komen, die aangevallen worden. Daarom is het nodig, dat er een centraal orgaan komt, met algemene bevoegdheid, troepen te lichten en te ontslaan en ze te sturen naar bedreigde punten[110].

Het volgend jaar, 1580, mag Oranje dus spreken van herhaalde waarschuwingen, als hij dezelfde punten naar voren brengt. Het gaat weer over een orgaan met beslissende bevoegdheid; over gewesten die troepen ontslaan en aannemen naar eigen goeddunken; die hun eigen financieel beleid voeren[111]. Op 1 december 1581 brengt Oranje voor de Staten Generaal een jaarverslag uit, dat niet veel anders uitvalt dan vroegere redevoeringen[112].

Is eenmaal het verlangde centrale lichaam tot stand gekomen, de Landraad, die zich vooral met de financiering van de oorlog zal occuperen, dan blijkt dit allesbehalve een succes. De besluiten worden niet uitgevoerd door de gewesten, die nog te laks zijn om afgevaardigden te sturen. De Kamer

109) G a c h a r d , *o.c.*, IV, 191-192.
110) *Ibid.*, 192-193.
111) *Ibid.*, 196-204. M a l e n g r e a u , *o.c.*, 160-161, bespreekt ook deze redevoering: ‘Le 9 janvier, le Taciturne, qui s'obstinait désespérément à lutter contre l'apathie des États, prit à nouveau la parole. Revenant en des termes presque identiques sur des points qu'il n'avait fait qu'aborder six semaines auparavant’.... ‘Il avait trop d'expérience pour ne pas être sceptique sur la profondeur et la persévérence de ces révoltes populaires où les masses se lancent à la poursuite d'un idéal entrevu. Il avait misé sur cet emballement passager pour essayer de construir l'État des Pays-Bas, sujet continuel des ses préoccupations. Sans doute, les déceptions n'avaient pas altéré son optimisme, mais elles lui avaient rappelé à chaque instant la hardiesse de son entreprise et la difficulté de garder en mains une révolution qui s'éternisait’.
112) G a c h a r d , *o.c.*, IV, 364-168.

van Beden en Financiën kan niet eens worden opgericht bij gebrek aan medewerking. De gewesten blijven zich op eigen gelegenheid met de oorlog bemoeien. Zij beginnen operaties, lichten troepen en danken ze af naar eigen goeddunken. Dat gebeurt natuurlijk naar eigen particulier belang en niet overeenkomstig de eisen van het algemeen welzijn. Dat is regelrecht in strijd met hun eigen instructie[113].

De moeilijkheden tussen Generaliteit en Gewesten worden door de pamfletten in geuren en kleuren becommentarieerd. In een pamflet: *Van den Staet der tegenwoerdiger Nederlandtsche Regierung* is dat te verwachten. Het constateert eerst: 'dat fundament und gantze vasticheyt van dieselve onse vryheyt und der priuilegien is die macht und autoriteit der Generalen Staeten, und den Staeten van ieder Prouincie'[114]. De hoogste of souvereine overheid berust bij de Gewestelijke Staten. Geen gewest heeft over een ander iets te zeggen. De gewesten zijn autonoom. Elk gewest heeft zijn eigen Staten en zijn eigen inkomen. De tegenwoordige oorlog heeft hen bijeengebracht in een verbond, dat hen verplicht elkaar bij te staan. Daaruit vloeit een zekere gemeenschap voort, die uitdrukking vindt in de vergadering van de afgevaardigden der Gewestelijke Staten op een bepaalde plaats, welke Staten Generaal heet. De afgevaardigden representeren daar niet speciaal hun gewest maar het verbond, de generaliteit. De Staten Generaal hebben alleen zeggenschap over hetgeen in het onderling verbond is bepaald. Het zou onredelijk zijn als het een of ander gewest zich het beleid van de generaliteit aanmatigde, maar even dwaas als de Generale Staten zich bemoeiden met kwesties die tot de competentie van de Gewestelijke Staten behoren[115].

De praktijk vertoont echter afwijkingen van deze principen. Beide lichamen komen op elkaars terrein. Het geld, dat krachtens de Unie tot verdediging van de geunieerde gewesten wordt toegestaan, behoort niet meer aan het gewest, waarin het wordt geheven, maar aan de Generaliteit. Haast alle gewesten doen echter met deze 'gemeine penningen' alsof ze van henzelf zijn. De Raad van State, het lichaam, dat dit geld namens de Staten Generaal beheert, is haast niet in staat te achterhalen, hoeveel elk gewest opbrengt en hoeveel het schuldig is. De bijdragen komen niet tijdig en slechts bij stukjes en beetjes binnen. In plaats van te gebieden moet er steeds gebeden worden. Zo wordt de Raad van State machteloos en waar-

113) *Ibid.*, 259-290.
114) K. 652, A ij v.
115) *Ibid.*, A iv r - v.

deloos[116]. Van de andere kant vindt de schrijver het redelijk, dat wanneer de gewesten trouw hun aandeel afdragen aan de Raad van State, dit regeringslichaam daaruit allereerst de onkosten van elk gewest aan garnizoenen enz. bestrijdt[117].

Andere pamfletten sluiten zich bij dit soort klachten aan, zodat er gerust van een algemeen bekende kwaal gesproken kan worden. ‘Ende al ist dat d'een hem gewillich in de contributien totten lasten vander oorloghen thoont, maeckt d'ander hem daerinne t'soecken. Boven dien dat seer lancksaem hunne contributien voortscommen, ende haer resolutien soo traech zijn, dat te wijle datmen raedt, men steden ende landen soude verliesen, soo d'experientie oock wel ghewesen heeft’[118].

Binnen het kader van de bestaande regeringslichamen moet een oplossing van de moeilijkheden gezocht worden, niet in veranderingen, die er meer dan genoeg zijn geweest. Op de eerste plaats is nodig, dat de mentaliteit verandert. Overheid en gezag moeten weer gerespecteerd worden. Laten de verschillende instanties zich houden binnen de grenzen van hun bevoegdheid. Hebben de Staten Generaal het beleid van oorlog en financiën toevertrouwd aan een bekwaam hoofd, terzijde gestaan door een Raad, dan moeten zij er zich over het algemeen ook verder niet mee bemoeien. Doen zij dit toch, dan falen zij op twee manieren. Op de eerste plaats overtreden zij het beginsel: ‘dat die Souueraine macht niet en behoert gemoijt te syn, dan met Souueraine saecken’. Vervolgens misdoen zij tegen het princiep: ‘dat saecken van Staete behoeren wthghericht toe werden, by denen die daertoe verordiniert syn, und niet by denen die sy verordonniert hebben’. Die princiepen worden geregeld met voeten getreden met de noodlottige gevolgen van dien. Alle gezag verdwijnt als het zich niet kan laten gelden[119].

Onder de maatregelen ter verbetering van de financiële positie komen opmerkingen voor over de belasting op de in- en uitvoer van wijn, zout en zeep en ook een interessante passage over de handel op de vijand[120]: ‘Und die wiel bij eruahrong genoechsaem bevonden dat met den sluijten der Stromen wij meer dan der viandt gekrenckt werden, omdat hij niet alleen van anderen plaetsen, maer oick van onsen eigen Lantsaten bij heym-

116) *Ibid.*, A iv v - B v.
117) *Ibid.*, B ij v.
118) K. 655, B 3 r.
119) K. 652, A iv v.
120) Uitvoerige gegevens over deze kwestie in: J.H. K e r n k a m p , *De Handel op den Vijand*, 2 dln., Utrecht 1931-1934.

licke listen und wegen om des gewins wille gespijest wordt, darntegen die Landen affnemen in neerung und contribuieren, So solmen die Licenten van alle wahr und kopmanscap nae den vijandt gaende, der maten verhoegen, dat wij onse Crijechs middelen daermet vermeerderen, und hem syn gelt wtmelcken konden'[121].

De uitvoerigste analyse van de financiële situatie is te vinden in een pamflet, dat zes maanden na de Franse Furie geschreven werd en waarvan de schrijver zich ongeduldig toont, omdat er nog steeds geen beslissing over Anjou gevallen is. Hij klaagt over de kostbare vergaderingen en de nutteloze functionarissen, die zich als oorlogsprofiteurs ontpopt hebben. Ambtenaren, kooplui en burgers bemoeien zich met aangelegenheden waarvan zij geen verstand hebben[122].

Na de uitvoerige kritiek komen hervormingsmaatregelen aan de beurt. Er moeten sancties gesteld worden op de financiële verplichtingen die de gewesten tegenover elkaar hebben. Wanneer een gewest zijn maandelijkse quote niet op tijd betaalt, zullen alle ingezetenen zonder uitzondering 'arrestabel' zijn en geen handel meer mogen drijven met andere gewesten totdat de quote plus tien percent interest voldaan is[123].

Speciaal de oorlogvoering heeft de belangstelling van het pamflet. Na een algemene afrekening met de officieren, moet er met hen een regeling getroffen worden over de betaling der troepen. Er moet een nieuwe monsterrol komen, die tot grondslag zal dienen voor een meer geregelde betaling, die hoofdelijk moet geschieden: 'wel acht nemende op het bedroch dat inde monsteringen omgaet, ende op de overleden'. Deze laatsten dienen vervangen te worden wil het leger paraat blijven. De Staten Generaal moeten twee nieuwe regeringslichamen oprichten. Op de eerste plaats een Raad van Oorlog, waarin betrouwbare en verstandige mensen zitting hebben, gekozen door de prins. Oranje staat aan het hoofd: 'Want datmen meynt met Coopliens te rade te gaen van affayren van Oorloghe, ist alsoo vele als oft hem den krijchsman wilde den handel van commenschap onderwinden daer hy doch gheen verstant af heeft'. Vervolgens een Kamer van Beden, die zich bezig houdt met financiële aangelegenheden de oorlog betreffende. De leden moeten aanzien verwerven bij de officieren door hun tactval optreden[124].

121) K. 652, B ij r.
122) K. 658, A iij r.
123) *Ibid.*, C iij r.
124) *Ibid.*, C iij v.

Het pamflet stelt verschillende bezuinigingsmaatregelen voor. Om tijd en geld te besparen moeten de gewestelijke gedeputeerden met volledige volmacht ter vergadering van de Staten Generaal verschijnen. Het aantal hoge officieren wordt ingekrompen. Mensen met meer functies mogen slechts voor één ambt salaris genieten; extra onkosten kunnen gedeclareerd worden. Het is geen verheffend beeld, dat het pamflet schildert van de 'onversadelijcke giericheyt van het meeste deel der ghener die in regeringe zijn. Sietmen niet hoe rijck ende hooveerdich dat veel van dien gheworden zijn (al zijn sy schoon van de Religie) sint datse de Ghemeynte ghedient hebben? Coopense niet dagelijcx, rijden sy niet te Peerde die voortijts eer sy in dienst waren niet dan te voet ginghen'. De hoog gesalarieerde functies werden vroeger vervuld door edelen van het Gulden Vlies, die nog niet de helft ontvingen en hun ambt toch veel representatiever bekleedden[125]. Hoort men dan ook nog de klachten over 'Policie ende Justicie', dan krijgt men wel de indruk, dat er veel mis geweest is[126].

De opstand was niet alleen een nederlandse maar ook een europese aangelegenheid. De propaganda verzuimt niet daarop te wijzen. Vanaf het moment dat de *Derthien Artijckelen: Gheintituleert Het Aduijs der Spaengiaerden*[127] de volkomen onderwerping en bezetting der Nederlanden door de Spanjaarden voorstellen als de basis voor een verovering van de rest van Europa, blijven de pamfletten dit thema behandelen.

Om te beginnen richt de propaganda zich vaak tot een internationaal gehoor. Dat blijkt uit de verschillende talen waarin de pamfletten verschijnen. Het wordt ook dikwijls expliciet gezegd. Zo uiten bv. de Staten van Holland en Zeeland en Oranje de wens, dat hun betuigingen van trouw aan de koning 'by alle Coningen, Potentaten, Vorsten en Natien verkondiget en gepubliceert werden'[128]. In de *Apologie* geeft Oranje blijk zeer veel waarde te hechten aan de publieke opinie in het buitenland. Hij voegt er een brief bij 'aen de Coninghen ende andere Potentaten van der Christenheit'[129]. De spaanse koning heeft de *Ban* overal rond gezonden. Om zijn eer en goede naam te verdedigen doet Oranje hun zijn *Apologie* toekomen[130]. Nog een paar maal laat hij merken, hoe de grootscheepse ver-

125) *Ibid.*, C iv v.
126) *Ibid.*, D r - D ij v.
127) W. 193.
128) K. 213, B o r I, 472.
129) Uitgave M e e s - V e r w e y , 12.
130) *Ibid.*, 13.

spreiding van de *Ban* hem steekt en hoe universeel hij die propaganda wenst te beantwoorden[131].

Naar aanleiding van de vredesonderhandelingen te Keulen wijzen de pamfletten vaak op de stemming in het buitenland. Een fanatiek tegenstander van vrede constateert, dat de stemming daar niet bijzonder pro-Nederlands is[132]. De voorstanders van vrede voorspellen, dat de publieke opinie in Duitsland, ook onder de protestantse vorsten, zich tegen de Nederlanden zal verklaren, bij afwijzing der voorstellen[133]. Wat voor een roep zal er over de Nederlanden uitgaan in Duitsland, Italië, Frankrijk en in andere landen, over heel de wereld? Als de Staten zich schikken naar de wereldopinie, zullen zij hun ongelijk inzien. Willen zij het beter weten dan heel de wereld, dan zijn zij niet te helpen[134].

Op de Rijksdag te Worms brengt Marnix het idee uit de *Derthien Artijckelen* naar voren. Na de onderwerping der Nederlanden zullen de spaanse heerszucht en trots niet binnen de dijken der lage landen beperkt blijven. Heel de wereld is immers nauwelijks groot genoeg voor de monarchie, die zij bezig zijn te vestigen. Sinds de vereniging van de Nederlanden met Spanje hebben de Spanjaarden er steeds naar gestreefd - en na de dood van Karel V kwamen zij er openlijk voor uit - om van deze streken hun operatiebasis te maken. Er worden verschillende bewijzen voor aangehaald[135].

Als Johan Casimir zijn tocht naar de Nederlanden tracht te verantwoorden, gebruikt hij hetzelfde argument. Het barbaarse optreden van de Spanjaarden in de Nederlanden is ook schadelijk voor het Rijk[136]. De beruchte artikelen worden met name genoemd: ‘welcke aenslaghen ende voornemen, al voor desen tijdt zijn by opentlicken drucke gepubliceert worden inde Spaensche, Francoyssche ende Nederduytsche talen, metgaeders de ordonnantie der selven in xiij artijckelen veruaet ende begrepen’[137]. Uit de daden der Spanjaarden blijkt heel duidelijk, dat zij voornemens zijn ‘die Nederlanden tot eener Crijghsborcht te maecken, ende die selve steeds met wtgesocht ende wtgelesen Crijghsvolck te besetten, op dat si daer mede,

131) *Ibid.*, 14.
132) K. 492, D 3 v.
133) K. 497, 22.
134) K. 502, B 2 v; vgl. K. 547, B o r II, 223.
135) K. 354, uitgave L a c r o i x , 140-142.
136) K. 361, 2.
137) *Ibid.*, 14.

alst pas ende gelegenheyt gave, die omligghende nabueren souden overmachtighen'[138].

Naast deze incidentele beschuldigingen van imperialisme aan het adres van Spanje bestaat er een pamflet, dat helemaal aan dit aspect van de strijd in de Nederlanden is gewijd: *Ernstighe Vermaninghe vanden standt ende gheleghenheyt der Christenheyt, ende vande middelen haerder behoudenisse ende weluaren. Aen.... alle.... Staten van Christenrijck*[139]. Het pamflet opent met een interessante beschouwing over de thesis, dat er alleen rust kan bestaan als de naijver tussen de landen aan banden is gelegd en de verschillende staten elkaar in evenwicht houden. Dat is een oude politieke wijsheid, die echter steeds van kracht blijft en toegepast wordt. De Venetianen worden geprezen omdat zij volgens dat beginsel regeerden: 'soo hebben sy met hare macht van wapenen den swacken altijt bij gestaen, op dat daerdoor het gewelt ende macht der regerende Vorsten van Italien sijnde als in een weechschale gebalanceert, niemant en soude connen hopen of onderstaen de Venetianen te moghen besprenghen'[140].

De grote wereldrijken zijn ontstaan - met al de onderdrukking daarmee gepaard gaande - omdat geen land zich het lot van zijn buurstaat aantrok. Zo besteden de naties ook nu te weinig aandacht aan hetgeen in de Nederlanden plaats grijpt. De Spanjaarden zijn overtuigd, dat God hen voorbeschikt heeft voor de wereldmonarchie. Vanuit de Nederlanden zullen zij een prachtige gelegenheid hebben om dat doel te bereiken[141]. De spaanse geschiedenis wordt samengevat om te demonstreren, hoe zij resulteert in dit streven[142]. Vanuit die gezichtshoek bekijkt het pamflet ook de geschiedenis van de Opstand. Heel het verhaal is in wezen een uitbreiding van de *Derthien Artijckelen*, zeer tendentieus maar niettemin interessant.

Behalve het spaanse streven naar wereldheerschappij zijn de pamfletten nog een andere samenzwering van internationale omvang op het spoor, die de rest van de Christenheid en speciaal de Nederlanden, bedreigt. De Staten Generaal beschuldigen er Don Juan van, dat hij alle vorsten alarmeert, 'sonderlinghe die waren van het heilig Verbondt (soo men dat noemt)', tot uitroeiing van de religie en verwoesting van het land[143].

138) *Ibid.*, 17.
139) K. 627.
140) *Ibid.*, A iij r.
141) *Ibid.*, A iij v - A iv v.
142) *Ibid.*, B r - B ij r.
143) K. 347, B o r I, authentieke stukken, 178.

Dat verbond wordt vaker vermeld[144]. Tegenstanders van Anjou en franse hulp, halen als argument voor hun standpunt aan, dat de franse koning nog steeds lid is van de H. Ligue[145].

In het bewustzijn alleen niet opgewassen te zijn tegen Spanje, hebben de Nederlanders van het begin van de Opstand af, hulp gezocht bij het buitenland. Dat was dan op de eerste plaats het Duitse Rijk, ofschoon ook contacten met Frankrijk niet ontbraken. In het verdedigingsgeschrift dat de nederlandse ballingen in Duitsland aan de Rijksdag sturen[146], komt de band tussen de Nederlanden en het Rijk heel duidelijk naar voren. Een aanzienlijk deel van het land is gelegen tussen de monden van de Rijn, een specifiek duitse rivier. Hele stukken vallen vanouds onder de wetten van het Rijk. Brabant is er een leen van; Antwerpen een burggraafschap. Gelder, Friesland, het land van Groningen, Overijssel en Kamerijk horen onder de rechtspraak van het Rijk. Holland, Zeeland, Henegouwen en de overige streken van de Nederlanden, werden eens als erfgoederen aan de hertogen van Beieren afgestaan. Karel V werd vanuit de Nederlanden op de keizerstroon verheven, alsof hij een Duitser was. Hij was de oom van de tegenwoordige keizer. Een ander voorvader, Maximiliaan van Oostenrijk, verwierf door zijn huwelijk het hele nederlandse gebied. De Rijksdag van Augsburg heeft met toestemming der duitse vorsten het hele gebied onder het Rijk teruggebracht. De Nederlanden kwamen onder de bescherming van het Rijk te staan. Zij zouden afgevaardigden sturen naar de Rijksdagen en belasting betalen. Er worden bewijzen gegeven, dat die banden nog steeds van kracht zijn[147].

Gaat men dan - met voorbijgaan van zeer veel andere gegevens[148] - over naar de Rijksdag van Worms, dan brengt Marnix daar gelijksoortige

144) K. 657, C iij r.
145) K. 545, 42-43; 48-49.
146) K. 179 b.
147) *Ibid.*, 81-82.
148) Op de contacten van de Nederlanden met het Rijk wijst geregeld: R a c h f a h l , *Wilhelm von Oranien*, II en III. Zijn werk gaat echter slechts tot 1569. Zie verder: M. L o s s e n , *Aggäus Albada und der kölner Pacificationscongress im Jahre 1579*, in: *Historisches Taschenbuch*, 5. Folge, 6 (1876) 275-362. Speciaal op de voorgeschiedenis van het vredescongres van Keulen vanaf 1566, gaat in: J. H a n s e n , *Der niederländische Pacificationstag zu Köln im Jahre 1579*, in: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 13 (1894) 227-272. Hij beschouwt Keulen als 'der Wendepunkt.... der die Trennung der Niederlande vom Körper des Reichs besiegelte' (227).

argumenten naar voren. De Staten van ‘la basse Alemaigne’ geven de verzekering, dat zij de band met het Rijk ten zeerste waarderen. De aanname van Mathias krijgt een toepasselijke verantwoording. De band met het Rijk werd er hechter door aangehaald. ‘Quelle unité d'affections, quelle affinité de parole et langage, et pour abreger, quelle communication de traficque et conventions’. Verder is er de juridische band, zoals Karel V die op de Rijksdag van Augsburg legde[149)].

De komst van Johan Casimir en zijn troepen naar de Nederlanden is weer een gelegenheid bij uitstek om de band met het Rijk te belichten. De hertog herinnert aan de herhaalde verzoeken van nederlandse zijde om hulp en aan de pogingen van de keizer om als bemiddelaar op te treden tussen de Nederlanden en Spanje[150)]. De nadelen die het Rijk zou ondervinden bij een eventuele ondergang der Nederlanden worden in details nagegaan. Deze liggen op de eerste plaats in het economisch vlak[151)]. Op de tweede plaats is er een prestige-kwestie[152)]. Er wordt een ‘gezegde’ van Alva aangehaald over de duitse vorsten: ‘dat die selve in haere schilden voeren groote wilde dieren, als beeren, leeuwen ende andere diergelijcke, die hebben groote aensienlicke tanden maer en byten niet hart’[153)].

Maar een nog ernstiger gevolg van de spaanse heerschappij, onduldbaar voor het Rijk en de omliggende landen, zou zijn, dat de Nederlanden in plaats van een regering ‘der Duytschen ende inghesetenen’ een spaans bestuur wordt opgedrongen. Op die manier zouden ze los komen te staan van het Rijk. Dan wordt de juridische band tussen de Nederlanden en het Rijk weer eens beschreven, vanaf de oorsprong der Nederlanden uit het Duitse Rijk tot en met de vorming van de Bourgondische Kreitz[154)].

Als ook het beroep op het Duitse Rijk te Worms op een teleurstelling uitloopt, komt er een kentering in de buitenlandse politiek der Nederlanden. Oranje bespreekt zelf zijn teleurstellingen. ‘Aengesien dat, hoe wel de Vorsten des heyligen Roomsen Rijx ten verscheiden reisen sijn versocht en gebeden geweest dese Landen onder hare protectie en beschermenisse te nemen ende t'ontvangen,.... so heeft sijne Keyserlijcke Majesteit of Vorsten des Rijx voorschreven egeensins konnen gepersuadeert worden om dese Landen eenige hulpe of bystant te doen, niet jegenstaende de selve

149) K. 354, uitgave L a c r o i x , 132-146.
150) K. 361, 6-10.
151) *Ibid.*, 10-11.
152) *Ibid.*, 11-12.
153) *Ibid.*, 26.
154) *Ibid.*, 14-15.

Lidmaten des Rijx sijn'[155]. Daarna keert men zich tot Frankrijk. Zo stellen ook andere pamfletten het voor. Toen alle verzoeken aan het Rijk vergeefs waren bleef er geen andere uitweg dan een beroep op Anjou[156].

Vóór er van Anjou sprake is, vindt Frankrijk vaak genoeg vermelding in de pamfletten[157]. Speciaal in verband met de religiekwestie. Het land is een afschrikwekkend voorbeeld van de rampen van een godsdienstoorlog. Het is het land van de Bartholomeusnacht. Bij de komst van Anjou laten de pamfletten andere geluiden horen. De hulp van de broer van de franse koning zou voor de Nederlanden van grote betekenis zijn. Nederlanders en Fransen zullen beter met elkaar overweg kunnen dan Nederlanders en Duitsers. Het Frans is in de Nederlanden overal gebruikelijk. De Fransman komt van nature overeen met de Nederlander. Maar het pamflet, waarin dit te lezen staat, weet ook dat er weerstanden te overwinnen zijn en toont daarom aan, dat de Nederlanden helemaal niet hoeven te vrezen, dat Anjou zich meester zal maken van het land en dat de Fransen even wreed zullen optreden als de Spanjaarden. Tenslotte stelt de schrijver het als volkomen rechtmatig voor, dat de spaanse koning hier plaats moet maken voor een rechtstreekse afstammeling van het Huis Bourgondië. Een franse vorst verdient de voorkeur voor de Nederlanden. Dit geldt voor de Nederlanden, zowel als zelfstandige staat, zoals zij dat in het verleden zolang waren, als in vereniging met Frankrijk, wanneer Anjou op de franse troon zal komen[158].

Anjou wordt geprezen als koningszoon en broer van de koning. Hij heeft in zijn land zeer veel invloed. De verstandigste raadslieden staan hem terzijde. Hij heeft de beschikking over de bekwaamste officieren en soldaten. De omliggende landen zijn hem sympathiek gezind. Voor hem alleen is de spaanse koning bang. De pamfletten wenden wijdlopige pogingen aan, om het recht van Frankrijk op de Nederlanden te bewijzen. Zij diepen daarvoor soms allerlei ingewikkelde historische argumenten op, tot uit de tijd

155) K. 503, B o r II, 133.
156) K. 655, B 3 v - 4 r.
157) Over de verhouding de Nederlanden-Frankrijk: P.L. M u l l e r , *Prins Willem en Frankrijk*, in: *Uit P.L. Muller's Verspreide Geschriften*, Leiden 1906, 256-281; P.J. v a n H e r w e r d e n , *Het verblijf van Lodewijk van Nassau in Frankrijk. Hugenoten en Geuzen 1568-1572*, Assen 1932. Speciaal over de tijd van Anjou: P.L. M u l l e r , *De verkiezing van Anjou*, in: *BVGO*, IIIe reeks, 8 (1894) 339-420; i d e m , *Anjou's veldtocht en overkomst, ibid.*, IVe reeks, 2 (1902) 43-70; i d e m , *Breuk en verzoening met Anjou, ibid.*, IVe reeks, 2 (1902) 272-306; i d e m , *Anjou's vertrek en einde, ibid.*, IVe reeks, 4 (1905) 1-54.
158) K. 358, XLVI-LXXII.

van Karel de Grote toe[159]. Een ander pamflet maakt het eenvoudiger door erop te wijzen, dat Anjou, evenals de Bourgondiërs, rechtstreeks van de franse koningen afstamt[160]. 'De voorsegde Coninck van Spagnien en is maar gesproten wt een dochter'[161]. Het Huis Valois, waartoe de bourgondische vorsten behoren en waaruit ook Anjou stamt, heeft een veel grotere verdienste voor de Nederlanden dan het Huis Habsburg[162]. Hier wordt handig partij getrokken van de herinnering aan de bourgondische vorsten. De verheerlijking van de Bourgondiërs in de pamfletten geschiedt als een soort reactie op de afkeer van Philips II of om de spaanse koning in een nog donkerder licht te stellen. Zo zelfs, dat men de Nederlanders tranen in de ogen laat krijgen, als zij aan de Bourgondiërs terugdenken[163].

Af en toe stelt een pamflet de band tussen Frankrijk en de Nederlanden wel wat al te nauw voor, zodat de laatste wel wantrouwig moesten worden. Dat Frankrijk de Nederlanden niet eerder hielp, is slechts te verklaren uit de binnenlandse moeilijkheden waarmee het land te kampen had. Toen kon men ook nog een oorlog met Spanje niet riskeren. Maar nu breekt er een andere periode aan. Voor een franse interventie bestaat allereerst een ideële motivering: het is een edel bedrijf de vrijheid te verdedigen en de slavernij te verdrijven. Daarna komt echter een egoïstisch motief. Het land is buitengewoon dicht bevolkt met nijvere, ondernemende mensen. Het is rijk aan mooie, grote en sterke steden. De vele havens liggen steeds vol schepen, die de handel op het buitenland onderhouden[164]. Heel de wereld stroomt samen in de Nederlanden, omdat deze zo buitengewoon gunstig gelegen zijn. Het land is 'comme destiné pour rendre tres grand et puissant celuy, qui estant Seigneur se rendroit iuste et dous en ses commandemens'[165]. Natuurlijk komt Frankrijk het eerst in aanmerking, om met de Nederlanden één land te vormen. Immers het zijn de Fransen 'qui avons esté de tant ans compris et unis avec euz souz un mesme nom, et avons aussi presque touiours suivi une mesme domination. Tellement que ni les guerres, ni la division des pais separez, non de rivieres et montagnes, ains par partages et

159) K. 553 passim; vgl. K. 360, LIIII-LV.
160) K. 507, A ij r - A iij r; B iv r.
161) *Ibid.*, B iv r. Hier doelt de auteur wel op het feit, dat Karel de Stoute geen mannelijke erfgenamen naliet en dat zijn dochter huwde met Maximiliaan van Oostenrijk.
162) *Ibid.*, A iv r - v; K. 545, 47.
163) K. 507, A iij r.
164) K. 360, XLVI-LXI.
165) *Ibid.*, LII.

successions, n'a peu oster la communication et societé des moeurs, et du langage qui dure encore auiourd'huy entre euz et nous'[166].

De Staten Generaal laten zich bij de aanvaarding van Anjou door heel nuchtere overwegingen leiden. Het land verkeert in een dwangpositie. Daarvoor moeten alle sympathieën en antipathieën wijken. Aan zich zelf overgelaten zullen de Nederlanden ten prooi vallen aan Spanje. Dus moet er buitenlandse hulp gezocht worden. Deze schijnt bij Anjou te vinden te zijn.

Lang niet heel de nederlandse bevolking stond sympathiek tegenover de pogingen om franse hulp te verwerven. Geen wonder dat de pamfletten Anjou moeten verdedigen tegen verschillende bezwaren. Zal bij zijn komst de spaanse overheersing niet plaats maken voor een franse? Geenszins. De Nederlanders zullen geen onderdanen worden van de Fransen maar bondgenoten op bepaalde voorwaarden, die in vrije onderhandelingen worden opgesteld[167]. Zullen de Nederlanders dan niet langzaam maar zeker verfransen? Zij werden toch ook geen Fransen onder de bourgondische vorsten en geen Spanjaarden onder de spaanse koningen[168]. Speciaal de beschuldiging betrokken te zijn geweest bij de Bartholomeusnacht, weegt zwaar. De katholieke Anjou had daaraan echter geen schuld; hij had zelfs een grote afkeer van dat bloedbad. Hij zal die van de nieuwe religie niets in de weg leggen[169].

In de frans-nederlandse betrekkingen dreigt een breuk te komen door de Franse Furie van 17 januari 1583. De tegenstanders van Anjou schijnen gelijk te krijgen en te triomferen. Zij verdubbelen hun propaganda. Dat hij Anjou niet wil loslaten, komt Oranje op een groot deel van zijn populariteit te staan. Als hij in deze tijd Antwerpen verlaat, lijkt dat veel op een vlucht[170].

De traditie, dat de Fransen de erfvijanden der Nederlanden zijn, wordt weer opgehaald: 'Hier voortijts wanneer men yemandt wat quaets toe wenschte, seyden de lichtueerdighe, God gheue dat u de Franchoysen

166) *Ibid.*, LII.
167) K. 545, 59-63.
168) *Ibid.*, 45-47.
169) *Ibid.*, 48; K. 360, XL-XLI.
170) Berkelbach van der Sprenkel, *o.c.*, 207, verhaalt hoe in Antwerpen het versje gezongen werd:

> 't Is beter met den ouden vader
> dan met den verrader'.

Bij Oranje's vertrek uit Antwerpen zingt men hem een spottend afscheidslied na: van Vloten, *Nederlandsche Geschiedzangen*, II, 281-284.

schenden moeten.... want waer de Godtloose Franchoysen commen, daer is den vloec en straffe'[171]. Heel handig speculeert Parma op deze gevoelens, als hij de Nederlanders tot verzoening met de koning probeert over te halen. Zullen zij zo dom zijn om hun natuurlijke heer te verwisselen voor een prins der Fransen 'die so vele jaren u so wrede vyanden sijn geweest, afgunstig en benydende uwe rijkdommen, schatten en voorleden geluk'[172]. Nu kan er waarachtig nog een goed woord af voor Alva en zijn trawanten. 'Sy respecteerden eenichsins tsConincx Landen, maer de Franchoysen niet, vriendt oft vyandt, tis hun euen ghelijc'[173]. En Oranje wil die gezworen vijanden der Nederlanden binnenhalen[174].

Als in deze periode Anjou's gedrag sinds het verdrag van Bordeaux de revue passeert, gaat hij door voor een instrument van de Paus, de koningen van Spanje en Frankrijk. Zijn moeder heeft hem in die richting gedreven[175]. Het zijn verdachtmakingen, die ook leefden bij zijn eerste komst, in 1578[176]. Hij is een verrader en wil de Nederlanden verkopen. Het franse koningshuis is de nieuwe religie en de nederlandse zaak niet welgezind[177]. Zij die Anjou's hulp als het enig en laatste redmiddel beschouwen, moeten eens nagaan, wat de Fransman nu eigenlijk gepresteerd heeft. 'Hy light en triumpheert, en kaetst, boeleert en Tournoyt den gheheelen Zomer, hy stelt het Landt in twist en roere met zijn Misse, ons troostende met de coemste van synen gheweldighen hoop, zijn troupe coemt int midden vanden Winter, en het eerste exploict dat hy meynde te doene, was het gantsche Landt verraderlijc t'overweldigen'[178]. Naar aanleiding van de aanslag op Antwerpen worden er natuurlijk nog een reeks hatelijkheden gedebiteerd[179].

171) K. 657, B iv v.
172) K. 547, B o r II, 223.
173) K. 657, A ij v.
174) K. 648, D v.
175) K. 651, C r.
176) K. 392, A iij r.
177) K. 657, B iij r - v.
178) *Ibid.*, B iij r - v.
179) Er is onder de pamfletten een lied op de Franse Furie: K. 646:

> *tVeld-teecken der Franchoysen*.
> '*Anno dryentachtentich is dit gheschiet*,
> *Janus seuenthien, t' Antwerpen inder ste*:
> *Maer Godt heeft ons gheholpen wt dat verdriet*:
> *Doe sy riepen: Tue: Tue: la Ville gaignée*:'

Afgedrukt in: v a n V l o t e n , *a.w.*, II, 274-278. 'De Parijssche moort' en 'Parijssche moorders' staan hierin vermeld (275).

> 'Ghy meendet rijcke te maecken uwe fransche fielen,
> Maer zy roofden te vrouch, te laete stichten zy brant.
> Dacht ghy een nieu Vranckrijck te maecken van tlant,
> Ende uwe moeder daerinne te stellen als voghdesse?' (276).

Toch wil dit gedicht Anjou nog een kans geven:

> 'Leeft naer beter advijs, wildy welvaeren.
> Of wy en zullen thertooghcleet niet spaeren,
> Een ander te omhanghen dat men u omghynck.
> Maer wildy een goet hertoogh zijn, al u jaeren,

Van de weeromstuit gaan de gedachten weer naar het Duitse Rijk. Er is geen reden om het echec van het gezantschap, dat onder leiding van Marnix te Worms om hulp ging vragen, als een eindpunt te beschouwen. Toen waren de onderhandelingen met Anjou reeds begonnen. Beide partijen namen het verzoek om hulp dus niet ernstig. De voorbereidingen waren onvoldoende en de omstandigheden ongunstig. Intussen is de situatie echter veranderd. Veel keurvorsten, vorsten en steden, hebben uit de gebeurtenissen van de afgelopen vijf jaren leren inzien, dat de onderdrukking der Nederlanden zijn terugslag heeft op het Rijk. Wanneer men hen weer eens om hulp verzocht, zou de uitslag gunstig zijn. Daarbij moeten dan vooral de vorsten uit de grensgebieden bewerkt worden[180]. Nu heet het weer: zoek hulp ‘in Duytschlandt die noch de ghetrouste van alle natien, en wy oock wt hun ghesproten zijn’[181].

Als er toch een verzoening met Anjou tot stand komt, is het meer op argumenten van het hoofd dan van het hart. De Nederlanders kunnen onmogelijk de franse hulp aan manschappen en materiaal missen. Eer zij daar iets anders voor in de plaats hebben, is het grootste deel van het land verloren en heeft de gereformeerde religie een onherstelbare slag gekregen. Staan de Nederlanders in een stroeve verhouding tot Frankrijk, dan is het

Vuldoet den eet die ghy zwoert doen men u ontfynck;
Laet vaeren tcaetspel, het steken naer den rynck,
Steict naer den vyant: 't hooft haer monstreert!
Dit brynct den tijt mede, 't spelen is kynderdynck.
Volcht de Romeinen, ons alzo gouverneert,
Met wijsen raet en crijghslieden welghemonteert.
Zouckt den vyant ende gheen bolbanen.
tZal worden vergheten hebdy u verabuseert’ (278).

180) K. 651, B iv r - v.
181) K. 657, C iij r; vgl. K. 658, C ij v.

niet onmogelijk, dat de Spanjaarden hun verbindingswegen weer door dat land mogen leggen. Dat betekent voor hen een even groot voordeel als het voor de Nederlanders een nadeel is. Het is zelfs niet uitgesloten, dat Frankrijk en Spanje elkaar vinden en dan is de situatie voor de Nederlanden helemaal hopeloos[182].

Naast de militaire overwegingen, pleiten ook economische motieven voor een verzoening met Anjou. Het einde van de frans-nederlandse vriendschap betekent ook het einde van de handel op Frankrijk. En de Nederlanden houden slechts het hoofd boven water door de handel[183]. Uiteindelijk spreken ook de andere buitenlandse betrekkingen nog een woordje mee. De ondervinding leert, dat niets te verwachten is van het Rijk. De engelse reactie op een verbreking der franse vriendschap zal zeker niet gunstig zijn, zoals de koningin door haar ambassadeurs heeft laten weten[184].

Wanneer Engeland in de pamfletten genoemd wordt - in passages van betekenis - is het meestal in verband met Frankrijk en Anjou. Een vijand van Oranje heeft in een pamflet opgemerkt, dat Oranje de koningin van Engeland en Anjou tegen elkaar uitspeelt. Hij houdt hen in onderlinge jalouzie en achterdocht, om zich intussen te versterken tegen de koning[185]. Wanneer dit een juiste karakterisering is, dan doet koningin Elisabeth tot 1585 niet voor hem onder in deze dubbelzinnige politiek[186].

Als Oranje zijn hoop op het Rijk verloren heeft en een nieuwe politieke koers bekend maakt, zegt hij heel diplomatiek: koningin Elisabeth wil zelf het liefste, dat de Nederlanden zich wenden tot Anjou. Daarmee bestaat er geen keuze meer[187]. Een pamflet oppert de veronderstelling, dat koningin Elisabeth liever Anjou dan de spaanse koning in de Nederlanden ziet. Heel bijzonder als deze laatste ook nog Portugal bij zijn rijk voegt en

182) K. 655, B 4 v.
183) *Ibid.*, B 4 v.
184) *Ibid.*, B 3 r - v; B 4 v.
185) K. 467, 106.
186) Een overzicht in: E.E. B e e s l e y , *Queen Elisabeth*, London 1892, 101-127: *Foreign Affairs*: 1572-1583; J.F. B e n s e , *The Anglo-Dutch Relations from the earliest time to the Death of William the Third*, 's-Gravenhage 1925; S.T. B i n d o f f *(Verslag van de Algemene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap gehouden te Utrecht 31 October 1949*, Utrecht 1950, 60-74) karakteriseert de politiek van Elisabeth aldus: ‘an extraordinary mixture of detachment and interest, of professions in one direction and performance in another, of tendencies first this way and then that’ (67-68).
187) K. 503, B o r II, 133.

er een imperialistisch gevaar dreigt: ‘nu hy de Monarchie der weerelt soude metter tijt moghen inne nemen, als wesende alleene Meestere van der Zee beyde int Oosten, ende int Westen, ende Heere over zoo meniche groote en schoone Coninkrijken’[188]. Dat de engelse koningin Anjou zeer genegen was, meende men te mogen concluderen uit de onderhandelingen over hun huwelijk, die op dat moment nog gaande waren. Mocht hier tenslotte niets van komen, dan zullen de Engelsen de belangen van de religie op de eerste plaats stellen. Zij zullen er de voorkeur aan geven, dat in West-Europa het evenwicht bewaard blijft. De Spanjaarden zullen de Fransen wel zoveel te doen geven, dat de Engelsen niets te vrezen hebben[189]. Oranje zegt, dat koningin Elisabeth het zeker niet eens zal zijn met het optreden van Anjou, speciaal niet omdat zij hem zo'n sterke aanbeveling gaf, ‘tot te zeggen dat t'gene dat wy tot dienste van hem zouden doen, zy achten zoude, dat haren persoon gedaen te wesen’. Maar toch zou zij het beslist niet toejuichen als er geen verzoening plaats had door de schuld van de Nederlanders[190].

De verhouding tot het Duitse Rijk, Frankrijk en Engeland zijn wel de voornaamste buitenlandse betrekkingen, die in de pamfletten ter sprake komen. Vinden verschillende italiaanse staatjes vermelding, dan is het meestal als afschrikwekkend voorbeeld van spaanse wreedheid. Hetzelfde geldt van de Moren in Granada. De Turken fungeren als de traditionele vijanden van de Christenheid. Sinds er strijd is uitgebroken over de troonopvolging in Portugal, bestaat er een bijzondere belangstelling voor Don Antonio, de door Philips II verdreven kroonpretendent, die nog lang aanspraken deed gelden. De Nederlanders staan natuurlijk tegenover de spaanse koning en hier wordt propaganda gemaakt voor de tegencandidaat: *Corte verklaeringe van de rechtveerdighe oorsaecken, ende redenen, de welcke... Dom Anthoine Coninck van Portugael, van Algarbes, etc. beweeght hebben ende beweghen, d'orloghe te voeren ende te volherden soo wel ter zee als te lande, teghen den Coninck van Castilien, ende teghen alle de gene die hem*

188) K. 526, D ij v. Dit is het tegenovergestelde van hetgeen de algemene opvatting is, aldus door B e e s l e y (*o.c.*, 103) geformuleerd: ‘Charles IX. was eager to strike if she would join him. Those who blame her so severly for her refusal seem to forget that a French conquest of the Netherlands would have been far more dangerous to this country than their possession by Spain. To keep them out of French hands has indeed been the traditional policy of England during the whole modern history’.

189) K. 526, D iij r.

190) P. 346, B 3 v; vgl. K. 655, B iv r.

hulpe oft bystandt doen, oft doen sullen in wat manieren dat soude mogen wesen[191].

De pamfletten wijzen erop, dat de spaanse bemoeiingen met Portugal, van invloed zijn op de oorlogsvoering in de Nederlanden[192]. De koning probeert ook Don Antonio te doen vermoorden[193]. Een serie onderschepte brieven, waarin Portugal meermalen ter sprake komt, brengt het optreden van Spanje daar, weer in de herinnering[194].

191) K. 583. Over de portugese opvolgingskwestie: M e r r i m a n , *o.c.*, IV, 322-406: *The Annexation of Portugal*.
192) K. 536, A ij v.
193) K. 603, A ij v.
194) K. 612, B o r II, authentieke stukken, 101-114 passim. Reeds in 1582 is Villiers van plan een apologie te schrijven van Don Antonio. In 1585 voert hij die opzet uit: C. B o e r , *Hofpredikers*, 118-119, 150-151.

Hoofdstuk IV
Opstand en religie

> '*Het is tegen alle Wetten, redenen, ende alle bescheydenheyt, als daer tweederley luyden den Heere pijnen te vreesen ende te dienen, (hoe wel dat sulcx met onwetenheyt noch gheschiet) nochtans trouwelic na de mate des lichts welcke sy van Godt ontfanghen hebben, dat d'een den anderen die kele af steken sal, plonderen, ofte verdrucken, alleen om dat sy verscheyden weghen wandelen*'.
> (Een Vriendlijcke vermaninghe tot allen Liefhebbers der Vryheyt ende des Religions-vreden.)

De pamfletten bevatten materiaal in overvloed om een uitgebreide bloemlezing van beschuldigingen aan het adres van de Katholieken samen te stellen. Deze aantijgingen worden beantwoord en dan komen speciaal de Calvinisten in een niet minder ongunstig daglicht te staan. Het lijkt ons overbodig hiervan een overzicht te geven. Aan de telkens terugkerende passages over Inquisitie en nieuwe bisschoppen, is geen plaats ingeruimd[1]. Hieronder komen een aantal kwesties ter sprake, die enigszins buiten de sfeer van de beschuldigingen-in-cliché-vorm liggen.

De pamfletten geven talrijke blijken van waardering voor de Katholieken, die naast de beschuldigingen juist bijzonder sprekend zijn. Een pamflet, dat de Katholieken geenszins spaart, dat het verbod van het Katholicisme in Holland en Zeeland verdedigt met het argument van verraad, speciaal door de priesters gepleegd, dat zeer veel aan te merken heeft op de bisschoppen, maakt toch de opmerking: 'want ick en wil int generael niet spreken vande Gheestelijckheyt, daer isser veel goede onder den hoop'[2]. De beschuldiging van verraad doet veel opgeld. Een hele serie

1) Over de nieuwe bisdommen: L.J. R o g i e r , *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, I, Amsterdam 1945; M. D i e r i c k x , *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Philips II. 1559-1570*, Antwerpen-Utrecht 1950.
2) K. 479, 46.

gevallen wordt soms genoemd[3]. Al heel pertinent klinkt de verklaring: heet en koud kunnen niet samengaan; evenmin 'cant oock over een comen een goet Patriot ende Papist te wesen'. Maar het is tekenend, dat zulks beweerd wordt ter weerlegging van de door velen gehuldigde opinie: 'men vindt soo trouw Papisten als ghereformeerde'[4]. Zo komen aanklacht van en waardering voor de Katholieken naast elkaar voor.

Vooral in de oorsprong van de Opstand wordt de Katholieken een aandeel gegund. Er wordt gezegd, dat zij door hun weerstand tegen de Spanjaarden bewerkt hebben, dat de Protestanten terug konden keren. De Protestanten boden het eerst het hoofd aan de Spanjaarden en waren daardoor oorzaak, dat de Katholieken het spaanse juk konden afschudden[5]. De Spanjaarden schrijven het begin van de beroerten aan de Katholieken toe, terwijl zij er juist op rekenden, dat dezen hun geheel terwille zouden zijn[6]. De geestelijkheid krijgt de eer, dat zij een groot deel bijdroeg tot de bevrijding van Gent. Zij verdreef het eerst de Spanjaarden en riep de prins met zijn leger[7]. Maar ook om hun blijvende steun aan de zaak van de Opstand vinden de Katholieken waardering. Een pamflet van zeer orthodoxgereformeerde zijde erkent in 1583 nog, dat er Katholieken zijn, die aan hun zijde de strijd tegen Spanje trouw voortzetten[8].

Het is echter niet uitgesloten, dat achter dit soort uitingen van protestantse zijde, propagandistische motieven schuilgaan. Als er gezegd wordt,

3) K. 422, B iv v - vi r. Speciaal het 'verraad' van Rennenberg geldt als een soort keerpunt in de houding ten opzichte van de Katholieken: W.P.C. K n u t t e l , *De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek*, I, 's-Gravenhage 1892, 2; A.A. v a n S c h e l v e n , *De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de 16e eeuwsche Nederlanden*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 46 (1931) 385-386.

4) K. 577, C iv r. Daartegenover bewijst Loos de stelling: 'Novit enim Cath. Rex (quod utinam et noscerent omnes Cath. Principes) se tot habere fidos et fideles subditos, quot habet vere catholicos' (K. 511, D 3 v).

5) K. 493, 19 v.

6) K. 239, B o r I, 611.

7) K. 633, C 2 r.

8) K. 655, A ij r - v. In de periode van de strijd tegen Don Juan verbiedt Paus Gregorius XIII uitdrukkelijk, dat de Katholieken de zijde houden van de opstandelingen: vgl. B. d e M e e s t e r , *Le S. Siège et les Troubles des Pays-Bas. 1566-1579*, Louvain 1934 (*Recueil de travaux publiés par les Membres des Conférences d'Histoire et de Philologie 2me série, fascicule 28me*), 111 en 130. Van deze stellingname is weinig of geen weerklank te vinden in de pamfletten. Over de houding van de geestelijkheid: vgl. É. d e M o r e a u , *Le clergé des Pays-Bas méridionaux à l'époque des Troubles*, in: *Koninklijke Belgische Academie. Mededeelingen van de Klasse der Letteren en der Moreele en Staatkundige Wetenschappen, V, XXXIII*, 1947, 195-214.

dat bij de aankomst van Alva geen onderscheid gemaakt werd tussen aanhangers van de katholieke en van de nieuwe religie, komen er reminiscenties op aan: *Het Avijs, Der ijnquizicie Van Spaengien bewijsinghe dat in alle de Nederlanden geen papist oft Catholijcke persoonen en sijn na het geluyt der seluer ijnquisicie Van Spaengien*[9], dat nog lang zijn nawerking doet voelen in de propaganda. Daar worden de Katholieken evengoed de doodstraf waardig gekeurd als de andersdenkenden. Al maakten zij zich niet direct schuldig aan ketterij, wel indirect. Er is daar nl. sprake van het peccatum omissionis, de zonde van verzuim. Door lijdelijk toe te zien waren zij de schuld, dat de ketterij en daarmee de Opstand zo snel om zich heen greep. Daarvoor moeten zij de doodstraf ondergaan. Aan dit idee is nauw verwant een andere aantijging, die de Spanjaarden zeer veelvuldig in de mond gelegd wordt, dat zij nl. alle inwoners der Nederlanden voor ketters houden[10].

Dit idee, dat de Katholieken de dupes zullen zijn en zelfs alléén de dupes, komt geregeld naar voren bij gelegenheid van vredesonderhandelingen. Een eventuele verbanning van de aanhangers van de nieuwe religie - die hun goederen kunnen verkopen of achterlaten onder de zorg van anderen - is dan een punt van bespreking. Vast daarmee verbonden is een economisch argument: het land kan de handel en de industrie van de aanhangers van de nieuwe religie niet missen. Tijdens de vredesonderhandelingen te Breda heet het: de ballingen, die bij hun vertrek hun goederen te gelde moeten maken, lijden daarop groot verlies, doordat ze ver onder de prijs weggaan. Verder zou ‘'t vertrek van d'andere uitten Landen van Holland en Zeeland grote depopulatie.... veroorsaken, en verlies van neringe, hanteringe, manufacture, zeevaert en navigatie, daer aen 't gehele welvaert der Nederlanden is dependerende’. Met de mensen zou ook de nijverheid zich naar het buitenland verplaatsen, tot onoverzienbaar nadeel van de Nederlanden, zoals in het verleden reeds gebleken is[11]. Zijn de aanhangers van de nieuwe religie eenmaal weg, dan staan de Katholieken - ‘die men altans daer geen of seer weinig soude bevinden’ - alleen bloot aan de wreedheden van de vijanden: ‘sonderlinge aengezien dat sy den oorspronk van deze oorloge den voorsz. van de Roomse Religie meest toeschrijvende zijn, van de welke sy rekenen, dat sy haren gehelen wille behoren gehad te hebben’[12].

9) K. 192.
10) K. 500, E r.
11) K. 239, B o r I, 601; vgl. 611.
12) B o r I, 611.

Naar aanleiding van de vredesonderhandelingen te Keulen komen deze argumenten terug, in verwante bewoordingen. Het is uitgesloten, dat ‘soomenich C. duysent menschen’, die van de religie gebleken zijn, voetstoots het land verlaten. Dat kan niet zonder ‘'tgehele Landt te depopuleren, den train vande coopmanschappe te doen cesseren, die traficque, manufacture, ende alle consten, midtsgaders oock die meestendeel vanden schat ende rijckdom van dese Landen, in vreemde handen te transporteren’. Dat brengt niet slechts noodzakelijk de ondergang van het land met zich, maar de Katholieken zullen dan alleen tegenover de vijand staan, die zij niet het hoofd kunnen bieden. Deze heeft in het verleden voldoende bewezen, dat hij geen onderscheid maakt van religie: ‘houdende den besten catholicken ten minsten voor fauteur vande Luteranen ende Heretiken, hem voornemen voorts fonderende in alle gevalle op tpoint vande rebellie, of ten lesten opde schult van negligencie, ofte so sijt baptiseren in peccato omissionis, te weten, datmen niet de wapenen in handen ghenomen, ende lijf ende goet geaventureert heeft, om die Kercken te defenderen, ende die predicatien van die Gereformeerde Religie te beletten’. Dat is voldoende reden om de Katholieken ter dood te brengen. Op die manier zullen de Katholieken er nog slechter aan toe zijn dan de andersdenkenden[13]. Zolang echter de aanhangers van de nieuwe religie in het land zijn hoeft men geen tyrannie te vrezen[14].

Het optreden van Alva vroeger, moet de juistheid van deze stelling bewijzen. Om het peccatum omissionis bracht hij meer Katholieken om dan mensen van de nieuwe leer. Het blijkt ook uit het proces tegen Egmont en Hoorne[15]. De emigratie om den gelove ten tijde van Alva had tengevolge: ‘den koophandel heeft seer afgenomen, en allerley konstrijke handwerken, daer in de voornaemste rijkdom deser Landen gelegen was, zijn uit den Lande geraekt, en vremde natien met gedeilt’[16].

Ook de familiebanden en vriendschappelijke relaties tussen Katholieken en andersdenkenden halen de pamfletten naar voren als argument tegen verbanning: ‘het verbandt van maechschap, daer mede wy aen malcanderen zijn verplicht’[17]. Bij verbanning van de aanhangers van de nieuwe religie

13) K. 500, D 2 v.
14) K. 493, 17 r.
15) K. 500, D 3 r.
16) K. 363, B o r I, 968. Over de economische inslag van de emigratie: vgl. L.J. R o g i e r , *Over karakter en omvang van de Nederlandse emigratie in de zestiende eeuw*, in: *Historisch Tijdschrift*, 16 (1937) 325-367 en 17 (1938) 5-27.
17) K. 493, 19 v.

zouden de Katholieken ook een menigte familieleden, vrienden en kennissen het land zien verlaten[18].

Maar als de pamfletten de rampen opsommen, die de Nederlanden zouden treffen als de gereformeerden het land moeten verlaten, geven zij af en toe te kennen, dat zij die mogelijkheid toch niet ernstig nemen. ‘Ende als wy wt den Lande sullen zyn, meyntdy dat wy dan sullen slaepen, ende dat wy niet en sullen alle daghe middel soecken om weder daer in te commen? Maer om u-lieden de sake plat wt te seggen met eenen woorde: wy en zyn niet meer van meyninge het Lant te laten, noch ons te laten verbranden’[19]. Zij zullen liever sterven dan het land verlaten[20].

Een pamflet uit 1584, dat pleit voor een verzoening met Spanje, maar als conditie stelt, dat de gereformeerde godsdienst niets in de weg wordt gelegd, hanteert een ander soort economisch thema. ‘Soude ons oock bouen dien die vrye nauigatie ende vrye hantieringe, welcke niet alleene dien van Hollant ende Zeelandt, maer ooc velen anderen die in anderen ghealtereerden Provincien wonachtich zijn, in Spaignen toeghelaten wert, niet hope ende moet gheven vande voorseyde versoeninghe te vercrygen, so wy de selue naer het behooren eendrachtelijck ende ootmoedelijck zijn zoeckende?’[21]. De tegenstander van dit pamflet werpt echter op, dat de Spanjaarden die handel niet toelaten uit welwillendheid ten opzichte van de Nederlanders, maar uit zuiver egoïstische motieven: ‘om dat syse niet en connen ontbeiren, ende souden overlange van honger versmacht sijn geweest, hadden wy de nauigatie willen ophouden’[22].

Onder de Katholieken zelf geeft de trouw aan de Opstand aanleiding tot disputen. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in een verzameling brieven, uitgegeven naar aanleiding van de val van Mechelen op 9 april 1579: *Vraye Narration De ce qu'est traicté auec ceux de Malines, Tant par escript que verbalement de la part de l'Archiduc Matthias Gouuerneur general du païs bas: Ensemble de ceulx de la ville d'Anuers; afin de persuader ausditz de Malines de demourer vniz auex les aultres Prouinces et villes voisines soubz le gouuernement dudit Archiduc*[23]. In een brief aan Mathias spreken de regenten van Mechelen er hun verwondering over uit, dat de aartshertog,

18) K. 500, D 3 r.
19) K. 422, C v r - v.
20) K. 503, B o r II, 131.
21) K. 676, B 4 r.
22) K. 677, B 4 r. Hoe waar dit is, blijkt uit: J.H. K e r n k a m p , *De handel op de vijand. 1572-1609*, I: *1572-1588*, Utrecht 1931, 136.
23) K. 521.

die toch uit zo'n degelijk katholiek geslacht stamt, hen probeert te vervreemden van hun godsdienst en koning[24]. Maar het eigenlijk debat speelt zich af tussen Bours, bevelhebber van Mechelen en Fromont, katholiek edele aan de zijde van de opstandelingen. Deze laatste probeert Bours terug te winnen voor de Staten. Daarover spreekt Bours zijn verwondering uit. Hij heeft Fromont steeds voor een degelijk katholiek gehouden. Hij kan zich daarom niet voorstellen, dat Fromont van hem verlangt, dat hij zich zelf en zijn stad weer stelt onder Oranje en 'des heretiques ses suppostz', zoals hij de Staten Generaal en de aanhangers van de prins meent te moeten noemen. Hoe kan Fromont toch samenwerken met mensen, die door hun daden bewijzen - wat zij ook vaak genoeg verklaard hebben - dat zij nl. de Katholieken niet vertrouwen. Het spijt Bours genoeg, dat hij een tijd lang aan hun kant heeft gestaan[25].

Fromont verdedigt zijn houding. Het is helemaal niet zijn bedoeling geweest, Bours tot iets verkeerds aan te sporen en hij kan in zijn brief ook niets van die aard ontdekken. Hij verbaast zich op zijn beurt over Bours' brief, waarin Fromont en heel de Generaliteit, die zich niet met de koning verzoend heeft, zonder onderscheid voor ketters uitgemaakt worden. Fromont ziet zichzelf als vertegenwoordiger van een aantal Katholieken - dat groter is dan men denkt - dat vast houdt aan hun geloof en juist daarom trouw blijft aan eenheid en Generaliteit. Als zij zo gemakkelijk hun plicht vergeten en het landsbelang in de steek gelaten hadden, wat zou er dan overgebleven zijn van de oude godsdienst in de niet-verzoende gewesten en steden?[26].

Fromont en de andere edelen uit de omgeving van Mathias denken er niet over, de aartshertog te beïnvloeden een andere weg in te slaan. Door op te treden zoals hij doet, handelt Fromont in het belang van het Katholicisme en ook van de koning. Hij heeft verbeteringen aangebracht, naar gelang dat te pas kwam en zoveel als mogelijk was. Hij voorzag wel, dat een driest en driftig optreden hem niet kon helpen. De persoonlijke aanvallen, die Fromont op Bours doet, komen niet voort uit onedele motieven, maar uit oprechte ijver hem aan het verstand te brengen, dat degenen, die zich aan de Generaliteit houden, zich zelf beschouwen als evengoed katholiek als de Malcontenten. Zij willen voor niets ter wereld van hun geloof afwijken. Sommigen kunnen door de troebelen het juiste spoor zijn kwijt

24) *Ibid.*, 53-54.
25) *Ibid.*, 59-60.
26) *Ibid.*, 62-63.

geraakt, maar daar moeten dan de ware schuldigen voor gezocht worden[27)].

Richard Hall schrijft een speciaal werkje met het oog op de Katholieken onder de opstandelingen: *Tractatvs.... exhortatorivs ad pacem.... et haeretici Principis factionem deserendam*[28)]. Hij poneert de stelling: als - wat de ervaring het best kan bewijzen - door de afval van de koning en het verbond met de ketterse Oranje, het Katholicisme in de Nederlanden in gevaar komt, mag niemand, die voor katholiek wil doorgaan, van de koning afvallen en de zijde van de prins kiezen[29)]. De argumenten zijn talrijk, maar komen tenslotte alle op hetzelfde neer. De godsdienst is het hoogste goed voor de mens; de ziel gaat in waarde ver uit boven alle tijdelijk goed. Dan mag het katholieke geloof ook niet in gevaar gebracht worden terwille van een onenigheid met de koning over tijdelijke aangelegenheden. Dat geschiedt echter door een verbond met ijveraars voor de ketterij en bestrijders van het Katholicisme. Het geloof is onveranderlijk; de staatsregeling niet. Zo kunnen soms maatregelen nodig blijken, die in normale omstandigheden tyrannie zouden zijn. Terwille van het geloof moeten desnoods privileges opgeofferd worden[30)].

Hall wil buiten beschouwing laten, of de oorlog van de Nederlanden tegen de koning rechtvaardig is. Hij huldigt immers de theorie, dat geen Christen, hoe rechtvaardig de zaak waarvoor gevochten wordt ook is, hulp mag verlenen aan een ongelovig of ketters vorst, in diens strijd tegen andere Christenen. Ook mag geen Christen een verbond aangaan met een ongelovig of ketters vorst, als blijkt, dat deze een vijand is van Gods Kerk en haar bestrijdt. Dat Oranje zo'n vorst is, toont Hall aan. In verband met opwerpingen die hiertegen gemaakt kunnen worden, wijst de schrijver erop, dat het iets anders is, wanneer een katholieke koning in zijn strijd tegen andere Christenen gebruik zou maken van de hulp van ketters[31)]. In deze overgangsperiode lagen de verhoudingen wel erg moeilijk[32)].

Dit thema is ook het onderwerp van: *Epistola ad Dominvm Petrvm a Melodono Principem Espinoy, qva agitvr ervdite de cavsis et rationibvs cur à societate Principis Auraici necessario Catholicis fuerit discedendum, et*

27) *Ibid.*, 64-65.
28) K. 564.
29) *Ibid.*, 127 r.
30) *Ibid.*, 127 v - 131 r.
31) *Ibid.*, 137 v - 140 r.
32) Zie hierover: L.J. R o g i e r , *De Katholieken en de Opstand tegen Philips II*, in: *Het Gemeenebest*, 4 (1941-1942) 233-254.

ad clementissimum Dominum suum Regem Catholicum redeundum[33]. Het is een brief gericht tot Pierre de Melun, een vurig aanhanger van de Opstand, rond wie de Walen, die het niet eens waren met de Unie van Atrecht, zich concentreerden. Hij verloor zijn goederen, die aan zijn broer Robert kwamen, een der hoofden van de Malcontenten. Aan deze Robertus is deze brief opgedragen, vooral omdat hij met de argumenten, die erin vervat zijn, steeds geprobeerd heeft zijn broer tot betere gedachten te brengen[34]. Dit voorwoord is ondertekend: 'vestrae dignitatis studiosissimus Anthemus A.H.'. Waarschijnlijk gaat hieronder schuil de bekende historicus Florentius van der Haer[35]. De schrijver van het voorwoord doet het voorkomen, alsof hij slechts de uitgever is van een brief, die hem in handen viel en waarvan hij het nuttig oordeelde, dat hij binnen het bereik van velen kwam. Dat is echter een meer voorkomende fictie.

In de oorlog tegen de Spanjaard om de vrijheid, leek aanvankelijk een verbond met Oranje noodzakelijk. Er bestond hoop, dat de bondgenoten zich loyaal aan de gemaakte afspraken en beloften zouden houden, bijzonder vanwege het gezag van mensen als De Melun. De strijd heeft zich echter ontwikkeld tot een strijd tegen de Katholieke Kerk. De Melun is te prijzen om zijn optreden te Doornik, waar hij het Katholicisme beschermde. Nu dreigt het echter mis te lopen. Vandaar deze waarschuwing[36].

De Melun en de schrijver hebben dezelfde idealen. Zij zijn katholiek en willen beiden hun geloof beschermen. Beiden willen de koning trouw blijven maar zijn tegenstanders van de heerschappij der Spanjaarden. Zij zijn afkerig van volksoproer. Wat zijn dan de geschilpunten? Waar het doel hetzelfde is, moet het verschil te vinden zijn in de manier waarop het bereikt moet worden. Langs de weg van De Meluns verkeerde raadslieden of langs de weg van de schrijver?[37].

De Melun is katholiek en zegt voor zijn geloof te vechten. Hij is echter tolerant voor de ketters. Hij gehoorzaamt Oranje en laat de Calvinisten te Doornik toe. Hij meent, dat wanneer het hele land zo handelt, in Vlaanderen, Brabant en de overige plaatsen de katholieke kerken teruggegeven zullen worden. De ketterij zal verdwijnen voor het woord van de theologen. Het zal weldra zijn: één herder en één schaapstal. Volgens de schrijver staan

33) K. 541.
34) *Ibid.*, 3-4.
35) Vermaseren, *o.c.*, 125.
36) K. 541, 5-8.
37) *Ibid.*, 9-11.

er dan echter twee mogelijkheden open, die beiden verworpen moeten worden: óf een compromis uit de verschillende religies óf meerdere godsdiensten, die alle beschermd worden. Voorbeelden, speciaal uit Duitsland illustreren die thesis[38]. Buitenlandse voorbeelden zijn echter overbodig; de eigen geschiedenis toont duidelijk aan, dat De Meluns overtuiging vals is: de schending van de Pacificatie; het verbreken van de afspraken te Haarlem en te Amsterdam. De religievrede wordt erbij gehaald en het optreden van de Gentenaren. Er waren mensen, die geloofden, dat Oranje het niet eens was met de gebeurtenissen te Gent. De schrijver denkt echter aan het gezegde: 'Cui bono'? en aan de vriendschappelijke wijze, waarop Oranje met de kopstukken der Gentenaren verkeerde. Er is geen enkele reden om aan te nemen, dat de ketterij van karakter zal veranderen, al is de ene secte misschien erger dan de andere[39].

Vervolgens gaat de schrijver over tot de uiteenzetting van zijn eigen standpunt. Dat komt allereerst hierop neer, dat de katholieke godsdienst alle steun moet hebben en dat de ketterij bestreden dient te worden. Samenwerking is uitgesloten, omdat de geschiedenis van de Opstand bewijst, dat de ketters trouweloos hun posities versterken en anderen niet dulden. Wat Oranje zelf van de godsdienst denkt, is duidelijk uit zijn huwelijken: eerst had hij een katholieke vrouw, daarna een luterse en toen een calvinistische: 'id palam profitetur, nihil ad se pertinere quo ducat, modum in eo loco ducat, in quo tyrannidis suae arma collocavit'. Een van de inconsequenties in het standpunt van De Melun is, dat hij in andere plaatsen met geweld van de koning probeert af te dwingen, wat hijzelf te Doornik weigert, nl. publieke samenkomsten van de ketters, Waar veel ketters zijn wil De Melun hen vrij laten; waar er weinig zijn, niet. Hij stelt zich in dienst van hen, wier heerschappij de ondergang van het Katholicisme betekent[40].

Ook de trouw aan de koning komt ter sprake. Het staat buiten discussie, dat deze landen aan de koning toebehoren. De kwestie is slechts: kunnen we nog langer de gehoorzaamheid aan de koning weigeren? Ook dat is niet moeilijk te beslissen: er mag geen andere vorst komen en er moet een algemene vrede gesloten worden. Oranje heeft dit steeds weten te verhinderen. Ofschoon de schrijver zegt, dat het niet zijn taak is om de geschiedenis van de Opstand te beschrijven, passeert deze toch de revue, met Oranje als de kwade genius: 'Sed quid nos in istis recensendis diu laboramus, cum nullis

38) *Ibid.*, 13-19.
39) *Ibid.*, 19-25.
40) *Ibid.*, 26-33.

retro saeculis fuerit Tyrannus, in quo singulare aliquid existeret, quod ad novum dominatum obtinendum valeret, quem non Auraicus imitando superaret'. Hoe kan De Melun hem verkiezen boven de koning?[41].

Ofschoon de schrijver niet wil spreken over de beste regeringsvorm, kan hij toch niet nalaten zijn afkeer te verkondigen van de volksregering, zoals die o.a. te Gent optreedt. Daar Oranje onaanvaardbaar is, zou er hulp in het buitenland gezocht moeten worden. Koningin Elisabeth van Engeland komt niet in aanmerking: 'Non placet muliebre regnum Anglicarum, nec mulier cordata tam insana consilia est admissura'. Van de duitse vorsten en de koning van Frankrijk is niets te verwachten. Ook Anjou is te verwerpen. Zo komt de schrijver tot de aansporing, vrede te sluiten met de koning, vooral omdat het mogelijk is gunstige voorwaarden te bedingen. Daarmee zou De Melun weer in de traditie van zijn eigen familie komen en het voorbeeld volgen van de andere adel[42].

Bij de Protestanten doet zich een soortgelijke kwestie voor ten aanzien van Anjou. Mogen zij wel een verbond sluiten met een katholiek vorst? Oranje houdt zich met die moeilijkheid bezig in zijn *Advis*, waar hij met een serie voorbeelden aantoont, dat zo'n verdrag geoorloofd is[43]. Daarop krijgt hij antwoord:

> 'Liever duysent vyanden, en Godt voor ons propijs,
> dan een Verbondt vernieuwen, teghen d'woort des Heeren;
> Maer den Prince latet toe, soot blijct in sijn Aduijs,
> Met veel exempelen, soudt ghy die wel omme keeren?
> Iae, leest vry voort, daer sult ghy wel anders leeren,
> Vrede Verbonden, sijn alle menschen toeghelaten,
> D'een dander niet beschaden, vriendtschap doen met eeren:
> Maer dat de Christenen souden roupen ter baten,
> Eenen Afgodist, t'sy leegh, oft hoogh van staten,
> Om d'Landt en de Waerheyt, met Krijgh voren te stane,
> Sulcx doen verbiedt Godt: daerom moeten wijt oock haten'[44].

In de tekst, die dit 'Refereyn' toelicht, worden deze regels nog verder van commentaar voorzien[45].

De extreme, onverzoenlijke richtingen zijn in de pamfletten goed ver-

41) *Ibid.*, 35-56.
42) *Ibid.*, 59-77.
43) P. 346, B 4 r - C r.
44) K. 657, A v.
45) *Ibid.*, A iij r - B ij r.

tegenwoordigd. Aan katholieke zijde gaat Cornelis Loos wel het verste in zijn *Brevis Consvltatio*. Hij begint met uitvoerig de noodzakelijkheid van vrede te betogen en de onwil van de ketterse rebellen om daartoe te geraken, aan te tonen. Aan al het gedraal, congressen, besprekingen en geschriften moet een einde komen. De vrede moet resoluut hersteld worden. Dat er tot dan toe tevergeefs aan het herstel der rust gewerkt is, komt doordat men de ware oorzaak van de troebelen niet doorziet of onjuist beoordeelt. De schuld draagt echter alleen de ketterij en wel op de eerste plaats het Calvinisme, dat identiek is met het summum van heerszucht en revolutionair streven. Daarbij komt de goedertierenheid van de koning, die zijn onderdanen de gelegenheid wil geven om tot betere gedachten te komen. Blijft dit echter zonder resultaat, dan rest slechts de weg der strengste rechtvaardigheid[46)].

Daar vrede door verzoening onmogelijk is - dat beide partijen streng vasthouden aan hun standpunt op religieus gebied wordt in den brede aangetoond[47)] - hoe moet er dan een einde aan de rebellie gemaakt worden? ‘Bello opus esse ad Belgij pacem’. Maar dan oorlog zonder aarzeling of slapheid, zonder besprekingen of verdragen, totdat de rebellie met wortel en al is uitgeroeid[48)]. Loos geeft zelf een gedetailleerd plan voor deze genadeloze oorlog. Bondgenoten en aanvalswegen worden beschreven[49)]. Steden kunnen slechts capituleren op voorwaarde - die de koning kan stellen - dat voortaan alleen de katholieke godsdienst wordt uitgeoefend. Andere religies moeten verboden worden. Wie dit te zwaar is, kan emigreren, met behoud van heel zijn bezit. Tegen de steden, die niet capituleren maar hardnekkig zijn, zal de koning resoluut en snel optreden. Als op die manier twee of drie steden, die de vrede van de hand wezen, veroverd zijn, wordt de strafexpeditie volkomen meedogenloos. Dan gebruikt het leger ‘immani et plusquam barbara et fera crudelitate’ tegen de grootsten en de kleinsten, tegen schuldigen en onschuldigen: ‘dictu durum’. Loos wil niemand sparen en geen rekening houden met leeftijd, waardigheid, aanzien of geslacht: ‘ut omnium aures haec audientes tinniant, corpora horrore concutiantur, artus contremescant, in verticem crines erigantur, vultus concidant, et facies pallore immutentur’. De bedoeling is, de andere nederlandse steden zoveel schrik in te boezemen, dat ze de gedachte aan verder

46) K. 511, A 2 r - B v.
47) *Ibid.*, D 2 r - E r.
48) *Ibid.*, E v.
49) *Ibid.*, E v - 4 r.

verzet opgeven[50]. Haarlem wordt aangehaald als een afschrikwekkend voorbeeld van te grote lankmoedigheid; Zutphen daarentegen als een bewijs voor de heilzame uitwerking van strengheid. Tegenover het bezwaar van de dood van zoveel onschuldigen plaatst Loos een beschouwing 'sub specie aeternitatis'[51].

Gelukkig is Loos in zijn extreme felheid een eenzame. Maar tolerant zijn ook de andere katholieke auteurs over het algemeen niet. Cunerus Petri geeft de koning de macht, zich met de ketterij te bemoeien en toont er zich een tegenstander van, dat de Staten zich hiermee occuperen. De vorst mag de ketterij geen vrijheid toestaan. De Schriftuur bewijst, dat hij ze moet uitroeien. Als het niet anders kan, mag hij, om een groter kwaad te voorkomen, één enkele stad aanwijzen, waar de ketterij uitgeoefend kan worden[52].

Maar ook van protestantse zijde zijn extreme uitingen helemaal niet zeldzaam. Een pamflet, dat wenken geeft over de magistraatsverkiezing, waarschuwt: 'sullen alle Overicheden vermaent wesen, in heure Jurisdictie grondelijcken wt te roeyen de fundamenten der Roomscher Ketterije'[53]. Heel grof beschrijft het pamflet die roomse ketterij en doemt ze nogmaals tot verdelging. Omdat de religievrede de afgodendienst gedeeltelijk wilde toelaten vindt deze ook geen genade in de ogen van de schrijver. Onder de scheldwoorden, die hij er voor heeft, komen voor: 'hontsvrede, Duyvelsvrede'[54]. Alleen de nieuwe religie mag uitgeoefend worden. Immers de religie is juist of onjuist en moet dus alléén, of helemaal níet toegelaten worden. Daarop volgt de mededeling, dat het geweten natuurlijk ongebonden blijft. Bij de eigenschappen, die de overheidspersonen moeten bezitten, wordt de ijver voor de uitbreiding van de gereformeerde religie bijzonder benadrukt[55].

Speciaal uit de overheidsfuncties worden de Katholieken geweerd. Een pamflet, dat een meer efficiënte verdeling van de functies bepleit, stelt als conditie voor de functionarissen: 'wesende vanden Religie'[56]. Papen en Spaansgezinden zijn daar synoniem en zij worden verantwoordelijk gesteld

50) *Ibid.*, E 4 r - F r.
51) *Ibid.*, F 2 r - v.
52) V e r m a s e r e n , *o.c.*, 44-46.
53) K. 577, B v.
54) *Ibid.*, B ij r - B iij r.
55) *Ibid.*, C ij r.
56) K. 658, A iv r; C iij r.

voor de stroming, die naar vrede overhelt[57]. Daarom is de auteur ook tegen religievrede, die de Katholieken een bepaalde vrijheid zou geven en hen daardoor beter in de gelegenheid zou stellen, om staatsgevaarlijke praktijken te bedrijven[58]. Dat komt dus neer op een pleidooi voor het monopolie van de gereformeerde religie. Een der gevaren van een accoord met de koning of met Artois en Henegouwen is, dat dan veel Katholieken en Spaansgezinden terugkeren en hun ambten en terecht geconfiskeerde goederen weer opeisen. De theologische disputen zullen weer beginnen. Het einde zal de Spaanse Inquisitie zijn[59]. De Katholieken moeten dus naar Spanje verjaagd worden of in elk geval voorgoed verbannen blijven, ook bij een eventuele vrede[60].

Oranje en de Staten Generaal moeten eindelijk eens een grondige zuiveringsactie instellen, zonder aanzien des persoons, tegen de vele paapsen en speciaal tegen de geestelijken, secularieren en regularieren. Deze gaan hardnekkig door met mislezen en bestendigen zodoende de afgoderij. De geestelijken moeten maar een ambacht leren of anders vertrekken. De terminologie, die hier voor de Katholieken gebruikt wordt, kan gemakkelijk wedijveren met de woorden, die de Katholieken op de Protestanten toepassen: zulke mensen behouden is de pest voeden, die dood en slavernij brengt[61]. Een paar maal wordt met een enkel woord aangeduid, dat er ook Katholieken bestaan, die de Opstand trouw zijn[62].

Tussen de extreme richtingen staan de vertegenwoordigers van een tolerantie, in grotere of geringere mate. Caspar Schetz van Grobbendonck en de vooraanstaande Katholieken, die hij zegt te vertegenwoordigen, huldigen een vrij ruime opvatting. Zij aanvaarden de Pacificatie van Gent als een vast uitgangspunt en niet als een provisorische noodoplossing, die men hoopt spoedig weer ongedaan te kunnen maken. Schetz zegt, dat die hoop absoluut ijdel is. De Hollanders en Zeeuwen zullen onder geen enkel beding toelaten, dat hun de uitoefening van de nieuwe religie onmogelijk gemaakt wordt. De Lutheranen en Calvinisten in de andere gewesten willen de ge-

57) *Ibid.*, B ij r - v.
58) *Ibid.*, B ij v; B iij v.
59) *Ibid.*, B iij r.
60) *Ibid.*, B iij v.
61) *Ibid.*, B iij r.
62) *Ibid.*, B ij v en B iij v. Over de opvattingen van de Calvinisten ten aanzien van de tolerantie: v a n S c h e l v e n , *De opkomst van de idee der politieke tolerantie, l.c.*, 353-378.

wetensvrijheid, die zij genieten, niet meer afstaan[63]. Schetz wil alle vroegere discussies over het verbreken der Pacificatie resoluut sluiten, in de overtuiging daarmee toch niet verder te komen. Hij wil alleen onderzoeken, wat men de Protestanten naar rede, billijkheid en geweten kan toestaan[64].

De orthodoxie van Schetz mag geenszins in twijfel getrokken worden. Het zal nog overvloedig blijken, als hij hieronder de voorgestelde concessies beargumenteert. Dat hij geen dogmatische, maar alleen een burgerlijke verdraagzaamheid bepleit, volgt uit de vermaningen, die tot de Protestanten gericht worden, alvorens hun meer faciliteiten toe te staan. Zij stellen nogal onredelijke eisen. De bescheidenheid der eerste Christenen beoefenen zij niet. De oude wijsgeren, Socrates en Plato, zagen als enige oplossing voor mensen die zich niet konden verenigen met de wetten en religie van hun vaderland: naar elders gaan, waar zij konden leven volgens eigen opvatting. De Protestanten gingen hun boekje te buiten, toen zij niet tevreden waren met de Pacificatie en bekrachtiging vroegen van een fait accompli: de uitbreiding, die zij aan de Gentse Bevrediging gaven[65].

Waar Schetz tenslotte naar toe wil is het volgende. Terwijl de Katholieken vrije godsdienstuitoefening krijgen in Holland en Zeeland, worden de Protestanten vrij-plaatsen toegewezen in de andere gewesten. Voor een Katholiek van die tijd een tere kwestie[66]. Schetz is zich daarvan wel bewust en benadert daarom zijn standpunt uiterst behoedzaam. Hij stelt de status quaestionis telkens scherper om toch maar niet verkeerd begrepen te worden.

Is er een reden denkbaar, waarom men de Protestanten concessies kan doen, die verder gaan dan de Pacificatie? Schetz weet het zo voor te stellen, dat men de indruk krijgt, dat de Pacificatie een grotere stap betekende - wat het inderdaad ook was - dan wat hij beoogt. Het gaat er *niet* om, of in een gedeelte van deze katholieke streken ook de uitoefening van de ketterij toegestaan kan worden. Dat is immers al gegeven. Het gaat er *wel* om,

63) K. 495, uitgave: Petrus Burmannus Secundus, *Analecta Belgica*, Lugduni Batavorum 1772, 122-123.
64) *Ibid.*, 128.
65) *Ibid.*, 134-135.
66) Vgl. de Meester, *o.c.*, 150-151; de Moreau, *o.c.*, 200-202. Het vraagstuk werd ernstig bestudeerd gedurende de vredesonderhandelingen te Keulen: vgl. G. Brom - A.H.L. Hensen, *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staat-kundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, 's-Gravenhage 1922 (*RGP* 52), 590-592. De pauselijke nuntius te Keulen Castagna, wilde onder geen beding, dat er meerdere religies werden toegelaten in de Nederlanden: *o.c.*, 613-615.

of er een reden is, om hetgeen in Holland en Zeeland reeds is toegestaan, nu ook in enkele steden van de andere gewesten te dulden[67)].

Als een praeliminaire kwestie onderzoekt Schetz de vraag: kan de koning op geen enkele voorwaarde de uitoefening van een andere religie dan de katholieke toestaan? Hij onderscheidt de menselijke handelingen in daden die in zich verkeerd zijn en andere, die de schijn tegen zich hebben, maar die toch om een bijzondere reden soms geduld kunnen worden, soms zelfs nuttig kunnen zijn. Daar de concessies in kwestie tot de laatste groep behoren, is de weg tot voortzetting van de redenering gebaand[68)].

Aan de verdere argumentatie ligt het beginsel ten grondslag, dat men van twee kwaden het minste moet kiezen. Schetz taxeert de kansen van de spaanse koning in de oorlog niet hoog. Wat dat betreft, zijn er meer redenen om te vrezen dan om te hopen. Daaruit volgt de noodzakelijkheid van verdere oorlogvoering af te zien. Anders zou zelfs een gedeeltelijke overwinning verloren kunnen gaan. Om te komen tot een toepassing van het beginsel: eligendum minus malum, vergelijkt de schrijver de rampen, die uit een eventuele nederlaag zouden volgen, met het veel mindere kwaad, dat voortkomt uit een vrede met concessies op het punt van de religie. Hoe treuriger de consequenties van een nederlaag, hoe gelukkiger de oplossing, waardoor deze vermeden worden. De bestaande situatie maakt het onverantwoordelijk de kansen van de oorlog nog langer te wagen[69)].

Schetz' tegenstander Richard Hall hanteert hetzelfde beginsel, dat men nl. van twee kwaden het minste moet kiezen. Hij houdt zich bezig met de voorbeelden uit de oude Kerkgeschiedenis, die de Protestanten graag benutten om de mogelijkheid en het geoorloofde van een religievrede aan te tonen. Met behulp van dat beginsel rechtvaardigt hij de schorsingen van de wetten tegen de ketters in het verleden[70)]. In principe is er dus wel overeenstemming tussen Schetz en Hall. Maar bij de toepassing op de actuele toestand in de Nederlanden openbaren zich verschillen. Terwijl Schetz ernstig rekening houdt met een nederlaag van de koning, slaat Hall de macht van de Spanjaarden nog hoog aan. Hij koestert verwachtingen van de numerieke meerderheid der Katholieken. Het goede, dat uit een eventuele tolerantie voortvloeit, kan in zijn ogen de vergelijking met de rampen geenszins doorstaan[71)].

67) *Ibid.*, 158-159.
68) *Ibid.*, 139-140.
69) *Ibid.*, 157-170.
70) K. 564, 94 r - 101 r.
71) *Ibid.*, 101-102 v.

Ook de Protestanten, die om religievrede vragen, gaan van hetzelfde beginsel uit. Als de *Supplicatie*[72] aan de hand van voorbeelden uit verschillende landen bewijst, dat meerdere religies naast elkaar kunnen bestaan, ziet het die oplossing ook vaak als de enige redding uit een vrij hopeloze situatie. Het *Discours*, dat als het ware een commentaar op de *Supplicatie* vormt, laat herhaaldelijk doorschemeren, dat het op dezelfde redenering steunt[73], totdat het tenslotte uitdrukkelijk zegt, dat men van twee kwaden het minste moet kiezen[74]. Dat sluit in, dat één religie in de Staat het ideaal is. Dat zegt de schrijver trouwens ook uitdrukkelijk[75]. Maar nu er eenmaal twee zijn, is het beter ze te dulden. Het idee van de religievrede vindt dus zijn oorsprong in de drang der omstandigheden. Zijn noodzakelijkheid is zijn rechtvaardiging[76]. Én voor de Staat én voor de Katholieken - de auteur stelt zich voortdurend op katholiek standpunt - is het de enige uitweg. Het dilemma is: de Protestanten vreedzaam naast de Katholieken laten leven of samen sterven[77].

De *Supplicatie* vraagt een regeling voor de 'Protestanten'. Daaronder moet men Calvinisten en Lutheranen verstaan. Het *Discours* snijdt de kwestie aan of nu iedereen God vrij mag dienen zoals hij verkiest, zonder dat er nog dwang bestaat[78]. Rustverstoorders moeten natuurlijk gestraft worden. Waar slechts één religie bestaat moet alles blijven zoals het is. Zijn ergens enkele personen, die een afwijkende overtuiging huldigen, dan kunnen ze met rust gelaten worden of mogen zij uitwijken. Dan zijn er nog een reeks uitzonderingen, die een ander pamflet opsomt: Wederdopers[79], Nicolaieten, Epicureërs, Libertijnen. Ze zijn staatsgevaarlijk en verdienen dus vervolging[80].

Het eerste rekest om religievrede bewijst uit de geschiedenis, dat er in één land twee religies naast elkaar kunnen bestaan. De heidense keizers regeerden over heidenen en Christenen naast elkaar, in hun rijk. Heidense en christen-soldaten vochten onder één veldheer. Onder christelijke keizers

72) K. 363, B o r I, 968-972.
73) K. 425, bv. 25.
74) *Ibid.*, 56.
75) *Ibid.*, 25.
76) *Ibid.*, 13.
77) *Ibid.*, 28.
78) *Ibid.*, 50.
79) Vgl. v a n S c h e l v e n , *De opkomst van de idee der politieke tolerantie, l.c.*, 361.
80) K. 426, A 7 r - v.

is het nog lang hetzelfde. Constantijn en Theodosius stonden ook aan nietchristenen openbare kerken toe. Tegenwoordig zijn er zoveel voorbeelden, dat men kan zeggen: de vorst, die een religie wil onderdrukken, brengt zijn staat of zijn regering in gevaar. In Duitsland en Frankrijk bleek na veel bloedvergieten, dat er geen andere uitweg was dan het toelaten van twee religies. De Turk laat Joden en Christenen toe. De koning van Polen heeft, naast meerdere christelijke religies, Mahomedanen in zijn land. De Paus zelf duldt in Rome synagogen en scholen voor de Joden. Ook in de Nederlanden worden de Joden toegelaten[81)].

Aan de hand van deze voorbeelden bepleiten verschillende pamfletten godsdienstvrijheid voor de gereformeerden. Zij weiden daarbij uit over verschillende punten. Als Joden, die Christus verwerpen en het Nieuwe Testament niet aannemen, vrijheid genieten, waarom dan zij niet, die, evenals de Katholieken, Christus aanhangen en proberen Hem na te volgen, die geloven in hetzelfde Oude en Nieuwe Testament, dezelfde tien geboden en artikelen des geloofs, die hetzelfde Onze Vader bidden[82)]. Men hoeft toch niet roomser te zijn dan de Paus, die de Joden te Rome toelaat[83)].

In de oude Kerk waren er een tijd lang allerlei vreemde en niet te tolereren ketterijen. Deze ontstonden tijdens de lange vervolgingen, toen er veel heimelijke bijeenkomsten gehouden werden. Keizer Constantijn gaf vrijheid aan allen, die zich Christenen noemden en toen verdwenen de verschillende secten als sneeuw voor de zon[84)]. In Duitsland bestaan in dezelfde stad verschillende godsdiensten naast elkaar, zonder dat zulks tot moeilijkheden aanleiding geeft. Het zijn dus niet de verschillende religies, die de moeilijkheden veroorzaken, maar de hartstochten van de mensen. De Turk wordt gehoorzaamd door Joden en Christenen, griekse en latijnse, beter dan door zijn eigen Turken. Heidense keizers hadden christelijke strijdkrachten, die overwinningen voor hen bevochten[85)]. De magistraten hebben de macht om het kwaad te weren. Zij moeten dat echter doen met omzichtigheid, nl. na de juiste leer uiteengezet en de verkeerde met argumenten weerlegd te hebben: ‘gelijck Constantinus ende Theodosius de Keysers ghedaen heb-

81) K. 363, B o r I, 968-972. Over het aanhalen van voorbeelden uit andere landen om de mogelijkheid te bewijzen, dat meerdere religies in één land naast elkaar kunnen bestaan: v a n S c h e l v e n , *De opkomst van de idee der politieke tolerantie, l.c.*, 235-247; 337-388 passim.
82) K. 426, A iij r en K. 676, C 2 r - v.
83) K. 479, 40-41.
84) K. 426, A iij r - v.
85) *Ibid.*, A iij v - iiij r.

ben, welcke die Tempels van den afgoden niet gesloten en hebben, dan na dat het volck hen begonste te bekeeren door onderwijsinghe'[86].

In een pamflet wordt gezegd, dat het zelfs overbodig is om te discussiëren over het toelaten van twee godsdiensten in een staat. Immers grote christelijke landen praktiseren dat en hebben het al eeuwen lang gedaan. Natuurlijk verdient het de voorkeur als er slechts één religie is. Zo zou het ook verkieselijk zijn als alle mensen één van zin, even goed en gelukkig waren. Maar zolang als dat onmogelijk is, moet de staat een regeling treffen op godsdienstig gebied en er voor zorgen, dat alle inwoners zoveel mogelijk tevreden zijn. De Staten Generaal moeten dus, naar het voorbeeld van de buurstaten, meerdere religies tolereren, liever dan de koning toestaan, dat hij de vele niet-katholieken verdrijft of vermoordt. De ervaring heeft bovendien uitgewezen, dat, ondanks de wreedste vervolging, de hervormde godsdienst toeneemt[87].

Van katholieke zijde gaat men tegen deze argumenten in. De aangehaalde voorbeelden bewijzen nog niets, want ze tonen niet aan, dat waar de Calvinisten de overhand hebben, de katholieke godsdienst nog lang geduld wordt. De vorsten in Duitsland staan alleen de uitoefening toe van de religie, die zij wensen. Komen er meerdere religies naast elkaar voor, dan is dat in enkele vrijsteden of in steden onder het direct bestuur van de keizer, maar niet waar het volk de baas is. Mogelijk kunnen Katholieken en aanhangers van de augsburgse confessie, op een enigszins dragelijke manier naast elkaar leven. Met de Calvinisten is dat echter uitgesloten[88]. Wat de schrijver zegt over de godsdienstvrede in Frankrijk, is heel merkwaardig. Daar stond de adel, tot de allerhoogste toe, op de bres voor de gereformeerde religie en sleepte het gewone volk mee. In de Nederlanden is het juist andersom: daar kwam het gewone volk in beroering en sleepte de adel mee: 'son respect et auctorité dépend du tout de ce menu peuple abusé'. In de Nederlanden weet men dus niet eens met wie te onderhandelen, want het is een lichaam zonder hoofd of verschillende hoofden zonder lichaam. In Frankrijk kon de koning onderhandelen met de adel en bereikte meteen het hele volk[89]. De Christenen onder de Turken vormen geen argument

86) *Ibid.*, A v v.
87) K. 492, B ij r.
88) K. 544: *Discovrs veritable tovchant plvsieurs affaires d'estat, povr la jvstification des bons et fideles svbiectz de sa maieste catholigve*, 35 r. In Frankrijk kwam de bestrijding van dit soort voorbeelden reeds veel eerder voor: v a n S c h e l v e n , *l.c.*, 241-242.
89) K. 544, 26 r - v.

voor tolerantie. De Turk laat ieder in de godsdienst, die hij bezit, maar hij staat geen verandering toe. Verder kunnen de Christenen daar geen functies bekleden en leven als slaven onder belastingdruk[90]. Wat de Joden betreft: er is een groot verschil tussen Christendom en Jodendom. Voor het laatste bestaat een grote minachting. Het is niet nieuw. Er is geen reëel gevaar, dat het Jodendom aanhangers wint. Zij maken geen reclame. Zij betekenen geen gevaar in de staat[91].

Aan verschillende voorbeelden van meerdere godsdiensten, die in de oude Kerk onder de romeinse keizers voorkwamen, besteedt ook Richard Hall ruimschoots aandacht[92].

Aan de kwestie: één of méér religies in een staat, wijdt Lensaeus een apart werk onder de sprekende titel: *De unica religione, studio catholicorum principum, in republica conservanda*. Reeds in het eerste hoofdstuk, over het belang van de godsdienst voor de staat - teksten en voorbeelden uit Bijbel en oude geschiedenis komen hier en door het gehele boekje overvloedig voor - komt de schrijver al tot zijn eigenlijke thema. Zoals het onduldbaar is, dat er straffeloos getornd wordt aan een eenmaal wettelijk gevestigde orde, zo mag er ook op godsdienstig gebied geen verandering toegestaan worden. Worden er twee of drie religies toegestaan, waarom dan niet meer? De vorst die ketterijen toelaat, loopt gevaar zijn rijk te verliezen[93]. De belangrijkste steunpilaar van de staat is de rechtvaardigheid. Daartoe behoort op de eerste plaats, dat God gegeven wordt hetgeen Hem toekomt. Dit gebeurt door de ware religie[94]. Valse religies, die afbreuk doen aan Gods eer, dienen daarom vervolgd te worden[95].

Zonder eendracht, vrede en vriendschap kan geen staat standhouden. Deze deugden zijn echter onbestaanbaar tenzij alle inwoners één religie aanhangen en elke andere geweerd wordt[96]. Daarna schetst de schrijver gedetailleerd de breuk, die het verschil in religie veroorzaakt in de familieband[97]. Niets is meer geëigend om een staat omver te werpen dan de invoering van een nieuwe en leugenachtige religie[98]. Geen staat kan be-

90) *Ibid.*, 44 v - 45 r.
91) *Ibid.*, 45 r - v.
92) K. 564, 94 r - 101 r.
93) *De unica religione*, 6-14.
94) *Ibid.*, 15-17.
95) *Ibid.*, 17-26.
96) *Ibid.*, 26-33.
97) *Ibid.*, 33-36.
98) *Ibid.*, 36-42.

staan zonder gehoorzaamheid van de onderdanen. De ketterij, als kind van de hoogmoed, gehoorzaamt niet[99]. Zij probeert haar gedrag te rechtvaardigen met de valse theorie, dat de overheid door haar wangedrag het recht om te gebieden verliest[100]. Bijbelteksten worden aangehaald om te bewijzen, dat christen-vorsten als eerste plicht hebben, de éne religie, nl. de katholieke, te handhaven[101]. De opwerpingen van de aanhangers der nieuwe religie: dat men geduld moet hebben; dat strengheid in geloofsaangelegenheden verkeerd is, verwerpt Lensaeus. De door hen graag aangehaalde raad van Gamaliël[102] verklaart Lensaeus heel anders[103]. In de twee laatste hoofdstukken toont de schrijver met voorbeelden aan, dat de christen-vorsten zich steeds beijverd hebben om de éne Katholieke Kerk te beschermen en dat de kerkelijke overheid hen steeds die plicht heeft voorgehouden[104].

Met de religiekwesties is nauw verbonden de interpretatie van de Pacificatie van Gent. Twee pamfletten worden in de strijd der meningen van de zijde der voorstanders van religievrede als gezaghebbend naar voren gebracht. 'Vanden warachtigen verstande vande voorschreven Pacificatie, Unie ende alle andere contracten daer wt ghevolcht, ghenoech by andere ghetracteert gheweest is, ende besondere in een Boecxken gheintituleert *Discours contenant le vray entendement de la Pacification de Gand, de l'Vnion des Estatz. etc.* (*et aultres traictez y ensuyuiz, touchant le faict de la Religion. Par lequel est clairement monstré que la Religion-fridt ne repugne pas ny ne contrarie aucunement à ladicte Pacification*). Hebben wy u lieden daer toe willen verseynden'[105]. Verder op komt naast het genoemde pamflet nog een ander ter sprake: *Een Goede vermaninge aen de goede borghers van Bruessele, dat sy souden blyuen in goede eendracht, ende niet treden in partijschap teghen malcanderen om eenighe saecken*[106].

Het *Vray entendement* betoogt, dat de Staten, bij het sluiten van de

99) *Ibid.*, 42-49.
100) *Ibid.*, 49-56.
101) *Ibid.*, 56-65.
102) *Hand.* 5, 38-39: 'Bemoeit u niet met deze lieden, en laat hen begaan. Want als dit plan of dit werk van mensen stamt, zal het mislukken. Maar komt het van God, dan kunt gij het niet tegenhouden, of gij komt in verzet tegen God'.
103) *De unica religione*, 65-77.
104) *Ibid.*, 78-93; 93-101.
105) K. 493, 5 v - 6 r: W. 412.
106) K. 493, 15 v: K. 479.

Pacificatie, niet dachten aan het beschermen van de Katholieke Kerk. Ze sloten immers een verbond met ketters tegen de katholieke koning; lieten ketters in het land terugkomen; gingen vertrouwelijk met hen om; gaven hen zitting in hun vergadering en schonken hun functies. Bij het sluiten van de Unie van Brussel namen de Staten op zich, om de Katholieke Kerk te handhaven. Dat moet echter correct geïnterpreteerd worden. Het wil niet zeggen, dat in de Zuidelijke Nederlanden geen andere religie toegelaten zal worden. De Staten willen zeker niets verdedigen, dat in strijd is met de vrijheid, zoals bv. de Inquisitie, die de hoofden der Katholieke Kerk toch onontbeerlijk achten. De toezegging om de Katholieke Kerk te beschermen moet dus beperkt gezien worden[107].

De Pacificatie stond in Holland en Zeeland de uitoefening van de gereformeerde godsdienst toe, zelfs met uitsluiting van de katholieke. Degenen die met tegenzin hierin toestemden, bewezen toch minstens, dat er uitzonderingen mogelijk zijn. De motivering, dat zulks geoorloofd was onder de drang der omstandigheden en dat het erger zou zijn de gereformeerde religie in het Zuiden toe te staan, gaat niet op. Wat in zich verkeerd is, kunnen de omstandigheden niet rechtvaardigen. Wat in Holland en Zeeland kon, kan ook in het Zuiden. Wat tijdelijk kon, kan ook voorgoed. De noodzaak, die ten tijde van de Pacificatie dwong, om in Holland en Zeeland de gereformeerde godsdienst toe te staan, is momenteel niet minder urgent voor het Zuiden, integendeel[108].

De Pacificatie en de verdragen, die daarna volgden, zijn gemaakt met de bedoeling het land zijn vrijheid te hergeven, de gewesten in eeuwige vriendschap te verenigen, zonder dat er - om welke reden dan ook - nog tweedracht zou kunnen ontstaan. Bij eventuele moeilijkheden zijn de Staten Generaal de aangewezen instantie, om uitspraak te doen, waaraan ieder verplicht is zich te houden[109]. Op het einde van het pamflet gaat de schrijver nogmaals in op die algemene regel van interpretatie der Pacificatie en andere verdragen, om de religievrede daarin te passen. De bedoeling van de verdragen moet steeds in het oog gehouden worden. Dit is in casu: de vrede en de eendracht tussen de Nederlanders te bewaren. Welnu, de religievrede is daartoe het enig middel. In contracten kunnen nooit alle detailpunten van tevoren voorzien worden. Er komen onherroepelijk moeilijkheden, die om oplossing vragen. Wat Pacificatie en Unie van Brussel

107) W. 412, 10-20.
108) *Ibid.*, 20-22.
109) *Ibid.*, 22-28.

betreft, moeten de Staten Generaal de kwestie oplossen. Een van de verdere logische uitwerkingen nu is de religievrede[110]. Dit is ook de conclusie van het andere pamflet: de Staten Generaal waren gedwongen 'te maken eenen voet van Religions-vrede: die in effecte dienen soude tot volcomen effectuatie vande goede intentie die sy gehadt hebben int maken vande Pacificatie van Ghendt, dat is, dlant te houden in vrijheyt, ende vrientschap, besonder dat wy niet en souden comen in tweedracht om eenighe sake ter werelt'[111].

De aangehaalde pamfletten beklemtonen wel heel nadrukkelijk, dat vrijheid van geweten de uitoefening van de godsdienst insluit. Op zuiver inwendige vrijheid van geweten heeft niemand invloed; deze kan dus niet verboden of toegestaan worden[112]. Het geweten beveelt, dat de mens God niet slechts inwendig maar ook uitwendig dient; dat hij zijn innerlijke overtuiging naar buiten uitdraagt. Aantasting van de uiterlijke eredienst is dus gewetensdwang. Het is de enige gewetensdwang die mogelijk is, zoals de Inquisitie die ook practiseerde. Als de Pacificatie de aanhangers van de nieuwe religie iets gegeven heeft, dan kan het alleen de uitoefening van hun religie zijn. De Katholieken redeneren op dezelfde wijze, wanneer zij zeggen, dat zij in Holland en Zeeland de vrijheid missen omdat hun daar de uitoefening van hun godsdienst niet is toegestaan[113]. Een ander pamflet vat het aldus samen: 'Maer de vryheyt der sielen vereyscht, dat een yeghelijck soude moghen wtwendichlijck belijden wat Religie hy inwendichlijc waer houdende, so wel metten monde als met oeffeninghe vanden wtwendighen Godsdienst van zijnder Religien'[114].

Voor het recht op gewetensvrijheid in de uiteengezette betekenis, beroept *Een Goede vermaninge* zich ook op de Blijde Inkomste. Daarin staat immers, 'datmen hen niet en soude moghen cracht oft wille aendoen in eenigher manieren'. Die laatste woorden moeten verstaan worden als: 'noch in goeden noch in lijve, noch in ziele'. Tot nu toe hebben weinig mensen die betekenis gehaald uit de woorden 'in eenigher manieren'. Niemand mene echter, dat dit een spitsvondige interpretatie is. Er zijn oude stukken, waaruit blijkt, dat het de bedoeling van de voorouders geweest is, zich met die woorden inderdaad te beschermen ook tegen geweld 'van der

110) *Ibid.*, 86-91.
111) K. 479, 55.
112) W. 412, 31-34.
113) K. 479, 13-17.
114) K. 493, 15 r.

zielen'. Dit komt speciaal tot uiting in het verdrag van 1339 tussen Brabant en Vlaanderen, die elkaar dan bijstand beloven tegen onrecht 'in ziele, lijve, oft in goede'. Vrijheid van ziel is niets anders dan vrijheid van geweten[115].

De grootste moeilijkheid hebben de pamfletten om de artikelen 4 en 5 van de Pacificatie te rijmen met de religievrede. Daar staat respectievelijk, dat het verboden is 'yet t'attenteren herwaers-over,.... tegens de gemene ruste en vrede, sonderlinge tegens de Catholijke Roomse Religie, en exercitie van dien, noch yemand ter cause van dien te injurieren, irriteren, met woorden of met werken, noch met gelijke acten te schandaliseeren', en dat alle plakkaten geschorst zijn in afwachting van een definitieve regeling door de Staten Generaal 'wel verstaende dat geen schandale gebeure in maniere voorsz.'[116]. Verschillende spitsvondige oplossingen komen te voorschijn. De uitoefening van de ene religie kan de andere nooit benadelen in de zin der Pacificatie[117]. De belemmering echter van de religie, die het geweten voorschrijft, valt er wel onder[118]. De plakkaten zijn geschorst: wat wil dat anders zeggen, dan dat de gereformeerde religie vrij is, want anders heeft de schorsing geen effect[119]? Wie gebruik maakt van zijn recht, doet niemand ongelijk, hindert niemand en geeft geen ergernis. De gereformeerde religie mag dus uitgeoefend worden[120].

Ter bevestiging van hun stelling beroepen de pamfletten zich op de uitspraak van de bisschoppen, die verklaarden, dat de Pacificatie niets behelst, wat in strijd is met de katholieke godsdienst, dat ze zelfs ten voordele daarvan is. Toch wordt daarbij de uitoefening van de gereformeerde religie in Holland en Zeeland toegestaan, zelfs met uitsluiting van de katholieke. Waarom zou dan zulks niet kunnen voor het Zuiden? De plaats verandert toch niets aan de aard der zaken[121]. De verklaring der bisschoppen en der theologen van de leuvense universiteit, moet toch zeker

115) K. 479, 14-15. Dit wordt haast letterlijk overgenomen door K. 493, 14 v 15 r. Over dit verdrag van 1339: A. de Schrevel, *Le Traité d'alliance conclu en 1339 entre la Flandre et le Brabant renouvelé en 1578*, Bruges 1922. De tekst van de overeenkomst is te vinden in een pamflet, nl. K. 245: *Letteren Van Verbande, tusschen Brabant ende Vlaenderen, Ghedaen ende besloten int Jaer derthienhondert, en neghenendertich*.

116) Bor I, 739.

117) W. 412, 28-31.

118) *Ibid.*, 74-76.

119) *Ibid.*, 76-77.

120) K. 479, 11-13.

121) W. 412, 80.

ernstig genomen worden, al is de goede trouw van sommigen niet onverdacht[122].

De interpretatie, die katholieke theologen van de Pacificatie en de goedkeuring door bisschoppen en universiteit geven, is volkomen anders. In het boekje *Libelli cvivsdam Antwerpiae nvper editi.... confutatio* komt Lensaeus, na een uitvoerige uiteenzetting van de stelling, dat hardheid ter bescherming van de éne ware religie, volkomen geoorloofd is en steeds gepractiseerd, tot deze kwestie[123]. Soms kan de noodzakelijkheid bestaan een kleiner kwaad te dragen om een groter te vermijden. Van twee kwaden moet men het minste kiezen[124]. Voorbeelden, speciaal uit de oude Kerk, met haar vele ketterijen, illustreren dat beginsel[125]. Volgens dat principe handelden ook de bisschoppen en de universiteit, toen zij de Pacificatie goedkeurden. In de noodtoestand van het ogenblik kan het kwaad in Holland en Zeeland tijdelijk geduld worden. Dat is heel iets anders dan de redenering van de ketters, die vrijheid van godsdienst willen hebben, niet tijdelijk maar voorgoed, niet slechts in Holland en Zeeland maar in alle gewesten. Die redenering gaat rechtsstreeks tegen de bedoeling van de Pacificatie in, die gesloten werd om het Katholicisme in de andere gewesten te beschermen, hangende de beslissing van de Staten Generaal over Holland en Zeeland[126]. De Pacificatie keurt de situatie in Holland en Zeeland op godsdienstig gebied niet goed, maar tolereert ze. Dat de universiteit de Pacificatie goedkeurde, als bevattende niets tegen het katholiek geloof, moet verklaard worden uit de noodtoestand en de verwachting, dat zulks slechts van korte duur zou zijn. Op die manier zou Don Juan gemakkelijker aan-

122) K. 479, 38-39. Over deze kwestie: de Ram, *Documents relatifs à la Pacification de Gand de 1576*, in: *Compte-rendu des séances de la Commission royale de l'histoire ou receuil de ses bulletins*, 14 (1848) (5)-(16). Op 16 dec. 1576 verklaarden de bisschoppen: 'in eoque nihil deprehendere quod repugnet aut adversetur sanctae fidei aut religioni catholicae et apostolicae ecclesiae romanae, imo potius similem tractatum tendere in augmentationem et firmamentum ejusdem fidei et religionis; necessarioque ita factum, finitum et conclusum fuisse, habita ratione status rerum ejus temporis quo dicta pax tractabatur, alioquin periculum erat, ne dicta fides et religio non solum in summo periculo versaretur sed plan periret et collaberetur' (6)-(7). Van 25 dec. dateert een soortgelijke verklaring van de theologische faculteit der universiteit van Leuven (7)-(8).

123) K. 344 b, 4-62. Over de interpretatie van de Pacificatie: de Meester, *o.c.*, 103-104; 138-139; de Moreau, *l.c.*, 200-202.

124) K. 344 b, 63.

125) *Ibid.*, 64-66.

126) *Ibid.*, 66-67.

genomen worden als algemeen landvoogd. Daarna zouden de Staten Generaal het Katholicisme in bescherming nemen[127)].

De uitleg van Baius in zijn *Epistola* verschilt hiervan niet veel. Wanneer Oranje het hele land in zijn macht zou krijgen, zou het de Katholieke Kerk overal vergaan zoals in Holland en Zeeland. Om die ramp te voorkomen werd de Pacificatie gesloten. Tot de ondertekenaars behoorden vele vrome mannen, die meenden dat deze overeenkomst zelfs voordelig voor het Katholicisme kon zijn. Oranje onderwierp zich immers aan de uitspraak van de Staten Generaal, wat betreft de uitoefening van de gereformeerde religie in Holland en Zeeland. Don Juan zou gemakkelijker ontvangen worden en als het eenmaal zover was, zou bij een vergadering van de Staten Generaal het Katholicisme in Holland en Zeeland hersteld worden[128)].

De katholieke schrijvers beschouwen de bevoegdheid van de Staten Generaal in de religie-kwestie niet als iets, dat vanzelfsprekend is. Als de Pacificatie aan de Staten Generaal de oplossing van bepaalde kwesties opdraagt, zegt Lensaeus: 'ubi imprimis neque judicium statibus de religione committebatur, sed de loco'[129)]. Richard Hall oordeelt, dat de Staten Generaal, bij hun interpretatie van de Pacificatie, blijk geven van een totaal verkeerde opvatting van de verhouding tussen godsdienst en staat, nl. dat de godsdienst ondergeschikt is aan de staat, terwijl het juist andersom is. Hij is het ook niet eens met het plan om de Staten Generaal, na afloop van de Beroerten, te laten beslissen over de religie-kwestie. Daarmee geeft men aan de Statenvergadering van een land de bevoegdheid, nog eens te behandelen, hetgeen op een algemene kerkvergadering reeds beslist is. Nog afgezien van de kwestie, dat er wel geen vergadering gehouden zal worden vóór het land helemaal met de ketterij besmet zal zijn[130)].

Van de andere zijde gaat het pamflet *Vray entendement* uitvoerig op de verhouding Kerk en Staat in. De schrijver is geen voorstander van een nauwe band, die gewoonlijk tyrannie met zich brengt. Het is ideaal, wanneer er in een land maar één godsdienst bestaat. Dat is echter moeilijk bereikbaar. Speciaal in oorlogstijd, als alle krachten nodig zijn, moet de staat erop toezien, dat er vrede en vriendschap bestaat tussen de verschillende religies. In vredestijd is het gewenst, dat de staat ijvert voor eenheid, voorzover dit mogelijk is en zonder dat er onrecht geschiedt. Dit kan gebeuren

127) *Ibid.*, 68.
128) K. 370, A 5 r - v.
129) K. 344 b, 67-68.
130) K. 564, 132 r - v.

door het bijeenroepen van een concilie of synode. Daar is ieder gelijk en heeft evenveel rechten; er moet alleen orde zijn. Daarmee is de religie geen staatszaak geworden, maar draagt de overheid alleen zorg, dat de onenigheid om de religie ophoudt. De uitspraak van het concilie is voor ieder bindend. Wie er niet aan gehoorzaamt, wordt geëxcommuniceerd. Dit is echter alleen een godsdienstige consequentie. Het heeft geen maatschappelijke of politieke gevolgen. De uitspraak van het concilie krijgt geen kracht van wet, die straffen met zich brengt. Wat de leer van de oude filosofen ook moge zijn, de staat heeft niet te zorgen voor het eeuwig geluk van zijn onderdanen, maar moet de publieke rust handhaven[131)].

Bij sommige protestantse voorstanders van religievrede bestaat een opmerkelijk streven, om het verschil tussen Katholiek en Protestant te minimaliseren. De Hervorming wordt aldus heel eenvoudig. De Protestanten zagen misbruiken in de oude Kerk - waarvan de Katholieken een deel toegeven - en vroegen om hervorming. Toen zij geen gehoor vonden, trokken zij zich, uit bezorgdheid voor ziel en zaligheid, uit de Kerk terug. De Katholieken bleven, in afwachting van een hervorming, in de Kerk. Beide partijen bewandelen dus verschillende wegen naar eenzelfde doel. Dat is toch geen reden om elkaar de hals af te snijden[132)]. Beide groepen zijn Christenen, die dezelfde God aanbidden, hun heil in Christus zoeken en in dezelfde Bijbel geloven. Met de godsdienstvrede zal er dus welbeschouwd geen veelheid van religie ontstaan. Slechts twee soorten zullen er zijn. De ene groep noemt zich katholiek; de andere heeft zich openlijk afgescheiden van de Paus en zich aan diens gehoorzaamheid onttrokken. Op het punt der sacramenten verschillen zij enigszins. Maar over het algemeen hebben zij in het essentiële dezelfde leer. Feitenlijk kan men dus niet van twee religies spreken[133)].

Het ideaal der godsdienstige eenheid houden de geschriften, die de religievrede bepleiten, nog vast. De *Supplicatie* ziet die oplossing als iets voorlopigs, nl. totdat een vrij en algemeen of minstens een nationaal concilie de tweedracht beëindigt[134)]. Het *Discours* werkt dit verder uit. De religievrede zal de toestand regelen in afwachting van een concilie, dat de beslissing brengt[135)]. Dat is geen reden om zolang slechts één religie toe te

131) W. 412, 46-55.
132) K. 425, 8-9.
133) *Ibid.*, 55.
134) K. 363, B o r I, 971.
135) K. 425, 27.

staan, want dan is het risico groot, dat het nooit bijeenkomt. Daardoor zou men ook op de beslissing vooruitlopen. Het concilie is juist bedoeld om de verdeeldheid op te heffen. Het gaat uit van de idee, dat het nog niet duidelijk is, welke de ware religie is. De Protestanten, die met een beroep op het exclusieve bezit der waarheid de Katholieken vervolgen en dus eenzelfde onverdraagzaamheid tonen als de Katholieken, worden in die geest vermaand[136].

De pamfletten maken propaganda voor een concilie tot oplossing van de moeilijkheden op godsdienstig gebied. Aggaeus Albada beveelt een soort 'godsdienstgesprek' per gewest aan. Daarna kunnen de Staten-Generaal beslissen[137]. De pamfletten verwerpen echter het concilie van Trente als zodanig. Impliciet al door van 'vrij' concilie te spreken[138]. Sinds de Hervorming is er nooit een concilie geweest, waarop de Protestanten veilig konden verschijnen. De Pausen - bang voor hervorming - hebben hen steeds weten te weren. Dat ergerde de Protestanten en stijfde hen in hun overtuiging. De kopstukken van de Katholieke Kerk beheersten het Concilie van Trente. Zij vreesden dispuut en in plaats van overtuiging te gebruiken, namen zij hun toevlucht tot geweld[139].

Het voorstel tot het houden van een concilie staat in verband met een nog algemener streven, nl. om middelen van overtuiging te stellen in plaats van geweld. De voorstanders van geweld in geloofszaken geven zich nog niet gewonnen. Het extreme standpunt van Loos kwam reeds ter sprake. Lensaeus wijdt haast een heel boek aan de verdediging van een gewelddadig optreden tegen ketters. Zijn uitvoerig betoog is doorspekt met voorbeelden en teksten uit het Oude en Nieuwe Testament[140] en demonstratiemateriaal uit de politieke en kerkelijke geschiedenis[141]. Er komt zelfs een psychologische verklaring van de heilzame werking van geweld in voor[142].

Als Lensaeus aantoont, dat de Protestanten ook geweld gebruiken tegen

136) *Ibid.*, 27; 43-44.
137) W. 493, ** iij r. Het Concilie van Trente komt overigens niet zo veelvuldig ter sprake, als men mocht verwachten. Rond de invoering heeft zich immers veel afgespeeld: vgl. F. W i l l o c x , *L'introduction des décrets du concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège*, Louvain 1929 (*Recueil de travaux publiés par les membres des Conférences d'Histoire et de Philologie*, 2me série, 14me fascicule).
138) K. 363, B o r I, 971.
139) K. 425, 11-12.
140) K. 344 b, 4-14.
141) *Ibid.*, 14-22.
142) *Ibid.*, 16-19.

de Katholieken[143], geeft hij een van de practische bezwaren aan van de Katholieken tegen de religievrede. Volgens Hall wantrouwen de Katholieken vooral het Calvinisme. Dit is driester dan de andere ketterijen. Eenmaal gelijkgerechtigd met de Katholieken, zullen de Calvinisten spoedig de overhand hebben en de rest verdrijven[144]. Bepalingen, dat de religies elkaar geen overlast mogen aandoen, onderhouden zij niet[145]. Religievrede betekent alleen vrede voor de Protestanten. Voor de oude Kerk wil het zeggen: oorlog en onderdrukking. De woorden van de religievrede zijn heel mooi, maar de praktijk is anders[146]. Een geliefd voorbeeld, dat daarbij dienst doet, is het nederlandse Genève: Gent[147].

In de geschriften rond de religievrede zijn vaak passages te vinden, die niet polemisch of aggressief zijn, maar die op grond van onderlinge liefde voor een goede verstandhouding pleiten. De Protestanten worden er door geloofsgenoten over onderhouden, dat hun wandaden, zoals de Beeldenstorm, het vervolgen van het Katholicisme, het in beslag nemen van kerkelijke goederen, grote beroering verwekten onder de Katholieken. Dezen vrezen soortgelijk optreden overal, waar de Hervormden geduld worden. Vroeger klaagden de Protestanten over gewetensdwang. Nu zij vrijheid verkregen hebben, mogen zij die slavernij niet opleggen aan anderen. Het is geen excuus te zeggen, dat zij de leugen vervolgen, terwijl de Katholieken de waarheid tyranniseerden. Immers, zo redeneert de tegenpartij ook. De beslissing over waarheid en leugen moet nog vallen op een algemeen concilie. De ware religie wordt niet gepropageerd met geweld, maar door de prediking van Gods Woord en het goede voorbeeld[148].

De stedelijke overheid ontvangt vermaningen. Waar zij het gewelddadig optreden tegen de Katholieken beschermt met haar gezag, dienen de magistraten te bedenken, dat het plaatselijke gezag onderworpen is aan Generale en Gewestelijke Staten. Men laat te veel de vrije teugel aan de moedwil van het volk. Die zelf niet gehoorzaamt, ondervindt als straf de ongehoorzaamheid van zijn onderdanen. Allerlei wandaden brengen de Hervorming in discrediet en laden op haar het verwijt, alle gezag te ondermijnen. Het welzijn van het land staat of valt met de eendracht. Dat wordt

143) *Ibid.*, 25-28.
144) K. 564, 83 v - 84 r.
145) *Ibid.*, 107 r.
146) L e n s a e u s , *Oratio*, 11-12.
147) *Ibid.*, 44.
148) K. 425, 42-45.

vaak aan de Katholieken voorgehouden. Maar ook de Protestanten moeten bedenken, dat er burgeroorlog voor de deur staat, als de ene religie de andere niet wil verdragen[149].

Ook Caspar Schetz van Grobbendonck houdt op het einde van zijn werk een uitvoerig betoog tegen de onderlinge haat. Men moet wederzijds begrip aankweken, door naar oorzaken en motieven van de overtuigingen te zoeken, en niet aanstonds het ergste veronderstellen en van misdaden spreken. Hij probeert de Opstand te verklaren en de Spanjaarden tot een milder oordeel over de opstandelingen over te halen. Aan beide zijden is er schuld. Wat de godsdienst betreft, spoort hij de Katholieken aan tot zachtere gevoelens ten opzichte van de andersdenkenden. Dat zal voor de Protestanten een prikkel zijn, om op hun beurt de Katholieken te respecteren. Als beide partijen tegenover elkaar geduld en zachtmoedigheid tonen, zullen de Nederlanders langzamerhand naar elkaar toe groeien en zal de vrede bestendig zijn[150].

149) *Ibid.*, 46; vgl. K. 426, A vi r - v.
150) K. 495; uitgave B u r m a n n u s , 227-240.

Hoofdstuk V
Aspecten van vorm en inhoud

> '*Maer het schilt vele, wanneer een dingh ghecommuniceert wert by ordre, by weghe van rechte, ende met macht ende authoriteit van de ghene die sulcks vermogen te doen: ofte wanneer seker kleyne bespieders in 't heymelicke hier ende daer onder den gemeenen man gaen boeckskens uutstroyen*'
> (Oranje, Apologie).

De vorm, waarin de pamfletten gegoten zijn, verdient meer aandacht dan er hier aan besteed kan worden. De pamfletten zouden een werkobject kunnen vormen voor een theoloog of scripturist, die daar de enorme invloed van de Bijbel kan nagaan. Voor een neerlandicus ligt er een uitgebreid arbeidsterrein[1]. Typische verschillen in taalgebruik stellen hem misschien in staat bepaalde pamfletten te localiseren. Er komt in de pamfletten een bonte verscheidenheid aan typische en bloemrijke gezegden voor, die een aparte studie ten volle waard zijn. De herinneringen aan de taal der rederijkers zijn talrijk. Van de andere kant is de invloed van het Humanisme markant. Voor een classicus moeten de overvloedige reminiscenties aan de klassieke auteurs interessant zijn. Hier komen slechts enkele aspecten van de vorm ter sprake, die nl. met de inhoud in verband staan.

Aan de pamfletten zelf is vaak te constateren voor welk publiek zij bedoeld zijn. Er zijn heel geleerde specimina alleen begrijpelijk voor zeer ontwikkelde lezers. Een voorbeeld bij uitstek van deze categorie is: *Pandorae sive veniae Hispanicae.... Anatomia*[2]. Een meer dan gewone bedrevenheid in het Latijn is beslist vereist om de inhoud van dit geschrift te benaderen. De latijnse geschriften van de leuvense theologen Lensaeus[3] en

1) Een voorbeeld hiervan is: P. F r e d e r i c q , *Het Nederlandsche Proza in de zestiendeeeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten, met eene bloemlezing* (*1566-1600*) *en een aanhangsel van liedjes en gedichten uit dien tijd*, Bruxelles 1907.
2) K. 222.
3) Van Lensaeus zijn: K. 334 b; K. 608; *Oratio contra Pseudopatriotas, hoc est Romanae ecclesiae desertores, qui se solos patriae veros amatores esse falso iactitant* en *De unica religione studio catholicorum principum in republica conservanda*.

Baius[4] of van hun collega uit Douai, Richard Hall[5] zijn ook slechts toegankelijk voor een betrekkelijk selecte groep van lezers. Hetzelfde geldt van de werken van Geldorp[6], Loos[7], Cunerus Petri[8] en Petrus a Sancto Audomaro[9]. Wanneer deze schrijvers zich in het Latijn mengen in het strijdgewoel, is het uiteraard op een vrij hoog niveau.

Er zijn echter ook geschriften op naam van Oranje in het Latijn, bv. de proclamatie, die de tweede veldtocht in 1572 vooraf gaat[10]. Dit geschrift is van Van Wesenbeke. Deze voerde een uitgebreide correspondentie met de prins over de uitgave van zijn geschriften in andere talen o.a. in het Latijn[11]. Verschillende geschriften, die tot de Duitse Rijksdag gericht werden, verschenen in het Latijn[12]. Dit maakt het duidelijk, dat de reden moet zijn: propaganda in internationale kring. Dezelfde reden dus die Oranje er toe aanzet erop aan te dringen, dat verschillende geschriften in vreemde talen verschijnen[13].

De invloed van het publiek op de vorm van de propaganda is soms wel heel duidelijk. De bekende rederijker Jan Baptist Houwaert vertaalt de latijnse redevoering van Marnix op de Rijksdag te Worms, in nederlandse verzen[14]. De latijnse editie was bestemd voor de ontwikkelde lezers in binnen- en buitenland. De nederlandse vertaling of bewerking op rijm, was voor de gewone man in het eigen land.

4) Van Baius zijn: K. 370 en K. 606.
5) Van Hall zijn de pamfletten, verzameld in K. 564.
6) Van Geldorp is: K. 189.
7) Van Loos zijn: K. 421 en K. 511.
8) Van Cunerus Petris: *De Christiani Principis officio, et quae secundum conscientiam ex sacris literis ei debetur obedientia, Ad Reverendiss. et Illustriss. Praesules, ac sacri Imperii Principes, Caesareae Majestatis Commissarios in conficiendae pacis negotio nunc Coloniae praesentes: Tractatus huic tempori accomodus, perutilis ac necessarius*.
9) Van Petrus a Sancto Audomaro is: *Declaratio caussarum ob quas Belgium gravissimis premitur calamitatibus cum demonstratione remedii adversus easdem efficacissimi*.
10) K. 194.
11) Vgl. Deel I, hoofdstuk II, blz. 32-34. Zie ook J.D.M. C o r n e l i s s e n , *Medewerkers van den Prins*, in *Prins Willem van Oranje 1533-1933*, Haarlem 1933, 235-253.
12) Vgl. Deel I, hoofdstuk I, blz. 9-10; hoofdstuk II, blz. 44; K. 179 b.
13) Vgl. Deel I, hoofdstuk III, blz. 47-48.
14) Vgl. *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, III; *De Letterkunde van de Renaissance tot Roemer Visscher en zijn dochters*, Antwerpen-Brussel-'s-Hertogenbosch z.j., 118.

Maar ook tussen de geschriften in de moedertaal zijn aanzienlijke verschillen aan te wijzen. Van officiële zijde verschijnen vaak 'verantwoordingen', die zich slechts in het voorwoord tot het publiek richten. Voor het overige laten zij het aan de lezer over om uit de documenten hun conclusies te trekken. Speciaal bij gelegenheid van de verschillende vredesonderhandelingen zien pamfletten van dit genre het licht[15].

In verschillende gevallen weten de uitgevers van deze 'witboeken' zich echter niet te beperken tot een voorwoord. Marnix, die een serie onderschepte brieven van Don Juan uitgeeft, maakt een uitvoerig pamflet tot inleiding en toelichting[16]. Aggaeus Albada krijgt opdracht, de stukken van het vredescongres te Keulen uit te geven. Hij maakt van de gelegenheid gebruik om naast de officiële editie, een andere met commentaar, te verzorgen. Het uitvoerige voorwoord en de talrijke annotaties tussen en naast de stukken, nemen meer ruimte in dan de acten en zijn zeker van meer belang[17]. In deze uitbreidingen is de eigenlijke propagandistische waarde te zoeken. De officiële stukken op zich zouden alleen de mensen met een eigen oordeel in staat gesteld hebben, conclusies te trekken.

Daarnaast is er dan weer een ander soort pamfletten, die nl. naar aanleiding van officiële stukken commentaar leveren. Rond de vredesvoorstellen van 18 juli 1579 te Keulen van spaanse zijde gedaan, verschijnen er verschillende[18]. Daar vormen de artikelen als het ware een welkome gelegenheid, om vele van de traditionele bezwaren tegen de Spanjaarden weer eens naar voren te kunnen brengen. De officiële artikelen gaan verloren in de stroom van commentaar, die zij oproepen.

Bij enkele opvallende gebeurtenissen geven de officiële instanties een verklaring uit van hun standpunt. De Raad van State maakt bekend, waarom zij de spaanse soldaten, die tijdens het beleg van Zierikzee aan het muiten sloegen, tot rebellen verklaarde[19]. De gevangenname van enkele leden van de Raad van State krijgt een officiële verdediging[20]. De stad Antwerpen geeft een verslag uit van de gebeurtenissen tijdens de Franse Furie[21]. Als de Staten Generaal gewapend gaan optreden tegen Don Juan verklaren zij: 'by schrifte te stellen en in 't lichte te geven dit tegenwoordig

15) Bv. K. 224 en K. 239.
16) K. 310.
17) W. 493.
18) Bv. K. 489; 492; 493.
19) K. 250.
20) K. 255.
21) K. 636.

verhael, duer het welk een yegelijk bevinden en verstaen sal, dat de voorschreven Staten noodtsakelijk om van hennen wegen genoeg te doene en hen te ontlasten, zijn geweest en nog zijn bedwongen, te soeken en daer toe te gebruiken sulke middelen als de natuere leert, en de geestelijke en wereltlijke rechten toelaten'[22]. Uit de aard van de zaak zijn dit propagandageschriften. Ze zijn echter gematigd van aard. Niet populair en fanatiek maar eerder rustig en cerebraal.

Oranje, die toch ook tot de officiële instanties gerekend mag worden, weet nuances in zijn propaganda te brengen. De *Verantwoordinge* van 1568 draagt een officieel karakter. Een inhoudstafel vooraf en de talrijke aantekeningen en verwijzingen in de marge, geven aan dit geschrift een min of meer plechtstatig karakter. De stijl is daarmee in overeenstemming. Het geschrift begint al met een beroep te doen op 'Die vervaren zijn in saken ende handelinghen van Staten, Landen ende Steden....'[23]. Het is een vrij uitvoerig document geworden. Eenvoudiger van structuur en van stijl en veel korter is de *Verklaringhe ende Uutschrift*. Het pamflet begint met aan te spreken: 'Allen den ghenigen van wat State, Digniteyt ende Wesen die zijn....'[24]. Veel volkser, korter en makkelijker te overzien, is de *Waerschouwinghe aen de Ingheseten ende Ondersaten van den Nederlanden*. De titel bestemt het pamflet al voor een bredere kring van lezers. Dezen worden nog gespecificeerd door de inzet, die ongeveer alle groepen van inwoners der Nederlanden met name noemt[25].

Het is alsof de Staten van Holland van de prins geleerd hebben. Als zij in 1573 hun *Copie eens Sendtsbriefs*[26] uitgeven, is dat geen officieel schrijven meer maar een echt propaganda-stuk.

In dezelfde periode verschijnt er van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland: *Sendbrief. In forme van Supplicatie aen die Coninckclicke Maiesteyt van Spaengien*[27]. Hier blijkt duidelijk, dat ook de adressant invloed uitoefent op vorm en inhoud van het pamflet.

Aan de publieke opinie in het buitenland hecht Oranje grote waarde. Zijn correspondentie wijst dit uit. In de pamfletten blijkt het ook. Bijzonder de *Apologie* spreekt in dit opzicht duidelijke taal. Het steekt Oranje bijzonder, dat de koning de *Ban* 'heeft in alle spraken laeten uutgaen, ende

22) K. 310, B o r I, authentieke stukken, 151.
23) Uitgave S c h e n k , 29.
24) *Ibid.*, 101.
25) *Ibid.*, 119.
26) K. 210; B o r I, 459-464
27) K. 213, B o r I, 464-472.

in vele plaetsen ende steden van der Christenheit ghesonden ende uutghespreydt[28]. Hij komt er nogmaals op terug: dese valsche beschuldiginghen die in 't aenschouwen van de gantsche Christenheit sijn uutghegheven ende voorghestelt'[29]. Daarom wil Oranje ook zijn *Apologie* laten drukken: 'ten eynde dat niet ghy, Myne Heeren, alleene, maer oock de geheele weerelt van onser saecken billicheit ende onser teghenpartye ongherechtichheit moghe dies beter oordeelen'[30]. Ze vormt een welkome gelegenheid 'om ons selven te moghen verantwoorden, ende om de geheele weerelt kennelick te maecken die billicheit ende gherechtichheit van onse aenslaghen ende voornemen'[31].

Het is juist deze *Apologie*, die kritiek uitlokt vanwege haar toon en onwaardige wijze van polemiseren[32]. Een tegenstander van de prins schrijft, dat het een van de ergste dingen is: 'dat hy (Oranje) heeft connen wtbersten in de grouwelijcke blasphemien ende lasteringen tegens Godt ende waerheyt, gelijck hy dat met zijne abominable ende schandelijcke apologie heeft gedaen: waerom alleen (genomen hy eenich gelijck hadde, des neen) de maledictie die Noe op Cam heeft laten dalen, oock op hem sal comen, ende alle zijn saet'[33]. Het is alsof Oranje dit bezwaar zelf aanvoelde. In de brief 'aen de Coninghen ende andere Potentaten van der Christenheit' schrijft hij: 'Want aengaende dat sommighe souden vremt vinden, dat ick my op sodanige wijse ben verweerende, aenghesien dat ick t'anderen tijden veel landen ende heerlickheden van hem ghehouden hebben so sal U. Con. M^{t}. believen te aenmercken het onuutsprekelick groot ongelijck dat my gheschiedt is, ende dat noyt eenigh oprecht edelman sulcks heeft konnen verdraghen'[34]. In de *Apologie* zelf zegt Oranje, er nooit genoegen in te hebben gevonden om op andere lieden te schelden of om zich zelf te verheffen. 'So wy nu teghen onse danck ghenoodtsaeckt werden d'een of d'ander te doen (alsoo 't ons qualick sal moghelick sijn 't selve te konnen laten, hoe wel dat wy ons hebben voorgenomen alsulcke mate daerin te

28) Uitgave M e e s -V e r w e y , 12.
29) *Ibid.*, 13. Aan het einde komt Oranje er nogmaals op terug: ''t selve laeten de gheheele weerelt over, ende in so veel spraken publiceren' (*ibid.*, 125).
30) *Ibid.*, 18.
31) *Ibid.*, 22. Oranje spreekt ook ergens van: 'sommighe korsele ende moeyelicke quellers onder ons, die teghen redene in vremde landen ons alomme sijn qualick nasprekende' (*ibid.*, 81).
32) Vgl. Deel I, hoofdstuk V, blz. 106.
33) K. 648, E ij r - v.
34) *Apologie*, uitgave M e e s - V e r w e y , 14.

houden, als 't eenighsins sal doenlick wesen) ende also in desen iet bevonden wert, dat iemandt mochte duncken niet seer wel te betaemen: dat selve sullen Myne Heeren veel meer moeten toeschrijven den hoogsten noot, tot den welcken onse vyanden ons hebben bedwonghen, dan dat sulcks van naturen soude aengheboren sijn'[35]. De schuld wordt dus afgewenteld op de vijanden. Oranje citeert een reeks scheldwoorden, die de *Ban* voor hem bevat. Hoe kan hij zich tegen zulke beschuldigingen verweren, zonder zijn gewoonte 'van niet gheern noch van ons selven noch van ander luyden te spreken, erghens in te buyten te gaen'[36].

Wanneer het gaat over behoorlijk of onbehoorlijk, mag, de terminologie van de zestiende eeuw natuurlijk niet met hedendaagse maatstaven beoordeeld worden. Toch zijn de schrijvers van pamfletten zich wel eens bewust, dat zij over de schreef gaan. Het blijkt uit het feit, dat zij naar verzachtende omstandigheden of verontschuldigingen zoeken. Zo zegt R. Hall: Als ik wat te hard en bitter schreef over Oranje en namen gebruikte, die overdreven zijn, moeten verstandige lezers maar denken, dat de scherpte van mijn betoog de misdaden van Oranje nog geenszins benadert. Hij noemt enkele heiligen, die hem tot voorbeeld zouden kunnen strekken. Hij citeert Hilarius: 'Non est temeritas sed fides, nec consideratio sed ratio, neque furor sed fiducia'[37]. Een pamflet, dat speciaal tegen Parma gericht is, zegt, dat het diens schuld is als hij scheldwoorden gebruikt. Parma begon immers met liegen en grootspraak[38].

Uit de bespreking van de inhoud der pamfletten in de voorgaande hoofdstukken, kan men mogelijk een overdreven indruk van de originaliteit der pamfletten krijgen. Er bestaan echter in veel punten grote overeenkomsten, zodat van clichévorming gesproken kan worden. Dit geldt niet slechts van de inhoud, maar nog meer van de opbouw, van de vorm, waarin de pamfletten gegoten zijn.

In de aanhef van de pamfletten is vaak een overeenstemming te constateren. Een schrijver vertaalt een pamflet van het Frans in het Nederlands, 'om my eenichsins te quijten, van de liefde die ick mijne vaderlant schuldich ben'[39]. Een ander noemt zichzelf een eenvoudig man, die zich toch geroepen voelt enkele dingen in het midden te brengen aangaande de troebelen, die het land teisteren. Hij richt zich tot alle inwoners, van welke religie ze

35) *Ibid.*, 24-25.
36) *Ibid.*, 25.
37) K. 564, 71 r - v.
38) K. 613, 27.
39) K. 232, A v.

ook zijn, en hoopt, dat zij heel objectief zullen beoordelen hetgeen hij schrijft[40]. Elk deugdzaam mens en waar patriot is verplicht, eerlijk te zeggen, hetgeen voor het welzijn van het vaderland van belang is[41]. Dezelfde bedoeling kan ook heel pathetisch worden weergegeven: 'soo en heb ick my niet langher konnen onthouden, of ick most u in sulcken noot-weder desen vierbaeck aansteecken, om vryelick sonder sorghe van schip-breecking te mogen stranghen; ende van verscheyden perikelen die u mochten naeckende syn waerschouwen'[42]. De ene Christen is verplicht de andere te waarschuwen en hem te wijzen op hetgeen in het belang is van de religie, de veiligheid van het land en de vrijheid[43].

Naast deze plichten van naastenliefde of van vaderlandsliefde, kan het ook liefde voor de geschiedenis zijn, die verschillende schrijvers beweegt naar de pen te grijpen. De uitgever van een brief over Anjou, meent dat het van groot belang is, dat het stuk het licht ziet. Als iemand van een andere mening is, moet hij er tegenin schrijven. Door de geschiedenis van zo'n belangrijke periode recht te zetten, zal hij het nageslacht een grote dienst bewijzen[44]. De uitgever meent, dat de brief een zeer objectief verhaal bevat.

De stad Antwerpen geeft een verslag van de gebeurtenissen bij de Franse Furie uit om allerlei verkeerde berichten op voorhand te ontzenuwen[45]. Over dezelfde gebeurtenis schrijft een ander een brief: 'wel wetende dat tselue feyt duer de groote consequentie in vele manieren verhaelt ende ouergeschreven zal worden: zijnde tselve in deser vueghen gebuert'[46].

Soms groeit op die manier de inleiding uit tot een hele geschiedbeschouwing. De gebeurtenissen in de vroegere grote rijken waren oordelen Gods over de mensen, om hun overtredingen. God openbaarde daardoor Zijn rechtvaardigheid. De machtigen, die in hun hoogmoed hun gezag misbruikten, werden neergeworpen. God stelde hen tot een voorbeeld en een spiegel voor degenen, die later zouden komen en wie Hij de scepter in handen zou geven, om over het volk te regeren. Zij zouden daaruit kunnen leren, het bijna goddelijk gezag, dat zij dragen, niet te misbruiken.

Door Gods Voorzienigheid zijn er ook steeds enige geleerden geweest, die

40) K. 424, A 2 r.
41) K. 467, uitgave L a c r o i x , 97.
42) K. 497, 5.
43) K. 655, A 2 r.
44) K. 360, A v.
45) K. 636, A 2 v.
46) K. 647, A ij r.

de herinnering aan die gebeurtenissen hebben bewaard voor het nageslacht, als een voorbeeld. Zij stelden oorzaken en gevolgen van die feiten op schrift, opdat de mensen, in soortgelijke omstandigheden, daaruit een les konden trekken voor hun land of voor zichzelf. Thucydides van Athene, 'Prince der Historien', getuigt, dat hij de binnenlandse oorlogen der Grieken, Peloponesische oorlog genaamd, beschreef om als voorbeeld te dienen voor het nageslacht, als zij zich in een dergelijke oorlog zouden bevinden. Wijze mannen, die de binnenlandse oorlogen in het verleden en het heden bestudeerd hebben, kwamen tot de conclusie, dat er veel overeenkomst bestaat met de Peloponesische oorlog. Hetzelfde geldt van andere historici. Hoe waarheidsgetrouwer zij schreven, hoe duidelijker zij de waarheid aantoonden van 'tgene dat de Orateur heeft gheseyt, Dat de Historie de meesteres des leuens is'.

Maar als er ooit in de geschiedenis gebeurtenissen zijn geweest, waardig om het nageslacht voorgehouden te worden, dan is het de tegenwoordige geschiedenis der Nederlanden. Men stelle slechts de twee vorsten en de twee partijen, die elkaar bestrijden, tegenover elkaar en 'sal bevonden warden, dat veurtijdts luttel veranderingen zijn gheweest, die beter verdient hebben int licht ghebracht te worden, als de ghene die wy nu veur ooghen hebben'. God moge dus verhoeden, dat 'soo schoonen ende seldtsaemen exempel verdonckert ende onbeschreuen te blijven'. God moge dus een wijs, geleerd, welsprekend en bekwaam man verwekken, om deze geschiedenis te beschrijven en aan het nageslacht voor te houden.

Intussen voelt de schrijver zich verplicht de zware taak van de toekomstige historicus te verlichten. Daarom beschrijft hij de inhuldiging van Anjou als hertog van Brabant en zijn intocht in Antwerpen: 'soo wel om de vremde nacien te informeren, als tot memorie te dienen veur den genen die de naekomelinghen het bescheedt van de gantsche ende al ghemeyne Historie der veranderinghen desen landen ouerghecomen deelachtich maecken sal'[47].

Hun grote achting voor de geschiedenis drukken verschillende schrijvers in de inleiding van hun pamfletten uit. In 1576 wordt herdrukt het Verbond tussen Brabant en Vlaanderen uit 1339. De bedoeling is als volgt. Vleiers doen hun best om de vorsten tot absolute heersers te maken, die mogen doen wat ze willen en niet gebonden zijn aan de privileges. Dit

47) K. 586: *De blijde ende Heerlijcke Incomste van Mijn-Heer Franssois van Vranckrijck,.... Hertogh van Brabant, van Anjou, Alensson, Berri, etc. in sijne zeer vermaerde stadt van Antwerpen*, A 2 r-v.

pamflet verschijnt: 'Op dat een yeghelick daer wt mercke hoe eenvoudelick ende oprechtelick dat onse Vooruaders in alsoodanighe saken ghehandelt hebben, beyde de Vorsten met hare onderdanen, ende de Onderdanen met hare Lantsheeren'. Het is een voorbeeld om uit de ellende van het ogenblik te komen[48]. Er is een gelijksoortige uitgave van een verdrag uit 1487. Ze verschijnt onder het motto: 'Daer en gheschiet niet huydensdaechs dat hier voortijts oock niet ghebeurt en is'. De hedendaagse geschiedenis wordt beschreven tot nut van het nageslacht. 'Alsoo moeten ons oock de daden onser voorvaderen een exempel wesen, ende de remedien die sy ghepleecht hebben in ghelijcke geschillen als wy nu hebben, oock van ons achtervolghet ende int werck ghestelt worden'[49].

Een pamflet, dat de stelling verkondigt: 'Cognoissance des histoires necessaire pour iuger des choses futures'[50] geeft een merkwaardige verklaring van de Hervorming. Bekwame historici hebben opgemerkt, dat mensen, die in eenzelfde klimaat leven, gewoonlijk aan dezelfde gebeurtenissen onderhevig zijn. Dat geldt voor de religie en voor andere soortgelijke verschijnselen. In Duitsland, Frankrijk, Engeland en Schotland, die nu met de nieuwe religie besmet zijn, is dat te constateren. Daar de Nederlanden aan deze landen grenzen, zijn zij ook het slachtoffer geworden van die kwaal en zijn zij tot elke ondeugd in staat[51].

Dat een geschrift begint met een vertoon van bescheidenheid is ook zeer gewoon. Iemand die in groot gevaar verkeert accepteert graag elke hulp, hoe gering ook. Dat geeft een schrijver moed om, ondanks geringe faam, toch zijn inzichten en wenken ten beste te geven[52]. Een pamflet verschijnt, omdat anderen het in manuscript gunstig beoordeelden en het de moeite waard vonden om te publiceren[53]. Het is onmogelijk om het iedereen naar de zin te maken. Daarom verwacht een pamflettist ook weinig anders dan kritiek. Hij wil echter niet alleen voor zichzelf bezig zijn maar,

48) K. 245: *Letteren Van Verbande, tusschen Brabant ende Vlaenderen, Ghedaen ende besloten int Jaer dertienhondert, en neghenendertich*, A ij r. Een soortgelijke publicatie van een historisch document geeft K. 276: *Openinghe Ghedaen den staten van allen den landen van onsen... Heere... den Hertoghe Philips, binnen zijner stede van Ghent, byden drie leden slants van Vlaenderen, int Jaer veerthienhondert ende seuenentachtentich*.
49) K. 276, A ij r.
50) K. 383, 3.
51) *Ibid.*, 17.
52) K. 424, A 2 r.
53) K. 544, 2.

gedachtig het gezegde ‘quod homines hominum causa sint geniti’, ook anderen van nut zijn[54].

Dat de pamfletten openen met een spreekwoord of algemene wijsheid, die een uitgangspunt biedt of het thema in het algemeen aangeeft, is een veel voorkomend procédé. ‘Miramur dixisse quendam, quod nullum sit tam impudens mendacium quin testem inveniat, miramur et alium, qui dixit, nullam esse tam absurdam, atque impiam haeresin, quae discipulo ac sectatore destituatur’[55]. ‘Lysander Coninck van Sparte hadde een ghemeyn spreec-woort, dat waer t'vel vanden Leew niet en mochte te passe comen, datmen daer moest nayen t'vel vanden Vos’[56]. ‘De wyse segghen, dat de twisten tusschen gebroeders altoos de grouwelijcxste syn’[57]. De ouden hadden gelijk met hun gemeen spreekwoord: ‘Que la mesdisance estoit le thresor des fols’[58]. ‘Le naturel des Roys est comme des aultres hommes desireux de vengeance’[59]. ‘Daer zijn twee oude Spreeckwoorden seer wel dienende tot desen tijde: D'eene, datter gheen so slechten vrede en is, hy en is altijt beter dan de beste orloghe: Dander, dat beter is orloge in vryheit, dan vrede en slavernije’[60]. ‘Men zeyt gemenynlick, dat het qualick vuecht, als den knecht misdaen hebbende, den Meester bekyfft, off als deghene, die sculdich is, selve kompt heysschen’[61]. ‘Men seyt met eenen ghemeynen spreeckwoorde, soo menich hooft soo veelderhande opinien, ende dat elcken vogel singt also hy gebect is. *Isocrates* nochtans ter contrarien, metten welcken ick geuoele, seyt: Dat alle die ghene die van eene onghewoonlijke twijffelachtighe saecke, daer op in wedersyden vele valt te seggen ende debatteren, willen oordelen, behooren vry te wesen van alle affecten: die welcke de redene lichtelijck connen wederlegghen’[62]. ‘Die alde lieffhebbers der wijsheit hebben recht wael geordelt, dat Godt gheene oeueldaet meer hatet, als ondanckbarheit, Want niemandt ondanckbar is, die niet oick toegelick onrechtverdich sy’[63].

Spreekwoorden en gezegden zijn ook verder kwistig over de pamfletten

54) K. 581, A v.
55) K. 222, A 2 r.
56) K. 343, A 2 r.
57) K. 422, A ij r.
58) K. 468, uitgave L a c r o i x , 63.
59) K. 492, A ij r.
60) K. 493, 2 r.
61) K. 502, A 2 r.
62) K. 581, A 2 r.
63) K. 652, A ij r.

verspreid, speciaal die het een of ander politiek maxime behelzen. De monarchomachische mentaliteit, die elders reeds werd gesignaleerd, is neergelegd in een aantal kernachtige gezegden: 'Sy (de koningen) hebben een memorie boecxken, daer inne voor int beghinsel gheschreuen staet: Heeren appelen en rotten niet'[64]. 'De Coningen hebben al veel te langhe handen, draechtse tot Roomen, setse eens onsacht neder, daer hebt ghy hen op den hals'[65]. 'Gemerckt een oudt ende waerachtich seggen is, Die Coninghen vergheven, maer en vergeten niet'[66].

Vorsten zullen elkaar steeds helpen. Een schrijver zegt, dat niet alleen de spaanse koning en de Paus de tegenstanders zijn van de Nederlanders, maar alle katholieke vorsten; wanneer het niet openlijk is dan in het geheim. Schijnen zij de Nederlanders te helpen, dan gebeurt dat niet met een eerlijke mening, maar in de hoop, er voordeel uit te trekken. 'Want dats een ront O, men vint gheen Princen so seer vyant van tyrannie, sy en sien altijt met quaden ooghen aen, dat d'ondersaten van heuren gebuer wederstaen hunnen oversten, sorghende dat d'exempel vanden nabueren heur Ondersaten oock teghen hen sal opstieren'[67].

Die theorie huldigt ook een ander pamflet. Waarom hebben de Nederlanders geen hulp van de koningin van Engeland te verwachten noch van andere vorsten?: 'pour ne donner exemple à leurs propres subiects de se rebeller'[68].

Over het gezegde van Roboam: 'Mijn vader heeft u met roeden gheslaghen, ick sal u met scorpioenen ofte scherpe gheesselen slaen', disputeren twee pamfletten[69]. Maar een ander haalt deze bijbelplaats aan als illustratie van de thesis, dat monarchieën de neiging hebben in tyrannie te ontaarden[70].

Dit laatste pamflet bevat een hele bloemlezing van politieke maximes. 'Ghelijc *Alexander Magnus* voortyden seyde, dat een Werelt en conde gheen twee *Alexandros* draghen, ende *Iulius Caesar* sprack oock, dat ghelijck den Hemel gheen twee Zonnen draghen can, also conde oock dat

64) K. 493, 6 v.
65) *Ibid.*, 6 v.
66) K. 655, A 4 v. Oranje propageert ook het politiek maxime: 'Regum irae sunt immortales' (B u s s e m a k e r , *o.c.*, I, 114).
67) K. 493, A iij r.
68) K. 383, 47.
69) K. 676 en K. 677 B 2 v.
70) K. 651, A iv v.

Roomsche Rijcke gheen twee *Caesaren* draghen'[71]. 'Wy hebben veel te langhe die Raets-heeren ghehoort, die haeren raedt wt *Marciouelli* ghesoghen hebbende, ende alles mit vremdt Crijchsvolck hebben willen wtrichten, op dat wy onse sterckheyt niet wetende, ons tot op het been souden laten scheeren ende villen'[72]. Al zou er een andere koning voor de spaanse in de plaats komen, die de privileges zou bezweren, dan waren de Nederlanders nog niet veilig: 'ouermidts dat wy daghelijcks bevinden, dat sulcks sonder schaemte ende schande ghepractiseert wert, dat *Lysander* te segghen plach, namelijc, datmen den kinderen mit poppen ende kinderspel, maer die Mannen mit eydtsweeren bedrieghen moet, ghelijck die Paus oock leert, datmen den ketters gheenen eydt te houden schuldich is, ende *Marciouelli* laet oock den Princen toe haeren eydt te breken, so menichmael, als sy dat tot onderhoudinghe hares standts, nuttelijck ende nootsaekelijck bevinden'[73].

De naam van Machiavelli, die hier enkele malen voorkwam, is vaak met die politieke maximes verbonden. Zo wordt van Alva gezegd: '(gefondeert zijnde in de leringe van Machiavelle)'[74]. 'Ende en laeten ons niet letten t'ghene dat sommighe discipelen wt Machiavellus schole, hen onderstaen hooghen Potentaten, Keur ende Vorstelicken persoonen intebeelden, om haere macht ende ghewelt onbetaemelick te verhooghen ende wt te strecken, meer dan hen van Godt, van der nature ende van allen rechten gegeuen is'[75]. 'De Macciauelsche reglen van Escouedo en zyn die niet bekent oock van Artois ende van Henegouwe?'[76]. 'leurs (Spanjaarden) malices et cauteles Machiavelliques'[77]. Een auteur prijst de *Ban* tegen Oranje

71) *Ibid.*, A iij v.
72) *Ibid.*, B ij v - iij r.
73) *Ibid.*, C r - v.
74) K. 255, B o r I, 712. Over dit onderwerp: V. B r a n t s , *'Le Prince' de Machiavel dans les anciens Pays-Bas*, in: *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller*,...., II, *Époque moderne et contemporaine*, Louvain-Paris 1914, 87-99. Deze auteur zegt: 'Machiavel symbolise et personnifie toute une période, un courant caractéristique de la vie politique; il a donné son nom point seulement à un système ce qui est sinon banal, au moins assez fréquent, mais même à un état intellectuel et moral, à un *caractère*, à un *type*' (87). Op de zeer ruime inhoud, die dit woord krijgt, wijst ook G e u r t s , *o.c.*, 58: ''Machiavellisme' wordt zoodoende geleidelijk de naam voor de leer, van de 'raison d'état', van de leer, die als éénig criterium van handelen het oogenblikkelijke opportunistische staatsbelang neemt'.
75) K. 361, 23-24.
76) K. 422, B iij r.
77) K. 423, 12.

boven bloedvergieten ‘al ist dat Machiavel seyt: dat de doode gheene crisch en maken’[78]. Oranje heet ergens een ‘vervaren machiavellist’[79].

De vermelding van Machiavelli moge vaak een vage aanduiding zijn voor gewetenloze politiek in het algemeen, soms blijkt, dat zijn geschriften werkelijk wel bekend waren. Een auteur schrijft, dat de godsdienst noodzakelijk is voor het behoud van de staat. Die leer vormt een tegenstelling met de verderfelijke theorie van de ongelovige Machiavelli. Deze beweert in zijn commentaar op Titus Livius, dat iemand, die zich meester wil maken van de regering, geen religie hoeft te bezitten. Zulks volgt ook uit het voorbeeld van Numa Pompilius, de tweede koning der Romeinen, die aldus beter gehoorzaamd werd dan Romulus, die toch de eerste koning was en aan wie de Romeinen hun naam dankten[80].

Verwant aan het argumenteren met spreekwoorden en gezegden, is het gebruik van fabels en legenden in het betoog[81]. De schrijvers der pamfletten kennen Esopus als hun leermeester in dit opzicht[82]. Onder de fabels zijn er verschillende die zeer welsprekend zijn en interessant. De Nederlanders durven niet met een supplicatie naar Spanje, gezien hetgeen Montigny en Bergen overkomen is. ‘Seker den Vos en woude in 't hol by den Leeuwe niet, geen uitgaende voet-stappen siende: soo onder den naem van Esopus dat beschreven is’[83]. Marnix kan geen vertrouwen schenken aan de verzekeringen van Don Juan. Deze zegt, de weerspannigen en verdwaalden weer op het rechte spoor te willen brengen. Maar wie zijn dat? Marnix vertelt dan ‘de fabel vanden Vos, de welcke, als de Leew een ghebot hadde laten wtgaen teghen alle beesten sonder steert, dat sy op de pene vanden hals hen terstond souden vertrecken wt alle zijn landen ende heerlicheden, alle sijn bagagien tsamen pacte om oock te vertrecken: waer op vande Simme ghevraecht zijnde (die met seer groote slachten haer ghereet maecte tot eenen eewigen ban) waeromme dat hy vertrecken wilde, ghemerct dat tghebot vanden Coninck hem geensins aen en ginck, als de ghene, die eenen langen ende grooten steert hadde, iae genoech om eenen

78) K. 577, C r.
79) K. 648, C v.
80) K. 383, 6.
81) Over dit onderwerp: J.F. H e i j b r o e k , *De Fabel. Ontwikkeling van een literatuursoort in Nederland en in Vlaanderen*, Amsterdam 1941; speciaal het hoofdstuk: *Doel en nut van de fabel*: 40-46.
82) K. 220, B o r , I, authentieke stukken, 148; K. 500, C 3 r; K. 613, 4.
83) K. 220, B o r I, authentieke stukken, 148.

vrient mede te deylen, Tis waer, seyde de Vos, ick weet dat seer wel ende de sake is eenen yeghelijcken wel bekent, maer wy sal my versekeren dat onse Coninc de Leew my niet en soude willen begrijpen onder t'ghetal vande beesten sonder steert?'[84]. Alle Nederlanders, speciaal de gewone man, moeten zich inspannen voor de bevrijding van het land. 'Ghedenckt ghy niet des Apologi, ofte der Fabel die doch met Leerlinghe becleet is, vanden Voerman die synen waghene, in eenen diepen quaden slach ghevoert hebbende, riep, Jupiter aen, segghende, O Jupiter, Jupiter helpt my? Maer hem wert gheantwoort dat hy met synen schouderen, het rat wtlichten ende dapper op syne peerde slaen soude, alsdan soude hem Jupiter helpen'[85].

Voorstanders van een verzoening met Spanje gebruiken het argument, dat de koning al op jaren is en dat hij zijn kinderen een gepacificeerde erfenis wil nalaten. Dat is ook de redenering 'daer mede Reinken de vos den esel bekoutede dat hy hem in des leewen clauwen begaf: den leeuw was tammelijck oudt, seyde hy, hy hadde quade tanden ende en mocht geen esels vleesch meer, hy woude zijn testament maken ende syne ionghe leeuwkens alle de beesten tot goede vrienden laeten, daeromme besloot hy oock daer naer, dat hy het esels herte niet gheren en hadde, want hadde den esel een hert gehadt, seyde hi, hy en soude hem met soo slechte reden niet hebben laten bekouten'[86].

Veelvuldiger komen echter fabels, of reminiscenties daaraan, voor in een vorm, die tot schablone is geworden. Dat geldt speciaal voor de beeldspraak, waarin wolf, schapen en herder, de vos en de leeuw een rol spelen. Zij verliezen haast hun figuurlijke betekenis, zodat ze nagenoeg zonder commentaar gezet kunnen worden in plaats van de figuren, die ze verbeelden.

Populair is de fabel van de schapen, die samen met hun honden oorlog voerden tegen de wolven. Deze laatsten wilden een eeuwige vrede met de schapen sluiten, op conditie, dat de schapen zouden afzien van hun verdrag met de honden. Dit verhaal vindt een toepassing in verband met de vredesonderhandelingen van Breda, in 1575[87] en ook als Gent, in 1584, vrede zoekt met de Spanjaarden[88]. Dezelfde fabel doet dienst om de Nederlanders te waarschuwen, Oranje toch niet in de steek te laten[89]. Voor

84) K. 343, 13-14.
85) K. 379, C ij v - iij r.
86) K. 677, B 4 r.
87) K. 239, B o r I, 601.
88) K. 683, B o r II, 413.
89) K. 633, B v.

zijn tegenstanders is Oranje echter zelf de wolf met wie de schapen samenzweren om hun herder te verdrijven[90]. Als de schapen verstand hadden zouden ze dan een wolf als heerser over zich willen hebben? Natuurlijk niet, ook al had hij een schaapsvel aan, want zij weten wel, dat de wolven hun vijanden zijn. Dat is van toepassing op Anjou[91].

Naar aanleiding van de onderschepte brieven van Don Juan zegt een pamflet: maer ick hope dat ghelijck wy de claeuwen vanden Leeu ontdect hebben, dat ooc dese steert ons sal den vos leeren kennen[92]. Don Juan 'siende dat dat vel vanden Leeuw heeft oorsake geweest van zoo veel quaets,.... heeft hem geveynst te willen eenen contrarie voet nemen midts aendoende tvel vanden Vos'[93]. 'Den Hertoge van Alven heeft ons gheregeert so met schalckheyt als eenen Vos, so met gewelt als eenen Leeuw'[94]. Wat Oranje betreft zegt de titel van een pamflet tegen hem voldoende: *Le Renart decovvert*[95]. Over Granvelle - 'den meesten Leeu ende subtijlsten Vos'[96] - heet het ergens: 'den aerdt van eenen Vos ende van eenen Tiger bedecktelick voerende'[97].

Dat de Spanjaarden het kasteel van Antwerpen zouden opbouwen zonder het voor tyrannie te gebruiken is even waarschijnlijk 'als dat den Wolff geen Schapen, noch den Vos gheen Hoenderen meer en sal eten'[98].

Een bron van veel wijsheid voor de pamfletten vormen de klassieken[99]. Het is tekenend, hoe ze soms haast gelijkgesteld worden met de Bijbel: 'Hiervoor hebbe ick wten Heydenschen schrijvers, Orateurs, Poeten ende Philosophen genoech bewesen, wat persoonen men behoort totter Overicheyt te beroepen, maer opdat men niet meyne den Heydenen te willen

90) K. 564, 137 r.
91) K. 657, C v.
92) K. 350, 40.
93) *Ibid.*, 46.
94) K. 493, 12 r - v.
95) K. 546.
96) K. 657, B ij r.
97) K. 599, B o r II, authentieke stukken, 124.
98) K. 493, 7 r.
99) Enige literatuur over dit onderwerp: L. F r i e d l ä n d e r , *Das Nachleben der Antike im Mittelalter*, Strassburg 1905; G. V o i g t , *Die Wiederbelebung des classischen Althertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, 2 dln., Berlin 1893[3]; P.N.M. B o t , *Humanisme en Onderwijs in Nederland*, Utrecht-Antwerpen 1955; P.J.M. v a n A l p h e n , *Nederlandse Terentius-vertalingen in de 16e en 17e eeuw*, Tilburg 1954.

volgen, die nochtans dapper de sake der Policyen onderhandelt hebben' wil hij tot slot alles met het Woord Gods bevestigen[100].

Soms geeft een pamflet een algemene verwijzing[101]. Een andere keer wordt een voorbeeld tot in finesses uitgewerkt. Dat gebeurt wel heel opvallend in: *Lettre d'vn gentil-homme de Haynavt, a vn sien amy de Gand, Touchant les affaires de l'estat present du Pays bas*[102]. Het pamflet is geschreven naar aanleiding van het veldwinnen der Spanjaarden en Malcontenten. De vijand bedient zich speciaal van collaborateurs, die in het geheim met hem in verbinding staan en zich aan hem verkocht hebben. Pas zijn er enkele gegrepen en te Antwerpen en Gent gevangen gezet. Daar moet streng tegen opgetreden worden. Parma leerde de Nederlanders in het geval Heze, hoe dat moet. Maar niet alleen de vijand geeft een voorbeeld. De schrijver meent, dat het ook zijn nut kan hebben, de deliberatie van de Romeinse Senaat in een soortgelijke situatie te verhalen. Hij veronderstelt, dat de lezers voldoende kennis hebben van de romeinse geschiedenis, om iets af te weten van de samenzwering van Catilina, Lentulus en anderen, tegen de romeinse republiek. Enkelen werden gegrepen; anderen ontsnapten en voerden een openlijke oorlog tegen hun vaderland. Om sommige redenen wilde men de gevangenen sparen. Andere argumenten pleitten voor de doodstraf. Toen werden twee redevoeringen uitgesproken. Eerst door Caesar om hun zaak te verdedigen. Hij had bijna het pleit gewonnen. De consul Silas was al overgehaald. Toen trad Cato naar voren en onthulde het bedrog in de redevoering van Caesar. Hij wees op het gevaar, dat de staat bedreigde, wanneer deze misdadigers hun straf ontliepen. Daarop werden de gevangenen veroordeeld en ter dood gebracht. De schrijver past dit voorbeeld dan in bijzonderheden toe op de situatie in de Nederlanden: 'Laquelle harengue si vous considerez de pres, vous trouverez tres accommodee à vos affaires. Certes, presques toutes les sentences servent au temps present, et nous peuuent ouvrir les yeux pour veoir cler en une ma-

100) K. 577, C ij r. G e u r t s , *o.c.*, 47, zegt van het theoretiseren der humanisten over politiek: 'Zij doen dit vaak echter niet zóó, dat zij zelf hierbij aan het woord zijn, doch zij gebruiken voor een of andere redeneering geheel op zich zelf staande, voor het doel soms absoluut niet berekende passages uit klassieke auteurs of ook al uit den Bijbel. Zoo moet een spreuk van een oud-testamentische profeet of een gezegde van een of ander Grieks philosooph of dichter de juistheid van een opinie of de doelmatigheid van den aangeraden maatregel aantoonen; dit is trouwens een verschijnsel dat voor dien tijd in alle landen gewoon was'.

101) K. 422, A ij r.

102) K. 667.

tiere si trouble et chattouilleuse: Pesez je vous prie les raison de Caton: opposez les aux propos fardez de Cesar: faites puis apres comparaison de leur fait au nostre: et vous trouuerez que nous sommes en affaire et circonstances entierement semblables, lesquelles ont affaire de semblable medecine'[103].

Sallustius is bijzonder in trek in de pamfletten. Prees het voorgaande pamflet Cato, een ander geeft de lof aan Caesar: 'is daer omme grootelijck de prijsen *Gaius Caesar*, die, alsmen Raedt hielde met wat Penen men die straffen soude, die der coniuratie van *Lucius Sergius Catilina* schuldich waeren, ghedreven heeft in volle vergaderinghe, dat een ieder soude oordelen sonder passie. Segghende aldus: Allen den ghenen (Heeren Senateurs) die van twijffelachtigen saecken moeten oordeelen, is van noode, dat sy vry sijn van haet, vrientschap, gramschap ende bermhertigheyt, want qualijck can het ghemoet de waerheyt innesien, daer sulcken affectien domineren, ende noyt yemant en heeft te samen, cunnen der begheerlijcheyt, ende nutticheyt dienen, etc.'[104].

Een pamflet begint elders: 'De vermaerde Orateur *Salustius* onder andere heerlijcke spreuckredenen, schrijft inden beginne vande handelinghe *Lucy Sergy Catiline*, dat alle die gene die begheeren meerder geacht te worden dan ander dieren, daer naer met alder vlijt behooren te trachten, dat sy heur leven niet zonder nut oft in gheswijch over bringhen, ghelijck de onredelijcke creaturen, die naturelijc nederich ende ter onderdanicheyt des buyckx gheschapen sijn'[105]. Zo ooit, dan is deze uitspraak momenteel in de Nederlanden toepasselijk. Verderop staat, dat de goden aan de gezanten van Sparta te verstaan gaven, dat de stad door geldzucht ten onder zou gaan en 'Salustius de Oorloge vande Jugartinen ende daer van handelende schrijft aldus: O Stadt die te coope staet, ende haestelijc onder te gaen, indien sy een redelijc Coopman vint'[106].

Catilina wordt een scheldwoord. Oranje heet ergens: 'desen seditieuse Catalina'[107] en over zijn aanhangers, die hun best deden om Anjou naar de Nederlanden te halen, staat daar: 'zijnen Sant-Aldegonde, ende dyerghelijcke andere Catalinarische ende seditieuse weermakers....'[108].

De tyrannendoders uit de oudheid genieten in de pamfletten een goede

103) *Ibid.*, B ij v.
104) K. 581, A 2 r.
105) K. 577, A ij r.
106) *Ibid.*, B iv r.
107) K. 648, B r.
108) *Ibid.*, D v.

faam. De Nederlanders zullen Oranje steeds dankbaar zijn, zoals de Atheners Thrasybulus dankbaar waren[109]. Wie Thrasybulus is, legt een ander pamflet uit. De geschiedenis getuigt, dat Athene nooit groter bloei kende, in elk opzicht, dan onder een 'wel aenghestelde Borgerlijcke reghieringhe'. 'Hierom werd oock *Thrasybulus* hooghelijck ghepresen, de welcke soo Xenophon schrijft, de voorseyde stadt Athenen, zijn Vaderlandt, van 30 Tyrannen (welcke de beste Borghers berooft ende veriaecht, ende die vryheyt der stadt onderdruckt hadden) verlost, ende die veriaechde Borghers, wederom in haer goet, ende die stadt tot haere oude Borgherlijcke vryheyt ende regiment ghebracht heeft'[110]. Merkwaardig is evenwel, dat ook voorstanders van een vrede met de koning, een beroep doen op Thrasybulus, maar dan de nadruk leggen op de amnestie. 'Ende sullen blyde sijn dat wy volghende het exemple van Trasybulus, de welcke na dat hy de stadt van Athenen van t'ghewelt van dertich tyrannen verlost, ende die veriaechde Borghers wederom ingebracht hadde, een wet maecte van een eeuwich vergheten aller dijnghen voorhenen ghepasseert'. De Nederlanden moeten ook zo'n wet maken en in het vervolg in vrede met elkaar leven[111].

Soms worden een hele serie van dit soort voorbeelden in één adem genoemd. 'Die Aristocratie ofte regieringhe des Edeldoms alleyne aengaende, het is openbaer, dat *Solon* ende *Lycurgus*, seer wyse en gheleerde Mannen, dese forme van regieringhe, als die alder bequaemste, by die van Lacedemonien inghevoert hebben. *Demosthenes* ende *Cicero*, hebben dese forme bouen alle andere regieringhen ghepresen, want die rechte, waere ende mit der daet oude Edel-mannen, wesende rechte Liefhebbers ende beschermers vander vryheyt des Vaderlandts, hebben eerlijcke feyten ghedaen, so boven vanden vromen *Thrasybulo* gheseyt is, ende soo die Historien van *Lucio Iunio Bruto*, die *Tarquinium Superbum* (welcke *Lucretiam* veracht hadde) omghebracht heeft. Item van *Dion* tot *Syracusa*, van *Ulysse, Themistocle, Marco Lepido*, van *Scipione Affricano, Cassio*, ende meer derghelijcke rechten Edelen Helden betuyghen'[112].

Dit pamflet citeert op de titelpagina Titus Livius: 'Als Brutus die Tyrannen, namelijck die Tarquinios wt Rome verdreef, so sprack hy, wy moeten van twee dinghen dat eene verkiesen: Een eerlijck leven in vryheit, ofte voor onse vryheyt een mannelijcke doot'[113]. Deze Brutus komt vaker als

109) K. 379, B r.
110) K. 651, A iij v - A iv r.
111) K. 676, C 3 v.
112) K. 651, B v.
113) *Ibid.*, A r.

model voor. Wanneer het heil van het land op het spel staat, is medelijden misplaatst. Zelfs bloedverwantschap moet dan wijken. Brutus, die zijn eigen kinderen ter dood bracht, omdat zij tegen het vaderland hadden samengezworen, is daarvan een voorbeeld. Hij hield van hen, maar het welzijn van de republiek ging voor[114]. Dan is er Brutus, de moordenaar van Caesar. De vrijheid bloeit slechts in een gezond klimaat. Na zich van hun koningen ontdaan te hebben, handhaafden de Romeinen gedurende verschillende eeuwen de republiek. Maar na de dood van Caesar, waren zij niet in staat de vrijheid te bewaren of terug te winnen, ondanks de moed van Brutus en ondanks het feit, dat diens naam hen steeds herinnerde aan de vrijheid en de haat tegen het koningschap. De oorzaak daarvan was de algemene corruptie[115].

Er is echter ook een keerzijde. Een pamflet tegen Oranje stelt Lucius Cinna, die samenzwoer tegen keizer Octavianus, aan Oranje ten voorbeeld[116]. Het steekt daartegenover de loftrompet op Jaureguy, die vergeleken wordt met Mucius Scaevola. Wat Jaureguy mislukte 'wilt dat met David op deze monstrueusen Goliat volbrenghen: Op dat het hooft van desen Holofernes voor een spectakel, ende tot een versoeninge worde vertoont binnen de stadt van Antwerpen: gelijck dat de vrome Judith binnen Betulien heeft gedaen'[117]. De roem van Oranje is die van Herostratus, die de tempel van Diana te Ephesus in brand stak, om vermaard te worden[118]. De koning was wel verplicht de *Ban* uit te vaardigen tegen 'desen versteenden Pharao', naar het voorbeeld van keizer Octavianus, die een gelijke som stelde op het hoofd van 'de archipiraet ende hooftzeerover' Crocotas, zoals Dion dat verhaalt[119].

Cicero is een geliefd raadsman in de pamfletten. Een ervan draagt als motto een gezegde van hem: 'Myn opinie is, datmen den ghenen die ghenoechte heeft in tweedrachten, dootslagen van Borgers, ende Inlantsche orloghe, behoort te verdryven wt den ghetale der menschen, ende vande werelt te helpen'[120].

Waarom de monarchie de voorkeur verdient boven elke andere regeringsvorm, toont een pamflet aan met argumenten uit het tweede boek van *De*

114) K. 667, B iij r.
115) K. 545, 21.
116) K. 648, A ij r.
117) *Ibid.*, E iij r.
118) *Ibid.*, E iij r.
119) *Ibid.*, D ij r.
120) K. 350, A r.

Officiis van Cicero, met voorbijgaan van het Oude Testament. Het koningschap dankt zijn ontstaan aan de armen en zwakken, die onderdrukt werden door de rijken en die in een koning iemand zouden hebben om hen te beschermen tegen onrecht. Een koning zou hen eraan kunnen wennen om te leven in vrede en hen kunnen besturen met voorzichtigheid, rechtvaardigheid, grootmoedigheid, moed en menselijkheid[121]. Als dezelfde schrijver nagaat, of koning Philips II de deugden bezit, die vereist worden in een monarch, brengt hij verschillende wijze opmerkingen van Cicero te berde. Deze zegt in het eerste boek van *De Officiis* - waar hij ook de eigenschappen behandelt, die in een grootmoedig vorst aanwezig moeten zijn[122] -, dat wij niet leven onder volmaakte mensen. Het is al loffelijk als het er op lijkt. In het derde boek betoogt hij, dat de twee Decii en de twee Scipio's niet als volkomen grootmoedig bekend waren noch de zeven wijze Grieken als volstrekt wijs. Zij zijn voorbeelden van die deugden, omdat het erop leek[123]. Belangrijk is ook om na te gaan, of Philips II er zich wel voor gehoed heeft door vrees te regeren, omdat zulks een gevaarlijke methode is. Immers Cicero zegt in het tweede boek van *De Officiis*, dat hij, die door velen gevreesd wordt, velen moet vrezen[124].

Cicero ‘een Heydensche ende inde politique handelinghen wel ervarene schrijver’, leert in het tweede boek van *De Officiis*, dat de gelijkberechtigdheid der burgers de grote steunpilaar is van de samenleving en dat op grond daarvan, de eenheid het best kan bloeien. De regering moet dus zowel uit armen als uit rijken gekozen worden[125]. In het eerste boek leert hij, dat ‘de ambitie ende yver tot staet ende hoocheyt’ voor de staat noodlottige gevolgen heeft. Zelf beroept hij zich daarbij op Plato[126].

Cicero kan aangehaald worden tegen de door sommigen verkondigde stelling, dat een rechtvaardige oorlog beter is dan een onrechtvaardige vrede[127]. Zijn pleidooi om clementie voor degenen die tegen Caesar de wapens opnamen, is een argument voor verzoeningsgezindheid tussen de partijen in de Nederlanden[128]. Zij die in 1584 pleiten voor vrede met Spanje, beroepen er zich op, dat zulk een overeenkomst bij de heidenen in

121) K. 383, 11-12.
122) *Ibid.*, 14.
123) *Ibid.*, 12.
124) *Ibid.*, 14-15.
125) K. 577, A iij r.
126) *Ibid.*, A iv v.
127) K. 497, 7.
128) K. 495, 229.

hoger aanzien stond dan een bloedige overwinning. Cicero roemde het als de grootste overwinning van Caesar, dat hij geen wraak nam toen hij dit kon doen. Dat was een zelfoverwinning[129].

In de pamfletten komen beelden, geput uit de klassieken, veelvuldig voor. 'Wantmen segt niet meer Punische trouwe, noch Scythiaensche wreetheyt, want dat wort hedendaechs al ghedaen op zyn Spaensch'[130]. 'Want gelijck in de Poeten den lof van Turnus of van Hector de fundamenten zijn van de glorie van Eneas oft Achilles, also ooc alle de loven vande Hertoge van Alva zijn de bloemkens van des Princen Croone'[131]. Er 'worden meer sulcke Simmen gevonden als Favonius, dan wyse berispers als Cato was'[132]. Van Parma kan gezegd worden, wat Seneca in zijn brieven van Caius Marius schreef: 'Maire conduisait un bel exercite, et l'ambition conduisait Maire'[133]. Parma moet het onderscheid leren tussen zijn daden en zijn grootspraak. Daar is minstens evenveel verschil tussen, als Thales van Milete legde tussen het valse en het ware. Daar is evenveel afstand tussen, als tussen ogen en oren. Hij wilde daarmee zeggen, dat zij gemakkelijk liegen, die verkondigen, wat zij hebben horen zeggen zonder het gezien of ondervonden te hebben. De spaanse landvoogd doet in dat opzicht denken aan de geschiedenis van de Athener Stratocles. Deze wilde de brenger zijn van een aangenaam bericht. Hij kwam haastig de stad binnen en, ofschoon de Atheners de nederlaag geleden hadden in een zeeslag, verklaarde hij brutaalweg voor de autoriteiten, dat zij de overwinning hadden behaald. Er werden openbare gebeden uitgeschreven en feestelijkheden. Toen twee dagen later de ramp bekend werd, was het volk verontwaardigd. Om de gemoederen te bedaren zei Stratocles: wat heb ik dan voor verkeerds gedaan, daar mijn bericht U twee dagen lang in feeststemming heeft gebracht?[134].

Wijze lessen uit de oudheid liggen kwistig verspreid over de pamfletten. Aangaande de twijfelachtige waarde van de volksgunst heeft Aristides zijn oordeel te kennen gegeven. Toen hij zag, dat de bevolking van Athene enthousiast instemde met zijn voorstellen, wendde hij zich tot zijn vrienden en vroeg, of hij iets verkeerds of doms gezegd had[135]. De filosoof Epic-

129) K. 676, B 4 v.
130) K. 350, 21.
131) *Ibid.*, 45.
132) *Ibid.*, 46.
133) K. 613, 16.
134) *Ibid.*, 24.
135) K. 360, V.

tetus zeide: indien ge wilt, dat men goed van U spreekt, leert dan zelf goed te spreken. Wanneer ge het geleerd hebt, dwing U dan goed te spreken. Op die manier zult ge een goede reputatie genieten[136]. Keizers en koningen worden geprezen, omdat zij zich door hun onderdanen lieten berispen, dat zij onvoldoende luisterden naar hun klachten en verzoeken, gelijck de ghene, die verdroech, dat men in volder straten tot hem seyde: En wilt ghy na onse clachten niet hooren soo en wilt oock niet regneren: ende d'ander de welcke, hoe wel dat hy was Coninck ende Overheer nochtans leet, dat een weduwe van hem appelleerde, om dat hy (soo sy seyde) haerder saken geen acht en name[137].

Puntige gezegden zijn te kust en te keur te vinden. De Spartaan Lysander, die zonder reden aangevallen werd door koning Agesilaus, zei: 'Vraymant Agesilaus tu sçais bien humilier tes amis'[138]. De romeinse monarchie, te beginnen met Caesar, was een aaneenschakeling van tyrannie en moord. Na een slechte keizer volgde nog een boosaardigere op. Daarom bedoelde een oude romeinse vrouw het goed, toen ze tot Jupiter 'om dat lanck leven vanden wreeden Tyrant Nero ghebeden heeft, op datter niet een ander succedeerde ende naeuolghde, die noch wreeder ende booser ware'[139]. Herodianus verhaalt van de advocaat Papianus, die van keizer Caracalla de opdracht kreeg voor de Senaat de moord op 's keizers broeders te verontschuldigen. Papianus sprak: 'een sulcke broedersmoort, wert lichtelijcker beganghen, dan ontschuldighet, ofte verandtwoort'[140].

Naast de klassieken - en vaak tegelijkertijd - is de Bijbel voor de pamfletten een rijk arsenaal, waaruit argumenten, beelden, waarschuwingen en lessen geput worden[141]. Het is merkwaardig, hoe Schriftuur en Oud-

136) K. 613, 13.
137) *Verantwoordinge*, uitgave S c h e n k , 58; vgl. K. 224, B o r I, 537.
138) K. 360, XXVIII.
139) K. 651, A iv v.
140) *Ibid.*, C iij r.
141) Over het gebruik van citaten uit de Bijbel schrijft A. E l k a n in: *Die erste Publizistik*, 25-26, de volgende woorden: 'Die Bibel bildet.... das grosse Arsenal, das die scharf geschliffenen Waffen liefert. Wir sehen und begreifen, dass sie sie allen Parteien lieferte und liefern konnte; die Zeitgenossen waren überzeugt, dass die Lehren der Bibel einheitlich und eindeutig seien, dass also ihr unmittelbar die untrügliche Wahrheit zu entnehmen sei.... Bei al diesen historischen "Beweisen" fällt dem modernen Leser vielleicht am meisten auf, dass die vielen Zitate nicht etwa als Beispiele gelten, mit denen eine dargelegte Theorie dem Verständnis näher gerückt werden soll, sondern die Vorschriften der Griechen und Römer, besonders aber der Israeliten, Evangelisten und Kirchenväter, sie alle sind ohne weiteres bindend und gelten unterschiedlos'.

heid naast elkaar voorkomen. Alva wordt genoemd: Phalaris, Nero, Pharao, Herodes en Nabuchodonosor[142]. Een pamflet over de eigenschappen van regeringspersonen zegt: 'Hiervoor hebbe ick wten Heydenschen schrijvers, Orateurs, Poeten ende Philosophen genoech bewesen, wat persoonen men behoort totter Overicheyt te beroepen, maer opdatmen niet meyne den Heydenen te willen volgen, die nochtans dapper de sake der Policyen onderhandelt hebben', zal de schrijver tot slot alles nog eens bevestigen uit het Woord Gods[143]. In de disputen om de beste regeringsvorm doen de pamfletten tegelijk een beroep op de H. Schrift en op de oude geschiedenis. De drie regeringsvormen zijn in zich goed en Gode welgevallig. 'Nochtans betuycht die heyliche Schrift, ghelijck oock die Heydensche Roomsche Historien doen, dat die Monarchie.... lichtelijck in een tyrannie verkeert is gheweest'. Bij de vorsten die misbruik maakten van hun macht komen naast elkaar voor: Roboam, Nimrod, Cyrus, Darius en Artaxerxes[144].

De pamfletten dragen vaak een bijbels motto op de titelpagina, dat tekenend kan zijn voor de inhoud[145]. Zo schrijft Oranje op de *Verantwoordinge*: 'Psalm 37 De Godloose leyt den Gherechtigen lagen, ende soeckt middel om hem te dooden, maer de Heere en sal hem in synen handen niet laten, noch hem voor boos verdoemen, al wort hy sulcx gheoordeelt'[146]. Met de andere geschriften van de prins uit 1568 is het op dezelfde manier gesteld. Baius schrijft op het pamflet tegen de eed van 1578, geëist door de Staten Generaal, die een unie gesloten hebben met hen, die zich. 'Desertores Romanae religionis vocant': 'Vae filli Desertores....'[147].

Op de titelpagina van het pamflet naar aanleiding van de eed van 1582,

142) K. 213, B o r I, 467-468.
143) K. 577, C ij r.
144) K. 651, A iv r - v.
145) Enige literatuur over de Bijbel in die periode en over het spraakgebruik aan de Bijbel ontleend: C.C. d e B r u i n , *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden 1937; K.F. P r o o s t , *De Bijbel in de Nederlandsche Letterkunde als spiegel der cultuur*, II, *Zestiende en zeventiende eeuw*, Assen 1933; E. L a u r i l l a r d , *Opgave en Toelichting van spreuken en gezegden in de volkstaal, aan den Bijbel ontleend*, Amsterdam 1875; C.F. Z e e m a n , *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen,benamingen en volksuitdrukkingen, aan den Bijbel ontleend*, Dordrecht 1877; J. H e r d e r s c h e ê , *Namen en spreekwijzen aan den Bijbel ontleend*, Deventer 1918[4].
146) *Ps*. 37, 32-33.
147) K. 370; *Is*. 30, 1.

breidt dezelfde schrijver de bijbelteksten uit: ‘Ghy en sult gheenen valschen Eedt doen in mynen naem’[148]; ‘Een yeghelyck sy d'overicheyt onderdanich. Want daer en is gheen macht, dan van Godt’[149]; ‘Wee den afvallenden kinderen, seyt die heere, om eenen raedt te stichten, ende niet door my: ende om een web te bestaen, ende niet doer mynen Gheest’[150]; ‘Ick heb meer vercooren verworpen te syn int huys Godts, dan te woonen in die tabernakelen der sondaren’[151]; ‘Myn volc gaet vuyt Babilonien: op dat ghy niet deelachtich en wordt haerder misdaden, ende niet en ontfangt van haer plagen’[152].

Vaak is het bijbels slot even tekenend als de motto's. Een pamflet dat de oorzaak van de rampen vooral op religieus gebied zoekt: ‘Dic ad eos: Vivo ego, dicit Dominus, Nolo mortem impij: sed ut convertatur impius à via sua, et vivat. Convertimini, convertimini à vijs vestris malis: cur enim moreremini domus Israelis’?[153]. Een waarschuwing aan de gewesten van de Unie van Atrecht besluit:

> ‘De boose syn haestelijck al
> In haer stricken comen ten val:
> Haer voeten syn int net ghevanghen
> Dat sy voor my hadden ghehangen’[154].

> ‘Heere myn Godt, heb ick dit gedaen, isser boosheyt in myn handen: Heb ick misdaan den genen die met my vredelijck leefde; oft en heb ick niet verlost den genen die my vyantschap toonde sonder reden: Soo moet de vyant myn Ziele vervolgen ende grypen ende vertreden in de aerde myn leven, ende myn glorie tot stof brenghen’[155].
> ‘Salich zyt ghy alsmen u vermaledijt ende vervolght ende seyt alle quaet teghen ulieden, liegende om mynen wille’[156].

Dat de vijand niet de gewenste vruchten moge plukken van zijn plannen.

148) K. 606; *Lev. 19*, 12.
149) *Rom. 13*, 1.
150) *Is. 30*, 1.
151) *Ps. 83*, 11.
152) *Openb. 18*, 4.
153) K. 393; *Oratio de pacanda et componenda repvblica ad Belgas, in qua malorvm pvblicorvm.... causae verae cum veris eorundem remedijs bona fide et quasi digito, demonstrantur a Baleo Carfenna Hylandro. Anno 1578; Ez. 33*, 11.
154) K. 422; *Ps.* 56, 7.
155) *Ps. 7*, 4-6.
156) *Matth.* 5, 11.

Steeds moeten wij voor ogen houden, hetgeen David in psalm 37 zegt, dat wij ons nl. niet moeten verbazen over de voorspoed van de bozen[157].

Pamfletten rond de scheiding van 1579, dragen verschillende toepasselijke teksten: 'Qui discedere vult ab amico, quaerit occasionem'[158]. 'Tout Royaulme divisé contre soy mesme, sera desolé: et maison cherra sur maison'[159]. De titelpagina van een der pamfletten, die godsdienstige verdraagzaamheid propageren, staat vol met teksten: 'Ick scheppe ende make die woorden der lippen, om vrede te vercondighen, so wel den ghenen die noch verre is, als die na by is, ende ick sal hem ghenesen, spreeckt die Heere'[160]. 'Voorwaer daer en is gheen onderscheyt tusschen den Jode ende den Heyden, want daer is eenen selven Heere van alle menschen, die daer rijck is teghen allen die hem aenroepen'[161]. Die daer etet en sal niet verachten den ghenen die hem van eten onthout, ende die hem van eten onthoudt en sal niet verordeelen den ghenen die daer etet. Want Godt heeft hem aengenomen. Wie zijt ghy die daer verordeelt eens anders knecht? hy staet vaste oft valt zijnen Heere: hy sal oock vast staende werden, want Godt is machtich hem te onderhouden[162]. 'Hebt lief uwe vyanden: wilt niet ordeelen ende ghy sult niet verordeelt worden: Wilt niet verdoemen ende ghy en sult niet verdoemt worden. Want met sulcken ordeel als ghy ordeelt, sal men u oock ordeelen, ende met sulcker maten als ghy metet, sal van anderen u oock ghemeten worden. Ghy gheveynsde werpt eerst den balck wt uwer ooghen, ende dan sult ghy mercken, om wt te worpen den splinter wt der ooghen dijns broeders'[163].

In 1579 plaatst een schrijver, die zich tegen de spaanse voorstellen keert, op de titelpagina van zijn pamflet: 'Dicebant, Pax, pax; et non erat pax'[164]. Een ander: 'Trect my niet onder den Godloosen ende Quactdoenders, die van Vrede spreken met haeren Naesten, ende hebben tboose int herte'[165]. Een voorstander van vrede gebruikt de psalmtekst: 'Cum his qui oderunt Pacem, eram pacificus. Met desen die den Vrede haten, was

157) K. 492, E v.
158) K. 422; *Spr. 18*, 1.
159) K. 423; *Advertissement à ceulx du pays Bas; Luc. 11*, 7.
160) K. 426; *Is. 57*, 19.
161) *Rom. 10*, 12.
162) *Rom. 14*, 3-4.
163) *Matth. 7*, 1-3; *Luc. 6*, 37-38.
164) K. 493; *Jer. 6*, 14.
165) K. 500; *Ps. 27*, 3.

ick vreedsamich'[166]. Een pamflet over de ellendige staat van de regering in de Nederlanden zegt: 'Perditio tua ex te O Israel'[167].

Sprekende voorbeelden van het gebruik van bijbelteksten in de politieke strijd, zijn te vinden in de disputen rond Anjou, na de Franse Furie van 17 januari 1583. Oranje, die voorstander is van een verzoening met Anjou, weet dat er velen van mening zijn, 'dat niet geoorloft en zoude wesen te overcomen met eenen die niet en is van onser Religie, allegierende eenige passagien om t'selve te bethoonen'[168]. De prins antwoordt op die moeilijkheid tamelijk sarcastisch: 'ic bekenne wel, dat ic gheenen soo grooten Theologien ben, dat ic die questie zoude connen beseffen'[169]. Hij ziet echter dat de kerken in andere landen daartegen geen bezwaar hebben. Hij geeft hiervan een hele serie voorbeelden. 'Begere daeromme datmen my wil onschuldigen, dat ick so veel Kercken, ia, alle die Kercken van Christenrijck, niet en can verdoemen, of in desen deele afschuldigen'. Wel moet er steeds op gelet worden, dat een overeenkomst de religie veilig stelt[170].

Een felle kritiek op Oranje's *Advis*[171] raakt dit punt even aan. Uit een beschouwing over de religie van de prins concludeert de schrijver, dat het inderdaad waar is, dat Oranje geen groot theoloog is[172]. De tegenstanders van een verbond met een vorst van andere religie hebben gelijk. Wat de voorbeelden van Oranje betreft: er is er niet één bij, waarin de natuurlijke vorst vervangen wordt door een ander: 'Een sake (die) directelijc tegens die H. Schrifture'[173]. Heel uitvoerig gaat echter op deze kwestie in: *Een Christelijcke waerachtighe Waerschouwinghe ende wederlegginghe: Aller, die segghen, dat de Christenen moghen Verbondt maken metten onghelooughen in Krijghshandel, om deur hun macht beschermt te worden*[174].

Er zijn mensen, die Anjou verontschuldigen en hem weer willen aannemen. Zij lieten hem ontsnappen na zijn misdaad. Het Woord Gods en de natuur leren echter, dat wanneer God de vijand overlevert, men hem zijn macht moet ontnemen. Anders is het billijk, dat men door hem overwon-

166) K. 497; *Ps. 119*, 7.
167) K. 652; *Os. 13*, 9.
168) P. 346, B 3 r.
169) *Ibid.*, B 4 v.
170) *Ibid.*, B 4 v - C r.
171) P. 346, de titel van deze kritiek luidt: *Verclaeringe van t'Advis, ghepubliceert inden name vanden Prince van Orangien, met zeker toevoegh* (C 4 r vv.).
172) *Ibid.*, D r - v.
173) *Ibid.*, G 2 r.
174) K. 657.

nen wordt. Een voorbeeld daarvan, is de geschiedenis van Achab, die Benadad, de koning van Syrië, versloeg, maar daarna een verbond met hem sloot[175]. Anjou is een erger vijand, want hij kwam naar de Nederlanden als een vriend en trachtte de Nederlanders met vriendelijkheid te vermoorden. Hij volgde daarin het voorbeeld van Joab met Amasa en Judas met Christus[176].

Verdragen met buurstaten om de vrede te bewaren zijn steeds geoorloofd, zoals blijkt uit het voorbeeld van Abraham, die een verbond sloot met Abimelech[177]. Ook Paulus gebiedt de vrede te bewaren met alle mensen[178]. Maar een verbond te sluiten met de goddelozen, om door hen beschermd te worden, zoals men dat van Anjou verwacht, is rechtstreeks tegen Gods Woord. Dat blijkt uit Isaias 30 en 31. Verder staat er in Deuteronomium[179], dat Gods volk een koning moest kiezen uit de broeders. Zijn de Nederlanders ook niet Gods volk? God wil Zijn glorie niet afstaan aan afgoden en afgodendienaars[180]. Die met menselijk verstand en wereldse wijsheid willen regeren, strijdig met Gods Woord, - zoals er nu zovelen zijn - zullen geen succes hebben. Bij Job en Isaias staat geschreven, dat God zal verblinden en tot schande maken de wijsheid, die tegen Hem en zonder Zijn geest is[181].

Mogelijk werpt iemand op, dat Gods volk in Babylon, hulp heeft ontvangen van Nabuchodonosor, zoals bij Daniël staat en elders. Het boek Esther verhaalt van de hulp van koning Assueros. Darius en Cyrus hielpen het volk Gods nog meer. Ook in Egypte kende Israël voorspoed[182]. Dat bewijst echter alleen, dat God ook in de babylonische gevangenschap met Zijn volk was en onder Assueros en dat Hij het hart der koningen bekeerde. Wat Cyrus en Darius betreft: zij waren door God daartoe gebracht. Dat was reeds lang van tevoren voorspeld[183]. Maar hebben de Joden na de babylonische gevangenschap Darius of Cyrus, aan wie zij zoveel te danken hadden, tot koning gekozen? Zij wisten wel, dat zij een koning uit de broeders moesten kiezen. Ook de Nederlanders zijn verlost van het roomse

175) *Ibid.*, A ij r; 1 *Kon. 20*.
176) K. 657, A ij r; *2 Sam. 20; Matth. 26*.
177) K. 657, A iv r; *Gen. 21*, 22-34.
178) K. 657, A iv r; *Rom. 12*, 18.
179) *Deut. 17*, 15.
180) *Is. 42*, 8.
181) *Job 5*, 13; *Is. 29*, 14.
182) *Gen. 46*.
183) *Is. 46*, 11.

Babylon, van de egyptische slavernij en het Pausdom. Zij hebben zich laten verleiden hulp te zoeken bij een slaaf van de Paus. Zolang het verbond met Frankrijk duurt, rust Gods vloek op het land. Daarom: ziet er vanaf vóór God straft, zoals Hij de kinderen Israëls strafte, die niet met manna tevreden waren en vlees verlangden. Hij gaf hun vlees, verslond hen terwijl het nog onverteerd tussen hun tanden was[184]. De kinderen van Israël waren niet tevreden met de rechters, die God hun gaf. Zij wilden een machtige koning, zoals de heidenen. In Zijn toorn gaf God er hun een[185].

Daarna volgt er weer een reeks voorbeelden uit de Bijbel, die nog duidelijker moeten aantonen, hoezeer een verbond met de goddelozen, speciaal als het gesloten is met de bedoeling om hulp en bescherming te ontvangen, God mishaagt. Asa, de koning van Juda, die een verbond sloot met Benadad, koning van Syrië werd daarvoor door de profeet gestraft[186]. Op gelijke manier verging het zelfs Josaphat, koning van Juda, die een verbond sloot met Achab, koning van Israël[187]. Isaias kondigt Ezechias de straf aan voor zijn contact met de koning van Babylon, Berodach Baladan[188]. Osee voorzegt Israël's val omdat het nu eens bij Egypte dan weer bij Assyrië hulp zoekt[189]. Hetzelfde doet Jeremias. Hij toont aan, dat de rampen, die Israël treffen, hoofdzakelijk te wijten zijn aan het feit, dat zij God verlieten en hulp zochten bij Diens vijanden[190]. Zolang Judas de Macchabeeër en zijn broers vochten in de naam des Heren, overwonnen zij. Toen zij verbonden sloten met Gods vijanden, gingen zij ten onder. Het meest sprekend voorbeeld is echter wel koning Achaz van Juda. Zijn vijanden waren Phacee, koning van Israël en Rasin, koning van Syrië. Isaias beloofde hem Gods hulp. Achaz schonk daaraan echter geen vertrouwen en sloot een verbond met de koning van Assyrië: ‘tot het welcke ooc vele in Juda gheneycht waren, want wat de Ouerste wilt, crijcht lichte veel navolghers, God gheue wat het sy, sy spraken, noch riepen schier anders niet dan van verbondt, verbondt, ghelijc nu meest alle Houelinghen doen, die ooc anders niet en spreken schier dan van Verbondt met Alenchon, en Vranckrijcke,

184) *Num. 11*, 33; *Ps. 78*, 27-31; *Ps. 106*, 14-15.
185) K. 657, A ij r - v; *1 Sam. 8; Os. 13*, 11.
186) *2 Kron. 16*.
187) *1 Kon. 22*.
188) *2 Kon. 20*, 12-19.
189) *Os. 7*, 11-12.
190) *Jer. 2*.

ende dat daeromme dat de Ouerste soo ghesinnet zijn'. De koning van Assyrië kwam, overwon Syrië en Israël, maar viel daarna Juda binnen[191].

De uit Gods Woord aangehaalde voorbeelden gelden ook nog voor deze tijd. Want Gods Woord blijft waarachtig in eeuwigheid[192]. Elias vroeg aan Israël: hoe langhe dat zy op beyde syden hijncken sullen? Baal, en God tsamen dienen, dwelck niet zijn en can. Daerom besluydt hy, is Godt Godt, soo volght hem nae, is Baal Godt, soo volght hem ooc nae, alsoo moeten wy ooc segghen, meynen wy van herten de Religie, en soecken wy de voorderinghe des Lands[193].

Een vorst, die zulke misdaden bedreef als Anjou, kan onmogelijk voor goedertieren doorgaan. Enkele teksten uit de Bijbel bevestigen dat[194]. Joab werd gestraft, omdat hij Abner en Amasa verraderlijk vermoordde[195]. Hoe is het dan met Anjou? Of mogen de vorsten en prinsen, volgens de leer van Machiavelli, vooral in zwang aan het spaanse en franse hof, doen wat zij willen? Dan zullen zij eens hun straf ondergaan, want God is een verterend vuur[196] en een rechtvaardig rechter[197]. Waarom wil men de misdaad van Anjou dan verontschuldigen? Isaias spreekt het wee uit over hen, die kwaad goed noemen en goed kwaad, uit duisternis, licht, en uit licht, duisternis maken, uit zuur, zoet en uit zoet, zuur[198]. De Nederlanders moeten dus niet langer hulp zoeken bij de goddeloze afgodendienaars, maar bij God. Laten zij zich bekeren, zoals de Israelieten ten tijde van Josaphat, koning van Juda en met God een verbond sluiten. Dan zullen Ammonieten en Moabieten en alle vijanden ter wereld, hen niet kunnen schaden[199]. 'Tis ghenoech de Arcke des Heeren, byden Dagon ghestelt, want sy connen by elckanderen niet bestaen, siet hier van 1. Sam. cap. 5. Alsoo en kan het Pausdom by de waerheyt niet tsamen accorderen'[200].

Al zou de koningin van Engeland en alle andere vorsten, de Nederlanders een verbond tegen Gods Woord aanraden, dan moeten zij daaraan nog geen gehoor geven. Anders gehoorzamen zij de mensen meer dan God, terwijl

191) K. 657, B r - B ij r; *2 Kon. 16; Is. 7-8*.
192) *Is. 40*, 8.
193) K. 657, B ij v; *1 Kon. 18*, 21.
194) *Deut. 27*, 25; *Num. 35*, 33.
195) *2 Sam. 3* en *20; 1 Kon. 2*, 5.
196) *Deut. 4*, 24.
197) *Ps. 7*, 12; 95, 10 en 13; *Jer. 11*, 20.
198) *Is. 5*, 20.
199) *2 Kron. 20*.
200) K. 657, B iv r - v; C ij v.

St. Petrus toch anders leert[201]. Een leeuw verscheurde de profeet, die aan God ongehoorzaam was en een mens volgde[202]. Wanneer de Nederlanders op God vertrouwen, zullen zij Diens hulp ondervinden. Over dat Godsvertrouwen spreekt David veelvuldig[203] en ook Jeremias[204].

In een paar latere pamfletten is nog een naklank van dit bijbeldispuut terug te vinden. Een schrijver, die voor vrede met Spanje pleit, vindt het aannemen van Anjou onverstandig en a fortiori dus ook het wederaannemen, na de droevige ervaringen met hem: 'al waert schoon, dat bewesen ware, dat het aennemen vanden Franchois, met die heylighe Schriftuere accordeerde, t'welcke sommighe vrome mannen houden onmogelick te wesen'[205]. Dat vindt bestrijding: 'Vele andere vrome mannen houdent seer wel doenlijc te zijn, daeromme moeste die uyt der h. schrift besloten worden, ofte ten minsten andere bequaeme middelen voorgheslaghen'[206].

De aangehaalde pamfletten disputeren over meerdere bijbelteksten. Er was volop reden, dat de Nederlanders zich verdedigden tegen de Spanjaarden. Het is echter de vraag, of het verstandig was om de koning af te zweren. Zeker is, dat het grootste en het beste deel van de bevolking hieraan niet meedeed. Die de koning wel afzwoeren, deden dat uit onverstand, onbedachtzaamheid of vrees. Toen het volk verlichting der lasten vroeg van Roboam, de zoon van Salomon, deed deze koning verkeerd met te weigeren dit redelijk verzoek in te willigen. Hij sprak: 'Mijn vader heeft u met roeden gheslaghen, ick sal u met scorpioenen ofte scherpe gheesselen slaen'. Het volk deed echter ook verkeerd, toen het om die reden de koning helemaal in de steek liet en, wat erger is, in die houding volhardde. Door zich teveel op Roboam en zijn geslacht te willen wreken, hebben zij zichzelf van de ware godsdienst beroofd en in het verderf gestort[207]. De repliek hierop verklaart, dat het optreden van Roboam niet vergeleken kan worden met de spaanse tyrannie en de geloofsvervolging. Van de andere kant getuigt God, dat Hij zelf Roboam afzette en zijn stoel aan een ander gaf. Hij

201) *Hand. 5*, 29.
202) *1 Kon. 13*.
203) *Ps. 25, 27* en *125*.
204) K. 657, C iv r - v; *Jer. 17*, 5-8. Niet eens alle expliciet aangehaalde teksten uit de Bijbel, die in het pamflet voorkomen, vinden hier vermelding. Daarnaast wemelt het nog van reminiscenties aan de Bijbel. Het citeren gebeurt vaak onnauwkeurig.
205) K. 676, A 3 r.
206) K. 677, A 3 r.
207) K. 676, B 2 v; *2 Kron. 11-13*.

strafte Israël, meer omdat het zich uit haat van Juda, de tempel en de ware godsdienst afscheurde, dan omdat het afviel van Roboam[208)].

Er zijn redenen om vertrouwen te hebben in een verzoening met de koning. Het is niets nieuws, dat koningen zich van harte verzoenen met hun onderdanen. David heeft de opstandelingen, die met zijn zoon Absalon tegen hem hadden samengezworen, zelf om verzoening laten vragen[209)]. Dat is echter slechts hoop, klinkt het antwoord. 'Want de wyse Philosophen pleghen hier voortijdts te segghen, dat hope anders niet en is, dan eens waeckenden menschens droom, oock gheen ander dinck en brenght de voghelen ende de visschen int net dan hope'. Het moge voorgekomen zijn, dat koningen zich verzoenden met hun onderdanen, die hun toorn hadden opgewekt, in veel meer gevallen namen zij wraak. Daarom zegt Salomon: 'Den toorne des Conincx is een voorbode des doots'[210)]. Tegenover het voorbeeld van David staan talloze andere, waarin de koningen ongenadig wraak genomen hebben.

Bij een eventuele vrede met de koning, kunnen er geen concessies gedaan worden op het punt van de religie. Er bestaat hoop, dat de koning, na al de ervaring die hij heeft opgedaan, eindelijk de raad van Gamaliël 'een politischen werelt wysen man' zal accepteren. Deze ontraadde elke tyrannie. Hij toonde met enkele voorbeelden aan, dat de dingen die niet uit God zijn, vanzelf te niet zullen gaan. Tenslotte zei Gamaliël: '.... is dese sake ende alle desen raet wt den menschen, hy sal van selfs vergaen, maer soo hy wt Godt is, soo en const ghy dien niet breken, etc.'[211)]. De koning zal zijn bloeddorstigen raad niet steeds geloof blijven schenken. Het commentaar luidt: 'Het ware raetsaem dat deze goede Gamaliel in Spaengien trock, om te versoecken of de Spaensche Phariseen Priesteren ofte hooge Priesteren hen beter ghelooue sullen toestellen, dan de Jootsche hier voortijdts haeren Gamaliel deden'[212)].

De Bijbel is in alle mogelijke vormen in de pamfletten terug te vinden. Soms is een pamflet een aaneenschakeling van bijbelteksten, zoals de *Hertgrondighe Begheerte* van Saravia. Dit geschrift is ook bedoeld als een aansporing tot gebed om een overwinning voor Oranje[213)]. Een pamflet ziet als oorzaak van alle ellende in de Nederlanden: de zonden. De grootste

208) K. 677, B 2 v.
209) *2 Sam. 19*.
210) K. 677, B 3 4; *Spr. 16*, 14.
211) *Hand.* 5, 29.
212) K. 676 - K. 677, C r - v.
213) Uitgave S c h e n k , 129-155.

belediging Gods is de afgoderij. Een lange reeks teksten uit de Bijbel demonstreert dat[214]. Dan weer worden bijbelse namen op personen uit de Opstand toegepast. Oranje is 'onsen Moyses'; 'den goeden Moyses'[215] of 'synen David'; 'den tweeden David'. Alva is: 'onsen Pharao'[216] en zijn aanhangers 'Pharaonisten'[217]. Bij Oranje's intocht te Brussel in 1578 wenst Jan Baptist Houwaert hem toe:

> 'Davids sachtmoedigheyt, Salomons prudentie,
> Cyrus memorie, Tullius eloquentie
> Regulus getrouwicheyt, Probus goet leven'[218].

Onder de tableaux vivants, bij die gelegenheid vertoond, zijn o.a. te zien: David met het hoofd van Goliath[219]; Mozes, die de Joden verlost[220] en Jozef met zijn vader Jacob en zijn broeders[221].

Een enkel pamflet moge constateren, dat het geen zin heeft om telkens het verleden weer op te halen en elkaar de schuld te geven van het gebeurde. Het is niet opportuun om de woorden en daden van Alva en zijn opvolgers weer in herinnering te brengen. De partijen moeten het verleden laten rusten en zonder veel dispuut doen, wat er gedaan moet worden[222]. Over het algemeen bestaat er echter een grote verering voor de geschiedenis. Wanneer Jan Baptist Houwaert de lof van Anjou wil bezingen, leidt hij zichzelf in:

> 'En hadde Quintus Cursius niet geschreuen
> Vanden grooten Alexander verheven,
> Wat souden wy weten van zyn victorie?
> Vlisses fame die waer verdonckert bleuen
> En hadde Homerus niet verhaelt zijn leuen,
> Wy en souden van Ciro hebben gheen memorie
> En hadde Chilo niet in t'licht brocht sijn glorie,
> Wat eere sou Scipio den grooten Africaen
> Achterghelaten hebben in t'werels Ciborie?
> En wat souden wy weten vanden goeden Troyaen?
> En hadde Titus Liuius en Plutarchus ghedaen'[223].

214) K. 393, A iij r - A vi r.
215) K. 493, 20 v.
216) K. 379, A ij v.
217) *Ibid.*, B r.
218) K. 320, 4.
219) *Ibid.*, 25-27.
220) *Ibid.*, 28-30.
221) *Ibid.*, 31-33.
222) K. 502, B iv v.
223) P. 328: *Die clachte, ende troost van Belgica.... Poetelijck gheinventeert, ende Rhetoryckelijck ghecomponeert, den 1 Febr. 1582 by Jehan Babtista Houwaert*, A v.

De pamfletten doen vaak een beroep op de geschiedenis in het algemeen. Om tot vrede te geraken zijn vorsten gewoon, gouden bergen te beloven, zonder zich later aan hun beloften te houden, zoals 'de exempelen en Historien' dat aantonen[224]. 'Soo is allen menschen die eenichsins kennisse hebben van Historien' bekend, welke de gevolgen zijn van tweedracht[225]. Een pamflet plaatst als motto naast een paragraaf: 'Faute de la cognoissance des histoires cause grande aveuglement, et beaucoup de desordres en une republique'[226]. Een ander geeft Anjou een overzicht van de gebeurtenissen in de Nederlanden: '(om dat U.H. van als soude moghen goede kennisse hebben, die voor al nootsakelijck is om die Landtregeringhe wel te administreren)'[227].

Er is wel haast geen pamflet, of het houdt zich in een of ander opzicht met de geschiedenis van de Opstand bezig. Dat geldt voor justificaties, verantwoordingen en apologieën, voor aanklachten en beschuldigingen. Steeds staan de eigentijdse gebeurtenissen in de belangstelling. Hoe verder in de Opstand, hoe verder ook de overzichten teruggaan. 5 April 1566 is vaak de uitgangsdatum. Maar om de geschiedenis van de Opstand te verklaren, kan ook vaak het verleden dienst doen. De bestemming van het pamflet kan van invloed zijn op de te behandelen historie. Moet de komst van Anjou verdedigd worden, dan krijgt de band tussen de Nederlanden en Frankrijk bijzonder relief. Bij andere gelegenheden staan de relaties van de Nederlanden met het Rijk op de voorgrond. Bij persoonlijke verdedigingen of aanvallen wordt de geschiedenis van de Opstand verhaald rond een bepaalde figuur.

Er is in de pamfletten vaak sprake van de band tussen de Nederlanden en het Rijk. Tijdens de vredesonderhandelingen van Breda, komt er een protest van spaanse zijde tegen de stelling: 'dat de landen van Holland en Zeeland souden geacht wesen van allen ouden tijden voor een Graeflijkheid of Graefschap van het Rijk'[228]. Bij een andere gelegenheid herinneren 'den generale Staten als lidtmaten van den Heiligen Rijke' aan: 'de seer vaste vereeninge daer mede dese Landen met Duitschland vereenigt en gebonden zijn'[229].

224) K. 436, B o r I, 44.
225) K. 422, A ij v - iij r.
226) K. 545, 47.
227) K. 588, A ij r.
228) K. 239, B o r I, 602.
229) K. 347, B o r I, authentieke stukken, 180.

Enkele pamfletten weten de geschiedenis van de Opstand in nauw verband te brengen met het Rijk. In 1578 verklaart Marnix te Worms, dat een van de redenen waarom de Staten Generaal Mathias, aartshertog van Oostenrijk, het bestuur over de Nederlanden aanboden, was: de band met het Rijk te behouden[230]. Het is voor het Rijk van het grootste belang, dat de Nederlanden binnen die band blijven. Krijgt Don Juan de overhand in de Nederlanden, dan maken de Spanjaarden zich meester van de handel op de Noordzee en gaan zij de hele in- en uitvoer van het Rijk beheersen. Bij de eerste de beste gelegenheid zullen zij het Rijk binnenvallen. Want het is bekend, dat de Spanjaarden steeds de vrijheid van het Rijk bedreigd hebben. De sporen zijn er nog van te zien[231].

Het is een dwaling te veronderstellen, dat de Spanjaarden zich rustig zullen houden wanneer zij eenmaal de Nederlanden veroverd hebben. Hun heerszucht en hoogmoed laten zich daartoe niet beperken. De hele wereld is voor hen nauwelijks groot genoeg. Sinds de tijd, dat de Nederlanden door huwelijk met Spanje verbonden werden, hebben de Spanjaarden te kennen gegeven, dat zij van de Nederlanden een oorlogsbasis wilden maken, om daar een staand garnizoen van elite-troepen te legeren. De bedoeling was, niet slechts om de buurlanden op een afstand te houden, maar om ze onverwachts te overvallen en te veroveren, wanneer de tijd daarvoor opportuun leek. Toen de spaanse koning, op instantelijk verzoek van de Nederlanden, zijn troepen terugriep, leek die kans voorbij. Sedert zonnen zij op een andere gelegenheid, die zich onder Alva scheen voor te doen. Hij had

230) K. 354, uitgave L a c r o i x , 132-133 en 136. In de oorlog verscheen: J. R ö d e r , *Marnix von St. Aldegonde vor dem Reichstag zu Worms* (*1578*), Mit einer Einleitung von S. Hinderdael, Den Haag 1941. Het bevat een aantal grote citaten uit de rede van Marnix, die met samenvattingen aan elkaar geregen worden. Het voorwoord luidt aldus: 'Die vorliegende Arbeit über die berühmte Rede des Marnix von St. Aldegonde weckt in uns Deutschen die schmerzliche Erinnerung an das Versagen des mittelalterlichen Reiches in einer Entscheidungsstunde der Lande an seiner Westgrenze.
Aus ihr wird deutlich, dass nicht die Niederländer aus einer separatistischen Grundeinstellung sich absichtlich vom Reiche trennten, sondern, dass es das Unverständnis der deutschen Fürsten war, das den inneren Bruch der Niederlande mit Deutschland zur Folge hatte. Marnix' Hilferuf verhallte ungehört.
Diese Schrift soll dazu beitragen, dass beide, Niederländer und Deutsche, aus jener Schicksalsstunde vor mehr als 3 Jahrhunderten die richtige Lehre ziehen, damit die Trennung von einst durch die Zusammenarbeit von heute und in Zukunft überwunden wird' (5).

231) K. 354, uitgave L a c r o i x , 140-141.

opdracht twee grote steden van het Rijk, Munster en Keulen, te veroveren met hulp van Erik van Brunswijk. Eenmaal meester van de Rijn, hoopte hij daar een fort op te richten, om de rest van Duitsland onder het juk te brengen. Toen dat plan mislukte, probeerden de Spanjaarden, op advies van Requesens, zich meester te maken van Emden. Daardoor zouden zij de handel op de Noord- en de Oostzee kunnen beheersen[232]. Don Juan zegt zelf Duitser te zijn en van het Rijk te houden. Dat is echter doorzichtig bedrog. Hij ziet uit naar een kans om Duitsland te veroveren[233].

Ook hebben de Spanjaarden meermalen plannen gemaakt om Engeland te veroveren, onder voorwendsel hulp te brengen aan de koningin van Schotland of om de ketters, die hun vijanden een toevluchtsoord boden, te straffen. Dat mislukte, doordat het uitlekte, speciaal door onderschepte brieven. Maar met de mislukking hebben de Spanjaarden nog niet hun opzet prijs gegeven. De Duitsers mogen daarom niet dralen hulp te verlenen, willen zij geen spijt krijgen als het te laat is[234].

Dat de eilanden Cyprus en Rhodos, Griekenland en Byzantium aan de Turken verloren gingen, was te wijten aan het dralen van de Christenstaten, om hulp te bieden. Hier in het Noorden dreigt geen geringer gevaar. De Spanjaarden zijn niet minder heerszuchtig en uit op verovering dan de Turken. Zij staan tegenover de Duitsers niet anders, dan de Turken tegenover de Christenen. Zij hebben pas met de Turk een verbond gesloten, om de handen vrij te hebben in de Nederlanden[235].

Marnix wijst op de band, die er bestaat tussen de Nederlanden en het Rijk. Er zijn verdragen, eenheid van aard, verwantschap van taal, gemeenschappelijke handel, eenzelfde naam. Het grootste deel van de gewesten stond vóór Karel V onder het Rijkskamergerecht en was onderdanig aan de jurisdictie van het Rijk. Bij het verdrag van Augsburg in 1548, beloofden de vorsten en steden van het Rijk, de Nederlanden te beschermen. Deze landen zouden alle privileges van het Rijk genieten. De tegenwoordige keizer beloofde bij zijn kroning, niet te dulden, dat vreemde soldaten het Rijk zouden schenden. De Staten Generaal mogen dus met recht om hulp verzoeken[236].

Marnix herinnert eraan, dat Duitsland reeds vaak zijn misnoegen te

232) *Ibid.*, 141-142.
233) *Ibid.*, 144.
234) *Ibid.*, 142-143.
235) *Ibid.*, 143-144
236) *Ibid.*, 145-146.

kennen gaf over het optreden der Spanjaarden in de Nederlanden, maar nooit daadwerkelijke steun verleende. Dat maakt de vijanden driest, ook ten opzichte van de Duitsers, die vroeger niet hoefden te wijken voor de militaire macht van de Romeinen, noch voor de wreedheid van de Turken. Nogmaals komt naar voren het gevaar, dat het Rijk loopt, als de Nederlanden ervan worden gescheiden. Don Juan moet in de Rijksban gedaan worden en de duitse soldaten in de Nederlanden moeten gedwongen worden terug te trekken. Mathias en de Staten Generaal zullen zich beijveren, dat de situatie in de Nederlanden de goedkeuring van het Rijk kan wegdragen[237)].

De proclamatie, die Johan Casimir ruim een maand later uitgeeft, is in menig opzicht verwant aan de redevoering van Marnix en er zelfs van afhankelijk, bv. als er gezegd wordt, dat het de bedoeling van de Spanjaarden is: 'die Nederlanden tot eener Crijghsborcht te maecken, ende die selve steeds met wtgesocht en wtgelesen Crijghsvolck te besetten, op dat si daer mede, alst pas ende gelegentheyt gaue, die omliggende nabueren souden overmachtighen'[238)]. De Nederlanden zijn niet slechts buren maar 'den heylighen Rijcke selue, als medeleden gheincorporeert'[239)]. Het pamflet herinnert aan het beroep, dat de Nederlanden deden op het Rijk bij gelegenheid van de Rijksdag van Spiers in 1570, de Rijksdag van Regensburg in 1576 en pas te Worms. De keizer wendde zich meermalen tot de spaanse koning over deze aangelegenheid[240)]. Het pamflet meet de nadelen van het spaanse optreden in de Nederlanden breed uit, speciaal in economisch en militair opzicht[241)].

De Spanjaarden proberen van de Nederlanden een staat te maken, die geheel los staat van het Rijk. De proclamatie brengt de beruchte 13 artikelen in herinnering en het standbeeld van Alva, een symbool van de verovering der Nederlanden[242)]. 'Voort, so staet het eenen ieghelicken wel voor, hoe dat het Nederlandt al ouer menighe iaeren, in ghelijcker vryheyt ende wesen, so wel als dat Duytsche Rijcke zijn afkomste heeft ghehadt, ende is altijdt vanden Duytschen ende haeren Keyseren doer die Stadthouders der seluen hier voortijdts gheregiert ende gheghouverneert worden,

237) *Ibid.*, 146-150.
238) K. 361, 16.
239) *Ibid.*, 6.
240) *Ibid.*, 6-7.
241) *Ibid.*, 9-13.
242) *Ibid.*, 14.

so dat oock byna alle de stucken des seluen landts, des Rijcks eygendom zijn, ende naderhandt tot sonderlicke leenen zijn gemaeckt worden, Ghelijckerwijs oock noch tot deser tijt die Coninghlicke Weerd. van Spaengien, dit selve van der verstorven Keys. Majesteyt (dat wy anders niet en weten) voor leen ontfanghen heeft. Ende al ist saecke dat eyndelick van weghen der seluen landen, een particulier verdragh, datmen t'Borgoensche heeft ghenaemt, Anno 48. ghemaeckt is ende achterghevolghet, So weet men nochtans genoech wat daeraf is, ende sulck verdrach is in dier maten ghelimiteert worden, so dat daer door den Roomschen Keyser ende t'Rijcke die superioriteyt, hoocheyt ende gherechticheyt niet met allen is onttrocken worden, Oock en kan de Con. Weerd. van Spaengien, als een leendrager, den Roomschen Keyser ende t'Rijcke, alle behoorlicke bekentenisse, respect ende opzien niet weygheren, midts sy wil voor een van de voorneemste Staten ende leden des Rijcks ghehouden zijn, ende van de Keyserlicke Majesteyt ende t'Rijcke wederomme daer voor (doch in zijner voegen ende maten) is bekent worden'[243]. De nauwe samenhang, die er bestaat tussen de troebelen in de Nederlanden en het welzijn van het Rijk, komt telkens weer naar voren.

Een pleidooi voor Anjou's komst in de Nederlanden begint met tegenover elkaar te stellen: het verleden, toen de Nederlanden onder de bourgondische vorsten vrede en vriendschap kenden, en de tegenwoordige tijd met zijn tegenspoed, oorlog en tweedracht[244]. Anjou is uit het geslacht der bourgondische vorsten, welke de Nederlanders zich met tranen in de ogen herinneren. Dezen legden immers de grondslag voor wetten en privileges. Zij regeerden met vaderlijke zorg en gerechtigheid. Wanneer Anjou in hun positie was, zou hij dezelfde wijsheid aan den dag leggen als de bourgondische vorsten; hij zou dezelfde vaderlijke zorg dragen voor de belangen van de Nederlanders[245].

Dan grijpt het pamflet heel diep terug in het verleden. Sinds de Romeinen is er nergens beter geregeerd dan in Frankrijk. In andere landen vroeg het volk om wetten en privileges. De franse koningen gaven die uit eigen beweging. De troebelen van de laatste jaren zijn een nietszeggend intermezzo. Een vorst met zulke voorouders als Anjou verdient alle vertrouwen. Vooral als hij ziet, hoe de Nederlanders hun vroegere heren vereren, zal hij weten te regeren als de bourgondische vorsten[246].

243) *Ibid.*, 15.
244) K. 507, A v - A ij r.
245) *Ibid.*, A iij r.
246) *Ibid.*, A iij r - A iv v.

De bourgondische vorsten waren uit het geslacht Valois. Er was toen wel eens onrust in Frankrijk, zonder dat zulks echter gevolgen had voor de Nederlanden. Sommigen zijn bang, dat Anjou Fransen in het land zal brengen, die daar tyranniek gaan optreden. Dat gebeurt evenmin als onder de bourgondische vorsten. Als zij Fransen bij zich hadden, wilden dezen zo spoedig mogelijk terug. Mensen uit zo'n rijk en bloeiend land als Frankrijk, komen niet uit baatzucht maar alleen uit vriendschap. Zij vertrekken weer graag als zij hun plicht gedaan hebben[247]. Aan het einde van het pamflet komen Anjou en Philips II tegenover elkaar te staan: 'D'een is ghesproten wt den rechten stamme van uwe oude Lantsheeren.... De voorseyde Coninck van Spangnien en is maar gesproten wt een dochter'. Trouwt Anjou eventueel met de koningin van Engeland, dan is de alliantie Frankrijk-Engeland-de Nederlanden onoverwinnelijk[248].

Een later pamflet gaat nog veel verder. Philips II is een usurpator. Geen wonder, dat er in de Nederlanden zoveel mensen zijn als Brutus en Collatinus. Het is in feite zo, dat Anjou optreedt tegen een opstandig vazal van de koning van Frankrijk. Philips II kan immers geen enkele rechtstitel doen gelden op het gebied der Nederlanden. Na de val van het romeinse rijk waren de koningen niet in staat zelf hun hele rijk te besturen. Zij stelden dus plaatsvervangers aan, zoals hertogen, graven en markiezen. De tijdsomstandigheden hebben deze functies erfelijk gemaakt. Maar steeds bleef de verplichting van gehoorzaamheid en trouw aan de leenheer. Vroeger waren de grenzen van het franse rijk: de Rijn, de Alpen, de Pyreneeën, de oceaan en de Middellandse Zee. Spanje, Italië en Duitsland waren de buurstaten. De opvolgers van Karel de Grote konden dit rijk echter niet in handen houden. Een grote versnippering was het gevolg, zoals in bijzonderheden beschreven wordt. Speciaal het duitse keizerrijk heeft zich van verschillende franse gebieden meester gemaakt, ook in de Nederlanden. Deze gebieden zijn echter onvervreemdbaar. De franse koning en zijn broer Anjou zijn dus gerechtigd deze streken terug te veroveren[249].

Daarna gaat de schrijver - met gebruikmaking van veel historisch materiaal - de rechten na, die Frankrijk heeft op verschillende afzonderlijke gebieden, zoals Brabant, Henegouwen, Artois en Vlaanderen[250]. De Spanjaarden hebben zich in de Nederlanden aan buitensporige wreedheden

247) *Ibid.*, A iv v.
248) *Ibid.*, B iv r.
249) K. 553, 1-16.
250) *Ibid.*, 17-26.

schuldig gemaakt. De koning moge vrijuit gaan, zijn dienaren kunnen dat niet. De leenheer, de koning van Frankrijk, kan recht verschaffen of zelf het gebied in handen nemen. De grootvader van Philips II, Philips van Oostenrijk, heeft voor verschillende gebieden leenhulde gebracht aan de franse koning[251]. Enkele opwerpingen, als zou de franse koning zijn rechten op de Nederlanden reeds lang verloren hebben, worden weerlegd. Een overvloed van geschiedkundige argumenten, vanaf de tijd van Karel de Grote tot in de vijftiende en zestiende eeuw, komt daarbij te pas[252]. Hetzelfde geldt voor de stelling, dat de souvereine rechten onvervreemdbaar zijn[253].

In verschillende gevallen wordt de geschiedenis van de Opstand gegroepeerd rond de hoofdfiguren. Een pamflet, dat de spaanse koning verdedigt, stelt zich ten doel aan te tonen, dat de koning de in een vorst vereiste deugden in hoge mate bezit; dat hij met liefde en niet met vrees over zijn onderdanen regeerde. De hoofdoorzaak van de troebelen moeten de Nederlanders dus bij zichzelf zoeken. Voor herstel van de rust en de welvaart moeten de Nederlanders van de dwalingen huns weegs terugkeren en zich weer onder de koning stellen. Onder deze gezichtspunten passeert de geschiedenis van de Opstand de revue in: *Remonstrance avx habitans dv païs bas, declarant amplement les vrays moyens pour les induire à demeurer constans en leurs deüe obeïssance*[254].

Marnix prijst in een pamflet Oranje om zijn dapperheid en deugdzaamheid. De prins stelt zijn leven en zijn geestkracht, al zijn vermogens, in dienst van het volk in de strijd tegen de tyrannie. Hij verloor daarbij al zijn bezittingen, drie broers en zijn zoon. Hij verkoos alle ellende, arbeid en zorgen boven zijn persoonlijk belang. De prins is begiftigd met een keur van deugden, die hun weerga niet vinden. Zijn overwinningen hoeven niet onder te doen voor die van Julius Caesar of Alexander de Grote[255]. Voor en na deze panegyriek, verhaalt Marnix de prestaties van Oranje in de Opstand. Dit gebeurt echter ter weerlegging van een bijzonder venijnig pamflet, dat tegen de prins verschenen was: *Lettre d'vn gentilhomme, vray patriot*[256]. Daar staat Oranje betiteld: ‘comme le plus faulx, meschant

251) *Ibid.*, 28-30.
252) *Ibid.*, 31-42.
253) *Ibid.*, 42-43.
254) K. 383, 10-11.
255) K. 468, uitgave L a c r o i x , 70-71.
256) K. 467, uitgave L a c r o i x , 95-107.

et desloyal traistre que soit aujourdhui au monde, et le vray originel feu dont ce povre pays brusle, et va en combustion'[257]. De Opstand is hier een soort particuliere onderneming van Oranje, uit de meest onedele motieven opgezet.

Op dit laatste stramien wordt de geschiedenis van de Opstand meermalen verhaald. Het kan op zeer sarcastische wijze gebeuren, zoals in: *Een oprecht Cristalyn Spiegel der wonderlicke miraculen by den Prince van Orangien seder t'jiaer 66, tot huyden daechs toe geschiet.... Ende dat (soemen ons wys maeckt) tot onser troest, genuechte, ende beschermenisse*[258]. Zo spreekt de titel wel meer duidelijke taal over de inhoud: *Claer Bewijs, dat den Prince van Orangien de oorsake ende iersten oorspronck is gheweest van dese langduerighe allende ende tweedrachticheyt: Oock mede culpabel ende deelachtich gheweest te zijn van den grouwelijcken aenslach by den Francoysen opde stadt van Antwerpen voorts-ghekeert den xvij. Januarij int Jaer M.D.LXXXIII*[259].

Een schrijver, die voor vrede pleit, meent zijn opzet niet te kunnen volvoeren, tenzij hij 'Principis Auriaci prius ingenium, studiumque patefaciens, artes deinde, clandestinasque machinationes ipsius, quibus paulatim, tamquam per gradus, institutum suum parum admodum salubre vel utile vobis, promoverit, simulque totum statum rerum communium palam, velut ob oculos, ponam'[260]. Een uitvoerig pleidooi tegen Oranje kan samengevat worden: 'id unum volebamus, ut cum istarum rerum recordaveris, sic crederes, nullum tot retro extitisse, qui mentiendi impudicitia, simulandi artificio, ad Reip. subversionem maiore scelere usus, crudelius ad novum dominatum per civium caedes sit evectus'[261]. In de pamfletten, die verschijnen als Margaretha van Parma voor de tweede maal als landvoogdes naar de Nederlanden zal komen, is het ook Oranje, die de centrale plaats in de geschiedenis van de Opstand inneemt[262].

Niet alleen met de geschiedenis maar zelfs met de toekomst houden de pamfletten zich bezig. Er verschijnen geregeld voorspellingen, verbonden met vermaningen, naar aanleiding van hemelverschijnselen. In de nacht van

257) *Ibid.*, 99.
258) P. 190. De *Ban* tegen Oranje beschrijft het verloop van de Opstand ook rond de persoon van Oranje, vgl. uitgave F r e d e r i k s , 3-20.
259) K. 648.
260) K. 514, A 2 r.
261) K. 541, 53.
262) K. 544 en 546.

26 op 27 september 1577 heeft er een maansverduistering plaats. Dat is een teken van Gods goedheid om de mensen te waarschuwen[263]. In 1578 staan allerlei rampen de Nederlanders te wachten. Als een extra teken komt bij de maansverduistering nog een staartster: ‘en hebben noyt eenige Cometen ofte andere lichtvieren henlieden geopenbaert int firmament, daer en hebben altijts grote iammeren ende ellenden den menschen naer gevolcht ende overcomen’[264]. De beschrijving van de kometen uit de laatste vijftig jaren en hetgeen daarna volgde, moet deze stelling bevestigen[265]. Soms is een zonderling natuurverschijnsel alleen een aansporing tot boete en een beter leven[266]. Die vermaning komt in dit soort geschriften telkens terug, zoals in een pamflet, dat uit verschillende natuurverschijnselen en de stand der sterren de vooruitzichten geeft voor acht jaren[267].

263) P. 254: *Een nieuwe Prognosticatie vanden wonderlijcken ende ellendighen Jare o.H. 1578. Midsg. de beschryuinghe vande Comete des voorleden Jaers. Ghecalculeert by M. Niclaes Bazelius Medecijn ende Chirurgijn ordinaris.... van Sinte Winox-Bergen*, A iij v - iv r.

264) *Ibid.*, B v.

265) *Ibid.*, B v - B iij v.

266) P. 294: *Een wonderlijcke nieu gheschiedenisse, ghebeurt buyten Ghendt op de Bylock Anno 1579. In Aug.... in die Locht ende daer na opter aerden*.

267) P. 320: *Prognosticatie van acht Jaren, namelick vanden Jare 1581 tot.... 1588 enz. Door Georgium Ursinum Plauensem der Mathemat. kunst een Liefhebber*.

The Revolt of the Netherlands in the Pamphlets 1566-1584
Summary

In the first part of this study the revolt of the Netherlands is described as a 'Paper War'. The pamphlets are grouped round the most important events. Here completeness is out of the question. We consider the choice we made reasonable and representative.

First a survey is given of the pamphlets about the time of the Petition of the Nobles of April 5 1566. Noblemen and the Consistories of the Calvinists cooperate closely at this time. From the beginning of the revolt the Prince of Orange took a great interest in the pamphlets as a measure of opposing Spain.

In the years 1568-1572 on the occasion of his citation and his first campaign for the liberation of the Netherlands the Prince has quite a series of writings published in order to prove his own innocence, to justify his behaviour and to urge his compatriots to cooperation in the liberation of their own country. His minister of propaganda in this period, Jacob van Wesenbeke, writes several justifications and proclamations.

Oranje also has a hand in many pamphlets published by order of the States of Holland and Zealand from 1572 to 1576. In these years propaganda is mostly directed towards a concerted action of the 17 Netherland provinces against Spain. This concert is realized in the Pacification of Ghent of 1576.

A polemic of pamphlets of extreme violence flares up round the activities of Don Juan (1576-1578). Oranje frequently avails himself of his favourite device, the publication of intercepted letters. Meanwhile Marnix van St. Aldegonde has taken the place of van Wesenbeke as the propagandist of the revolt. Now more pamphlets are published by the Spanish side and its supporters, who show a growing interest in them.

The unity of the provinces, for many years already questionable, breaks down in 1579. One side reproaches the other.

On various occasions peace overtures are made always accompanied by

pamphlets and publications. They are most frequent about the peace transactions of Cologne in 1579.

Since the religious pacification of 1578 pamphlets are published discussing the religious question from the standpoint of principle. A number of such pamphlets appears round the negotiations of Cologne, especially from the catholic side.

The most important event of the time from 1579 to 1584 treated by the pamphlets is the 'Ban' of Oranje and his Apology. In this period Oranje is fiercely attacked in hostile propaganda. Parma, the Spanish Governor, realises the value of this weapon.

When the Archduke Mathias of Austria and the Duke of Anjou are called to the Netherlands, their arrival is accompanied by a number of pamphlets. Anjou, who commits his notorious attack on Antwerp on January 17 1583, becomes a much debated figure. His opponents are chiefly to be found in the Netherland Geneva, Ghent. This town prefers a certain approach to Spain to serving Oranje's policy.

Many pamphlets consider the question of the best system of government for the Netherlands.

The attempts on the life of Oranje always bring out new pamphlets. After his death his followers continue the propaganda.

In the second part we discuss the ideas defended in the pamphlets. First the motives of the revolt. At first the theory is preferred that there is no resistance against the King but against his bad ministers and counsellors, who mislead him or keep him in ignorance. Most important are the motive from natural law permitting rebellion against a prince who has become a tyrant, and the motive from positive law, in which the privilege of the 'Blijde Incomste' takes a prominent place. Finally there is the religious motive: 'One must obey God more than man'.

About some persons and events myths are formed by the pamphlets, e.g. Charles V and Philip II, Don Carlos, Egmont and Hoorne, the perfidy of the catholics and the massacre of St. Bartholomew, typical instances of Spanish cruelty, the governors Alva, Requesens and Don Juan. The opponents of Oranje invent myths about the Prince.

The form of government is a favorite theme of the pamphlets. As for monarchy the monarchomachic tendencies are very striking. Rule by nobility (aristocracy) has little sympathy. Democracy is most favoured in the pamphlets. There is an ample discussion of the question if the Swiss Confederation should be the ideal for the Netherlands. The authority of

the States-General and Provincial is examined together with the defects inherent to these bodies.

In the chapter 'Revolt and Religion' we refer to the esteem for the catholics expressed in some pamphlets. On the other hand they assert that country cannot dispense with the adherents of the new religion. Among catholics there is a discussion of the lawfulness of support of the revolt. Both among catholics and protestants there are extremists, who reject toleration. Yet voices in favour of toleration are heard too. For the catholics this is an application of the principle. Of two evils choose the lesser. The protestants do not object to the presence of various religions in one state, but one religion remains the ideal. In the discussions the interpretation of the Pacification of Ghent takes up a prominent place.

Some aspects of form and contents are the subject of the last chapter. The form of the pamphlets depends on the education of the author, the authority by which they are issued, the public to which they are addressed. There are many clichés in the pamphlets as is evident e.g. from the opening lines. The writers make frequent use of proverbs and sayings, of legends and fables. The classical authors and the Bible are sources from which the authors draw abundantly. History, in the first place the story of the revolt, recurs in almost every pamphlet.

Lijst van in dit werk voorkomende pamfletten

K.	=	W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de Pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, I, 's-Gravenhage 1889.
P.	=	L.D. Petit, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden*, I, 's-Gravenhage 1882.
S.	=	J.F. van Someren, *Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht. Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken*, I, Utrecht 1915.
W.	=	J.K. van der Wulp, *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Is. Meulman*, I, Amsterdam 1866.

1566

K.	138.	Propositie ende Requeste opt stuck vande Inquisitie, ghedaen ende ouergegeuen aen... dHertoginne van Parme ende Plaisance etc. Bij... Hendrick Heer tot

		Brederoede,... Vergeselschapt met andere Heeren ende Edelen van dese Nederlanden opten v.sten April M.D.lxvj, naer gemeyn stijl, Mitsgaders dApostille bi haer Hoocheit daer op doen stellen, met tgeen daer van dependeert.
K.	147.	De Beschriivinge Van den Gheschiedenissen in der Religien saken toeghedragen in den Nederlanden. Deerste boeck, begriipende Den Staet, voortganck ende gelegentheden der Religien soo die aldaer sedert... 1500. gebeurt zijn, ende besondere sedert dat Coninc Philips de tweede daer geregeert heeft.
P.	115.	Brief discours envoyé au Roy Philippe... pour le bien et profit de sa Maj. et singulier de ses pays bas... Auquel est monstré le moyen qu'il faudroit tenir pour obuier aux troubles et emotions pour le faict de la Religion et extirper les sectes et heresies pullulantes en ses dits pays.
P.	116.	Een Corte verhalinge gesonden aen Coninc Philips onsen genadigen ende oversten Heere, tot weluaert ende profijt S. Mai. ende sonderlinghe van sijne Nederlanden: In welcke wordt gewesen dmiddel datmen soude moeten houden om te beletten de oproeringe ende commotien die geschieden mochte om tweedrachticheyt der Religien wille.

S.	26.	Remonstrance ofte vertoogh aen den grootmachtigen Coninck van Spaengen etc. op de Requeste byden Edeldom der Co. M. erfnederlanden den 5 April 1565. aen mijn Vrouwe de Hertoginne van Parme regente gepresenteert, In de welcke verhaelt ende verclaert zijn de laste ende inconvenienten rijsende wt der Inquisitie ende placaten in de voorseyde landen ter executien gestelt.

S.	28.	Vermaninge aende Regeerders en de Gemeynte vande vier Hooftsteden van Brabant 1566.
W.	143.	Tgrote Req^{te} vande gereformeerde Religie. 1566. In Nouembri. Libellus supplex Christianorum in Germania inferiore propter veram religionem afflictorum, imperatori in comitiis Augustanis exhibitus A^{o}. 1566. Oratio Ecclesiarum Christi, per varias Germanicae belgicae provincias, sub Antichristi iugo gementium, ad Potentissimum Dominum, Dominum Maximillianum.

1567

K.	150.	Vraye Narration et Apologie des choses passées au Pays-bas, touchant le Fait de la Religion, en l'An, M.D.LXVI. Par cevs qui font profession de la Religion reformée audit Pays.
K.	151.	Copie de la lettre escripte par le Seigneur Brederode, tant en son nom, que au nom des Gentilzhommes confederez, du VIIIe. de Feurier XVc. Soixante sept: Ensemble des deux requestes y ioinctes: Et de la responce sur ce donnée

		au dict Seigneur de Brederode, par la Ducesse de Parme etc. Regente.
K.	152.	Conseil sacré d'vn Gentilhomme François aux Eglises de Flandre, qui peut seruir d'humble exhortation a l'excellence des tresillustres Princes Protestans du Sainct Empire: et d'aduertissement certain aux seigneurs des païs bas.

1568

K.	156.	De Artijckelen ende besluyten der Inquisitie van Spaegnien, om die vande Nederlanden te overvallen ende verhinderen.
K.	160.	De verantwoordinge des Princen van Oraengien, teghen de valsche logenen, daer mede sijn wedersprekers hem soecken t'onrechte te beschuldighen.
K.	164.	Verklaringhe ende Wtschrift des Duerluchtighsten, Hoochgeborenen Vorsten ende Heeren,... Willem, Prince van Oranien, etc. ende zijner Excellentien nootsakelicken Defensie teghen den Duca de Alba, ende zijne grouwelicke tyrannie.
K.	167a.	Willem... Princen toe Orangien, Grave toe Nassaw... Allen ghetrouwen ondersaten des Con. Mai. in den

		Nederlanden, Saluyt, M.D.LXVIII.
K.	168.	Waerschouwinge Des Princen van Oraengien, Aende Inghesetenen ende Ondersaten van den Nederlanden.
K.	170a.	Allen Ende Elckerlicken Capiteynen, Volck van wapenen ende anderen goeden ende ghetrovven Crijchsluyden van Nederlant, wenschet de Prince van Oraengien... gheluck ende salicheyt.
K.	171.	Fidelle exhortation avx inhabitans dv pais bas, contre les vains et faux espoirs dont leurs oppresseurs les font amuser.
K.	172.	Complainte de la desolee terre dv pais bas, contre ses tardifs, nonchalans et desloyaux inhabitans, qui ne donnent assistance à leur propre deliurance.
S.	38.	Copie van den Puncten ende Articulen, ghesloten by den Hertoge van Alba, ende zijnen nieuwen Raet van twelven: Daer van inde Prologe oft Voor-

		redene vermaent is. Inhoudende de Persoonen int generael, soo Catholique als andere, by hen alreede ghecondemneert om lijf ende goet ghebrocht te worden: Ghetranslateert wt de originale Spaensche Articulen, gecregen binnen Antwerpen, in de Camere van Vergas, President vanden voors. Raet, ten huyse van Marcus Nonius, in de Meyre aldaer.
S.	42.	De Bewijsinghe vande onschult van mijn Heere Philips Baenreheere van Montmorency, Grave van Hoorne, Vrijheere van Weert, etc. Admirael ende Capitein Generael van der Zee, vanden Nederlanden, Riddere van der Oorden vande Gulden vliese, etc. Tegens de bedriegelicke vanginge, onbehoorlicke aenhoudinghe, onrechtueerdighe rechtuoorderinge, valsche betichtinghe, ongoddelicke vonnisse, ende tyrannische executie te grooten ongelijcke, dadelijcken aan zijnen persoon ghedaen.
W.	190.	Een hertgrondighe Begheerte, vanden... Prince van Oraengien, mitsgaders alle syne Christelijcke... Bontgenooten, op alle menschen begheert, van wat condicie oft qualiteyt sy zijn, die den Heere liefhebben ende vreesen, ende ooc beminnende zijn

		de weluaert van onsen... Coninck Philips van Spaengien Nederlanden, mitsgaders oock dat Keyserlijcke Rijcke: Welcke landen nv soeckt te bederuen ende heel te ruineeren, onder tschijn van bescherminghe, eenen ghenaemt Duca de Alba.
W.	193.	Derthien Artijckelen: Gheintituleert Het Aduijs der Spaengiaerden. Op den teghenwoordigen staet vanden Nederlande. Gecomposeert ofte gefingeert, door den Cardinael Granuelle... Daerna hebdy de Refutacien ofte Tegenstrijdinghen der voorseyder Artijckelen.

1569

S.	43.	Corte Vermaninghe aen alle christenen oft vonnisse oft advis, met grooter wreetheit te wercke ghestelt teghen Heer Anthonis van Stralen, Borghemeester van Antwerpen ende Commissaris generael vanden Staten der Nederlanden, inhoudende tselve Aduijs. Ende begrijpende een cleine vercleeringe op elck punct aldaer voorgestelt, metten gelegentheden vander Religien. Eensamelick de verantwoordinghe der gheenre die int selve Aduijs tonrechte worden geblameert.

1570

K.	179b.	Apologeticon, Et Vera rervm in Belgicogermania nvper gestarvm narratio, ex qua dilvcidè perspicitur, quibus omnis tumultuum et calamitatum origo et causa ferri accepta debeat. Et simvl calomniae, qvibus ecclesias Belgicas gravant adversarij, perspicuè diluuntur.

1571

K.	189.	Belgicae liberandae ab Hispanis Hypodeixis, Ad. P.P.D. Gvlielmvm Nassavium, principem Aurantium. Anno MD.LXXI. April XVI exhibita. ac. Nunc demum in lucem edita; 1574 Mense Octob.
K.	192.	Het Avijs, Der ijnquizicie Van Spaengien bewijsinghe dat in alle de Nederlanden geen papist oft Catholijcke persoonen en sijn na het geluyt der seluer ijnquisicie Van Spaengien.

1572

K.	194.	D. Gvilielmi Nassavii Principis Avrantii etc. Germaniam inferiorem libertati vindicantis ad ordines et popvlvm denvntiatio. 15.72. 16 Junij.

1573

K.	210.	Copie eens Sendtbriefs der Ridderschap, Edelen ende Steden van Hollandt,... aen... die Staten vanden Lande, van Herwaerts ouere. Hen vermanende, om eendrachtelick, ten dienste vande Coninckclicke Maiesteyt, die Landen te helpen brenghen in haren ghewoonlicken voorspoet ende vrijheyt.
K.	213.	Sendbrief. In forme van Supplicatie aen die Coninckclicke Maiesteyt van Spaengnien: Van wegen des Princen van Orangien, der Staten van Hollandt ende Zeelandt, mitsgaders alle andere syne ghetrouwe Ondersaten van dese Nederlanden, die haer van des Hertoghen van Alba ende der Spaengiaerden tyrannie ende ghewelt teghen alle recht verdrucket ende vervolghet vinden. Aenwijsende den rechten Oorspronck van alle teghenwoordige beroerten

		in dese landen, om daerinne by syne C. Maiesteyt voorsien te moghen werden.

1574

K.	220.	Vriendelicke Vermaninghe aen de... Staten van Brabandt,... op de Supplicatie by hen aan Don Loys de Requesens... onlangs ouerghegheuen, om voorts syne Maiesteyt in Spangien verhandtreyct te worden.
K.	222.	Pandorae sive veniae Hispanicae Belgicis Exvlibus, M.D.LXXIII. mense Ivlio editae. Item, Bvllae Greg. XIII. Sive Papalis veniae Anatomia. Prometheo Avtore. Item, Ivsivrandvm poenitentivm cum Epilogo eiusdem autoris.
K.	224.	Sekere Brieven waer inne den aengheuanghen Vrede-handel dese Jers LXXIIII. van het Nederlandtsche oorloghe veruaetet is: Mitsgaders de Requeste der Staten van Hollandt, Zeelandt, ende heur toeghedaene Steden, aen de Coninclicke Maiesteyt ghesonden: De antwoorde ende wederantwoorde derselfder.
W.	254.	Warachtige waerschouwinghe teghens de absolute gratie ende generael Pardoen by Don Loys de Requesens et de

		Cuninga... Stadhouder, Gouuerneur ende Capiteyn generael ouer dese Nederlanden, inden name der Co. Mat. van Spaengien onlancks ghepubliceert ende wtghegheuen. By manniere van historiael verhael der principaelster gheschiedenissen in dese Nederlanden toeghedraghen.

1575

K.	233.	Afscheyt ende laetste Reces by den Gedeputeerden van... de Prince van Orangien, Staten ende Steden van Hollandt, Zeelant, etc. ghenomen met den Commissarissen des Conincks tot Breda op den xiiij. July. 1575. Mitsgaders sekere extracten wt den gheschriften vanden 14 Martij ende eersten Aprillis, van de voorsc. Commissarissen, ende het antwoordt ende presentatie op den eersten Junij, by des Heeren Prince van Orangien ende der Staten Ghedeputeerden daer teghens ghedaen... Dordrecht.
K.	239.	Cort ende warachtich verhael, van het gene dat op de Handelinge vanden

		Vrede nu coreelinghe tusschen den Prince van Oraengien, met die Staten van Hollandt ende Zeelandt,... aen de eene zyde: Ende die Spaensche Gouuerneure der Nederlanden met den synen aen de andere zijde, tot Breda geschiet is.
P.	190.	Een oprecht Christalyn Spiegel der wonderlicke miraculen by den Prince van Orangien seder t'jiaer 66 tot huyden daechs toe geschiet,... Ende dat (soemen ons wys maeckt) tot onser allen troest, genuechte ende beschermenisse.

1576

K.	245.	Letteren Van Verbande, tusschen Brabant ende Vlaenderen, Ghedaen ende besloten int Jaer derthienhondert, en neghenendertich.
K.	250.	Waerachtich verhael van 'tgene, dwelck... aengaet die Rebellie ende opruericheyt vande gemutineerde Spaignaerden in Zeelant,... nae dinnemen van Ziricxzee, den Tweeden van Julio. Anno, M.D.LXXvj.
K.	255.	Justificatie vanden aentast ende bewaringe van eenighe Heeren vanden

		Raedt van State ende andere int Nederlant.
K.	276.	Openinghe Ghedaen den staten van allen den landen van onsen... Heere... den Hertoghe Philips, binnen zijner stede van Ghent, byden drie leden slants van Vlaenderen, int Jaer veerthienhondert ende seuenentachtentich.
W.	285.	Placcaet op de rebellie vanden Spaignaerden met heuren aenhangeren, ende resistencie tegen de selue ende des dyen aencleeft.

1577

K.	297.	Aduis ende Andtwoorde des... Prince van Oraenge... Ende der Staten van Hollant ende Zeelant, op sekere Artijculen besloten by maniere van een eeuwich Edict.
K.	310.	Cort verhael vande rechte oorsaecken ende redenen, die de Generale Staten der Nederlanden ghedwonghen hebben, hen te versiene tot hunder beschermenisse, teghen den Heere Jehan van Oostenrijck.
K.	313.	Hier volghen De Brieven opden wech afgheworpen (waer af mencie ghemaect wordt in dit teghenwoordich verhael) in Spaensch, ende de translatie van dien in Nederlants, om ghesaementlijck d'eene

		ende d'ander byder handt te hebben.
K.	316.	Apologie contre certain discovrs emis sovbs le nom des estats generaux des Pays bas. Par laquelle sont rembarrées les cauillations et impostures dudict Discours. Auec vn recit veritable de ce que c'est passé des l'arriuee de son Altesse esdicts Pays.
K.	318.	Copie des lettres escriptes par son Altesse, aux Estatz, Prelatz, Nobles, Villes et aucuns particuliers des Prouinces du pays Bas.
K.	319.	Bekentenisse, ende verscheydinghe van Madonna Castillia, tot Antwerpen. Anno 1577. 23 Augusto.
K.	320.	Declaratie van die triumphante Incompst vanden... Prince van Oraingnien, binnen die Princelijcke Stadt van Brussele, geschiet in t'iaer..., Duysent,

		vijfhondert, achtentseuentich, den achthiensten Septembris. Beschreuen, ende ghecomponeert, door Jehan Baptista Houwaert, Conseillier, ende Meester Ordinaris vande Rekeninghen... des Conincx in Brabant.
K.	322.	Redenen ende curt verclaers waeromme het saisissement ende arrest van diuersche Heeren binnen Ghendt gheschiet is, den xxviij[sten]. Octobris M.D.LXXVII.
K.	323.	Articulen ende puncten, geconcipieert bij die generale Staten, waer op... Mattias... van Oostenrijck aengenomen is voor Gouuerneur ouer dese Nederlanden.
P.	238.	Hier vindy wie ghy sijt enz.
P.	239.	Wildy weten wat ons bevrijt heeft en ghespaert enz.
P.	247.	Placcaet ende Brief, by den welcken vercondicht werdt, dat men Don Jehan d'Autrice niet en houdt voor Stadhoudere.

1578

K.	330.	Verclaeringhe vande meynunghe des... Heere Don Johan Van Oistenrycke,... al voor ende eer te trecken ouer die

		Maeze, ende te versuecken den wech van wapenen, Verweckende alle die ondersaeten om hun te bekeeren tot Godt, ende Coninckly cker Maiesteyt. Met een Ordinantie ende Reghel, hoe het volck van oirloghe syns Maiesteyts hun sullen houden ende reguleren.
K.	337.	Patenten Oft opene Brieuen van... Don Johan van Oistenrijc..., Inhoudende den last ende commissie ghegheuen bij zijnder Ma[teyt]. den Baenreheer van Selles,... Met copien vande brieuen van zijn voorsz. Ma[teyt]. aen die Generael en particuliere Staten vande selue Landen en Prouincien, en oock aen de Raden en principaele steden, mit Instructie en patenten,... den voornoemden Baenreheere van Selles gegeuen.
K.	339.	Waerachtighe Antwoorde op de opene brieuen ende bedrieghelicke persuasien van don Jan van Oostenryck, ghegheuen te Hevre den XV. dach van Sporckelle, M.D.LXXVIII. Waer door opentlick ghesien wordt de goede meyninge vande generale Staten, enz.... hier by gevoegt copijen der brieuen vande voors. Staten geschreuen aen sijne Ma[teyt]; midts oock vande onderwijsinghen ende brieuen ghesonden door sijne Ma[teyt] in stede van antwoorde door den

		Baner-heere van Selles, ende van alle t'ghene dat naemaels ghehandelt is gheweest tusschen den voorseyden Baner-heere van Selles,... ende de voorseyde generale Staten.
K.	343.	Antwoorde Op en cleyn boecxken onlancxt wt ghegheuen, ghenoemt de *Declaratie vande meyninge van Heer Don Jan van Oostenrijck*: hier achter by ghevoeght. Inde welcke claerlick ontdect wort de waerachtighe meyninge vanden seluen H. Don Jan.
K.	344b.	Libelli cvivsdam Antverpiae nvper editi contra... Ioannem ab Austria... qua parte conscientiae, vt vocant, libertas in eo requiritur, breuis et dilucida confutatio. Auctore Ioanne Lensaeo a Belliano, Sacrae Theologiae Louanij Professore.

K.	347.	Antwoorde van de generale Staten vande Nederlanden, op de propositie die henlieden is ghedaen van weghen der Keyserlijcke Maiesteyt, by... Ottho Heynrick, Graue van Swertzenberg, etc. sijnen Ambassadeur tot dien eynde aen de Staten ghesonden.
K.	350.	Brieuen van Advertissement oft waerschouwinge, geschreuen aenden Edeldom ende andere ghedeputeerde vande Generale Staten vande Nederlanden, by eenen Dienaer van... Don Jan van Oostenrijck. Met de antwoorden daer op dienende, waer deure de waerachtige oirsaken van dese ieghewoordighe Intlantsche oirloge, midtsgaders het bedriegelijc mom-aensicht van don Jan ende zyne aenhangheren worden ontdeckt.
K.	354.	Oratio legatorum Sermi... Matthiae Archidvcis Austriae, etc. Belgij Gubernatoris, et generalium Belgico-Germaniae Ordinum: Habita in Conuentu Wormaciensi coram consiliariis à principibus Electoribus, et reliquis S.R. Imperij Legatis: An. M.D.LXXVIII. die VII. mensis Maij.

K.	358.	Lettre contenant vn auis de l'estat auquel sont les affaires des Païs-bas, tant pour le regard des principales provinces et villes en particulier, comme de toutes ensemble en general, avecq le recherche du party, le plus promt et plus asseuré, que les Estats puissent prendre contre l'Espagnol, pour leur conseruation et salut. 1578.
K.	360.	Lettre contenant l'éclaircissement des actions et deportemens de Monsieur filz et frere de Roy Duc d'Anjou, d'Alençon etc. Tant pour le regard des choses qui sont auenues es guerres ciules de la France, comme en ce qui concerne le faict et deffence des pays contre les Espagnols.
K.	361.	Schriftelick bewijs Des... Heeren Johan Casimiri, Palsgrauen opden Rhijn, Hertogen in Beyeren, etc. Daerin cortelick verhaelt ende wtgeleyt werden, die oorsaecken waer door zijne Vorstelicke Genaden beweecht zijn worden, tot bevrijdinge der benauder Nederlanden, volck te maken, ende met heercracht herwaerts ouer te commen.
K.	363.	Supplicatie Aen sijn Hoocheyt, ende Heeren des Raets van State, Ouergegeuen door de inwoonders deser Nederlanden, welcke protesteren, dat sy begeren te leuen nae de Reformatie

		des Euangeliums. Den xxij. dach Junij, 1578.
K.	367.	Tweede supplicatie Aen sijne Hoocheyt, ende Heeren des Raets van State, ouergegheuen den, vij. dach Julij, byde Protestanten, begherende te leuen nae de Reformatie des Euangeliums, op t'stuck vande versekeringhe, nopende d'exercitie van beyde de Religien. 1578.
K.	369.	Vermaninghe ende Raet voor de Nederlanden, waer in doorsake bewesen wort vanden tegenwoordigen inlantschen twist, ende oock de Remedie daer teghen, maer principalijck wort hier bewesen oftmen de Conscientien behoort te bedwinghen.
K.	370.	Epistola Michaelis Baii,... De Statuum inferioris Germaniae vnione cum iis, qui praeter omnium hactenus haereticorum morem, se Desertores Romanae Catholicae religionis vocant: Et de Juramento, quod eorum iussu à clero et monachis exigitur.

K.	374.	Advertissement Vande Staten van Henegouwe van hunlieder antwoorde op de Requeste versoeckende liberteyt van Religie ende exercitie van dien.
K.	378.	Accord ende verbondt ghemaeckt tusschen... den Hertoghe van Aniou,... ter eenre zijden: ende de Prelaten, Edelen ende ghedeputeerde vande Landen ende Steden, representerende de generale Staten van de Nederlanden, ter andere.
K.	379.	Wachtgheschrey. Allen liefhebbers der eeren Gods, des Vaderlandts, ende der Priuilegien ende Vryheden des seluen, tot waerschouwinghe ghestelt.
K.	381.	Twee brieuen van wylen don Jan van Oostenrijck. Gheintercipieert ende opghenomen deur den Heer van Sint Leger. Epitaphe of Grafschrift van Don Jan.
K.	383.	Remonstrance aux habitans dv païs bas, declarant amplement les vrays moyens pour les induire à demeurer constans en leurs deüe obeïssance. Par Brachmus damuis, Seigneur d'Hilorue. 1578.
K.	390.	Lettre d'vn Gentilhomme de Haynavlt, a Monsieur de la Mothe, Gouuerneur de Grauelines.
K.	392.	Le vray patriot Aux Bons Patriots.

K.	393.	Oratio de pacanda et componenda repvblica ad Belgas, in qua malorvm pvblicorvm... causae cum veris eorundem remedijs bona fide, et quasi digiti demonstrantur a Baleo Carfenna Hylandro. Anno 1578.
P.	254.	Een nieuwe Prognosticatie vanden wonderlijcken ende ellendighen Jare o.H. 1578. Midsg. de beschryuinge vande Comete des voorleden Jaers. Ghecalculeert by M. Niclaes Bazelius Medecijn ende Chirurgijn ordinaris... van Sinte Winox-Bergen.
W.	340.	Waerachtich Verhael van tghene des in dese Nederlanden gheschiet is, zedert die aencompste des Heeren Don Johan van Oistenrijck... Mit solutie vande obiecten begrepen int onwaerachtich discours... dat die Staten... hebben doen drucken, aengaende die inbrake ende ouertredinghe by hen ghedaen van de leste Pacificatie.

1579

K.	421.	Apologia Cornelii Callidii Chrysopolitani, in Orationem Philippi de Marnix, Domini de S. Aldegonda, pro Sereniss. Archiduce Austriae Matthia, et Ordinibus Belgicis: Ad Delegatos Septemvirum,

		caeterorumque Principum et Ordinum Sacri Imperij Wormatiano Conuentu habitam Mense Maïo, M.D.LXXIIX.
K.	422.	Vriendelijcke waerschouwinghe aen de Staten van Artois, van Henegouwe, ende van Douay. Waer in men wel blyckelijck mach sien, wie de gene zyn, die met redene moghen beordeelt worden, ghebroken te hebben de Pacificatie van Ghendt.
K.	423.	Advertissement à ceulx du pays Bas.
K.	424.	Exhortation amiable, et Conseil salutaire pour le Païs-Bas. Monstrant la cause de la presente dissension intestine, et le remede qui y pourroit estre mis. Et principalement est icy auise, si on doibt forcer les consciensces.

K.	425.	Discours sur la permission de liberte de religion, dicte Religions-vrede, au Païs-Bas.
K.	426.	Een Vriendelijcke vermaninghe tot allen Liefhebbers der Vryheyt ende des Religions-vreden.
K.	430.	Brief der Staten van Artois, ende der Ghedeputeerden van Henegauwe ende Douay: tot de Ghedeputeerde... van de Nederlanden, vergadert in de stadt van Antwerpen. Met de Andwoorde op de selue ghegheuen door de voorseyde Ghedeputeerde van de generale Staten.
K.	431.	Recveil des lettres, actes et pieces plvs signalees dv progres et besongne faict en la ville d'Arras et ailleurs, pour paruenir à vne bonne paix et reconcilliation auec sa Maiesté Catholicque, par les Estatz d'Arthois et deputez d'autres Prouinces.
K.	433.	Copie Van eenen Brief, by den Prince van Parme, ghesonden aen de generale Staten vanden landen van herwaerts ouer tot Antwerpen vergadert zijnde: ende Antwoorde der voorschreuen generale Staten daerop gedaen, den XII^{sten} Martij, vuyt den Walsche in Duytscher talen ouergeset.
K.	436.	Brief ende Resolutie der Staten van... Rijssel, ende Casteleynien van voorseyt

		Rijssel, Douay ende Orchies: Aen... de generale Staten versaemelt in de stadt van Antwerpen. Met de antwoorde van de voorseyde Staten op tselue.
K.	441.	Vermaninghe gedaen door... d'Artsch-hertoge van Oostenrijck,... aen de generale Staten der voorseyder Landen, den elfsten van April, M.D.LXXIX. Item de Poincten ende Artijcklen den generalen Staten voorghehouden door sijne voorseyde Hoocheydt: Midts-gaders d'Wtsprake van Heer Elbert Leonin... Raets-heere van Staten.
K.	443.	Lettres interceptes dv Contador Alonso de Cvriel, av Prince de Parme. Par lesquelles on peult manifestement descouurit les faulx et doubles traits, dont l'Espagnol tasche d'abuser ceux de pardeça, pour les armer contre leur partie.
K.	467.	Lettre d'vn gentilhomme, vray patriot, a Messieurs les Estatz Generaulx assemblez en la Ville d'Anuers.
K.	468.	Response a vn libelle famevx nagveres pvblié contre Monseigneur le Prince d'Orenges, et intitulé *Lettres d'vn gentil-homme vray patriot etc.* Faicte par Philippe de Marnix, Seigneur du Mont S^{te}. Aldegonde Conseillier d'Estat, A Messieurs les Estats generaulx du

		pays-bas. Auec ledit libelle icy joint à la fin.
K.	477.	Sendtbrief Des... Prince van Orangien,... Aende Prouincien ende Steden deser Nederlanden, die inde generale Vnie ghebleuen zijn, aengaende het Verdrach tusschen den Prince van Parme ende de gedesvnieerde Prouncien ghepasseert. Metgaders de copye des voors. Verdrachs.
K.	479.	Een Goede vermaninge aen de goede borghers van Bruessele, dat sy souden blyven in goede eendracht, ende niet treden in partijschap teghen malcanderen om eenighe saecken. Gemaect by eenen goede liefhebber des vreedts.

K.	481.	Des Coninclijcke Mai. van Spaengnien. etc. alderghenadichste verclaringhe vanden goeden wille ende Vaderlijcke gheneghentheyt tot zijne Nederlantsche Vassalen ende Onderdanen, ouerghegeuen aende Commissarissen der Keyserlijcke Maiest. op de propositien vanden Staten den eersten Junij van den Jaere duysent vijfhondert neghentseuentich tot Ceulen dewelcke van eenen yegelijcken ende die gheheele werelt seer hoochlijcken is te louen ende prijsen.
K.	484.	Brieuen der Keurvorsten, die te Cuelen versamelt zijn om den Peys vande Nederlanden te maken. By de welcke oock mede zijn ghevoecht de brieuen vanden Hertoghe de Terra-noua,... Met de artijclen van Peyse, ouerghesonden op den naem ende tijtel van de voors. Keurvorsten, Mits-gaders d'Antwoorde vande Staten, tot de voorseyde Keurvorsten, ende tot den Hertoghe van Terra-noua: Daerenbouen oock d'Antwoorde der Staten ouergheschreuen der Keyserlicker Maiesteyt, int iaer M.D.LXXVIII. den XX. Julij.
K.	486.	Protest vande Christelijcke Ghemeynte binnen

		Antwerpen, toeghedaen der Confessien van Ausborch, op de Articulen vande Pacificatie van Nederlant, Ghemaect tot Cuelen den xviij. Julij.
K.	489.	Sommiere Verclaringhe vande zwaricheden die den Inghesetenen van dese Nederlanden te verwachten soude hebben, soo verre het concept vande Artikelen, ende conditien vande Pacificatie tot Coelen wtghegheuen, ende voorts al omme in dese Landen ghestroyt, ghevolcht ende aenghenomen worde: Ende Verbodt by de Magistraet der Stadt Vtrecht ghedaen vande selue Artikelen niet te moeghen... wtdeylen.
K.	492.	Brief discovrs svr la negotation de la paix, Qui se traicte présentement à Coloingne, entre le Roy d'Espaigne, et les Estatz du Pays bas. Contenant aussi les articles de la paix, et sommaire annotation sur chascun d'ilceulx.
K.	493.	Een goede Waerschouwinghe voor den Borgheren, ende besonder dien... van Antwerpen, Dat sy hen niet en souden laten verlocken met... de bedriechlijcke Artijkelen van peyse, onlancx ghecomen van Cuelen.
K.	495.	Viri pietate, virtvte, moderatione, doctrinaq. clarissimi; dialogvs de pace. Rationes; qvibvs Belgici tumultus, inter

		Philippum... Hispaniae Regem, et Subditos, hoc rerum statu, componi possint; explicans.
K.	497.	Grondelicke Onderrichtingh aen de gemeene Ingesetenen van Nederlandt. Van tgroot gemack off ongemack, dat te verwachten staet, in dien men den Peys, na sulcken Artijkelen, al by den Cuervorsten... geraempt syn, aenneempt off affslaet.
K.	500.	Clare Vertoninge ende bericht der Articulen ende Conditien nv onlancx tot Cuelen inde Vrede-handel byden Churfursten, Fursten ende andere Keyserlycke Maiesteyts Ghesanten, gheproponeert.
K.	502.	Antwoorde op de clare verthooninghe der Artykelen, ende Conditien des vredens, byden Churfursten, Fursten, ende andere Keyserlycke Maiest. Gesanten gheproponeert. Oock mede Op de Kurtze Anzeigung in hoochduytsche sprake gestelt.
K.	503.	Aduijs ende Raedt van... den Prince van Oraengien, op sekere Articulen

		aan zijne Excellen[tie] ghesonden van weghen der ghedeputeerden van der Vnie, aengaende den Vrede-handel.
K.	507.	Aduijs van eenen liefhebber des Neder-landts. Aen Mijn-heeren de dry Staten der voorseyden landts: de selue vermanende dat sy hen vlytichlick versien aengaende haere saecken, om te schouwen den gheweldighen aenstoot die teghen hen-lieden wordt aenghericht.
K.	511.	De tvmvltvosa Belgarvm rebellione sedanda: ad Christiani orbis principes, et cunctos Publicae ac Christianae tranquillitatis amantes, brevis consvltatio: per Cornelium Callidium Chrysopolitanum.
K.	514.	Ad Belgii ordines exhortatoria ad pacem oratio: Qua, belli cavsis, et rebvs, quae inter ordines, et Auriaci Principem actae sunt, summatim explicatis, quid pacem hactenus impedierit, quidque eam promouere debeat, ostenditur.
P.	294.	Een wonderlijcke nieu gheschiedenisse, ghebeurt buyten Ghendt op de Bylock Anno 1579. In Aug... in die Locht ende daer na opter aerden.
S.	78.	Relatio ad Sacram Caesaream Maiestatem,

eorvm, qvae per svae Maiestatis commissarios in negotio Pacificationis Belgicae, Coloniae peracta sunt Anno M.D.LXXIX.

W. 412. Discovrs contenant le vray entendement de la Pacification de Gand, et l'vnion des Estats, et aultres traictez y ensuyuiz, touchant le faict de la Religion. Par lequel est clairement monstré que le Religions-fridt ne repugne pas ny ne contrarie aucunement à ladicte Pacification.

Antidote sur plussieurs poinctz des lettres de Don Jehan, par lesquelles il tache de faire trouver maulvaises toutes les actions des messieurs les étatz des Pays-Bas.

Een corte openinghe der causen waerom het niet raedsaem zy dat de prince van Orangien nu ter tijt comen soude binnen de stad van Gent.

Oratio contra Pseudopatriotas, hoc est Romanae ecclesiae desertores, qui se solos patriae veros amatores esse falso iactitant.

De unica religione studio catholicorum principum in republica conservanda. Liber unus.

1580

K.	521.	Vraye Narration De ce qu'est traicté auec ceux de Malines, Tant par escript que verbalement de la part de l'Archiduc Matthias Gouuerneur general du païs bas: Ensemble de ceulx de la ville d'Anuers; afin de persuader ausditz de Malines de demourer vniz auec les aultres Prouinces et villes voisines soubz le gouuernement dudit Archiduc.
K.	524.	Vertooch ghedaen aen myne Heeren de ghedeputeerde vande Staten generael, den ix^{en} Januarij, 1580. By Mijn Heere den Prince van Orangien.
K.	526.	Corte vermaeninghe aende naerdere ghevnierde Prouncien ende Steden der Nederlanden, daer by den jeghenwoordighen staet der seluer ende die remedien apparentelic daer toe dienende, met vele ghewichtighe argumenten ende bewijsredenen ooghenschijnlijc werden wtghedruckt.

K.	527.	Ban, ende edict by vorme Van proscriptie,... gedecreteert by... de Coninck, tegens Wilhelm... van Oraignyen, als hooft, beruerder ende bederuer van tgheheel Christenrijck, ende namentlyck van dese Nederlanden: Waerbij een yegelijck gheauctorjseert wordt van hem te beschadigen, offenderen ende vuyter weerelt te helpen, mit loon ende prys voor den ghenen die des doen, oft daer toe assisteren sullen.
K.	536.	Afgheworpene brieven vanden Cardinael van Granuelle ende vanden President Fonck, gheschreuen aen sommighe personagiën vande Malcontenten.
K.	539.	Eenen Afgheworpen oft gheintercipieerden brief vanden Prince van Oraignen aen den Hertoghe van Alencon. Met sommighe waerschouwinghen daer toe dienende, om de ooghen der goeder ondersaten te openen, wt ten walsche inde nederlantsche tale ouergheset.
K.	541.	Epistola ad dominvm Petrvm a Melodono Principem Espinoy, qva agitvr ervdite de cavsis et rationibvs cur à societate Principis Auraici necessario Catholicis fuerit discedendum, et ad

		clementissimum Dominum suum Regem Catholicum redeundum.
K.	543.	Le Retovr de la Concorde avx Pays Bas. Par le retour de Madame.
K.	544.	Discovrs veritable tovchant plvsieurs affaires d'estat, povr la jvstification des bons et fideles svbiectz de sa maieste catholiqve.
K.	545.	Emanvel - Erneste. Dialogve de devx personnages, Svr l'estat du Païs Bas. Auec un Indice ou Recueil sommaire des matieres les plus notables.
K.	546.	Le Renart decovvert.
K.	547.	Lettres de Monseigneur le Prince de Parme,... Addressantes Aux Bourguemaistres, Escheuins, etc.... et habitans de la Ville de Bruxelles: Par lesquelles son Ex^{ce}. leur presente la grace de sa Ma^{te}: moyennant leur reconciliation.
P.	311.	Aduis d'un affectionne au bien publique à la Bourgeoise d'Anuers.
P.	320.	Prognosticatie van acht Jaren, namelick vanden Jare 1581 tot... 1588 enz. Door Georgium Ursinum Plauensem der Mathemat. kunst een Liefhebber.
		De Christiani Principis officio, et quae secundum conscientiam ex sacris literis ei debetur obedientia, Ad Reverendiss. et Illustriss. Praesules, ac sacri Imperii

		Principes, Caesareae Majestatis Commissarios in conficiundae pacis negotio nunc Coloniae praesentes: Tractatus huis tempori accommodus, perutilis ac nescessarius.
		Sommaire et substance du ban et procription contre Guillaume de Nassau, Prince d'Oranges.

1581

K.	553.	Discouvrs fait par vn gentilhomme Tovrnesien, a vn Seigneur de Henault, sur le droit que Monseigneur d'Anjou fils de France, à de faire guerre au Roy d'Espaigne.
K.	557.	Apologie, ofte Verantwoordinghe des Doerluchtighen... Vorsts ende Heeren,... Wilhelms... Prince van Orangien, enz. Teghen den Ban ofte

		Edict by forme van Proscriptie ghepubliceert by den Coningh van Spaegnien teghen den voorsz. Heere: waer wt sal blijcken hoedanigh dat sijn de lasteringhen ende valsche beschuldinghen in den voorsz. Ban begrepen. Ghepresenteert aen Myne Heeren de Generaele Staeten van de Nederlanden.
K.	564.	Opvscvla qvaedam his temproribvs pernecessaria. De tribvs primariis cavsis tvmvltvvm Belgicorum, ad... Lodouicum à Barlaymont, Archiepiscopum... Cameracensem etc. Libelli tres. Contra coalitionem mvltarvm religionvm, qvam liberam religionem vocant,... ad... Abbatem Marcianensem,... Libellvs exhortatorivs ad pacem qvibvsvis conditionibvs cum Rege Catholico faciendam, ad... Abbatem Hasnoniensem, Avctore Ricardo Hall Doctore Theologo.
K.	572.	Copie des lettres de remonstrance, Du Treshaut et Tresillustre Seigneur,... le Duc d'Aniou, etc. Enuoyees à tous les Parlements de France: concernans la ferme, et louable resolution prinse par ledict Seigneur, endroit la defence et deliurance de ces Païs bas.

K.	575.	Een trouwe Waerschouwinghe, aen de goede mannen van Antwerpen.
K.	577.	Broederlijcke waerschouwinghe: aen allen Christen Broeders, die van Godt veroordent sijn, tot de verkiesinghe der Ouericheyt ende Magistraten, inde Steden der ghevnieerde Prouincien, daer het Heylich Euangelium vercondicht, ende die ghereformeerde Religie gheexerceert wort.
K.	579.	Remonstrance faict par son Excellence en Anvers ce premier Jour de Decembre à Messieurs les Estatz. 1581.
W.	493.	Acten vanden Vredehandel gheschiet te Colen, inde teghenwoordicheyt vande Commissarisen der Keys. Maiesteyt. enz. Verciert met nootelijcke ende zeer vruchtbare annotatien ende verclaringhen... Ghetrouwelyck beschreven wt den Protocol der ghesanten vande Staten, ende overgeset in de nederd. sprake.

1582

K.	581.	Politicq Onderwijs. Inhoudende diuersche ende seer ghewichtighe Argumenten ende bewijs-redenen,... daer by crachtelijck bewesen wordt, dat niet sonder

		oorsaecke ende treffelijcke motyuen, Sijne Excellencie, ende de Generaele Staten vande ghe-vnieerde Nederlanden, versuecken datmen met nieuwen Eede, den Coninck van Spaignien ende sijne adherenten soude versaecken, ende der teghenwoordigher Ouericheyt, d'Lant ende malcanderen teghen de selue Hulde ende Trouwe belouen, waer omme oock den seluen Eedt by eenen yeghelijcken... behoort ghesolemnizeert ende ghedaen te wordden.
K.	586.	De blijde ende Heerlijcke Incomste van Mijn-Heer Franssois van Vranckrijck,... Hertogh van Brabant, van Anjou, Alensson, Berri, etc. in sijne zeer vermaerde stadt van Antwerpen.
K.	588.	Een Dialogve Oft Tsamensprekinghe tusschen de goetwillighe Ghemeynte ende die Edele... Heere... die Hertoghe van Aniou. etc. onse gheduchtighe Heere.

K.	599.	Verhael op de Quetsure van Mijn Heer den Prince van Oragnien.
K.	601.	Copye. van eenen brief geschreuen wt Brugghe aen eenen goeden Patriot tot Antwerpen, waer in verhaelt wordt den veraderlicken aenslach, deur den welcken sommige verraders zijn hoochz. ende zijn Ex^{e} hebben willen ombringhen.
K.	602.	Warachtich verhael van tghene dat binnen... Brugge gheschiet is inde maent van Julius 1582. Inhoudende De middelen die de Coninck van Spanien wederomme heeft willen te wercke stellen om den Hertoghe van Brabant, Ghelderlandt, Anjou, Alenchon etc.... ende den Prince van Orangie het leven te benemen.
K.	606.	Michaelis Baii in sacra Theologia Regii Professoris,... de Juramento Antwerpiae in domo ciuica concepto et comprobato 12. Aprilis Anni 1582. quod iussu Ducis Alenzonij à ciuibus exigitur, Epistola ad dominum Doctorem Petrum Castillo.
K.	607.	Cort ende claer bewijs. Van geen der weerden te syne. Den Eet binnen Andtwerpen op het Stadthuys, gheconcipieert ende gheapprobeert. Welcken gheeyscht wort doer beuel des Hertoge van

		Alenzon, van die Borgers van Antwerpen.
K.	608.	Brevus per conclvsiones aliqvot dedvctio, qva demonstratvr eorum crimen, qui nouo et fictitio Brabantiae duci juramentum praestant obedientiae et auxilij, aduersus Hispaniarum Regem et ei adherentes. Auctore Joanne Lensaeo Belliolano, Sacrae Theologiae Regio Louanij Professore.
K.	612.	Afgheworpen brieuen Van den Cardinael van Granuelle ende andere, Ouergheset inde Nederduytsche spraecke wt de originale copijen.
K.	613.	Premiere Apologie povr Monseignevr, et les Estats des Pays-Bas.
P.	328.	Die clachte ende troost van Belgica... Poetelijck gheinventeert, ende Rhetoryckelijck ghecomponeert, den 1 Febr. 1582 by Jehan Babtista Houwaert.
P.	338.	De Heerlicke Incomste van... Francoys van Franckrijck... Hertoch van Brabant, Gelder, Anjou enz.... in sijn vermaerde stadt van Brugge, den 27. dach Julij, Anno 1582.
		Declaratio caussarum ob quas Belgium gravissimis premitur calamitatibus cum demonstratione remedii adversus easdem efficacissimi. Auctore V.P.F. Petro a S. Audomaro.

1583

K.	627.	Ernstighe Vermaninghe vanden standt ende gheleghentheyt der Christenheyt, ende vande middelen haerder behoudenisse ende weluaren. Aen... alle... Staten van Christenrijck. Door enen duytschen Edelman, liefhebber des vaderlandts.
K.	633.	Responce d'vn bon patriot et bovrgeois de la ville de Gand, au libelle fameux, intitulé *Auis d'un Bourgeois de la ville de Gand, qui se ressent amerement des calamitez de sa ville*.
K.	636.	Corte verclaringe, ghedaen by Borgemeesteren, Schepenen ende Raedt der

		stadt van Antwerpen, nopende den aenslach teghen de selue stadt aengericht den XVII. deser maent Januarij. M.D.LXXXIII. stylo nouo. Midtgaders de brieuen van Credentie ende Instructie bij sijne Hoocheyt gesonden aende voorsz. stadt, ende sekere Missiue aen mijnen Heere vanden Tempel.
K.	646.	tVeld-teecken der Franchoysen. Anno dryentachtentich is dit gheschiet, Janus seuenthien, t'Antwerpen inder ste: Maer Godt heeft ons gheholpen wt dat verdriet: Doe sy riepen: Tue: Tue: la Ville gaignée:
K.	647.	Verhael van de warachtighe ghelegentheyt des grouwelijcken aenslachs, by den Francoysen gedaen op de stadt van Antwerpen, den xvij[sten] Januarij stylo nouo, In den Jare M.D.Lxxxiij.
K.	648.	Claer Bewijs, dat den Prince van Orangien de oorsake ende iersten oorspronck is gheweest van dese langduerighe allende ende tweedrachticheyt: Oock mede culpabel ende deelachtich gheweest te zijn van den grouwelijcken aenslach by den Francoysen opde stadt van Antwerpen voorts-ghekeert

		den xvij. Januarij, int Jaer M.D.LXXXIII.
K.	651.	Discovrs, Verclaerende wat forme ende maniere van regieringhe, dat die Nederlanden, voor die alderbeste ende zekerste, tot desen tyden aenstellen mochten.
K.	652.	Van den Staet der teghenwoerdiger Nederlantsche Regierung... Concordia res paruae crescunt. Discordia dilabuntur.
K.	655.	Waerschouwinghe aen alle goede Inghesetenen vanden Nederlanden, die tot beschermenisse vande vrijheydt van hunne Religie, persoonen, Preuilegien, ende oude hercomen, teghens die tyrannie vande Spaingnaerden ende heuren aenhanck, t'samen verbonden ende vereenicht sijn.
K.	657.	Een Christelijcke waerachtighe Waerschouwinghe ende wederlegghinghe: Aller, die segghen, dat de Christenen moghen Verbondt maken metten onghelooúighen in Krijghshandel, om duer hun macht beschermt te worden. Ende voornamelijc teghen een Boecxken, gheintituleert *Waerschouwinghe aen alle goede Inghesetenen*.
K.	658.	Een ootmoedich vertooch ende eenvoudighe verclaringhe vanden eenighe middel, waer deur

		men voordaen, dese arme bedructe Nederlanden sal behoeden van voorder verwoestinghe: ende deser elendigher krych haest een eynde maken. Deur eenen Liefhebber van Godes heylich Woort, ende des Lants-weluaren. Anno 1583. in August.
K.	667.	Lettre d'vn gentil-homme de Haynavt, a vn sien amy de Gand. Touchant l'estat present des affaires du Pays bas.
K.	669.	Advis svr le fait de la mvtvelle vnion, reciproqve devoir, et entretenement des estas politics.
P.	346.	Advis ende goetduncken vanden Prince van Orangien op t'faict gheschiet T'Antwerpen, ende in eenighe Steden van Vlanderen, den 17 Jan. int jaer 1583.

W.	549.	Advis d'vng bon bovrgeois de la ville de Gand, qvi resent amerement des calamites de sa ville, dv comté de Flandres, et en fin de tous les Païs bas translaté de Flamen en Francois. Auec vn Aduertissement d'vn Gentil-homme Francois à ses amis qui sont en Flandres, pour se donner garde des desseigs de Mons. la Duc d'Alencon.
W.	575.	Den Willecomme van Jonc-Heer Jan van Hembyze, ieghenwoordich voorschepene, vander stede van Ghendt, die wter voornoemde stadt (als Voorschepene verlaten zijnde, geleden bet dan vier Jaer onbegrepen) is moeten vertrecken, deur groote partialiteyt... Ende hem vier Jaren in Duytslandt ghehauden hebbende, deur Gods ghenade beroepen wesende, totten voorseyden Staet, verlatende tot Franckendale in Duytslandt zijn paeyselicke ruste, ende beminnende met gloedich liefhebben, de gemeene welvaert ende Borgherye, is binnen der zeluer Stadt ghecommen den xxiij^{sten} Octobris 1583. Welcken Willecomme oock behelst vele goede vermaninghen. Advis du Prince d'Orange sur la partie à prendre dans la situation critique où se trouvent les Pays-Bas.

1584

K.	676.	Middelen Ende conditien, door de welcke d'Inghesetenen der gheunieerde Prouincien, met der Majesteyt vanden Coninck van Spaignen, haren natuerlicken Heere, met goeder Conscientie, mits behoorlicke versekertheyt, zouden moghen accorderen.
K.	677.	Ondersoeckinghe ende examinatie vande middelen. Ende conditien, door de welcke de Inghesetene der ghevnieerde Prouincien, met... den Coninck van Spaignen,... zouden moghen accorderen. Van sommighe ghepretendeerde Vredemakers inde stadt van Ghendt voorghedraghen.
K.	683.	Sentbrieven van die van Gendt, aende Staten van Brabant, ende den steden Brussele ende Antwerpen: Nopende de onderhandelinghe by henlieden beghonst metten vyant: Mitsgaders Antwoorde op de selue, soo vanden Staten generale, als vanden Staten van Brabant, ende de steden van Bruessel ende Antwerpen.
K.	685.	Den Brief By Schepenen ende Raedt der stede van Ghendt, aen den Heere van Ryhoue gheschreuen. Belanghende t'verraedt der

stede van Dendermonde by Jan van Hembyze ende complicen aengherecht.

Vertoog gedaen der ingesetenen van Gent, verclarende waerom de reconciliatie, so wel metten Spangiaerden als Francoisen, niet raedsaem en zij.

Bibliografie

Algemene Geschiedenis der Nederlanden in twaalf delen, onder redactie van J.A. van Houtte, J.F. Niermeyer, J. Presser, J. Romein, H. van Werveke, deel IV en V, Utrecht-Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1952.
Altamira, L.R., *Philippe II d'Espagne*, in: *Hommes d'Etat*, o.l.v. A.B. Duffy en F. Galy, deel II, Paris 1937, 509-598.
Arbó, S.J., *Cervantes* (uit het Spaans vertaald door G.C. Mohr - Horsman), Amsterdam 1947.
Avermaete, R., *Lamoral d'Egmont 1523-1568*, Bruxelles 1943.
Bakhuizen van den Brink, R.C., *Studien en Schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*, 5 dln., Amsterdam 1863-1913.
Bakhuizen van den Brink, M.R.C. - J.S. Theissen - H.A. Enno van Gelder, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, (*1565-1568*), 3 dln., Utrecht 1925-1942 (*WHG* IIIe serie no's. 47 en 74).
Becker, B., *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert*, 's-Gravenhage 1928 (*RGP*, kleine serie, 25).
Beesley, E.E., *Queen Elisabeth*, London 1892.
Bense, J.F., *The Anglo-Dutch Relations from the earliest times to the Death of William the Third*, 's-Gravenhage 1925.
Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Oranje en de vestiging van de Nederlandse Staat*, Amsterdam 1946.
Bertrand, L., *Philippe II à l'Escurial*, Paris 1929.
Berwick y de Alba, D.C.L., *The Great Duke of Alba as a public servant*, London etc. 1947.
Bezold, F. von, *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir mit verwandten Schriftstücken*, I (1576-1582), München 1882, 359.
Bibl, V., *Der Tod des Don Carlos*, Wien 1918.
Bindoff, S.T., *The Netherlands and England: the Parting of the Ways*, in: *Verslag van de Algemene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap gehouden te Utrecht 31 October 1949*, Utrecht 1950, 60-74.
Blok, P.J., *Het advies der Spaansche Inquisitie*, in: *BVGO* IVe reeks, 6 (1907) 241-257; 468-470.
- *Apologie van Lodewijk van Nassau*, Utrecht 1885, 154-368 (*BMHG* VIII).
- *Prins Willem's Apologetica*, in: *BVGO* Ve reeks, 4 (1917) 259-286.
- *Willem de Eerste, Prins van Oranje*, 2 dln., Amsterdam 1919-1920 (*Nederlandsche Historische Bibliotheek*, o.l.v. H. Brugmans, XI-XII).
Boer, C., *Hofpredikers van prins Willem van Oranje. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers*, 's-Gravenhage 1952.

B o n g e r , H., *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volkertszoon Coornhert*, Arnhem 1954.
B o r , P.C., *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlantsche oorlogen, beroerten, en borgerlijke oneenigheden*, I-II, Amsterdam 1679.
B r a n d i , K., *Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*, II: *Quellen und Erörterungen*, München 1941[3].
B r a n t s , V., *'Le Prince' de Machiavel dans les anciens Pays-Bas*, in: *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller...*, II: *Époque moderne et contemporaine*, Louvain-Paris 1914, 87-99.
B r a t l i , C h ., *Philippe II, roi d'Espagne*, Paris 1912 (uit het Deens).
B r i o n , M., *Bartholomé des Las Casas 'Père des Indiens'*, Paris (1927).
B r o m , G. - H e n s e n , A.H.L., *Romeinse Bronnen voor den kerkelijk-staatskundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, 's-Gravenhage 1922 (*RGP* 52).
B r o u w e r , J., *Montigny, Afgezant der Nederlanden bij Philips II*, Amsterdam 1941.
B r u i n , C.C. d e , *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden 1937.
B u r m a n n u s S e c u n d u s , P e t r u s , *Analecta Belgica*, Lugduni Batavorum 1772.
B u s k e n H u e t , *Het Land van Rembrand*, 2 dln., Utrecht-Antwerpen (1954).
B u s s e m a k e r , C.H. T h ., *De Afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie*, 2 dln., Haarlem 1895-1896.
Calendar of State Papers, foreign Series of the Reign of Elisabeth, (*1569-1585*), 11 dln., London 1874-1916.
C o r n e l i s s e n , A.J.M., *Calvijn en Rousseau. Een vergelijkende studie van beider staatsleer*, Nijmegen-Utrecht 1931.
- *Wilhelmus van Nassouwe. Een nieuwe historische plaatsing*, Utrecht-Nijmegen 1945.
C o r n e l i s s e n , J.D.M., *Medewerkers van den Prins*, in: *Prins Willem van Oranje 1533-1933*, Haarlem 1933, 235-253.
- *De trouw der Katholieken tegenover 'ketters'*, Nijmegen 1930.
C o u t u r i e r , P. - A. L a t r e i l l e - J. C a d i e r , *La Saint-Barthélemy, jour de réparation*, in: *Unité chrétienne et tolérance religieuse*, Paris (1950), 104-123.
C u n o , Fr. W., *Franciscus Junius der Ältere, Professor der Theologie und Pastor* (*1545-1602*). *Sein Leben und Wirken, seine Schriften und Briefe*, Amsterdam 1891.
D e l v i g n e , A., *Mémoires de Martin Antoine del Rio sur les troubles des Pays-Bas durant l'administration de don Juan d'Autriche*, I, Bruxelles-La Haye 1869.
D e v o s , J.P., *Les chiffres de Philippe II* (*1555-1598*) *et du Despacho Universal durant le XVIIe siècle*, Bruxelles 1950 (*Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire*).
D i e r i c k x , M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Philips II. 1559-1570*, Antwerpen-Utrecht 1950.
D r e w e s , J.B., *Het Wilhelmus. De geestelijke achtergrond van ons volkslied*, Amsterdam-Brussel-Londen-New York 1946.

D u r m e , M. v a n , *Herziening van het proces van de Hertog van Alba*, in: *Streven*, 9 (1955) 138-147.

- *Antoon Perrenot van Granvelle. Beschermheer van Christoffel Plantijn*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1948.
E l k a n, A., *Über die Entstehung des niederländischen Religionsfriedens von 1578 und Mornays Wirksamkeit in den Niederlanden*, in: *Mitteilungen des Instituts für östenreichische Geschichtsforschung*, 27 (1906) 467-474.
- *Johann und Philipp von Marnix während des Vorspiels des niederländischen Aufstandes 1565-1567*, Leipzig (1913).
- *Die erste Publizistik der Bartholomäusnacht und Mornay's Vindiciae contra tyrannos*, Heidelberg 1905.
E s s e n, L. v a n d e r, *Alexandre Farnèse, Prince de Parme, Gouverneur général des Pays-Bas* (*1545-1592*), 4 dln., Bruxelles 1933-1935 (*Bibliothèque du XVIe siècle*).
- *L'intervention de Marguerite de Parme dans le mouvement de réconciliation des provinces wallones (1579*). *Un document inédit des archives farnésiennes de Naples*, in: *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 88 (1924) 1-12.
E v e r d i n g e n, W. v a n, *Het leven van Mr. Paulus Buys, Advocaat van den lande van Holland*, Leiden 1895.
F a v r e s s e, F., *L'avènement du régime démocratique à Bruxelles pendant le moyenâge* (*1306-1423*), Bruxelles 1932 (*Académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Mèmoires*).
F r e d e r i c q, P., *Het Nederlandsch Proza in de zestiendeëeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten, met eene bloemlezing* (*1566-1600*) *en een Aanhangsel van liedjes en gedichten uit dien tijd*, Bruxelles 1907.
F r e d e r i k s, J.G., *De moord van 1584. Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op prins Willem van Oranje. Met eenige bijlagen en aanteekeningen*, 's-Gravenhage 1884.
F r i e d l ä n d e r, E., *Briefe des Aggaeus de Albada an Rembertus Ackema und andere, aus den Jahren 1579-1584*, Leeuwarden 1874.
F r u i n, R., *Tien Jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog* (*1588-1598*), 's-Gravenhage 1906.
- *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales 1566-1616*, 's-Gravenhage 1893 (*WHG*, IIIe serie 1).
- *Verspreide Geschriften, met aanteekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*, uitg. door P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fzn., 10 dln., 's-Gravenhage 1900-1905.
- en H.T. C o l e n b r a n d e r, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland*, 's-Gravenhage 1922[2].
G a c h a r d, L.P., *Actes des États Généraux des Pays-Bas 1576-1585, Notice chronologique et analytique*, 2 dln., Bruxelles 1861-1866.
- *Correspondance de Guillaume le Taciturne prince d'Orange, publiée pour la 1e fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince, etc.*, 6 dln., Bruxelles 1850-1857.
- *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas, publiée d'après les originaux conservés dans les Archives royales de Simancas, etc.*, 5 dln., Bruxelles 1848-1879.

- *Contre l'escript du prince d'Orange*, in: *Compte-rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire*, 4 (1841) 79 en 112-123.
Gerdes, D., *Scrinium antiquarium sive miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia*, I, Groningae et Bremae s.a.
Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden, onder redactie van F. Baur, W.J.M.A. Asselbergs e.a., III: *De Letterkunde van de Renaissance tot Roemer Visscher en zijn dochters*, door G.S. Overdiep e.a., Antwerpen-Brussel-'s-Hertogenbosch z.j.
Geschiedenis van Nederland, o.l.v. H. Brugmans, deel III en IV, Amsterdam 1936.
Geschiedenis der Nederlanden, onder redactie van L.G.J. Verberne, deel II: L.J. Rogier, *Eenheid en Scheiding*, Nijmegen 1952.
Geschiedenis van Vlaanderen, o.l.v. R. van Roosbroeck, deel III en IV, Amsterdam 1938-1939.
Geurts, P.H.J.M., *Overzicht van Nederlandsche politieke geschriften tot in de eerste helft der 17e eeuw*, Maastricht 1942.
Geyl, P., *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, 2 dln., Amsterdam-Antwerpen 1948-1949[2].
Grinten, J.H.P.M. van der, *Het Plakkaat van Verlatinge*, in: *BVGO*, VIIe reeks, 2 (1932) 161-178.
Groen van Prinsterer, G., *Archives ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, 1re série, 12 tom. et Supplément, Leide 1835-1847.
Haak, S.P., *Paullus Merulla 1558-1607*, Zutphen 1901.
Haer, F. van der, *De initiis tumultuum belgicorum ad serenissimum D.D. Alexandrum Farnesium Parmae et Placentiae Ducem Libri Duo: Quibus eorum temporum Historia continetur, quae a Caroli Quinti morte, usque ad Ducis Albani adventum, imperante Margaretha Austria, Parmae et Placentiae Duce, per annos novem in Belgio extiterunt*. Duaci 1637.
Halkin, L.E., *Philippe II, cet inconnu*, in: *Initiation à la critique historique*, Paris 1951, 87-107.
Hanke, L., *Bartolomé de las Casas. An interpretation of his Life and Writings*, The Hague 1951.
Hansen, J., *Der niederländische Pacificationstag zu Köln im Jahre 1579*, in: *West-deutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 13 (1894) 227-272.
Herderscheê, J., *Namen en spreekwijzen aan den Bijbel ontleend*, Deventer 1918[4].
Herwerden, P.J. van, *Het verblijf van Lodewijk van Nassau in Frankrijk. Hugenoten en Geuzen 1568-1572*, Assen 1932.
- *Bij den oorsprong van onze onafhankelijkheid. Een studie over het aandeel van de standen aan het verzet tegen Spanje in de jaren 1559-1572*, Groningen-Batavia 1947.
Heijbroek, J.F., *De Fabel. Ontwikkeling van een literatuursoort in Nederland en in Vlaanderen*, Amsterdam 1941.
Hopperus, Joachim, *Epistolae ad Viglium ab Aytta Zuichemum* (Editae cura Corn. Fra. de Nelis), Trajecti ad Rhenum 1802.

Hoynck van Papendrecht, C.P., *Analecta Belgica*, 3 dln., Hagae Comitum 1743.

Hulzen, A. van, *Utrecht in 1566 en 1567*, Groningen-Batavia 1902.
Itjenhorst Jz., J., *De werkzaamheid van Du Plessis Mornay in dienst van Hendrik van Navarre in de jaren 1576 tot 1582*, Kampen 1917.
Japikse, N., *De minuut van het plakkaat der afzwering van 26 Juli 1581*, in: *BVGO*, Ve reeks, 6 (1919) 39-63.
- *Resolutiën der Staten Generaal van 1576-1609*, deel I-IV (1576-1584), 's-Gravenhage 1915-1919 (*RGP* 26, 33, 41 en 43).
- *De Staten Generaal van 1576*, in: *BVGO*, Ve reeks, 3 (1916) 1-39.
Juste, Th., *Le comte d'Egmont et le comte de Hornes, d'après des documents authentiques et inédits*, Bruxelles 1862.
Kalken, F. van - J. Jonckheere, *Marnix de Sainte Aldegonde* (*1584-1598*), *Le Politique et le Pamphlétaire. Le Pédagogue*, Bruxelles 1952.
Kampinga, H., *De opvattingen over onze oudere Vaderlandsche Geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw*, 's-Gravenhage 1917.
Kernkamp, J.H., *De Handel op den vijand 1572-1609*, 2 dln., Utrecht 1931-1934.
Kervyn de Lettenhove, J.M.B.C., *Les huguenots et les gueux. Étude historique sur vingt-cinq années du XVIe siècle* (*1560-1585*), 6 dln., Bruges 1883-1885.
- *Relations politiques des Pays-Bas et d'Angleterre, sous le règne de Philippe II*, 11 dln., Bruxelles 1882-1900.
Kervyn de Volkaersbeke, Ph.-J. Diegerick, *Documents historiques inédits concernant les troubles des Pays-Bas, 1577-1584, publiés avec des notes biogr. et histor.*, 2 dln., Gand 1847-1849.
Kessen, A., *Het Wilhelmus van Nassouwe en zijn auteur*, in: *Miscellanea... van Gils, Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, 85 (1949) 333-344.
Kluckhohn, A., *Briefe Friedrich des Frommen, Kurfürsten von der Pfalz mit verwandten Schriftstücken*, I (1559-1566), Braunschweig 1868.
Knuttel, W.P.C., *De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek*, 2 dln., 's-Gravenhage 1892-1894.
Kuiper, E.T. - P. Leendertz Jr., *Het Geuzenliedboek. Naar de oude drukken*, 2 dln., Zutphen 1924-1925.
Lacroix, A., *Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde. Correspondance et mélanges*, Bruxelles 1860; *Écrits politiques et historiques*, Bruxelles 1859.
- F. van Meenen, *Notices historiques et bibliographiques sur Ph. de Marnix*, Bruxelles 1858.
Laurillard, E., *Opgave en Toelichting van spreuken en gezegden in de volkstaal, aan den Bijbel ontleend*, Amsterdam 1875.
Leendertz Jr., P., *Het 'Wilhelmus van Nassouwe'. Met verklaring en historische toelichting*, Zutphen 1925.
Lefèvre, J., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas, publ. d'après les originaux conservés dans les Archives de Simancas*, 2e partie, tom. I., Bruxelles 1940 (*Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire*).

L i e d e r , F.W.C., *The Don Carlos Theme*, in: *Havard Studies and Notes in Philology and Literature*, 12 (1930) 1-73.

L o s s e n , M., *Aggäus Albada und der kölner Pacificationscongress im Jahre 1579*, in: *Historisches Taschenbuch*, 5. Folge, 6 (1876) 275-352.
L o t a r , P.L., *Mémoire sur l'Affaire Jauregui, Anvers, mars 1583. Le cas du P. Antoine Temmerman*, Bruxelles 1937.
M a l e n g r e a u , G., *L'Esprit Particulariste et La Révolution des Pays-Bas au XVIe siècle* (*1578-1584*), Louvain 1936. (*Recueil de travaux publiés par les Membres des Conférences d'Histoire et de Philologie*, 2me série, fascicule 36 me).
M a r n i x v a n S i n t e A l d e g o n d e . Uitgegeven in opdracht van het Uitvoerend Comité ter Herdenking van het Vierde Eeuwfeest van Marnix van Sinte Aldegonde...., Brussel-Amsterdam z.j.
M e e s - V e r w e y , M., *Apologie ofte Verantwoordinge van de Prince van Orangien*, uitgegeven door...., met een voorrede van Albert Verwey, Santpoort 1942[2].
M e e s t e r , B. d e , *Le Saint-Siège et les Troubles des Pays-Bas. 1566-1579*. Louvain 1934 (*Recueil de travaux publiés par les Membres des Conférences d'Histoire et de Philologie*, 2me série, fascicule 28me).
M e t e r e n , E. v a n , *Historie der Nederlandscher ende haerder Naburen Oorlogen ende geschiedenissen tot den lare M.VIC.XII....*, 's-Gravenhage 1614.
Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas. 1565-1580, éd. J. Blaes et A. Henne, 4 dln., Bruxelles 1859-1866 (*Société de l'histoire de Belgique. Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique, XVIe siècle*, nos. 3, 7, 12, 20 et 24).
M e r r i m a n , R.B., *The Rise of the Spanish Empire, in the old World and in the new*, IV: *Philip the Prudent*, New York 1934.
M e y e r , A. d e , *Le procès de l'attentat commis contre Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange, 18 mars 1582*, Bruxelles 1933.
M o r e a u , É. d e , *Le clergé des Pays-Bas méridionaux à l'époque des Troubles*, in: *Koninklijke Belgische Acadamie. Mededeelingen van de Klasse der Letteren en der Moreele en Staatkundige Wetenschappen*, V, XXXIII, 1947, 195-214.
M o t l e y , J.L., *The Rise of the Dutch Republic: A History*, London 1902.
M u l l e r , P.L., *Prins Willem I en Frankrijk*, in: *P.L. Muller's Verspreide Geschriften*, Leiden 1906, 256-281.
- *Anjou's veldtocht en overkomst*, in: *BVGO*, IVe reeks, 2 (1902) 43-70.
- *Anjou's vertrek en einde*, in: *BVGO*, IVe reeks, 4 (1905) 1-54.
- *Breuk en verzoening*, in: *BVGO*, IVe reeks, 2 (1902) 272-306.
- *De verkiezing van Anjou*, in: *BVGO*, IIIe reeks, 8 (1894) 339-420.
- A. D i e g e r i c k , *Documents concernant les relations entre le Duc d'Anjou et les Pays-Bas* (*1576-1583*), 5 dln., Utrecht-'s-Gravenhage 1889-1899.
N u y e n s , W.J.F., *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVIe eeuw*, 3 dln., Amsterdam 1865-1867.
O t t e n , J.F., *Machiavelli, sleutel van onzen tijd*. Gevolgd door een nieuwe vertaling van *De Vorst*, 's-Gravenhage 1941.
P a t e r , J.C.H. d e , *De Raad van State nevens Mathias* (*1578-1581*), 's-Gravenhage 1917.

- *De Tachtigjarige Oorlog*, Amsterdam 1936 (*Geschiedenis van Nederland*, deel III).
P a t r y , R., *Philippe du Plessis-Mornay. Un huguenot homme d'État* (*1549-1632*), Paris 1933.

P f a n d l, L., *Philipp II., Gemälde eines Lebens und einer Zeit*, München 1938. Nederlandse vertaling, *Filips II, Zijn leven en zijn tijd*, Antwerpen (1944).
P i o t, C h., zie: P o u l l e t, E. - C h. P i o t, *Correspondance...*
P i r e n n e, H. *Histoire de Belgique*, deel IV, Bruxelles 1911.
Politieke balladen, refereinen, liederen en spotdichten, der XVIe eeuw, naar een gelyktydig handschrift, uitg. door Ph. Blommaert, Gent z.j.
P o u l l e t, E., *Histoire politique nationale. Origine, développements et transformations des institutions dans les Pays-Bas*, 2 dln., Louvain 1882-1892.
- *Mémoire sur l'ancienne constitution brabançonne*, Bruxelles 1863.
- C h. P i o t, *Correspondance du Cardinal de Granvelle, 1565-1586*. Faisant suite aux Papiers d'état du Card. de Gr., publ. dans la *Collection de Documents inédits sur l'histoire de France*, 12 dln., Bruxelles 1877-1896 (*Collection de Chroniques Belges inédits*).
P r e s s e r, J., e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*, Amsterdam-Brussel 1948[3].
P r i m s, F., *Beelden uit de Cultuurstrijd*, Antwerpen 1942 (*Antwerpsensia*, XVe reeks).
- *De Groote Cultuurstrijd*, 2 dln., (*1578-1585*), Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1942-1943.
Prins Willem van Oranje 1533-1933, Haarlem 1933.
P r o o s t, K.F., *De Bijbel in de Nederlandsche Letterkunde als spiegel der cultuur*, deel II: *Zestiende en zeventiende eeuw*, Assen 1933.
R a c h f a h l, F., *Don Carlos. Kritische Untersuchungen*, Freiburg i.B. 1921.
- *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand*, deel I-II, Halle a.S. 1906-1908; deel III, 's-Gravenhage 1924.
R a h l e n b e c k, C h., *Notes sur les auteurs, les imprimeurs et les distributeurs des pamphlets politiques et religieux du XVIe siècle*, in: *Bulletin du bibliophile belge*, 15 (1859) 361-372.
R a m, d e, *Documents relatifs à la Pacification de Gand de 1576*, in: *Compte-rendu des séances de la Commission royale de l'histoire ou recueil de ses bulletins*, 14 (1848) (5)-(16).
R a u s, L., *De dialoog 'Emanuel-Erneste' en zijn auteur, 1580*, in: *De Gulden Passer*, N.R., 10 (1932) 25-39.
R e i f f e n b e r g, F.A.F.T h. d e, *Correspondance de Marguérite d'Autriche, Duchesse de Parme, avec Philippe II, suivie des interrogatoires du comte d'Egmont et de quelques autres pièces*, Bruxelles 1842.
R e i t s m a, J., *Franciscus Junius. Een Levensbeeld uit den eersten tijd der Kerkhervorming*, Groningen 1864.
R e n s o n, G., *Frederik Perrenot, Heer van Champagney, en Willem van Oranje*, in: *Miscellanea Historica in honorem Leonis van der Essen*, deel II, Brussel-Parijs 1947, 567-577.
Resolutien van de Staten van Holland ende Westvriesland 1575, 50-51.
R i t t e r, M., *Über die Anfänge des niederländischen Aufstandes*, in: *Historische Zeitschrift*, 58 (1887) 385-434.
- *Wilhelm von Oranien und die Genter Pacification* (*1576*), in: *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 3 (1890) 29-47.

Robaulx de Soumoy, A.L.R. de, *Mémoire de Frédéric Perrenot, Sieur de*

Champagney, 1573-1590, Bruxelles-La Haye 1860 (*Collection de Mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*).
R ö d e r , J., *Marnix von St. Aldegonde vor dem Reichstag zu Worms* (*1578*). Mit einer Einleitung von S. Hinderdael, Den Haag 1941.
R o g i e r , L.J., *Eenheid en Scheiding*, Nijmegen 1952 (*Geschiedenis der Nederlanden*, deel II).
- *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, 2 dln., Amsterdam 1945-1947.
- *Over karakter en omvang van de Nederlandse emigratie in de zestiende eeuw*, in: *Historisch Tijdschrift*, 16 (1937) 325-367; 17 (1938) 5-27.
- *De Katholieken en de Opstand tegen Philips II*, in: *Het Gemeenebest*, 4 (1941-1942) 233-254.
- *Paulus Buys en Leicester*, Nijmegen-Utrecht 1948.
R o o s b r o e c k , R. v a n , *De Kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1575 te Antwerpen en elders*, 2 dln., Antwerpen 1929-1933.
R o y a a r d s , H.J., *Bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandsche volksgeest in de XVIe eeuw, tegenover de Spaansche Inquisitie*, in: *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, 1 (1829) 253-282.
R u d e l s h e i m , M., *Twee pamfletten van 1568 teruggevonden*, in: *De Navorscher*, 55 (1905) 125-147.
S c h e e r d e r , J., *Eenige nieuwe bijzonderheden betreffende het 3.000.000 goudguldens rekwest* (*1566*), in: *Miscellanea Historica in honorem Leonis van der Essen*, deel I, Brussel-Parijs 1947, 559-566.
S c h e l t e m a , J., *Geschied- en letterkundig mengelwerk*, 6 dln., Amsterdam-Utrecht 1817-1836.
S c h e l v e n , A.A. v a n , *Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16e-eeuwsche Nederlanden*, in: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1914-1915, 126-156.
- *Marnix van St. Aldegonde*, Utrecht 1939.
- *De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de 16e-eeuwsche Nederlanden*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 46 (1931) 235-247, 337-388.
- Het '*Heilig Recht van Opstand*', Kampen 1920 (*Schild en Pijl* 4 en 5).
- *De Staatsvorm van het Zwitsersch Eedgenootschap den Nederlanden ter navolging aanbevolen*, in: *Miscellanea Historica in honorem Leonis van der Essen*, deel II, Brussel-Parijs 1947, 747-756.
- *Het Verzoekschrift der drie millioen goudguldens* (*October 1566*), in: *BVGO*, VIe reeks, 9 (1930) 1-42.
- *Willem van Oranje. Een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen*, Haarlem 1948[4].
S c h i l l i n g s , A., *Philips de Montmorency, Graaf van Hoorne*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 28 (1913) 321-327.
S c h n e i d e r , R., *Persönlichkeit und Schicksal Philipps II.*, in: *Historisches Jahrbuch*, 61 (1941) 138-172.
- *Philipp der Zweite oder Religion und Macht*, Leipzig 1931[1]; Olten 1949[2].

S c h r e v e l , A. d e , *Le traité d'alliance conclu en 1339 entre la Flandre et le Brabant renouvelé en 1578*, Bruges 1922.

Smit, P.F. Ch., *Enige opmerkingen over de considerans van het placaet van Verlatinge van 26 Juli 1581*, Leiden 1952.
Sneller, Z.W., *Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinge. De wording van den Nederlandschen Staat*, Rotterdam 1929.
Someren, J.F. van, *La Correspondance du Prince d'Oranges avec Jacques de Wesenbeke*, Utrecht-Amsterdam 1896 (*Archives ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*. Supplément au recueil de M.G. Groen van Prinsterer).
- *Wesenbeke of Marnix? Historisch-bibliografische studie*, in: *Oud-Holland*, 9 (1891) 73-105; 10 (1892) 66-80.
Spiegel, L.P. van de, *Bundel van onuitgegeven stukken, dienende ter opheldering der vaderlandsche historie en regeeringsform, en voornam. der historie van de Unie van Utrecht*, 2 dln., Goes 1780-1783.
Strada, F., *De Bello Belgico Decas I. Ab excessu Caroli V. Imp. usque ad initia praefecturae Alexandri Farnesii Parmae et Placentiae Ducis III.; Decas II. Ab initio praefecturae Alexandri Farnesii Parmae Placentiaeque Ducis III. An. 1578 usque ad An. 1590*, Antverpiae 1648-1649.
Terlinden, Ch., *Du nouveau sur le duc d'Albe*, in: *Revue Général Belge*, (1953) 566-578.
Timmer, E.M.A., *Een verweerschrift tegen Prins Willem's Apologie, en drie andere Spaansgezinde pamfletten*, in: *BVGO*, VIe reeks, 6 (1928) 61-94.
Toorenenbergen, J.J. van, *Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche geloofsbelijdenissen ter gedachtenisviering bij haar derde eeuwgetijde beschreven en met de oorspronkelijke bescheiden uitgegeven*, 's-Gravenhage z.j.
- *Marnix van St. Aldegonde. Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, 3 dln., 's-Gravenhage 1871-1891.
- *Marnixiana anonyma. Nieuwe verscheidenheden uit en over zijne nalatenschap*, 's-Gravenhage 1903.
Treumann, R., *Die Monarchomachen. Eine Darstellung der revolutionären Staatslehren des XVI. Jahrhunderts* (*1573-1579*), Leipzig 1895.
Veenendaal, A.J., *Vier vragen betreffende het Wilhelmus*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 67 (1954) 1-20.
Vermaseren, B.A., *De Katholieke Nederlandsche Geschiedschrijving in de XVIe en XVIIe eeuw over den Opstand*, Maastricht 1941.
Viglii ab Aytta Zuichemi *epistolae politicae et historicae ad Joachim Hopperum*, in: C.P. Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica*, I, Hagae Comitum 1743, 345-868.
Vloten, J. van, *Nederlandsche Geschiedzangen naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht (863-1609)*, 2 dln., Amsterdam 1852.
Vrankrijker, A.C.J. de, *De motiveering van onzen Opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581*, Nijmegen-Utrecht 1933.
- *De Staatsleer van Hugo de Groot en zijn Nederlandsche tijdgenoten*, Nijmegen-Utrecht 1937.
Walsh, W. Th., *Philip II*, London-New York 1937.

W a l s i n g h a m , F r ., *Mémoires et Instructions pour les Ambassadeurs ou Lettres et Négociations*. Trad. de l'Anglais, Amsterdam 1700.

W a t e r, J.W. t e, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen ter verkrijging van vrijheid in den godsdienst en burgerstaat in de jaren 1565-1567*, 4 dln., Middelburg 1779-1796.
W e d g w o o d, C.V., *William the Silent, William of Nassau, Prince of Orange 1533-1584*, London 1946[4].
W e i s s, C h., *Papiers d'état du Cardinal de Granvelle d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besançon*, 11 dln., Paris 1841-1852 (*Documents inédits sur l'histoire de France*).
Wilhelmus van Nassouwe, uitgegeven ter gelegenheid van het IVe eeuwfeest der geboorte van Prins Willem van Oranje, o.l.v. P. Geyl, Middelburg z.j.
W i l l o c x, F., *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège, Louvain 1929* (*Recueil de travaux publiés par les Membres des Conférences d'Histoire et de Philologie*, 2e série, fascicule 14me).
Y s s e l s t e i n, G.T. v a n, *L'Auteur de l'ouvrage Vindiciae contra tyrannos publié sous le nom de Stephanus Junius Brutus*, in: *Revue historique*, 56 (1931) 46-59.
Z e e m a n, C.F., *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, benamingen en volksuitdrukkingen, aan den Bijbel ontleend*, Dordrecht 1877.

Register van personen
De sterretjes verwijzen naar de noten

Abimelech, 284.
Abner, 286.
Abraham, 284.
Absalon, 288.
Achab, 284, 285.
Achaz, 285.
Achilles, 278.
Ackema, Rembertus, 91*, 92*.
Aeneas, 278.
Aerschot, 62, 63*, 69, 70.
Agesilaus, 279.
Alava, 19, 20, 169.
Albada, Aggaeus, 91, 92, 142, 144, 146, 152, 219*, 255, 260.
Aldegonde, Marnix van St., 4, 10, 11, 12, 13, 15, 16*, 17*, 20, 28*, 34, 35, 46, 47, 51, 52, 54, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 70, 71*, 73, 74, 75, 76, 77*, 78, 79, 80, 82, 92*, 98*, 99, 100, 109, 114, 115, 116, 118, 122, 152, 153, 164, 177, 178, 183, 188, 189, 201*, 217, 219, 225, 259, 260, 270, 274, 291, 292, 293, 296.
Alexander de Grote, 268, 289, 296.
Alonso, zie: Canto, Alonso del.
Alphen, P.J.M., 272*.
Altamira, L.R., 163*.
Alva, 25, 26, 28, 29, 31, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 133, 135, 136, 137*, 138, 151, 159, 165, 166, 167, 170, 172, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 185, 187, 206, 220, 224, 231, 232, 269, 272, 278, 280, 289, 291, 293.
Amasa, 84, 286.
Andelot, 9, 12.
Anjou, hertog van, 67*, 77, 78, 82, 101, 102, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 135, 154*, 161*, 164*, 167, 175*, 186, 189, 191, 192, 201, 203, 210, 215, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 238, 264, 265, 272, 274, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 294, 295.
Anna van Oostenrijk, 164.
Antonio, Don, 114, 227, 228.
Antoon van Brabant, 153.
Aquino, Thomas van, 144, 191*.
Arbó, S.J., 164*.
Arents, P., 183*.
Aristides, 278.
Aristoteles, 191*.
Artaxerxes, 280.
Asa, 285.
Assonleville, 8*, 69, 72*, 98, 101, 103, 116*.
Assueros, 284.

Aubigny, d', 67*.
Avermaete, R., 168*.

Baert, Hans, 32.
Baius, Michaël, 73, 74, 113, 253, 259, 280.
Bakhuizen van den Brink, M.R.C., 3*, 13*, 20*, 21*.
Bakhuizen van den Brink, R.C., 11*, 16*, 19*, 20*, 32*, 36*, 46*, 167*, 206*.
Bar, Nicolaas du, 17.
Bartstra, J.S., 48*.
Baudouin, 8*, 12.
Baza, Franciscus, 114, 115, 183.
Bazelius, Niclaes, 298*.
Beaulieu, de, 70*
Becker, B., 21*.
Beesly, E.E., 226*, 227*.
Bellin, Henri, 69*.
Benadad, 284, 285.
Bense, J.F., 226*.
Bergen, markies van, 4, 171, 172*, 270.

Berkelbach van der Sprenkel, J.W., 106*, 148*, 163*, 183*, 206*, 223*.
Berodach Baladan, 285.
Bertrand, L., 163*.
Berwick y Alba, D.C.L., 178*.
Beutterich, 96, 97*, 201, 202.
Beza, 139*, 140*.
Bezold, F. von, 202*.
Bibl, V., 164*.
Bie, J.P. de, 17*.
Bindoff, S.T., 226*.
Blaes, J., 84*.
Blois, Maximiliaan van, 5*, 23*.
Blois van Treslong, Willem, 23.
Blok, P.J., 12*, 35*, 36*, 83*, 96*, 103*, 104*, 105*, 106*, 161*, 183*.
Blommaert, Ph., 175*.
Boer, C., 79*, 105*, 114*, 228*.
Boisot, Louis de, 52*.
Bonte, Hugo, 52.
Bor, P.C., passim.
Borluut, Josse, 101*.
Bot, P.N.M., 272*.
Bours, 234.
Brandi, K., 158*.
Brants, V., 269*.
Bratli, Ch., 163*.
Brederode, 5, 15, 16, 23, 24.
Brion, M., 176*.
Broissia, 118*, 119*.
Brom, G., 242*.
Brouwer, J., 165*, 171.
Bruin, C.C. de, 280*.
Brutus, Lucius Junius, 194, 275, 276, 295.
Brutus, Marcus Junius, 276.
Brutus, Stephanus, Junius, 142, 156.
Buren, graaf van, 180.
Burleigh, 44*, 67*, 70*, 77*.
Burmannus Secundus, Petrus, 242*, 257*.
Busken Huet, 187*.
Bussemaker, C.H. Th., 172*, 174*, 193*, 268*.
Buys, Paulus, 40*, 41*, 137*.

Caesar, 194, 268, 269, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 296.
Calvijn, 139*.
Canto, Alonso del, 12*, 17*.
Caracalla, 279.
Carlos, Don, 162*, 163, 164, 165, 166.
Casas, Bartholomeus de las, 176.

Casimir, Johan, 76, 77, 96, 170, 185, 201, 202*, 217, 220, 293.
Cassius, 275.
Castagna, 242*.
Castellio, 80.
Castillo, Petrus, 113.
Cater, Dirk, 43*.
Catilina, Lucius Sergius, 273, 274.
Cato, 273, 274, 278.
Çayas, 59*, 60*.
Cervantes, 164*.
Cicero, 204, 275, 276, 277, 278.
Cinna, Lucius, 276.
Cham, 262.
Champagney, Frederik Perrenot de, 52, 54, 58*, 70, 71*, 81, 122, 124, 140, 186.
Charlotte de Bourbon, 188.
Chilo, 289.
Christiani, A., 106*.
Clercq, Gilles le, 4, 6, 7, 9, 16, 17, 21, 23.
Cobham, 77*.
Colenbrander, H.T. 152*.
Collatinus, 295.
Constantijn, 245.
Coornhert, Dirk Volkertsz, 21, 22, 44.
Coornhert, Frans V., 44.
Cornelissen, A.J.M., 45*.
Cornelissen, J.D.M., 27*, 172*, 259*.
Crocotas, 276.
Cuno, Fr., W., 7*.
Curiel, Alonso de, 85, 86.
Cursius, Quintus, 289.
Cyrus, 280, 284, 289.

Dagon, 286.
Daniël, 284.
Darius, 280, 284.
Dathenus, Petrus, 21, 44, 79, 120, 121.
David, 276, 282, 287, 288, 289.
Davison, 66*, 70*.
Delvigue, A., 62*, 64*.
Demosthenes, 275.
Deventer, van, zie: Prounick, Gerard van.
Devos, J.P., 20*.
Diana, 276.

Diegerick, A., 67*, 68*, 82*, 109*.
Diegerick, J., 85*, 86*, 101*.
Dierickx, M., 168*, 229*.
Dio, 275.
Dion, 276.
Drewes, J.B., 45*, 136*.
Duffy, A.B., 163.
Durme, M. van, 178*
Dusseldorp, Franciscus, 14, 120, 121*, 122.

Egmont, graaf van, 5, 7, 11, 15, 19, 21, 167, 168, 169, 170, 171, 232.
Egmont Jr., 115*.
Elias, 286.
Elisabeth van Engeland, 64, 75, 110, 136*, 166*, 226, 227, 238, 268, 286, 295.
Elkan, A., 10*, 79*, 80*, 142*, 194*, 195*, 279*.
Epictetus, 278.
Epimetheus, 49.
Erik van Brunswijk, 292.
Escovedo, 182, 183, 269.
Esopus, 270.
Essen, L. van der, 81*, 98*, 100*, 102*, 106*, 113*, 115*, 116*, 123*, 183*, 201*.
Esther, 284.
Everdingen, W. van, 41*.
Eyck, P.N. van, 45*.
Ezechias, 285.
Ezechiël, 281*.

Favonius, 278.
Favresse, F., 148*.
Fonck, 93, 107, 115*, 116*, 117*.
Franc, Philippe le, 69.
Fredericq, P., 258*.
Frederik de Vrome, 9, 10, 26.
Frederiks, J.G., 103* 127*, 136*, 173*, 184*, 187*, 188*, 297*.
Friedländer, E., 91*, 92*.
Friedländer, L., 272*.
Fromont, 234.
Fruin, R., 8, 10*, 16*, 32*, 34*, 38, 40*, 41*, 42*, 43*, 44*, 51*, 53*, 56*, 66*, 67*, 68*, 69*, 73*, 74*, 75*, 76*, 104*, 122*, 127*, 152*, 195*, 199*.

Gachard, L.P., 3*, 5*, 8*, 12*, 13*, 16*, 18*, 20*, 23*, 30*, 31*, 32*, 38*, 42*, 43*, 50*, 51*, 52*, 53*, 54*, 55*, 56*, 57*, 58*, 59*, 60*, 61*, 62*, 63*, 64*, 65*, 66*, 74*, 99*, 102*, 103* , 104*, 106*, 115*, 116*, 118*, 211*, 212*.
Galy, F., 163*.
Gamaliël, 248, 288.

Gameren, Hannart van, 68.
Gastel, van, 68*.
Gelder, H.E. Enno van, 17*.
Geldrop, Hendrik, 43, 259.
Gerards, Balthasar, 126.
Gerdes, D., 7*.
Geurts, P.H.J.M., 191*, 193*, 195*, 269*, 273*.
Geyl, P., 48*, 70*.
Gils, van, 45*.
Goliath, 276, 289.
Graminaeus, Theodorus, 92.
Granvelle, 4*, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 14*, 15*, 17*, 21*, 23*, 24*, 25*, 26*, 27*, 29, 30, 31, 32*, 37*, 38, 51*, 52, 59*, 60*, 69, 71*, 72, 81, 88*, 90*, 93, 94, 98*, 100, 102, 103*, 104, 106, 107, 108, 113, 114, 115, 116*, 117*, 118, 119*, 122, 127*, 132, 133, 168, 182, 272.
Gregorius XIII, 49, 230*.
Grinten, J.H.P.M. van der, 131*, 139*, 140*, 154*.
Grobbendonck, zie: Schetz van Grobbendonck, Caspar.
Groen van Prinsterer, G., 4*, 12*, 19*, 27, 28*, 38, 154*.
Groot, Hugo de, 205*.

Haak, S.P., 7*.
Haecht, Godevaert van, 14*, 169*.
Haecht, Willem van, 179*.
Haeften, François van, 21.
Haer, Florentius van der, 12*, 236.
Haghen, Jan vander, 121.
Halkin, L.E., 163*.
Hall, Richard, 94, 95, 97, 184, 186, 235, 243, 247, 253, 256, 259, 263.
Hames, Nicolaas de, 4, 11.
Hanke, L., 176*.

Hansen, J., 219*.
Havetius, 8*.
Havré, markies van, 66*, 68*.
Hector, 278.
Heere, Lucas d', 82.
Hembyze, Jan van, 79, 96*, 120, 121, 122, 123, 124.
Hendrik van Navarre, 64.
Henne, A., 84*.
Hensen, A.H.L., 242*.
Herderscheê, J., 280*.
Herodes, 280.
Herodianus, 279.
Herwerden, P.J. van, 221*.
Hesostratus, 276.
Hessels, 70.
Hessen, Willem van, 9, 22, 26, 27*, 66*, 98*.
Heijbroek, J.F., 270*.
Heyden, Gaspar van der, 79.
Heze, 58, 86, 273.
Hilarius, 263.
Holofernes, 276.
Homerus, 289.
Hoogstraten, graaf van, 28, 32, 170.
Hoorne, graaf van, 19, 33, 167, 168, 169, 170, 171, 232.
Hopperus, Joachim, 30, 31, 43, 50.
Houwaert, Balthasar, 45*.
Houwaert, Jan Baptist, 69, 76, 164*, 259, 289.
Hoynck van Papendrecht, C.P., 30*, 31*.
Hulzen, A. van, 23*.
Huss, 172.

Idiaquez, 127*.
Isabella, koningin van Spanje, 164.
Isaias, 280*, 281*, 282*, 284, 285, 286.
Isocrates, 267.
Itjenhorst Jz., J., 64*, 79*, 80*.

Jacob, 289.
Jan IV van Brabant, 148*, 153.
Japikse, N., 58*, 59*, 65*, 66*, 67*, 70*, 71*, 73*, 74*, 75*, 88*, 90*, 91*, 105*, 107*, 118*, 139*.
Jaureguy, 113, 116, 122, 126, 183, 276.
Jeremias, 282*, 285, 286*, 287.
Joab, 181*, 284, 286.
Job, 284.
Jonckheere, J., 183*.
Josaphat, 285, 286.

Jozef, 289.
Juan van Oostenrijk, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 81, 82, 92, 100, 152, 166, 172, 173*, 181, 182, 185, 218, 230*, 252, 253, 260, 270, 272, 291, 292, 293.
Judas, 181*, 284.
Judas de Macchabeeër, 285.
Judith, 276.
Juliaan de Afvallige, 186.
Junius, Franciscus, 6, 7, 8, 9, 17*, 140, 151.
Junius de Jonghe, 52, 53, 54*.
Jupiter, 194, 271, 279.
Juste, Th., 167*.

Kalken, F. van, 183*.
Karel V, 36, 132, 135, 158, 159, 160, 161, 162, 205, 217, 219, 220, 292.
Karel IX, 227*.
Karel de Grote, 110, 207, 222, 295, 296.
Karel de Stoute, 222*.
Kernkamp, J.H., 214*, 233*.
Kervyn de Lettenhove, J.M.B.C., 59*, 60*, 65*, 66*, 67*, 68*, 70*, 77*, 122*, 166*, 174*.
Kervyn de Volkaersbeke, Ph., 85*, 86*, 101*.
Kessen, A., 45*.
Kluchhohn, A., 9*.
Knuttel, W.P.C., 48*, 56*, 68*, 230*.
Kritscher, Arthur, 162*.
Kuiper, E.T., 45*, 82*, 134, 147*, 165*, 170*, 171*, 175*, 181*.

Lacroix, A., 73*, 76*, 92*, 98*, 99*, 109*, 152*, 166*, 174*, 177*, 178*, 180*, 186*, 189*, 217*, 220*, 264*, 267*, 291*, 296*.
Lalaing, Philips van, 85, 86*, 197.
Languet, Hubert, 27, 38, 80, 105, 142*.
Laurillard, E., 280*.
Leendertz Jr., P., 45*, 82*, 134*, 147*, 165*, 170*, 171*, 175*, 181*.

Lefèvre, J., 91*, 93*, 97*, 99*, 122*.
Legier, St., 82.
Leicester, 41*, 65*, 66*, 137*, 195*.
Lensaeus, Johannes, 73, 74, 96, 97, 113, 247, 248, 252, 253, 255, 256*, 258.
Lentulus, 273.
Leoninus, Elbertus, 52*, 53, 54, 74, 86.
Lepidus, Marcus, 275.
Lerma, graaf van, 162*.
Lieder, F.W.C., 165*.
Linden, Jan van der, 99.
Livius, Titus, 270, 275, 289.
Longueval, de, 67, 68, 69*.
Loos, Cornelis, 76, 97, 153, 188, 189, 230*, 239, 240, 255, 259.
Loosjes, J., 17*.
Loots, Ambrosius, 74.
Lossen, M., 92*, 99*, 219*.
Lotar, P.L., 113*.
Lucas, 282*.
Lucretia, 275.
Lycurgus, 275.
Lysander, 64*, 172, 267, 269, 279.
Machiavelli, 172, 173, 179*, 269, 270, 286.
Malengreau, G., 205*, 211*, 212*.
Mansart, de, 67*.
Mansfelt, Karel van, 15.
Margaretha, zie: Parma, Margaretha van.
Maria van Bourgondië, 152, 153.
Maria van Hongarije, 158, 159.
Marius, Caius, 278.
Marnix, zie: Aldegonde, Marnix van St.
Martini, Aegidius, 107*.
Matenesse, Jan van, 52*.
Mathias van Oostenrijk, 69, 71, 74, 76, 79, 80, 86, 152, 186, 189, 192, 208*, 220, 233, 234, 291, 293.
Mattheus, 281*, 282*, 284*.
Maximiliaan I, 9, 10*, 43.
Maximiliaan van Oostenrijk, 152*, 219, 222*.
Meenen, F. van, 73*.
Mees-Verwey, M., 101*, 105*, 106*, 107*, 136*, 150*, 160*, 163*, 166*, 172*, 176*, 177*, 179*, 180*, 181*, 187*, 188*, 216*, 262*.
Meester, B. de, 230*, 242*, 252*.
Meiszner, 27*.
Melun, Pierre de, 235, 236, 237, 238.
Melun, Robert de, 236.
Merriman, R.B., 136*, 163*, 164*, 228*.
Merula, Paulus, 7*.
Metsius, L., 51*, 56, 57*.

Meyer, A. de, 113*, 114*.
Moeller, Charles, 269*.
Mohr-Horsman, G.C., 164*.
Montigny, baron van, 165*, 171, 172*, 270.
Montigny, Floris, heer van, 86, 197.
Moreau, É. de, 230*, 242*, 252*.
Morillon, 4*, 5, 6*, 14, 17, 21*, 23*, 24, 25, 26, 27*, 29, 37, 51*, 59*, 60*, 72*, 104*, 108*, 114*, 116*, 127*.
Motley, J.L., 158, 164*.
Motte, la, 78, 197.
Mozes, 289.
Muller, Fred., 48*.
Muller, P.L., 67*, 68*, 82*, 109*, 221*.
Myle, Adrianus van der, 46, 92*.

Nabuchodonosor, 280, 284.
Nassau, Hendrik van, 47, 48*.
Nassau, Jan van, 27, 28*, 47, 48*, 65*, 106.
Nassau, Lodewijk van, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 15*, 16*, 20, 22, 23, 31, 44, 47, 48*, 178, 185, 221*.
Neerijnen, Cocq van, 5*, 23*.
Nero, 194, 279, 280.
Nimrod, 280.
Noë, 262.
Noircarmes, baron van Selles, 51, 52*, 72, 74.
Nonius, Marcus, 37.
Noue, de la, 64.
Nuyens, W.J.F., 14*, 20*, 70*, 109*.

Octavianus, 276.
Omer, Petrus van St., 97, 160, 198, 259.
Oranje, Willem van, passim.
Osee, 283*, 285.
Osorio, Isabella, 163.
Otten, J.F. 179*.

Pandora, 49, 134, 258.
Papianus, 279.
Parma, Alexander van, 82, 84, 85, 86, 87, 98, 102, 103, 104, 106, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 123, 183, 184, 188, 197, 200, 224, 263, 273, 278.
Parma, Margaretha van, 3, 4, 5*, 12, 13*, 15, 16, 18, 20*, 21, 23*, 24, 69, 71*, 72*, 88*, 90*, 93, 94*, 98*, 100, 103*, 106, 116*, 171*, 297.
Pater, J.C.H. de, 54*, 158*, 168*, 195*, 208*, 210*.
Patry, R., 79*, 142*.
Paulus, 284.
Perez, Antonio, 23*.
Perez, Marcus, 21.
Petri, Cunerus, 95, 97, 240, 259.
Petrus, 154, 287.
Pfandl, L., 163*, 164*.
Phacee, 285.
Phalaris, 177, 280.
Philips II, 3*, 4*, 5*, 6*, 8, 9, 11*, 12*, 13*, 18*, 20*, 21*, 23*, 29, 30, 31, 33, 36, 38*, 39, 42*, 43, 50*, 51*, 53*, 54*, 55*, 56*, 57*, 58*, 59*, 60*, 65*, 77, 87, 91*, 93, 96, 100, 102, 107, 108, 110, 112, 114, 124, 131, 132, 134, 135, 136*, 153, 158, 159, 160, 161, 162, 163*, 164, 165, 188, 199, 206*, 222, 227, 229*, 235*, 277, 295, 296.
Philips de Goede, 140.
Philips de Schone, 152*, 266*, 296.
Philips de Stoute, 153.
Piot, Ch., 51*, 59*, 60*, 67*, 68*, 69*, 71*, 72*, 88*, 90*, 93*, 98*, 103*, 104*, 106*, 108*, 114*, 115*, 116*, 117*, 118*, 119*, 127*.
Pirenne, H., 174*.
Plantijn, 38, 91.
Plato, 204, 242, 277.
Plessis Mornay, Philippe du, 64, 79, 80, 105, 106, 142*.
Plutarchus, 289.
Pol, Philips van St., 148*, 153.
Pompilius, Numa, 270.
Poullet, E., 4*, 5*, 6*, 10*, 11*, 12*, 14*, 15*, 17*, 21*, 23*, 24*, 25*, 26*, 27*, 29*, 31*, 37*, 148*, 150*.
Prats, 23*.
Presser, J., 35*, 178*.
Prims, F., 79*, 93*, 94*.
Probus, 289.
Prometheus, 49.
Proost, K.F., 280*.
Prouninck, Gerard van, 111, 112.

Rachfahl, F., 4*, 5*, 9*, 16*, 20*, 26*, 27*, 31*, 38*, 164*, 178*, 219*.
Rahlenbeck, Ch., 6*, 12*, 13*, 17*, 27*, 32*, 33*, 34*.
Ram, de, 252*.
Rasin, 285.

Raus, L., 111*.
Regius, 111*.
Regulus, 289.
Reiffenberg, F.A.F. Th. de, 18*.
Reitsma, J., 7*.
Renard, Simon, 11.
Rennenberg, 91, 102, 230*.
Renon de France, 103*.
Renson, G., 81*, 122*.
Requesens, Louis de, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 57, 174, 180, 181, 185, 206, 292.
Rio, Martinus Antonius del, 31, 62, 67.
Risoir, 28.
Ritter, M., 9*, 11*, 58*, 59*, 61*.
Rivière, de la, 52*.
Robaulx de Soumoy, A.L.R. de, 58*, 59*.
Roboam, 193, 268, 280, 287, 288.
Roche, de la, 52*.
Roda, 58*, 59*, 60, 62.
Röder, J., 291*.
Roemer Visscher, 259*.
Roeulx, graaf van, 59, 63*, 70.
Rogers, 65.
Rogier, L.J., 41*, 137*, 168*, 177*, 229*, 232*, 235*.
Romulus, 270.
Roosbroek, R. van, 14*, 18*, 19*, 169*.
Rooyaards, H.J., 35*, 36.

Rudolf II, 74.
Ruy Gomez, 164.
Ryhove, 122, 124.

Saksen, Anna van, 29.
Salcedo, Nicolaas, 114, 115, 164, 183.
Sallustius, 274.
Salomon, 287, 288, 289.
Samuel, 284*, 285*, 286, 288*.
Saravia, 39, 159, 288.
Scaevola, Mucius, 276.
Scheltema, J. 76*.
Schelven, A.A. van, 20*, 21*, 22*, 156*, 183*, 201*, 230*, 241*, 244*, 245*, 246*.
Schenk, M.G., 20*, 26*, 28*, 29*, 39*, 132*, 138*, 139*, 140*, 151*, 158*, 159*, 165*, 168*, 169*, 177*, 180*, 184*, 187*, 206*, 261*, 279*, 288*.
Schetz van Grobbendonck, Caspar, 63*, 93, 94, 99*, 241, 242, 243, 257.
Schiller, 162*, 164*, 165*.
Schillings, A., 168*, 171*.
Schneider, R., 163*.
Schrevel, A. de, 251*.
Schwartzenberg, 74, 75, 93.
Scipio Africanus, 275, 289.
Seneca, 278.
Sfondrato, 115*.
Silas, 273.
Silvius, Willem, 66, 67.
Smedes, E., 45*.
Smit, P..F Ch., 131*.
Sneller, Z.W., 132*, 133*, 137*, 139*, 147*, 169*, 181*, 182*, 209*.
Socrates, 242.
Solon, 275.
Someren, Jacob van, 105.
Someren, J.F. van, 28*, 34*, 40*, 41*, 42*, 43*, 44*, 47*.
Somerset Mangham, W., 158*.
Spiegel, L.P. van de, 86*.
Strada, F., 15*, 87*.
Stralen, Anthonis van, 32, 33.
Straten, van der, 71*.
Stratocles, 278.

Taffin, Jean, 79.
Tarquinius Superbus, 275.
Temmerman, Antoine, 113*.
Tempel, van den, 59, 117.
Terentius, 272*.
Terlinden, Ch., 178*.

Terranova, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 98, 99.
Thales van Milete, 278.
Theissen, J.S., 3*, 13*, 20*, 21*.
Themistocles, 275.
Theodosius, 245.
Théron, 65.
Thucydides, 265.
Thysius, 9*, 10*.
Tiele, P.A., 48*.
Timmer, E.M.A., 107*.
Toorenenbergen, J.J. van, 9*, 10*, 16*, 34, 66*, 122*.
Toulouse, Jan van, 4, 10*, 12, 23.
Trasybulus, 194, 275.
Treslong, Jan van, 7, 52*.
Treumann, R., 195*.
Troas, des, 98*.
Tullius, 289.
Turnus, 278.

Ulysses, 275, 289.
Ursinus, Georgius, 298*.

Vargas, 31, 37, 97*, 99, 122*, 135, 180.
Veenendaal, A.J., 45*.
Velasco, 31, 32*.
Verdugo, 59.
Vermaseren, B.A., 14*, 73*, 91*, 92*, 94*, 96*, 97*, 111*, 121*, 236*, 240*.
Viglius, 4, 5, 10*, 17, 24, 25, 30, 31.
Villavincencio, Lorenzo de, 31, 32*.
Villiers, Pierre Loyseleur de, 79, 80, 102, 105, 114, 118, 163*, 189, 228*.
Vloten, J. van, 121*, 173*, 175*, 223*, 225*.
Voigt, G., 272*.
Voypierre, 115*.
Vrankrijker, A.C.J. de, 12*, 40*, 77*, 78*, 108*, 109*, 131*, 132*, 136*, 139*, 140*, 147*, 152*, 154*, 156*, 205*.
Vredenbourg, de, 52*.
Vulcanius, 66*, 73, 75.

Walsh, W. Th., 163*.
Walsingham, 44*, 65*, 67*.
Water, J.W. te, 11*, 12*, 13*, 14*, 16*, 17*, 24*, 150, 170*, 176*.
Wedgwood, C.V., 158*, 183*.
Weiss, Ch., 4*.
Wesenbeke, Jacob van, 6, 11, 13*, 27, 28, 32, 33, 34, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 259.
Willem III, 226.
Willocx, F., 225*.
Wimphelius, X., 92.

Xenophon, 275.

Ysselstein, G.T. van, 142*.

Zeeman, C.F., 280*.

Stellingen

I

Bij zijn beschouwingen over de oud-griekse historiografie heeft Toynbee te weinig rekening gehouden met de wezenlijke verschillen tussen antieke en moderne geschiedschrijving.

A.J. Toynbee, *Greek historical Thought*, London[2].

II

Het politiek maxime: *Gallia amica, non vicina*, dat de politiek van Johan de Witt ten opzichte van Frankrijk karakteriseert, geeft oorspronkelijk een probleem aan van het oostromeinse rijk.

III

In een eventuele studie over de pamfletjes van vóór 1566 zal bijzondere aandacht besteed moeten worden aan de persoon van Simon Renard.

IV

De conclusie, die H. Bonger trekt uit de bestudering van het tolerantievraagstuk in de 16e eeuw: 'Alle voorvechters van de verdraagzaamheid hebben geijverd voor een losse, algemene kerkopvatting in hun strijd tegen sacramenten en dogmata', is onjuist.

H. Bonger, *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirk Volkertszoon Coornhert*, Arnhem 1954, XIII.

V

De door P.J. van Herwerden gebezigde betiteling: 'Nationaal Katholieken' - 'ter onderscheiding van de zoog. Papisten, die het met Alva

hielden' - voor de Katholieken, die in 1572 op verschillende plaatsen het openlijk verzet tegen Alva begonnen, is niet gelukkig.

P.J. van Herwerden, *Bij den oorsprong van onze onafhankelijkheid. Een studie over het aandeel van de standen aan het verzet tegen Spanje in de jaren 1559-1572*, Groningen-Batavia 1947, 93.

VI

In zijn commentaar op het verslag van de vredesonderhandelingen te Keulen in 1579, waar hij optrad als woordvoerder der delegatie van de Staten Generaal, toont Aggaeus Albada zeer belezen te zijn in de staatsrechtelijke literatuur van zijn tijd.

VII

In de politieke prenten van de 16e en 17e eeuw komen dezelfde bijbelse en klassieke motieven voor als in de pamfletten.

VIII

De scherpe tegenstelling tussen Karel V en zijn zoon Philips II, die voortdurend tot uiting komt in het historisch drama van Michiel de Swaen (1654-1707): *De Zedighe Doot van Carel den Vijfden*, gaat terug op een traditie, gepropageerd door de pamfletten uit de 16e eeuw.

Uitgegeven door V. Celen, *Werken van Michiel de Swaen*, II, Antwerpen z.j., 89-174.

IX

De *Relation de mon ambassade en Hollande 1669-1671* van Simon-Arnauld de Pomponne bewijst, dat deze franse ambassadeur bijzonder goed ingelicht was over de geschiedenis van de Republiek der Verenigde Nederlanden, haar regeringsvorm, handel, nijverheid en buitenlandse betrekkingen sinds het begin van de Opstand.

Uitgegeven door H.H. Rowen, *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap*, IVe serie, no. 2, Utrecht 1955.

X

Tot degenen, die de nagedachtenis van Cornelis Musius levendig gehouden hebben, behoort ook Onno Zwier van Haren.

XI

Een vergelijking tussen de prenten, waarmee *Het Ambacht van Cupido* en de *Emblemata Amatoria* van Daniel Heinsius verlucht zijn en de prenten van Antoon Wierix en Boëtius a Bolswert, die de Amor Divinus uitbeelden, brengt, naast grote verschillen, ook een zekere overeenkomst aan het licht.

XII

Indien niet op korte termijn kan worden voorzien in het tekort aan leraren bij het VHMO, zal overwogen moeten worden om desnoods een numerus clausus te stellen aan het aantal leerlingen.

Stellingen behorende bij: P.A.M. G e u r t s O.F.M., *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Nijmegen 1956.